

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Марина И. Одак

**ИКОНОГРАФИЈА И СИМБОЛИКА ПРЕДСТАВА
НА СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ
НОВЦУ**

докторска дисертација

Београд, 2015.

University of Belgrade
Faculty of Philosophy – Belgrade
Department of Art History

Marina I. Odak

**THE ICONOGRAPHY AND SYMBOLISM
OF REPRESENTATIONS
ON SERBIAN MEDIEVAL COINS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015.

Ментор:

- др Драган Војводић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

- др Миодраг Марковић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет
- др Вујадин Иванишевић, научни саветник, Археолошки институт при Српској академији наука и уметности у Београду

Назив факултета и место:

- Филозофски факултет Универзитета у Београду

Датум одбране:

Датум промоције докторске дисертације:

ИКОНОГРАФИЈА И СИМБОЛИКА ПРЕДСТАВА НА СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ НОВЦУ

РЕЗИМЕ

У антици и средњем веку право на ковање новца представљало је централно питање за владара, као и за мале градске комуне које су самостално ковале новац. Прва брига сваког владара који је сео на трон, легитимно или узурпацијом власти, била је да искује новац са својим именом као акт консолидације свог ауторитета. Од тог тренутка, осим тржишне вредности коју је имала, танка метална плочица новца постаје моћно средство пројектовања и промовисања личности самога владара и његове империјане политике, при чему се користи посебна врста језика којег чине многобројне и симболички веома богате представе новца и легенде које их прате. Пратећи иконографију и симболику појединачних представа и легенди на новцу, овај рад се бави разматрањем сложеног идејног система на коме је грађена слика власти пласирана на српском средњовековном новцу, као и улогом новца као медија, физичког носиоца и преносиоца жељене информације.

Истраживањем је обухваћена нумизматичка грађа из четири различита периода развоја новчаног система средњовековне Србије: доба краљевства, доба царства, време обласних господара и доба деспотовине, односно период од 1228. године када за владавине краља Радослава започиње ковање српског новца, до 1458. године када деспот Лазар Бранковић издаје последњи новац српске средњовековне државе.

У првом делу студије бавили смо се иконографијом и симболиком појединачних представа које се појављују на аверсној и реверсној страни српског новца. Како у средњовековној иконографији новца махом преовлађују традиционалне иконографске шеме, чији се развој може пратити у дугом временском раздобљу (често од касне антике), приликом њихово тумачења пратили смо дуготрајан историјски развитак таквих шема – од тренутка када су се први пут појавиле на новцу, преко њиховог пласмана у новчарство Истока, Запада и на крају на сам српски новац. Потом смо сагледавали путеве, мотиве и механизме преузимања страних иконографских решења на српски новац, њихову адаптацију, иконографско осамостаљивање и прилагођавање домаћој владарској идеологији и политичкој пропаганди. Сагледано је сучељавање западних и источних иконографских предложака на српском новцу, као и појава оригиналних иконографских решења. Како је проучавање било ког аспекта средњовековног новца, па и иконографије, немогуће без сагледавања историјске позадине настанка новца, општих монетарних токова и тржишних законитости који битно утичу на њено

уобличавање, у другом делу студије размотрене су историјске и привредне околности у којима је новац настајао, улога и значај закупаца ковница и ковача српског новца, као и циркулације страног новца на простору српске средњовековне државе.

Осим новца, при истраживању иконографије и симболике представа, кроз компаративну анализу, пажња је посвећена владарским хагиобиографијама и дипломатским споменицима, монументалном сликарству, минијатурама илуминираних рукописа, накиту, а посебно сигилографској грађи, која је уско повезана са нумизматиком, како по техници израде, тако и по мајсторима који су истовремено били печаторесци и ковачи калупа за ковање новца. Једино на тај начин било је могуће ући у траг симболичној позадини појединих мотива и значењу које су имали у оку савременог посматрача. Закључци до којих смо дошли у раду су да се иконографија српског средњовековног новца уобличавала под утицајем тржишних законитости и политичких промена, које су са собом доносиле промену зона утицаја различитих новчаних система на нашим просторима, па је битан утицај на уобличавање иконографије српског новца имао византијски, млатачки, угарски, а у периоду деспотовине и турски новац. Преко улоге коју су Дубровчани као закупци српских царина и ковница имали у српској држави, и иконографија новца Дубровачке републике снажно је уткана у иконографију српских ковања. Закључено је и да је слика монарха која је пласирана на српски новац, у почетку формирана на основу византијских схватања, од владавине краља и цара Душана у први план истакла идеал владара–ратника и витеза.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: средњовековна Србија, Византија, средњовековни Запад, новац, печати, накит, иконографија представа, симболика представа, владарска идеологија, владарска пропаганда

НАУЧНА ОБЛАСТ: историја уметности

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: историја средњовековне уметности

УДК БРОЈ: 7.04:737.1(497.11)“12/14“(043.3)

THE ICONOGRAPHY AND SYMBOLISM OF REPRESENTATIONS ON SERBIAN MEDIEVAL COINAGE

Abstract

In Antiquity and the Middle Ages the sole right to mint and issue coins was the central concern both of rulers and smaller urban communities that minted coins independently. The primary issue of every ruler who sat on the throne – either legitimately or by usurpation – was to mint coins with his name and portrait as the final act of consolidation of his power and authority. From that moment on, the thin metal disc carried more than its monetary value as it was also a powerful device of projection and promotion of the personality of the ruler and his imperial policy. This was achieved by using the specific type of language consisting of numerous representations of money and the coin legends that are extremely rich in symbolism. The subject of this thesis is the examination of the complex system of ideas used to create the representation of power on medieval Serbian coinage, as well as the usage of money as a medium, the physical carrier and transferor of the desired information, through the iconography and symbolism of the specific representations and coin legends found on Serbian medieval money.

The research focuses on numismatic material dating from four different phases of the monetary system development in medieval Serbia: the age of kingdom, the age of empire, the age of feudal lords and the age of despotate, i.e. the period started in 1228, when minting of Serbian coins began under king Radoslav and ended in 1458 when despot Lazar Brankovic issued the last money of medieval Serbian state.

The first part of thesis focuses on iconography and symbolism of the specific representations that are found on the obverse and reverse faces of Serbian coins. As traditional iconographic templates whose development may be observed over a very long period (usually starting in Late Antiquity) are regularly found on medieval Serbian coins, the author examines the long historical development of these templates, their first appearance on coinage, their distribution on coinage of the East, the West and finally, their appearance on medieval Serbian coins. The author also examines the ways, motivations and mechanisms of endorsement of foreign iconographic patterns found on Serbian coins, their adapting, their eventual iconographic individuality and their localization to the ideology and political propaganda of medieval Serbian rulers. The Eastern and Western iconographic patterns found on medieval Serbian coins are juxtaposed and the emergence of the original iconography is examined in the thesis.

The second part of thesis focusses on historical and economic circumstances under which the money was issued, the importance and significance of the lessees of mints and minters of Serbian

coins, as well as on the circulation of foreign coins on the territory of the medieval Serbian state. The study of any feature of medieval money – and iconography – is unimaginable without the examination of the historical background of the emergence of money, general monetary flow and market trends of the period.

Besides coinage, the iconography and symbolic representations found in the hagio-biographies of the rulers, diplomatic correspondences, monumental paintings, miniatures from the illuminated manuscripts, jewellery – and particularly the sigillographic material closely related to numismatics, both in terms of technology and the same craftsmen who created the seals and signet rings for the rulers and the moulds used for minting of coins – have also been examined. This was the only way to trace the symbolic background of the motifs and the meaning that they conveyed to the contemporary observer.

The thesis concludes that the iconography of Serbian medieval coinage was developed under the influences of the market trends and political changes of the time that also included the change of the zone of influences of various monetary systems on the territory of medieval Serbia, reflected in the marked influence of Byzantine, Venetian, Hungarian and – in the age of despotate – Ottoman coinage on the iconography of Serbian coins. As the Ragusans had a significant presence in medieval Serbia as the primary lessees of Serbian customs offices and mints, the iconography of the coinage of the Republic of Ragusa is firmly embedded in the iconography of Serbian coinage. The thesis also concludes that the representation of monarch distributed on Serbian coinage – initially created on the basis of Byzantine ideology – is changed by the time of king and emperor Dusan in accordance with his secular ideas on power and authority to convey an idealized image of a ruler who is a warrior and a knight above all.

KEYWORDS: Medieval Serbia, Byzantium, Medieval West, money, seals, jewellery, iconography of images, symbolism of images, ideology of rulers, propaganda of rulers

FIELD OF STUDY: Art History

SUBFIELD OF STUDY: Medieval Art History

UDK: 7.04:737.1(497.11)“12/14“(043.3)

САДРЖАЈ

1. УВОД

Моћ слике и језик средњовековног новца.....	2
---	---

2. ИКОНОГРАФИЈА И СИМБОЛИКА ПРЕДСТАВА

ПРЕДСТАВЕ СВЕТИХ ЛИЧНОСТИ

Представе Христа.....	13
Представа Христа у мандорли.....	29
Представа Христа Емануила.....	35
Представа Јагњета божјег.....	39
Представе Богородице:	
Представа Богородице Царице.....	42
Представа Богородице Одигитрије.....	49
Представа арханђела Михаила.....	51
Представа арханђела Гаврила.....	61
Представа Светога Стефана.....	66
Представа Светога Лаврентија.....	70
Представа Светога Трифуна.....	73
Представа Светога Ђорђа.....	77
Представа Светог Јована Претече.....	81

ВЛАДАРСКЕ ПРЕДСТАВЕ

Представа инвеституре владара.....	85
Представа владара и Светога Константина.....	97
Представа владара и Светога Стефана.....	105
Представа владара на престолу.....	112
Представа владара са мачем.....	123
Представа владара који стоји.....	147
Коњаничка представа владара.....	156
Представа владара и владарке.....	169
Представа главе или бисте владара.....	181
Представа владарке.....	189

ХЕРАЛДИЧКЕ ПРЕДСТАВЕ И ЗНАЦИ

Представа шлема.....	198
----------------------	-----

Представа штита.....	210
Представа грба.....	217
Представа крста.....	221
Представа двоглавог орла.....	236
Представа лава.....	248
Представа звезде.....	255
Представа крина.....	263
Представа круне.....	273
Монограм.....	280

ОСТАЛЕ ПРЕДСТАВЕ И НАТПИСИ

Представа коња.....	287
Представа градске тврђаве/града.....	291
Натпис.....	301

3. ИСТОРИЈСКА И ПРИВРЕДНА ПОЗАДИНА РАЗВОЈА МОНЕТАРНЕ СЛИКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Удео политичких прилика у развоју новчарства средњовековне Србије и формирању иконографије новца.....	318
Привреда земље.....	342
Закупци српских ковница и ковачи новца.....	349
Страни новац на трговима српске средњовековне државе.....	377

4. ЗАКЉУЧАК

Иконографија српског средњовековног новца између Истока и Запада.....	395
---	-----

5. БИБЛИОГРАФИЈА

Скраћенице.....	406
Извори (са скраћеницама).....	407
Литература (са скраћеницама).....	410

6. ПРИЛОЗИ

Биографија аутора.....	446
Изјава о ауторству.....	447
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада.....	448
Изјава о коришћењу.....	449

1.

УВОД

МОЋ СЛИКЕ И ЈЕЗИК СРЕДЊОВЕКОВНОГ НОВЦА

Одувек, као и данас, новац је изражавао идентитет државе која га кује. За француског антрополога Мориса Годелијеа новац је, између осталог, „симбол, видљив знак историје појединца и група, чији смисао долази из најскровитије дубине друштвених структура“.¹ Тиме нас је подсетио да новац, осим примарне улоге коју има у размени добара и тржишној комуникацији унутар социјалне заједнице у којој је настао, важну улогу има и у визуелној комуникацији унутар једне групе, која проистиче из симболичног карактера знака на новцу. Знак, односно представа на новцу, на овај начин може бити интерпретирана на различитим нивоима, као симбол вредности самога новца или, у дубљем смислу, као симбол колективног идентитета.²

Слике на новцу, за разлику од текста легенде који их прати, не могу бити једноставно „прочитане“. Проучавање њихових иконографских шема, које би се задржало искључиво на тумачењу вањских иконографских особина представе (препознавања иконографске теме и стила) а без разматрања конкретних историјских околности у којима су те представе настале, не би у целости указало на стварно значење њиховог иконографског садржаја. Исто тако, узроци који су утицали на избор представа, а који су увек били производ конкретних историјских околности, остали би неоткривени. Како у средњовековној иконографији новца махом преовлађују традиционалне иконографске шеме, чији се развој може пратити у дугом временском раздобљу (често од касне антике), њихово тумачење захтева и увид у дуготрајан историјски развитак таквих шема. Једино се на тај начин може ући у траг симболичној позадини појединих мотива и значењу које су имали у оку савременог посматрача.

Познавање историјског оквира у коме одређена представа на новцу настаје и развита иконографске шеме те представе, два су основна предуслова за разумевање разлога њеног пласмана и симболичне вредности коју је имала за чланове неке заједнице. Зато је коришћење иконографске и иконолошке анализе, као темељног методолошког полазишта, неопходно за разумевање пуне *садржине или значења*³ представа на новцу, кључ у покушају дефинисања „језика слике“.

¹ Godelier, *Antropologija*, 243.

² Turković, *Uloga novca*, 979.

³ Панофски, *Уметност и значење*, 19.

Део одговора у трагању за „језиком слике“ на новцу крије се у специфичности њеног физичког носиоца и у улози новца у средњовековном друштву. Како је истакао Маршал Маклуан, „медиј који носи поруку, сам по себи јесте порука“.⁴

Од самог свог настанка, новац је носио квалитет опште прихватљивости у некој социјалној средини. Замишљен као средство размене и мера вредности којом се изражава вредност свих других роба, новац је брзо превазишао своју првобитну функцију и постао много више од тога. Постао је ствар имања, објекат пожуде, подстрекач похлепе, слуга преваре, узрок и окрутни сведок сиромаштва.⁵ Сведок сиромаштва и богатства како појединца тако и држава. Он се може видети, чути, додирнути, чак и пробати. *Pecunia non olet* – новац, како рече римски цар Веспасијан, никоме не смрди. У антици и средњем веку, новцу су приписивана и натприродна својства; метални новчићи и њихове имитације ношени су као талисман који је особу штитио од невидљивог света духова и демона. Носилац профилактичког својства, у овом случају, била је управо „слика на новцу“ – најчешће портрет владара који је новцу давао моћ, како у материјалном тако и у нематеријалном смислу.⁶

Знак, односно представа на новцу, појавиће се са употребом метала, а ковање новца и одабир представе и натписа на њему били су један од важних прерогатива централне власти у антици и средњем веку. Суверена монетарна власт је по правилу припадала владару⁷ и држави, чиме је новац постајао јавна институција, симбол ауторитета владара и његове владавине, али и симбол самосталности градских комуна које кују свој новац.

За владара, новац је био танка „метална владарска повеља“,⁸ са његовим именом и знаком који је гарантовао аутентичност новца и његову вредност, али је, у исто време, симболичним језиком кратке легенде и слике, изражавао владарево право да влада богомданом државом. Због значаја који је пласирана представа на новцу имала, њеном дизајну је поклањана посебна пажња и он је био под строгим контролом владара и

⁴ McLuhan, *Understanding Media*, 7–9; Hedlund, *Coinage and Authority*, 25.

⁵ Buchan, *Frozen Desires*, 57; Копрек, „*Homo oeconomicus*“ или „*homo religiosus*“, 11.

⁶ Fulghum, *Coins Used as Amulets in Late Antiquity*, 139–147; Maguire, *Magic and Money*, 1039.

⁷ Право ковања новца улазило је у корпус регалних права владара, међутим, све до касног средњег века сматрало се да монетарна власт припада ономе ко на одређеној територији врши фактичку власт. Тако се дешавало да право на ковање новца присвоје властодржци који владају различитим територијама једне земље, што ће бити случај и у Србији по распаду царства. Гњатовић, *Добри и зли динари*, 118.

⁸ Grierson, *Symbolism in Early Medieval Charters and Coins*, 601; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 37.

владарског двора. У највећем броју случајева, код сваке нове серије новца, са двора су у локалне ковнице стизале писане инструкције о њеном финалном изгледу⁹ или је достављан примерак новца, искован у дворској ковници, како би послужио као модел.

У науци постоје различите теорије о процесу стварања и избора представа које су се нашле на античком и средњовековном новцу, о улози владара у овом процесу, улози његовог окружења и, на крају, самих ковница и мајстора ковничара који су радили у њима.¹⁰ Кад се сви изнети подаци и аргументи размотре, долази се до закључка да је коначан изглед новца стваран у једној врсти дијалога између владара, двора и ковница, при чему је владар био тај који је новцу давао *auctoritas*.¹¹ Симболична империјална слика, *imago auctoritatis*, настала кроз овај дијалог, била је стварана са идејом да започне један нови дијалог, овога пута између примаоца и креатора, владара и читаве популације међу којом је новац требало да буде дистрибуиран. Тиме је рецепција примаоца била кључна у формирању језика слике новца; слика новца је креирана да буде прихваћена међу најширим, доминантно неписменим слојевима друштва, да им као медиј пренесе жељене информације, изазове реакције у њима и уреже се у њихове умове. Истовремено, требало је са њима да успостави дијалог на различитим нивоима.

Андреј Барнет, бавећи се функцијама римског новца, понудио је доказе о три нивоа¹² на којима је потенцијална снага дизајниране представе на новцу требало да делује на римског грађанина: она је требало да послужи као гарант квалитета новца, да промовише долазак владара на власт, а потом да буде медијум који ће користити у пропагандне сврхе. Посматрана са првог нивоа, као утиснути службени знак, представа и легенда на новцу гарантовале су одређени квалитет материјала од којег је новац израђен, као и вредност новца уопште, штитећи га од умножавања, фалсификовања и од било које друге злоупотребе. На овом нивоу, утиснути знак на новцу био је у служби економске вредности новца, првог предуслова за пласман новца на тржиште,

⁹ 18. 3. 1365. године у дубровачку ковницу стигла је инструкција Сената да се за босанског бана Твртка направи неколико калупа „са Исусом са једне стране, а с баном с мачем са друге стране“. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 510.

¹⁰ Највише радова на тему организације ковница и рада у њима посвећено је периоду Римског царства. Неки од најзначајнијих радова које треба истаћи јесу: Sutherland, *Roman Coins*; Crawford, *Roman Imperial Coin Types*, 47–64; Wallace-Hadrill, *Image and Authority*, 66–87; Burnett, *Coinage in the Roman World*; Levick, *Messages on the Roman Coinage*, 41–60; Hedlund, *Coinage and Authority*, 29–34.

¹¹ Levick, *Messages on the Roman Coinage*, 45; Hedlund, *Coinage and Authority*, 33.

¹² Burnett, *Coinage in the Roman World*, 66–68; Turković, *Uloga novca*, 983.

који је отварао пут наредном нивоу комуникације између владара и поданика. У средњем веку, визуелна аналогија пласираног новца са новцем који је, у том периоду, доминирао на једном тржишту, односно имитација старијег, препознатљивог, квалитетног новца, била је једноставан и широко распрострањен начин који је новцу отварао пут до градских тргова.¹³

Доласком у руке поданика, новац је започињао други ниво комуникације – пренос владареве поруке. Улога новца као „главног носиоца империјалне комуникације“ одавно је спозната у науци.¹⁴ „Империјални језик“, коришћен у овој комуникацији, имао је свој властити „вокабулар“, сачињен од симболичних слика аверсне и реверсне стране новца допуњених легендом, које су се комбиновале на различите начине, градећи тако нову симболику „језика слике“. Временом, промене у владарској и државној идеологији уносиле су „нове слике“ то јест „нове речи“ у империјални језик новца.

Специфичност овог медија, пре свега ограниченост површине плочице новца која је носила поруку и циљана група са којом је новац требало да буде у свакодневној комуникацији, наметао је „језику новца“ јасноћу и прецизност.¹⁵ Новац је морао да обезбеди језик који ће бити довољно разумљив свима којима је био намењен, језик који је имао снагу да тренутно и непосредно код посматрача, преко ликовне представе коју је носио, изазове реакцију. Свестан промотивне снаге новца, бирајући представе које ће се наћи на новој монетарној емисији, владар је настојао да у датом тренутку истакне одређене аспекте своје власти, своје улоге као владара, или да подсети¹⁶ људе на значајне догађаје своје владавине. Прво полазиште на овом путу било је истаћи ко влада, легитимисати власт.

Говорећи о власти, Дејвид Канидин је приметио: „Власт је реалност, али је невидљива, попут ветра.“¹⁷ Владару је било потребно да буде *виђен* како има власт, да остатку света докаже да је поседује, да има право на њу, да би могао инсистирати на бенефитима који из те власти произлазе. Начини на којима се демонстрирала власт у

¹³ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 469–509; Чремошник, *Развој српског новчарства*, 18, 41, 69; Ђук, *Србија и Венеција*; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 106–107; Иванишевић, *Новчарство*, 23, 34, 304–305 и др; Stahl, *Zecca*, 207–212.

¹⁴ Noreña, *The Communication of the Emperor's Virtues*, 146–168; Hedlund, *Coinage and Authority*, 29–32.

¹⁵ Hedlund, *Coinage and Authority*, 23.

¹⁶ Meadows, Williams, *Moneta and the Monuments*, 27–49.

¹⁷ Cannadine, Price, *Rituals of Royalty*, 10.

средњем веку били су различити. Палате владара, њихов намештај и слике, владарске задужбине и гробови, церемоније, богослужења, рукописне књиге, минијатуре у њима, владарске повеље, печати, новац, владарске инсигније итд. били су у функцији визуелне манифестације власти владара. Сви ови елементи који су градили иконографију власти средњег века, имали су свој властити, симболични језик комуникације, чија различитост није зависила само од специфичности медија којом се власт изражавала. „Језик власти“ најчешће је био прилагођен локацији на којој је и за коју је био креиран, „подешен“ према оку и уху одређене друштвене групе којој се обраћао.¹⁸

Да различити људи интерпретирају слику на различите начине било је познато и креаторима представа на новцу.¹⁹ Пратећи ову „стратегију комуникације“, различите врсте новца – златни, сребрни, бакарни – носиле су представе различитог визуелног концепта. Подешена према оку и очекивању публике, представа на новцу намењеном међународној, унутрашњој или локалној намени, могла је да буде уобличена као слика власти представом која ће у свом сложеном иконографском решењу носити „многа значења“ и асоцијације,²⁰ или представом којом ће слика на новцу бити сведена тек на симбол. У оба случаја, изабрана представа морала је да задовољи основни постулат медија који ју је носио – да буде јасна и ефектна.

Слика власти на новцу била је концентрисана на неколико кључних елемената. Први од њих био је портрет владара, најважнији део слике новца и њен готово неизоставан део, од антике до касног средњег века. За људе средњег века, портрет владара имао је посебну моћ.²¹ У касном XIII веку, византијски оратор Холобол, слику Михаила VIII Палеолога (1259–1282) описује као врсту талисмана који има моћ да одврати свако зло.²² Посебно „моћна“ била је представа владара на новцу, на којој је натприродна снага владарске слике била удружена са магичном снагом самога новца. Чак и онда када представа на новцу није приказивала актуелног владара, у њену моћ се није сумљало.

¹⁸ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 18.

¹⁹ Hekster, *Coins and Messages*, 20–35.

²⁰ King, *Roman Portraiture*, 127; Hedlund, *Coinage and Authority*, 23.

²¹ Grabar, *L'empereur*, 7; Војводић, *Идејне основе*, 158–167.

²² Maguire, *Magic and Money*, 1039.

Портрет владара на новцу био је кодирана слика власти која има политичку и војну снагу да заштити, а не само представа владара као особе. Ова иконографска особеност владарског портрета постаје све очигленија како се залази дубље у средњи век; удаљавајући се од римске традиције, која је неговала реалистичну, тродимензионалну представу живог монарха, портрет владара на византијском новцу и у њеној уметности временом све више постаје шематизована идеална слика, портрет симбола.²³

Суштину представе владара на новцу, праву супстанцу симбола монархије, чиниле су владарске инсигније са којима је приказиван: круна, скиптар, глоб, лабарум, мач, сакос, лорос, војничка одећа, трон итд. Проистекле из касноримског империјалног култа, инсигније владара биле су различити знаци владарског ауторитета који су у себи носили препознатљиву идеју о одређеном концепту власти и задатку владоца. Избором одеће и инсигнија, са којима је представљан на појединим врстама новца, владар је, у зависности од друштвеног и политичког тренутка, настојао да подвуче и истакне одређене аспекте своје власти, њен цивилни, војни, династички или религиозни аспект.²⁴ Инсигније са којима ће бити представљен на новцу посебно су помно биране у раздобљима жестоких политичких криза и неизвесности, јер су управо оне, „језиком слике“, у оку посматрача чиниле визуелни окидач,²⁵ фокус слике.

Симболична слика владара на реверсу била је допуњена писаном легендом која је доприносила јасноћи представљеног портрета. Текст легенде најчешће се састојао од владаревог имена и титуле. Титула на новцу била је веома важан аспект владарске идеологије, а тиме и битан чинилац његове пропагандне улоге. Она је на новцу имала исто значење као интитулација и потпис владара у сачуваним повељама. Раде Михаљчић, говорећи о интитулацијама и потписима у повељама, истакао је да су они „у крајњој линији сажет израз политичких циљева, тачније, најкраће изражени политички програм“.²⁶ На исти начин могу бити посматране и титуле на новцу.

Представу владара на новцу, поред легенде, надограђивала је и представа утиснута на другој страни металне плочице. На античком новцу, „другу страну“ чинио је реверс новца, јер је аверсна страна искључиво била резервисана за империјални портрет

²³ Grierson, *Symbolism in Early Medieval Charters*, 17–21; Maguire, *Style and Ideology*, 221–223; Војводић, *Идејне основе*, 158–159, 167; Томић, *Реч о портрету у средњем веку*, 108.

²⁴ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 15, 23; King, *Roman Portraiture*, 131; Hedlund, *Coinage and Authority*, 35.

²⁵ Hedlund, *Coinage and Authority*, 35.

²⁶ Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 96.

актуелног владара.²⁷ Међутим, у средњем веку, посебно у Византији и земљама њеног утицајног круга, слика владара на аверсу уступила је своје место представама светих личности, најчешће представи Христа. Први корак у овом правцу учинио је византијски цар Јустинијан II (685–695/705–711) када је, у првом периоду своје владавине, на аверсну страну своје златне номизме ставио бисту Христа праћену титулом Rex Regnantium. Представа цара, по први пут на средњовековном новцу, била је тако померена на његову реверсну страну, допуњена одговарајућом легендом – Justinianus Servus Christi.²⁸ Да не би било забуне око тога шта је аверс а шта реверс новца, Јустинијан је жиг ковнице – на претходним серијама новца саставни део базе крста на реверсу – ставио себи под ноге.²⁹

Стављајући представу Христа на аверсну страну своје златне номизме, цар Јустинијан је „вокабуларом“ језика новца исказао основни постулат средњовековне политичке идеје по којој владар влада по божјој милости, као богоизабрани самодржац.³⁰ Ова идеја, која је своје извориште имала у римском империјалном култу,³¹ била је уграђена и у правни темељ византијског друштва, Зборник грађанског права (Corpus iuris civilis) цара Јустинијана I (527–565). Дефинишући власт цара у Византијском царству, Јустинијан је, на неколико места у Зборнику, подвукао да власт владара проистиче од Бога, наглашавајући да је по божјој вољи владар империје која му је поверена божанском милошћу, по божјем наређењу узео у руке инсигније власти и тако постао владар света.³²

Идеја о Богу као апсолутном политичком фактору, коју је Јустинијан унео у Законик, истицана је на почетку сваке владарске повеље. Најчешће у интитулацији, уз владарево

²⁷ Царев портрет се јавља као уобичајена представа на аверсу римског новца још од времена владавине Октавијана Аугуста. Jacobs, *Coins and Christianity*, 39.

²⁸ Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 22–24; Grierson, *Catalogue* II/2, 578–580, T. XXXVII, бр. 7h, 8a, 10, 17; Penna, *Byzantine Coinage*, 129.

²⁹ Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 22.

³⁰ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 48–86; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 60–69; Бојовић, *Краљевство и светост*, 45–53; Penna, *Byzantine Coinage*, 129–130; Canning, *A History of Medieval Political Thought*, 1–25.

³¹ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 52–57; Canning, *A History of Medieval Political Thought*, 3–6; Takács, *The Construction of Authority*, 36, 56, 66, 88 и др.

³² „Deo auctore nostrum gubernantes imperium, quod nobis, a caelesti maiestate traditum est”; “Nuto divino imperiales suscepimus infulas”; “dominus mundi”. Canning, *A History of Medieval Political Thought*, 7, 188, нап. 9, 10, 13.

име и титулу, на повељама српских владара стајала је формула „по милости божјој краљ (цар) и с Богом самодржац“,³³ која је изражавала апсолутан идеолошки став и теорију власти средњовековног владара и укупног живота средњег века. Мисао о божанском изворишту власти добила је бројне интерпретације и у иконографији владарске слике средњовековне уметности. Неке од њих нашле су своје место и у представама владара на новцу, нпр. у представама божанске инвеституре владара, често затупљеним на новцу Византије и земаља њеног утицајног круга.

Представа Христа, симбол поверене им власти или представе неких других светих личности могле су бити пласиране на обе стране плочице средњовековног новца. Први овакав новац, у византијском новчарству, био је бакарни фолис који се приписује византијском цару Јовану I Цимискију (969–976), искован 969. године под именом и представом Христа. Необичност овог бакарног новца била је у томе што је на њему, по први пут у византијском новчарству, на једној номинали у потпуности изостављена традиционална представа владара, његово име и титула.³⁴ Аверсна страна овог новца носила је представу Христа Пантократора, док је на реверсу био натпис *IN SYS CHRISTYS BASILEY BASILE*. Јустинијан II био је први византијски цар који је представи Христа уступио аверсну страну свог новца; Јован Цимискије је отишао корак даље – уступио јој је обе стране.

У трагању за разумевањем пуног значења поруке коју носи „слика новца“ и легенда која је прати, важно је знати када је новац искован, односно којој монетарној емисији је припадао. У склопу своје владавине, владар је могао да емитује бројне новчане емисије, на којима је неретко пласирао бројне врсте и типове представа. Управо натписи и представе на новцу, заједно са другим елементима,³⁵ у науци су послужили као главни инструменти за одређивање хронологије владаревих ковања. Иако су у монетарној маси једне земље поједине врсте новца неретко циркулисале у великом временском раздобљу, ковањем нових врста старе емисије су повлачене са тржишта и претапане. Ова политика посебно се доследно спроводила код потребе за увећањем новчане масе у оптицају, ковањем номинала снижене тежине, каква је рецимо била у

³³ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 69.

³⁴ Grierson, *Catalogue* III/2, 591, 634–635, T. XLVIII.

³⁵ Поред представе и натписа на новцу, са именом и титулом владара и знака или имена ковнице, за хронологију новца једног владара важни су и сачувани подаци о новцу у савременим изворима и оставе у којима је новац похрањен. Иванишевић, *Новчарство*, 122.

периоду рата и ратних освајања.³⁶ Тако је нова новчана емисија и представа коју је она носила представљала „базични програм“³⁷ власти владара у датом историјском тренутку.

Припадност новца одређеној емисионој групи веома је важна димензија „језика слике новца“. Доласком на власт и ковањем прве емисије свог новца, владар започиње дијалог са поданицима, који се настављао сваком следећом емисијом. Овако посматрано, емисије новца постају секвенце дијалога који, као свака друга врста комуникације у којој се тежи пласману одређене идеје, мора да поседује устаљени ток. Врстом пласиране представе која обележава прву емисију у хронологији империјаног новца постиже се презентација владара и одређене политичке идеје коју он заступа. Њен главни циљ је придобијање пажње циљане публике и стицање њеног поверења – *delectare*, потом изазивање одређених осећања у њој – *movere*, да би тек са наредним емисијама новца уследио пласман империјалне пропаганде, у лепези од убеђивања – *persusio* до подсећања.³⁸ Кључни аспект или мотив сваке базичне представе нове новчане емисије био је да у одређеном друштвеном и политичком тренутку обликује свест јавног мњења представљањем одређене империјалне стварности.

Осим представа, средњовековни новац могао је да понесе и само натпис на аверсу, реверсу или на обема странама плочице новца, који је могао бити једноредни, вишередни или се састојати само од владарског монограма или иницијала. Епиграфски типови новца са вишередним натписом на аверсу и реверсу били су чести у XII веку на империјалним ковањима држава Запада у чијем новчарству је долазило до циркулације исламског новца, чије присуство се одражавало на иконографију домаћих ковања.³⁹

Заједно са владарским представама на печатима, повељама, у зидном сликарству владарских задужбина и дворова те на минијатурама рукописних књига, представа владара на новцу била је важан део визуелне комуникације средњовековног друштва, најистуренији и тиме најважнији део коришћен приликом уобличавања *imago auctoritatis*. Најважнији, јер је био намењен свима и свима доступан, способан да у симболици своје слике понесе готово све аспекте средњовековне монархијске слике и да у њу унесе све визуелне промене које је са собом носило ново време и нова

³⁶ Исто, 43.

³⁷ Hedlund, *Coinage and Authority*, 37.

³⁸ Добро познати модели који је засновао Цицерон у свом делу *De Inventione*, Књ. 1.

³⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 93–95, 101, 103, бр. 204, 205, 211, С6, С7.

идеологија, уклапајући их у слику хришћанског монарха. За разлику од новца, повеље и печати који су их пратили, затим рукописне књиге и дворске слике, били су намењени и видљиви само уском кругу владаревих поданика, кругу двора, аристократије и цркве. Због природе самог медија који их је носио, њихов тематски програм био је често закупљен приказивањем само одређених аспеката власти владара, а језик неретко конзервативан и стандардизован. Притом су ретко непосредно илустровале одређене историјске догађаје.⁴⁰

Из овог низа медија који су градили средњовековни „канал комуникације“⁴¹ између владара и његових поданика, владарски печати су, по типолошкој, тематској и симболичној садржини репертоара владарских слика, били најближи новцу. Сама физичка сличност печата и новца, величина површине на којој се пласирала слика, те постојање аверса и реверса, лица и полеђине печатне буле, захтевао је истоветну вербализацију визуелне поруке која се преносила. „Вокабулар“ језика слике печата и језика слике новца био је исти, грађен од истоветних визуелних појмова, са истим нагласком на јасноћи и једноставности. Истоветност језика слике новца и печата, коју срећемо у средњем веку, може бити објашњена и тиме што су матрице за печате резали исти мајстори, златари који су израђивали и калупе за ковање новца.⁴² Представе владара на оба медија неретко су тако стваране у истој златарској радионици. Тиме је садржај средњовековне буле залазио у садржај средњовековног новца, међусобно се допуњујући, што је важно имати на уму код покушаја разумевања садржаја оба медија.

У друштвеном и културном контексту средњег века, представе на новцу носиле су „слику моћи“ средњовековне монархије. Новац је био попут књиге у цепу неписменог поданика из које је он ишчитавао „реторички говор“ свога владара, несвесно га урезујући у свој ум. Неко је рекао да је новац попут гравитације. О њој не размишљамо, али она снажно делује на нас. Колика је била моћ слике српског средњовековног новца, како је она требало да делује на публику којој је била упућена и какве је све „реторичке говоре“ владара преносила, остаје да откријемо детаљним разматрањем новца кроз контекст представа које су на њему пласиране.

⁴⁰ Војводић, *Идејне основе*, 326.

⁴¹ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 159.

⁴² Радојковић, *Старо српско златарство*, 18; Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 14.

2.

Иконографија и симболика представа

ПРЕДСТАВЕ СВЕТИХ ЛИЧНОСТИ

Представе Христа

У источнохришћанској уметности, Христос се најчешће приказује у зрелом добу, са дугом, тамном косом, брадом и брковима, строго фронтално, у неколико иконографских типова. Може бити приказана биста Христа, Христос на престолу или Христос који стоји док десном руком благосиља, а у левој држи отворену или затворену књигу (четворојеванђеље).⁴³ Неопходност приказивања истинског, човечјег лика оваплоћеног Бога, тј. историјског лика Исуса Христа уместо симбола, била је утврђена 82. канонем Пето-шестог или Трулског сабора, који је одржан у Цариграду 692. године. Међутим, истакнуто је да Лице које се приказује није само човек већ Богочовек те његов портрет треба да указије не само на Његов живот већ и на Његову славу, на „узвишеност Бога Слова“.⁴⁴

Један од најранијих сачуваних примера представе Христа у попрсју налази се у кубикуну катакомбе Свете Домициле, чије сликарство потиче из IV века.⁴⁵ У црквеном сликарству, Христос у попрсју, као Пантократор, владар Земље и читавог Универзума, почео је да се приказује у Цариграду од IX века, када је у време царева Василија I (867–886) и Лава VI Мудрог (866–912) заменио представу Вазнесења Христовог, која је још од предиконоборачког периода доминирала куполама византијских цркава.⁴⁶ Један од првих примера представе попрсја Христа у куполи био је осликан у куполи јужне галерије Цркве Свете Софије у Цариграду, данас познат само са Фосатијевих слика, а датује се у крај IX и почетак X столећа.⁴⁷ По узору на Византију, представа Пантократора у куполном програму цркава појављује се у земљама под њеним културним утицајем, између осталих и у Краљевини Сицилији, где је срећемо у

⁴³ Matthews, *The Pantocrator*, 28–37; Јовановић, *Азбучник*, 465–468.

⁴⁴ Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 81; Runciman, *The Byzantine Theocracy*, 66; Успенски, *Теологија иконе*, 55–63.

⁴⁵ L'Orange, *Studies on the Iconography*, фиг. 71; Volbach, *Early Christian Art*, сл. 10; Matthews, *The Pantocrator*, 98; Татић-Ђурић, *Најстарију Христови ликови*, 138.

⁴⁶ Mango, *The Art*, 199–200; Бабић, *Краљева црква*, 64–65.

⁴⁷ Mango, *The Mosaics of St. Sophia*, 29; Matthews, *The Pantocrator*, 117–118.

дворској капели Рожера II (1130–1154),⁴⁸ али и на мозаику у апсиди катедрале у Монреалеу, насталом за време краља Виљема II (1166–1189).⁴⁹ Исти тип Христове представе понеће и новац краља Рожера. Биста Пантократора, током XIII века, постаће најчешће иконографско решење куполног програма и црква на Балкану те на грчким острвима.⁵⁰

Представе Христа на престолу, према сачуваним примерима, појављују се почетком V века, када настаје и мозаик у апсиди Цркве Свете Пуденцијане у Риму, на којем је Христос приказан на трону са високим наслоном и окружен апостолима.⁵¹ Најзначајнија представа Христа на престолу, у Византији, била је она на мозаику у конхи апсиде Хрисотриклина, велике осмоугаоне сале за пријем у царској палати саграђеној за време Јустина II (565–578). Изнад земаљског престола владара био је приказан Христос у слави на његовом божанском престолу, а представа је израђена по налогу цара Тиберија II Константина (578–582).⁵² Мозаик је илустровао средњовековно схватање о пореклу царске власти, приказујући византијског цара као Христовог јединог изасланика на земљи, *imago Christi*.⁵³ Мозаик је уништен од стране иконокласта, а судећи према епиграму византијског писца Менандра Протектора, Хрисотриклин је, у периоду између 855. и 866. године, поново украшен мозаицима на којима је био приказан Христос на престолу, а поред њега и Богородица, цар Михаило III (842–867), патријарх Фотије, анђели, апостоли, мученици и свештеници.⁵⁴ У *Хомилијама* Григорија Назијанског, насталим у Цариграду око 880. године, као дар патријарха Фотија цару Василију I, једна од минијатура у манускрипту (Par. gr. 510, f.) носи представу Христа на трону са наслоном у облику лире.⁵⁵ Врло сличне представе

⁴⁸ Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, 38–39, T. 13; Matthews, *The Pantocrator*, 64–65.

⁴⁹ Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, фиг. 61; Matthews, *The Pantocrator*, 29.

⁵⁰ Бабић, *Краљева црква*, 65.

⁵¹ Volbach, *Early Christian Art*, сл. 130; Grabar, *Christian Iconography*, сл. 80, 172; Feld, *Das Apsismosaik in S. Pudenziana*, 253–262.

⁵² Grabar, *L'iconoclasme*, 34, 185; Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 52–53; Cameron, *Images of Authority*, 217.

⁵³ Flavius Crescensius Corippus, *In Laudem Iustini Augusti minoris*, II.425ff, 60; Cameron, *Images of Authority*, 217.

⁵⁴ *De Cer.*, (ed. Vogt), I, 4, 17; Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 53–54; Grierson, *Catalogue III/1*, 154–155; Matthews, *The Pantocrator*, 154–155; Mango, *The Art*, 184 (*Anthol. graeca I*, 106); Дагрон, *Цар и првосвештеник*, 110, 118–119.

⁵⁵ Brubaker, *Vision and Meaning*, 147–148, фиг. 1.

Христа на престолу настају, око 870. године, на два мозаика у Цркви Свете Софије у Цариграду – Христос из сцене Деизиса на северном тимпанону просторије изнад вестибила, и нешто каснији, који приказује Христа и владара у лунети изнад царских врата, у нартексу цркве.⁵⁶ У овом периоду, исти тип представе Христа појавиће се и на новцу цара Василија.

Претпоставља се да је најстарија очувана представа стојеће фигуре Христа она из Домицилиних катакомби у Риму, где је приказан зрели лик Христа са брадом.⁵⁷ Касније, овакве представе Христа срећу се између средине V и средине VI столећа, на пример у Цркви Светих Козме и Дамјана у Риму (526–530), а из истог периода је и представа Христа који стоји између два анђела у Цркви Светога Михаила у Африциску, у Равени.⁵⁸ Једна од најзначајнијих цариградских представа стојеће фигуре Христа била је она на мозаику изнад капије Халке, на „бронзаној капији“ палате, која је уклоњена 726/7. или 730. године, по заповести цара Лава III, а коначно обновљена за време владавине цара Михаила III, између 843. и 847. године, пре смрти патријарха Методија, који је написао дугачку поему која прати представу.⁵⁹ Сматра се да је под утицајем ове иконе настала представа Христа у сцени симболичне инвеституре владара на солиду цара Романа I Лакапина (920–944), искованог 921. године.⁶⁰ Истом типу представе Христа са Халке припада и Христос приказан у сцени Деизиса на мозаику у нартексу Цркве Христа Хоре у Цариграду, с почетка XIV века.⁶¹

Прву представу Христа, у византијском новчарству, понео је новац искован поводом склапања брака цара Валентијана III и царице Лициније Евдоксије, у 437. години, на којем Христос, у средишту композиције, благосиља царски пар.⁶²

Тек у време Јустинијана II, у првом периоду његове владавине, представа Христа се поново појављује на византијском новцу, и то биста Христа на аверсној страни цареве златне номизме, праћена титулом „Rex Regnantium“. Сматра се да је представа настала под утицајем представе Христа са византијских икона, а приказје га са дугом косом и

⁵⁶ Исто, 149–150, фиг. 81–82; Mango, *The Mosaics of St. Sophia*, 29, фиг. 8.

⁵⁷ Тагић-Ђурић, *Најстарији Христови ликови*, 138, сл. 3.

⁵⁸ Grabar, *Christian Iconography*, сл. 66; Deichmann, *Ravenna*, 39–40.

⁵⁹ Mango, *The Brazen House*, IV поглавље; Grierson, *Catalogue III/1*, 160–161; Matthews, *The Pantocrator*, 57, 152; Дагрон, *Цар и првосвештеник*, 189.

⁶⁰ Grierson, *Catalogue III/2*, 544, T. XXXVI, бр. 5.1–5.2, 6.1–6.2.

⁶¹ Underwood, *The Kariye Djami*, I, 45–48; Grierson, *Catalogue III/1*, 161.

⁶² Zacos, *Veglery, Marriage Solidi*, 73–74.

брадом, како једном руком благосиља а у другој држи јеванђеље. Цар је приказан у владарској одежди, са круном и лоросом, како у десној руци држи крст ослоњен на два степеника а у левој акакију. Представу допуњује легенда „Justinianus Servus Christi“.⁶³ Међутим, интересно је да цареви печати нису понели представу Христа – на њиховој аверсној страни задржала се представа Богородице.⁶⁴ Прве представе Христа на царским печатима наћи ће се после коначне победе иконодула и рестаурације култа икона, у 843. години, на печатима цара Михаила III,⁶⁵ као и на његовом новцу, који носи исти иконографски тип представе Христа са новца цара Јустинијана II, с тим што легенда која прати представу сада гласи IHSUS XRISTOS.⁶⁶ Бисту Христа, једну од ретких представа Христа на печатима цариградских патријарха, чијим аверсом је доминирала представа Богородице, носио је аверс печата патријарха Игњатија (847–858/867–877).⁶⁷ Биста Христа са новца цара Михаила III биће замењена представом Христа на престолу на првим емисијама цара Василија I, међутим, цар Контантин VII (913–959) у 945. години враћа бисту Христа на своје златне солиде,⁶⁸ где ће доминирати аверсом златног новца до краја ковања владара из Македонске династије, а потом је срећемо на новцу цара Алексија I Комнина (1081–1118), Јована II Комнина (1118–1143), Манојла I Комнина (1143–1180) и узурпатора Исака Комнина кованог на Кипру (1185–1191).⁶⁹ Овај тип Христове представе биће често заступљен на новцу византијских држава основаних после пада царства,⁷⁰ а носиће га и новац владара из династије Палеолога. На новцу Палеолога, биста Христова среће се спорадично до периода владавине цара Јована V (1341–1391), од када постаје неизоставна представа

⁶³ Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 22–24, 46–47, Т. I, бр. 5; Grierson, *Catalogue* II/2, 569–571, 578–581, Т. XXXVII, бр. 7a.3, 7c.2, 7e.2, 7h, 8a, 10; Grierson, *Catalogue* III/1, 146; Matthews, *The Pantocrator*, 110; Penna, *Byzantine Coinage*, 129.

⁶⁴ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 54–56.

⁶⁵ Исто, 80–82, бр. 49.1–49.3.

⁶⁶ Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 47; Grierson, *Catalogue* III/1, 146, 463–464, Т. XXXVIII, бр. 2.1–4; Matthews, *The Pantocrator*, 53, 110.

⁶⁷ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 203–204, бр. 112.1.

⁶⁸ Grierson, *Catalogue* III/1, 146; Исто, *Catalogue* III/2, 548, Т. XXXVI, бр. 9; Penna, *Byzantine Coinage*, 133.

⁶⁹ Hendy, *Catalogue* IV/1, 203–208, 212–213, 228, 231, 235, 238, 265–266, 270–271, 289–296, 305–307, 323–324, 334–335, 338–339, 36.

⁷⁰ Исто, 429, 432; Hendy, *Catalogue* IV/2, 496–497, 498, 503, 507, 512, 570, 575, 584, 587, 604, 607, 610, 614, 629.

аверсне стране новца све до пада царства.⁷¹ Под утицајем новца цара Јована Палеолога, представа бисте Христа нашла се и на српским динарима цара Душана. Пре новца Јована Палеолога, на трахејама које у Солуну кује Андроник II (1282–1328) Палеолог појављује се јединствена представа Христове главе окружене са четири крста и четири звезде у пољу.⁷²

На царским печатима, биста Христа била је обележје аверса од владавине цара Михаила III до доласка на власт Исака I Комнина (1057–1059),⁷³ чији ће један тип царског печата први понети представу Христа на престолу.⁷⁴

Други тип представе Христа, који га приказује на престолу, први пут у византијском новчарству појавио се на златном солиду цара Василија I, у 867. или 868. години. Христос је приказан како седи на трону са наслоном у облику лире, десном руком благосиљајући док левом држи јеванђеље положено на крилу. У наредних осам година, ова представа доминираће на аверсу византијског солида који ће, по њој, бити назван *senzata*, изведено од речи *σέστος, σένζος*, трон.⁷⁵ Сматра се да је узор за ову представу била представа Христа из Хрисотриклина. Избором представе за свој новац, цар Василије као да је тежио да направи раскид са иконографијом Аморијанске династије на новцу, а као неку врсту породичног симбола, са неколико стилских разлика у приказивању трона, носиће је потом новац царева Лава VI,⁷⁶ Александра (912–913),⁷⁷ Константина VII,⁷⁸ те заједнички новац Константина VII и Романа I Лакапина,⁷⁹ а потом ће је, након краћег одсуства, у византијско новчарство вратити цар Константин X Мономах (1042–1055).⁸⁰

Осим на престолу са наслоном у облику лире, Христос се представља и на трону са високим четвртастим наслоном, а први овакав тип представе Христа појављује се у XI

⁷¹ Grierson, *Catalogue* V/1, 74; Исти, *Catalogue* V/2, Т. 65.

⁷² Grierson, *Catalogue* V/1, 150, бр. 2.

⁷³ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 82–127.

⁷⁴ Исто, 127–128, бр. 75.1.

⁷⁵ Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 47; Grierson, *Catalogue* III/1, 146; Исти, *Catalogue* III/2, 487–489, Т. XXX, бр. 1–2с.5; Matthews, *The Pantocrator*, 154, 157; Penna, *Byzantine Coinage*, 132.

⁷⁶ Grierson, *Catalogue* III/1, 154; Исти, *Catalogue* III/2, 513–514, Т. XXXVI, бр. 2.3.

⁷⁷ Grierson, *Catalogue* III/2, 524–525, Т. XXXV, бр. 2.1–2.2.

⁷⁸ Grierson, *Catalogue* III/1, 154; Исти, *Catalogue* III/2, 542, Т. XXXVI, бр. 2.1–2.2.

⁷⁹ Grierson, *Catalogue* III/2, 542–544, 547–549, Т. XXXVI, бр. 3, 4.1, 8.1–8.2, 10.1–10.2.

⁸⁰ Исто, 738–740, Т. LVIII, бр. 1а.1–2с.

веку, на хистаменону цара Романа III.⁸¹ У време владавине цара Константина X Мономаха, представа Христа на престолу почеће да доминира аверсном страном царских печата,⁸² где ће Христос најчешће бити представљен како седи на престолу високог наслона, све до периода Палеолога, када ову представу потискује тип представе Христа који стоји.

Осим на престолу са наслоном, Христос је приказиван и на престолу без наслона, а први овакав тип представе појавио се средином XI века, на хистаменону цара Михаила VI (1056–1057),⁸³ а потом ће је носити и новац царева Исака I,⁸⁴ Михаила VII Дуке (1071–1078)⁸⁵ и Нићифора III Вотанијата (1078–1081).⁸⁶ Сматра се да је узор за овакву представу био Христос са мозаика јужне галерије Цркве Свете Софије у Цариграду, приказан између царице Зоје и цара Константина IX, урађен за време царичиног брака са Романом III Аргиром (1028–1034).⁸⁷ На новцу Комнина и Анђела биће заступљена оба типа представе Христа на престолу, док ће по паду царства представа Христа на престолу без наслона диминирати у новчарству Никејског⁸⁸ и Солунског царства,⁸⁹ под чијим утицајем долази и на новац краља Радослава. На новцу Палеолога, у раном периоду по рестаурацији царства, предност је дата представи Христа на престолу са високим наслоном.⁹⁰

Прву самосталну представу Христа, приказаног како стоји, понео је новац који у Цариграду кује царица Теодора (1055–1056), на којој је Христос приказан на супеданеуму, са крстоликим нимбом, у туници и химатиону, како десном руком благосиља а у левој држи јеванђеље. Представу допуњује легенда +IhS XIS REX REGNAN.⁹¹ После новца царице Теодоре, исти тип представе Христа носиће новац цара Константина X (1059–1067) и царице Евдокије.⁹² Представа Христа који стоји

⁸¹ Исто, 715–718, Т. LVI, бр. 1a.2–1d.1; Grierson, *Catalogue* III/1, 158.

⁸² Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 134–136, бр. 78.1–79.1.

⁸³ Grierson, *Catalogue* III/1, 159, 726, Т. LVIII, бр. 2.

⁸⁴ Исто, 761, Т. LXIII, бр. 1.2–2.5.

⁸⁵ Исто, 816, Т. LXVII, бр. 11a.

⁸⁶ Исто, 825–826, Т. LXIX, бр. 3a.1–3b.12.

⁸⁷ Mango, *The Mosaics of St. Sophia*, 87; Grierson, *Catalogue* III/1, 159.

⁸⁸ Henny, *Catalogue* IV/2, 461–463, 483–491, 492, 496, 497–498, 501, 518–519, 521–522, 532.

⁸⁹ Исто, 550, 555–556, 557–558, 614.

⁹⁰ Grierson, *Catalogue* V/2, Т. 31, 32, 48.

⁹¹ Grierson, *Catalogue* III/2, 750, Т. LXII, бр. 1a.1–1d.

⁹² Исто, 774, Т. LXIV, бр. 8.1–8.19.

биће заступљена на византијском новцу до раног периода новчарства Палеолога, па се често среће на златном новцу који кује цар Андроник II.⁹³ Овај тип представе Христа, поред Богородице на престолу, најчешћа је представа аверсне стране царских печата из периода владавине Палеолога,⁹⁴ а пре тога је срећемо и на царским печатима никејских царева Теодора Комнина Ласкариса (1208–1222) и Јована III Дуке (1222–1254).⁹⁵ Једну од првих сачуваних представа Христа који стоји, у византијској сигилографији, понео је печат патријарха Игњатија.⁹⁶ Исти тип представе носиће печати српског цара Душана, а потом и његов новац.

Први западни новац који је понео представе Христа, чија иконографија је преузета са византијског царског новца, био је новац крсташа. После апела папе Урбана II за ослобађање Свете земље од неверника, од 27. новембра 1095. на сабору у Клермону, на Западу је покренут Први крсташки рат, а већ крајем 1096. године у Цариград, са својом пратњом, почели су да пристижу западни витезови, међу којима су били војвода Готфрид Бујонски, вођа крсташа, гроф Ремон Тулуски, Роберт Нормандијски, гроф Роберт Фландријски, као и син Робета Гвискарда, нормански војвода Боемунд. Прва крсташка држава, створена у марту 1098. године, била је Грофовија Едеса. Њу је основао Балдуин Бујонски, брат Готфрида Бујонског, збацивши јерменског принца Тороса са власти. Већ у јуну 1098. године, крсташа бележе значајан успех заузећем Антиохије, којом је завладао нормански војвода Боемунд. После Антиохије, у јуну 1099. године освојен је и Јерусалим, а на чело нове Јерусалимске краљевине стаје Готфрид Бујонски.⁹⁷

На простору Блиског истока, у овом периоду, најцењенији новац у оптицају била је византијска златна номизма и исламски златни динар.⁹⁸ Сребрни и бакарни западни новац, који крсташа доносе са собом, био је ниске вредности,⁹⁹ па је било потребно исковати новац чија иконографија ће одговарати новцу који има вишевековну

⁹³ Grierson, *Catalogue V/1*, 74.

⁹⁴ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 194–198.

⁹⁵ Исто, 192–193, бр. 101.1, 102.1.

⁹⁶ Исто, 204.

⁹⁷ Острогорски, *Историја Византије*, 342–343; Cowdrey, *Pope Urban II's Preaching*, 180; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 49–52, 55, 73, 79.

⁹⁸ Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 165–166; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 65–72.

⁹⁹ Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 166; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 53–54, T. 2.

доминацију у монетарној циркулацији на тим просторима, пре свега новац са хришћанском иконографијом који ће, симболично, показати нов однос снага у региону. Због тога се на првим емисијама новца који крсташи кују, бакарним фолисима, појављује представа Христа преузета са златног новца цара Алексија I Комнина, те представе крста и владара са мачем преузете из западног новчарства. Већ на новцу Грофовије Едесе, прва емисија фолиса које кује Балдуин I (1100–1104) на аверсу носи бисту Христа, док је на реверсу представа крста.¹⁰⁰ Биста Христа ће се и касније задржати у новчарству Грофовије Едесе,¹⁰¹ а носиће је и аверс фолиса који у Антиохији кује Танкред, принц од Галилеје (1101–1112).¹⁰²

Најзначајнији утицај иконографије византијског новца осећао се у новчарству крсташке државе Кипар. Краљевина Кипар створена је 1192 године, током Трећег крсташког рата, када је Ричард Лавље Срце, на путу за Палестину, освојио острво од узурпатора Исака Комнина и предао га Гију од Лизињана (1192–1194). Краљевина Кипар опстала је до 1489. године, када је продата Венецији.¹⁰³ Први новац који кује нови владар Кипра, електрон бизант (безант), назван и бели бизант (садржао је једну шестину злата),¹⁰⁴ настао је по узору на златан новац цара Алексија I Комнина. На аверсу носи представу Христа на престолу без наслона, допуњену легендом IC XC, док је на реверсу представа владара који стоји, у византијском царском орнату, са лоросом, под западном круном. Разлика у представи Христа у односу на византијски новац јесте гест руке којом Христос благосиља, где је примењен западни тип благослова, са раширеном шаком, уместо благослова са три склопљена прста, карактеристичним за источну иконографију.¹⁰⁵ Иконографија аверса и реверса овог новца, са малим стилским изменама, постала је образац за кипарски бизант до доласка на власт краља Хенрика II (1285–1306).¹⁰⁶

¹⁰⁰ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 73, бр. CC123.

¹⁰¹ Исто, 74, CC125.

¹⁰² Исто, 80, CC142.

¹⁰³ Исто, 137–139.

¹⁰⁴ Исто, 139; Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 173.

¹⁰⁵ Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 173–174, фиг. 8; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 139, бр. CC307.

¹⁰⁶ Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 174; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 139–140, CC307, CC310–311, CC313, CC316, CC318; Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 174.

Осим на новцу крсташких држава, представу бисте Христа, са византијског новца, понео је и новац сицилијанског краља Рожера II. Као на крсташком новцу, на новцу који се кује у норманској краљевини на Сицилији преплитала се иконографија византијског, исламског и западног новца. Тако је већ иконографија представе владара на првим ковањима норманских краљева, Роберта Гвискарда (1077–1085) и Рожера I (1072–1101), на бакарним фоларима, настала под утицајем новца цара Нићифора II Фоке (963–969),¹⁰⁷ а иконографија дуката, који почиње да се кује под Рожером II, настаје по узору на новац цара Алексија I Комнина, кован у Солуну. Дукат на аверсу носи представу бисте Христа, а на реверсу представу Рожера и његовог сина, који међу собом држе дугачак крст на постољу, по узору на представу цара Алексија и Светога Димитрија са солунског новца.¹⁰⁸

Исти новац послужио је за уобличавање иконографије венецијанског гроша који почиње да се кује почетком XIII века, за време владавине млетачког дужда Енрика Дандола. Грош на свом аверсу носи представу Христа на престолу са високим наслоном, која се први пут појавила на новцу за време цара Романа III, док је на реверсу представа стојеће фигуре светог Марка који дужду предаје заставу.¹⁰⁹ Венецијански грош, утицао је на иконографију новца многих држава, па тако, између осталог, његове копије срећемо и на новцу који се кује у Кнежевини Хиос, почетком XIV века.¹¹⁰

Под утицајем византијског новца, представе Христа понеће и новац који се кује у Бугарском царству. Бугарска је почела да кује новац у IX столећу, за време владавине Омуртага (814–831), бугарског кнеза (кана), а иконографија и стил новца настају по узору на византијски.¹¹¹ Монетарну слику Бугарске у XI и XII веку обележавају бројне имитације византијског новца, пре свега бакарних фолиса.¹¹² Потреба да се кују имитације византијског новца условила је доминација византијске монете у комерцијалним трансакцијама, те по стварању Другог бугарског царства Петар Асен (1185–1197) кује новац византијске иконографије, са Христом који стоји на

¹⁰⁷ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 50, CC059.

¹⁰⁸ Hendy, *Catalogue IV/1*, 189, 204–206, T. I, бр. 4.1–4.2, 5a.1–5a.2, 5b.2–5b.4; Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 164–165, фиг. 2; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 97, бр. 212.

¹⁰⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 105–106, бр. 237; Stahl, *Zecca*, 304–307, фиг. 16.

¹¹⁰ Stahl, *Zecca*, 211–212; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 216, бр. CC676.

¹¹¹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 117.

¹¹² Исто, 118–119.

супеданеуму, на аверсу, и стојећом представом владара, у византијском орнату, на реверсу.¹¹³ Исти тип представе Христа понео је и аверс јединог бугарског златног новца, златног перпера који кује цар Иван II Асен (1218–1241).¹¹⁴ Представу Христа који стоји испред престола и обема рукама благосиља понеће потом аверс гроша који кују Иван Александар (1331–1371)¹¹⁵ и Иван Шишман (1371–1393).¹¹⁶

Представа бисте Христа први пут се појавила на бугарском бакарном новцу цара Константина Тиха Асена (1257–1277), са реверсном представом владара на коњу,¹¹⁷ а носиће је потом новац цара Михаила Шишмана,¹¹⁸ Ивана Александра,¹¹⁹ Ивана Страцимира (1356–1396)¹²⁰ и Ивана Шишмана.¹²¹

Прве представе Христа на престолу са високим наслоном дошле су у бугарско новчарство под утицајем иконографије млетачког гроша, чије имитације кују цареви Георгије I Тертер (1280–1292)¹²² и Михаило Шишман.¹²³ Исти тип представе Христа носиће новац цара Ивана Александра¹²⁴ и новац Тертера (1369?–1380?),¹²⁵ сина деспота Добротице (1369–1385?).

Копије млетачких грошева коваће и угарски краљ Карло I Роберт (1308–1342),¹²⁶ као и хрватски бан Павле Шубић (1299–1312) као владар Босне, те ће и његови динари, које кује заједно са братом Младеном I и сином Младеном II, понети представу Христа на престолу.¹²⁷ Исти тип представе носиће и аверс новца бана Стјепана II Котроманића (1322–1353).¹²⁸ Каснија ковања Стјепана Котроманића, са аверсном представом Христа на престолу, настају као копије српских динара краља и цара Душана.¹²⁹

¹¹³ Исто, 119, 219, бр. 1.1.1.

¹¹⁴ Исто, 121, 219, бр. 2.1.1.

¹¹⁵ Исто, 223, бр. 9.1.2.

¹¹⁶ Исто, 227, бр. 11.1.1.

¹¹⁷ Исто, 220, бр. 3.1.4–3.1.5.

¹¹⁸ Исто, 223, бр. 8.2.4.

¹¹⁹ Исто, 224, бр. 9.2.6.

¹²⁰ Исто, 225–226, бр. 10.1.1–10.1.3, 10.2.3.

¹²¹ Исто, 227, бр. 11.1.2.

¹²² Исто, 125, 221, бр. 6.1.1–7.1.1.

¹²³ Исто, 128, 221, бр. 8.1.1–8.1.4.

¹²⁴ Исто, 223, бр. 9.1.1, 224, бр. 9.2.8.

¹²⁵ Исто, 228, бр. 13.1.1.

¹²⁶ Réthy, *Corpus II*, Т. 3, бр. 61.

¹²⁷ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 67–68, 197, бр. 1.1.1–1.2.1.

¹²⁸ Исто, 69, 197, бр. 2.1.1.

Прву представу Христа, у српском новчарству, понела је једна врста билон–бакарног трахеја који кује краљ Радослав (1227–1233/34). Христос је приказан на аверсу новца, како седи на престолу без наслона, са нимбом, у хитону и химатиону, док десном руком благосиља а у левој држи јеванђеље. Представу допуњује натпис IC–XC. Реверсна страна новца носи представу краља Радослава и цара Константина, који заједно држе двоструки крст. Допуњује је натпис СТЕΦΑΝΟΣ ΡΙΖ Ο Δ–Ο ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝ.¹³⁰ Представа Христа преузета је са новца Солунског царства, који кује Теодор I Анђео (1215–1230).

Обновом ковања под краљем Драгутином (1276–1282/1316), представа Христа на престолу са високим наслоном појављује се на аверсу свих емисија динара које кује српски краљ,¹³¹ а овога пута је доспела на српски новац под утицајем иконографије млетачког гроша. Са незнатним стилским и иконографским изменама (престо са наслоном или без њега, престо са балдахиним), ова представа обележиће аверсну страну новчарства краљевског периода,¹³² а биће заступљена и у време царства.¹³³ У време обласних господара, аверсна представа Христа на престолу и вишередни натпис на реверсу постају основно обележје иконографије динара који се тада кују.¹³⁴ Ова представа задржаће се на аверсу српских динара све до ковања деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456), где ће се наћи само на једној емисији његових динара,¹³⁵ а потом ће, као и остале представе религиозне садржине, уступити место профаним темама.

Под утицајем византијског новчарства, Христос је на српском новцу приказан и бистом, најранијим типом самосталне представе Христа у византијском новчарству. На српским динарима, ова представа се први пут среће за владавине цара Душана, на аверсу емисија динара које на реверсу носе представу владара на коњу. Христос је приказан са нимбом, у туници и колобиону, како десном руком благосиља а левом држи свитак,¹³⁶ односно јеванђеље.¹³⁷ На једној емисији ових динара, представу Христа

¹²⁹ Исто, 70, 197–198, бр. 2.1.3–2.1.4; Иванишевић, *Новчарство*, 87.

¹³⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 87–88, 238, бр. 1.4.

¹³¹ Исто, 85, 238–239, бр. 2.1.1–2.5.

¹³² Исто, 85, 116, 238–246.

¹³³ Исто, 247, 249–259, 261–262, 265.

¹³⁴ Исто, 147, 151, 155, 266–272, 274–276, 278–284.

¹³⁵ Исто, 181, 295, бр. 45.10.

¹³⁶ Исто, 246, бр. 6.11.1.

фланкирају две стојеће фигуре анђела.¹³⁸ После новца цара Душана (1331–1355), бисту Христа носе и динари које кују цар Урош (1355–1371)¹³⁹ и кнез Лазар (1370–1389).¹⁴⁰

У новчарству кнеза Лазара, под утицајем иконографије полудинара Дубровачке републике, појављује се и представа главе Христа. Дубровачки полудинари, зависно од типа, носе представу бисте¹⁴¹ или најчешће главе Христа,¹⁴² која је више одговарала промеру плочице новца. И у српском новчарству, поред неколико емисија динара кнеза Лазара¹⁴³ и деспота Стефана Лазаревића (1389–1427),¹⁴⁴ ова представа је постала обележје аверсне стране обола који се кују у периоду деспотовине.¹⁴⁵

Христос је, у српском новчарству, приказан и како стоји, на супеданеуму или без њега, а прву овакву представу понела је једна емисија имобилизованих врста цара Душана,¹⁴⁶ искованих после његове смрти (1360–1375). Са новца цара Душана је преузета на емисијама динара које кују цар Урош¹⁴⁷ и краљ Вукашин (1365–1371),¹⁴⁸ а потом је срећемо на аверсној страни великог броја емисија које се кују у време обласних господара: носи је новац краља Марка (1371–1395),¹⁴⁹ Андреаша (1371–1393)¹⁵⁰ неименованог краља (око1365–1380) и краљице (око1370–1380),¹⁵¹ деспота Јована Драгаша (око1371–1380/5),¹⁵² Андрије Гропе (око1371–1378/9),¹⁵³ Николе Алтомановића (око1367–1373),¹⁵⁴ кнеза Лазара,¹⁵⁵ Вука Бранковића (око 1375–1396)¹⁵⁶

¹³⁷ Исто, 246, бр. 6.11.2.

¹³⁸ Исто, 246, 6.11.3.

¹³⁹ Исто, 260, бр. 9.20, 9.23.

¹⁴⁰ Исто, 274, бр. 24.23–24.24.

¹⁴¹ Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 174, бр. 782, 176, бр. 789–790.

¹⁴² Исто, 170–177.

¹⁴³ Иванишевић, *Новчарство*, 155, 273–274, бр. 24.16–24.17.

¹⁴⁴ Исто, 286, бр. 42.6–42.10.

¹⁴⁵ Исто, 293, 43.1–43.3, 295–296, бр. 45.7, 45.16–45.17, 298, бр. 43.36.

¹⁴⁶ Исто, 252, 7.1.

¹⁴⁷ Исто, 257, бр. 9.10.1–9.10.2, 260–261, бр. 9.24–9.25.

¹⁴⁸ Исто, 264–265, бр. 12.2–12.3, 12.6, 12.7.

¹⁴⁹ Исто, 267, бр. 14.3–14.4.

¹⁵⁰ Исто, 268, бр. 15.1–15.2.

¹⁵¹ Исто, 268, бр. 16.2–16.4, 268–269, 17.1, 17.3.

¹⁵² Исто, 269, бр. 18.2.

¹⁵³ Исто, 270, бр. 20.1–20.4.

¹⁵⁴ Исто, 271, бр. 23.2–23.3.

¹⁵⁵ Исто, 271, бр. 24.2, 273, бр. 24.12–24.13.

те његових вазала Јакова (око1380–1395),¹⁵⁷ Смила (око1380–1396)¹⁵⁸ и Влатка (око1380–1395).¹⁵⁹ Ова представа, у српском новчарству, последњи пут се појављује на појединим емисијама динара деспота Стефана Лазаревића.¹⁶⁰

У српској средини, најраније сачуване примере представе Христа на престолу, срећу се већ у илуминираним рукописима који настају у другој половини XII и почетком XIII века, у *Мирослављевом* и *Вукановом јеванђељу*, од којих прво настаје у Хуму, а друго у Старом Расу.¹⁶¹ Прве представе попрсја Христа, Христа Пантократора, сликају се у куполама цркава осликаних крајем XIII столећа. Једна од првих цркава са представом бисте Христа у куполи била је Црква Светих Петра и Павла у Расу,¹⁶² а иста представа, по свему судећи, иако данас уништена, била је осликана у темену куполе у Студеници, Ариљу 1296. године,¹⁶³ а потом и у куполном програму цркава живописаних почетком XIV века, Богородици Љевишкој,¹⁶⁴ Краљевој цркви у Студеници,¹⁶⁵ Старом Нагоричину,¹⁶⁶ Грачаници¹⁶⁷ и у Хиландару.¹⁶⁸ Највећи број представа Христа Пантократора приказан је у манастиру Дечани, који подижу Стефан Дечански (1321–1331) и његов син Душан, за чије владавине је црква завршена (1327/8–1335) и осликана (око 1336–1347/8). Манастир Дечани је једина владарска задужбина која је у Србији директно посвећена Христу Пантократору.

У сложеном програму дечанског живописа његова представа запажа се над порталом који води из нартекса у наос, над „царским вратима“, где је смештено

¹⁵⁶ Исто, 279, бр. 31.12.

¹⁵⁷ Исто, 281, бр. 33.4.

¹⁵⁸ Исто, 281, бр. 34.1.

¹⁵⁹ Исто, 282, бр. 35.1.

¹⁶⁰ Исто, 288–289, бр. 42.28, 42.33.

¹⁶¹ Радојчић, *Српске минијатуре XIII века*, 156, сл. 124; Ђурић, Бабић, Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, 105–111, сл. 77.

¹⁶² Тасић, *Црква св. апостола Петра и Павла*, 123–125, 125; Бабић, *Краљева црква*, 65.

¹⁶³ Живковић, *Ариље*, Т. III; Бабић, *Краљева црква*, 65.

¹⁶⁴ Живковић, *Ариље*, 64; Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 49.

¹⁶⁵ Бабић, *Краљева црква*, 64, 66, црт. I.

¹⁶⁶ Исто, 64; Тодић, *Старо Нагоричино*, 94–95; Исти, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 79.

¹⁶⁷ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 79.

¹⁶⁸ Исто, 79.

попрсе Христа Пантократора,¹⁶⁹ а у програмски контекст живописа, у овом делу цркве, укључени су портрети владара и ктитора, Дечанског и Душана, који из руке божјих изасланика, херувима, примају свитке, симболе божје изабраности.¹⁷⁰ Попрсе Христа Пантократора носи и калота кубета цркве.¹⁷¹ Христос Пантократор из сцене Деизиса укључен је у програм живописа везаног за престо Стефана Дечанског тиме што је насликан наспрам престола, чиме је истакнута идеја о божанском пореклу власти владара.¹⁷² На источним странама западног пара стубаца, у првој зони, приказна је стојећа фигура Христа Пантократора како стоји на пурпурном јастуку, са мачем у рукама,¹⁷³ што је јединствен сачувани тип представе Христа у ранијој византијској уметности, инспирисан можда Апокалипсом (19,15).¹⁷⁴ На западном зиду цркве, у сцени Страшног суда, представљен је Христос на трону ниског наслона.¹⁷⁵

У дечанском сликарству је одавно уочена „паралела између Пантократора и аутократора“,¹⁷⁶ упоређење српског владара са Христом и његова глорификација у тренутку када српска држава проширује своје територије на рачун Византије и када се српско краљевство уздиже на царство. И у Леснову, где се налази најмонументалнија слика српског цара, уочено је да је на Душановим владарским портретима „*imitatio Christi*“ постала одраз владаревог лика,¹⁷⁷ те да његов поглед „подсећа на поглед касноримских царева, чак и на поглед Христа“.¹⁷⁸

¹⁶⁹ Matthews, *The Pantocrator*, 30; Милановић, *Програм живописа у припрати*, 361; Давидов Темерински, *Имperiјални смисао дечанског сликарства*, 243, сл. 1.

¹⁷⁰ Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића*, 280; Давидов Темерински, *Имperiјални смисао дечанског сликарства*, 243.

¹⁷¹ Марковић, *Програм живописа у куполи*, 99, сл. 1; Давидов Темерински, *Имperiјални смисао дечанског сликарства*, 243.

¹⁷² Matthews, *The Pantocrator*, 30; Радујко, *Програм живописа око краљевског престола*, 303; Давидов Темерински, *Имperiјални смисао дечанског сликарства*, 243–244.

¹⁷³ Matthews, *The Pantocrator*, 30; Давидов Темерински, *Циклус страшног суда*, 208; Давидов Темерински, *Имperiјални смисао дечанског сликарства*, 244–245, сл. 4.

¹⁷⁴ Давидов Темерински, *Имperiјални смисао дечанског сликарства*, 245.

¹⁷⁵ Исто, 245–246; Давидов Темерински, *Циклус страшног суда*, 193, сл. 1. Христос је приказан без браде, што није типично за приказивање његовог лика у композицији Страшног суда, те се сматра да је разлог оваквој представи покушај сликара да избегне монотонију у приказувању Христовог лика.

¹⁷⁶ Кашанин, *Фреске у Дечанима*, 58; Давидов Темерински, *Циклус страшног суда*, 1, нап. 1.

¹⁷⁷ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 253.

¹⁷⁸ Радојчић, *Портрети*, 56, сл. 43.

Почетком XIV века, идеја о божанском избору владара и истицање од Бога дароване круне посебно су наглашавани у званичним документима,¹⁷⁹ иако су овакве идеје, у српском идеолошком програму, биле присутне већ код Стефана Немање, који у аренги Хиландарске осивачке повеље (1198–1199) истиче да је стекао власт божјом милошћу, по божјем плану и налогу.¹⁸⁰ Говорећи о томе, он каже: „Стога по многој својој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом земљом српском, и Бог...постави ме великога жупана, нареченога у светом крштењу Стефана Немању“.¹⁸¹

Схватање да власт владара произлази из божанског права, била је исказана и на првом српском новцу који кује краљ Радослав, на коме, поред представе Христа на аверсу, српски краљ бива и његовом руком крунисан, о чему ће још бити речи. Иако су представе на новцу краља Радослава, као и иконографија првих емисија новца краља Драгутина, директно преузете из страног новчарства, представа Христа на аверсу српског новца одговарала је владарској идеологији у српској држави са краја XII и почетка XIII века, у којој је истицана „Богом дарована“ власт српског жупана и потоњих краљева. Међутим, представе Христа на српским владарским печатима појављују се управо у XIV веку, када се уочава један нови однос српског владара према Христу.

Први владарски печат који на аверсу носи фигуру Христа, који стоји испред престола, а на реверсу представу владара у стојећем, репрезентативном ставу, јесте печат византијског типа са преписа повеље краља Милутина са потврдом Стефана Дечанског.¹⁸² Стојећу фигуру Христа носи и аверс печата са повеље краља Душана манастиру Хиландару, из јануара 1345. године, на чијем реверсу је представа владара који стоји држећи крст у једној и мач у другој руци. Натпис који прати представу гласи: Стефан цар српских и поморских и грчке земље.¹⁸³ Представа Христа који на аверсу стоји испред престола или без њега, те представа стојеће фигуре владара на реверсу, била је заступљена на великом броју Душанових златних печата. Носе је

¹⁷⁹ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 152–155; Војводић, *Идејне основе*, 87–88.

¹⁸⁰ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 2–6; Соловјев, *Одабрани споменици*, 11–14; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 61–62; Бојовић, *Краљевство и светост*, 45–47.

¹⁸¹ Соловјев, *Одабрани споменици*, 12; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 61–63; Бојовић, *Краљевство и светост*, 45–47; Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 250.

¹⁸² Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 107.

¹⁸³ Исто, 108.

његови печати са две повеље краља Милутина издате Хиландару из 1318. године, те печати са Душанових повеља које издаје 1345. године. Све оне уз представу владара носе натпис: Стефан цар српских и поморских и грчке земље,¹⁸⁴ или: Стефан благоверни цар, на печатима са повеља издатих 1346. године (манастиру Ивируну, Цркви Светога Николе у Барију, манастиру Филотеју).¹⁸⁵ Представу Христа који стоји на аверсу и представу владара који стоји испред престола без наслона, у царском орнату карактеристичном за византијске царске печате, носи и први печат цара Душана са натписом на грчком језику, са повеље издате манастиру Филотеју, из 1347. године.¹⁸⁶ Тип печата са представом Христа који стоји на аверсу и преставом владара који стоји на реверсу био је типичан за период владавине Палеолога, одакле је преузет у Душановој дворској канцеларији. После печата цара Душана, представу Христа понеће још само печат деспота Стефана Лазаревића са повеље Хиландару, од јуна 1411. године, са реверсном представом деспота који стоји.¹⁸⁷ После печата цара Душана, на аверсну страну српских владарских печата вратила се представа Светога Стефана, државног и династичког патрона, која је била њено обележје од времена владавине краља Уроша I.¹⁸⁸

Интересантно је поменути и Душанов печат са повеље Хиландару из 1355. године на којем владара, приказаног како стоји на реверсу, благосиља рука божја, што је јединствена представа на српским владарским печатима. Аверс печата носи фигуру Светога Стефана.¹⁸⁹

И на новцу цара Душана, осим уобичајене представе Христа на престолу са високим наслоном, која је преузета са млетачког гроша, појављују се нови типови представе Христа: попрсје Христа – које доминира на новцу Палеолога од времена цара Јована V, представа Христа у мандорли¹⁹⁰ – која долази у српско новчарство под утицајем млетачког дуката, и представа Христа који стоји – која се нашла на емисијама динара искованих после цареве смрти. Динари цара Душана понеће и представу божанске инвеституре владара, где на главу српскога цара два анђела спуштају куполну стему,

¹⁸⁴ Исто, 108.

¹⁸⁵ Исто, 108–109.

¹⁸⁶ Исто, 109.

¹⁸⁷ Исто, 110.

¹⁸⁸ Исто, 104–105.

¹⁸⁹ Исто, 108.

¹⁹⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 247–249, бр. 6.15–6.20.

под благословом Христа на аверсу,¹⁹¹ која је, за разлику од новца краља Радослава, за свој предложак имала представу инвеституре владара из живописа задужбине краља Милутина (1282–1321), Манастира Грачанице, о чему ће још бити речи.

Строго схватање о једином владару у космосу и његовом једином изасланику на земљи – византијском императору, које је у Византији неговано од времена првог боговенчаног цара, Константина Великог па до пада царства, у Србији цара Душана прилагођавано је променама до којих је дошло у владарској идеологији, као последица стварања новог типа државе, српског царства.¹⁹² Српски владари славе се сада попут првог хришћанског цара, као богоизабрани, на новцу и фрескама приказују се његовом руком венчани, а нова и знатно чвршћа веза са Царем света била је истакнута и његовим бројним представама на владарском новцу и печатима овог периода. Повезивање српског цара са првим хришћанским владарем биће исказано и новим представама које ће понети Душанови динари, чија ће иконографија и иконографски детаљи, попут представе Христа, указивати на ново место српског цара које му је, по сопственом схватању, припадало у хијерархији хришћанских владара.

Представа Христа у мандорли

Мандорла је визуелни симбол божанске славе и божанске светлости која се, у хришћанској иконографији, појављује у сценама као што су Преображење, Васкрсење и Вознесење Христово те Успење Богородице.¹⁹³ Симбол мандорле је настао из потребе да се визуелно искаже хебрејска реч *кабод* (у Септуагинти превођена као *δόξα*, а речју *gloria* у Вулгати), која је у Старом завету означавала присуство Јахвеа, које се манифестовало бројним светлосним феноменима.¹⁹⁴ Сам термин *мандорла* потиче од италијанске речи за бадем, због њеног бадемастог облика, иако божанствена слава и бесконачна светлост, које откривају божанску суштину Христову, могу бити приказане и округлом и бадемастом мандорлом. Осим облика, у зависности од теолошких тумачења, мандорла може бити различито иконографски третирана: приказана у различитој боји, са зрацима који из ње избијају или без њих, а у периоду исихазма зраци мандорле претварају се у троуглове и ромбове који се сликају унутар светлосног

¹⁹¹ Исто, 246, бр. 6.9.1.

¹⁹² Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 253.

¹⁹³ Grabar, *Christian Iconography*, 116–117; Andreopoulos, *Metamorphosis*, 165–166.

¹⁹⁴ Andreopoulos, *Metamorphosis*, 86–87; Georgieva Todorova, *New Religion–New Symbolism*, 47–48.

круга. Оба типа мандорле, кружна и бадемаста, истовремено се приказују у источнохришћанској уметности.¹⁹⁵

Прве сачуване представе Христа у мандорли потичу с почетка V века, из Домицилиних катакомби у Риму, где је Христос приказан на мозаику између апостола Петра и Павла,¹⁹⁶ а потом и у цркви Свете Пуденцијане у Риму, где Христа на престолу, приказаног међу апостолима, окружује мандорла.¹⁹⁷

На средњовековном новцу биће заступљене две представе Христа у бадемастој мандорли: Христос из представе Вазнесења Христовог, која је први пут пласирана на аверсну страну млетачких златних дуката, и Христос из представе Преображења, коју је први понео редак базиликон цара Јована V и Јована VI Палеолога.

Вазнесење Христово, један од Великих празника, описано је у јеванђељима (Мар. 16, 9, Лука 24, 50–53) и Делима апостолским, али га наговештавају и старозаветни пророци и псалми (Иса. 33, 10; Псалми 7, 11; 23,7–10; 109, 1). Вазнесење се тумачи као завршни чин Христовог земаљског живота, који је отпочео његовим силаском на земљу и оваплоћењем, наставио се његовом жртвом и страдањем, а завршио се васкрсењем и уздизањем на небо. Тренутак Христовог Вазнесења описан је у Делима апостолским: „И ово рекавши, док они гледаху, подиже се, и узе га облак испред очију њихових. И док нетремице гледаху за њим како иде на небо, гле, два човјека у хаљинама бијелим стадоше поред њих. И они рекоше: Људи Галилејци, што стојите и гледате на небо? Овај Исус који се од вас вазнесе на небо, тако ће исто доћи као што га видјесте да одлази на небо“ (1, 9–11) Према теолошкој мисли, Христос је својим вазнесењем на небо, ка Престолу вечне славе и силе, отворио све капије неба својим духовним следбеницима.

У православној уметности, Вазнесење се традиционално представља у композицији која се састоји из двају дела: у горњем делу, приказује се Христос у мандорли како, седећи на дуги или облаку, десном руком благосиља док у левој руци држи свитак или јеванђеље, окружен анђелима, који могу бити приказани како узносе мандорлу. У

¹⁹⁵ Andreopoulos, *Metamorphosis*, 90–96; Georgieva Todorova, *New Religion–New Symbolism*, 57–58.

¹⁹⁶ L'Orange, *Studies on the Iconography*, фиг. 71; Татић-Ђурић, *Најстарији Христови ликови*, 138; Georgieva Todorova, *New Religion–New Symbolism*, 54.

¹⁹⁷ Volbach, *Early Christian Art*, сл. 130; Grabar, *Christian Iconography*, сл. 80, 172; Georgieva Todorova, *New Religion–New Symbolism*, 54.

доњем делу композиције, приказују се апостоли и Богородица.¹⁹⁸ Једна од првих представа Вазнесења Христовог приказана је у V веку, на вратима Цркве Свете Сабине у Риму.¹⁹⁹ У Византији, у VI веку, Вазнесење је приказано у цариградским Светим Апостолима, а Христос је представљен на престољу, у мандорли коју узносе анђели.²⁰⁰ Вазнесење је сликано у куполама цркава у Цариграду, Солуну – примерице у Цркви Свете Софије, у Nikeји и Јерусалиму (IX–XI век), а под утицајем византијског сликарства, крајем XI и почетком XII века, сличне представе сликају се и на Западу.²⁰¹ Под снажним византијским утицајем настаје и представа Христа у сцени Вазнесења приказана на мозаику у главној куполи Цркве Светог Марка у Венецији. У средишту куполе, приказан је Христос како седи на дуги, у златним хаљинама, у мандорли испуњеној звездама.²⁰² Сматра се да су радови на мозаику у унутрашњости цркве завршени око 1270. године, а представа је потом пласирана на златан дукат који почиње да се кује 1285. године, с том разликом што је на дукату Христос приказан како стоји, са зрнастим нимбом око главе, у зрнастој мандорли унутар које се, са обеју страна, налазе шестокраке звезде, док десном руком благосиља а у левој држи јаванђеље. На реверсу новца је задржано слично иконографско решење као на грошу – Свети Марко који дужду предаје заставу, али је дужд сада приказан како клечи пред светитељем.²⁰³

XIII век је време када италијански градови-државе постају моћне трговачке силе, а њихов златан новац, који се у овом периоду појављује – пре свега фирентински флорин и млетачки дукат – постаје најутицајнији новац на западном и источном Медитерану, чија иконографија утиче на изглед новца великог броја држава, посебно на Леванту. Прве имитације венецијанских дуката око 1340. године кују Јовановци са Родоса,²⁰⁴ а појављују се и анонимна ковања која се приписују Роберту II Анжујском (1333–1364), владару Кнежевине Ахаје.²⁰⁵ Јовановци ће, на Родосу, ковати велик број копија

¹⁹⁸ Dewald, *The Iconography of the Ascension*, 293; Јовановић, *Азбучник*, 116.

¹⁹⁹ Dewald, *The Iconography of the Ascension*, 279–280.

²⁰⁰ Исто, 293; Grabar, *L'iconoclasm*, 256; Demus, *The Mosaics of San Marco*, I, 173–241.

²⁰¹ Dewald, *The Iconography of the Ascension*, 293, 314; Demus, *The Mosaics of San Marco*, I, 173–241; Бабић, *Краљева црква*, 64.

²⁰² Demus, *The Mosaics of San Marco*, I, 62–66, Т. 18.

²⁰³ Stahl, *Zecca*, 30–31, 307–308, фиг. 18.

²⁰⁴ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 261, 153, бр. CC371.

²⁰⁵ Исто, 261.

млетачког дуката са именима великих мајстора реда у легенди,²⁰⁶ а потом и на Малти, где прелазе после 1530. године.²⁰⁷ Бројне имитације млетачког дуката коване су и у области Егејског мора, између 1367. и 1382. године.²⁰⁸ Кују их и Ђеновљани на Хиосу, крајем XIV и почетком XV столећа, прво под именом венецијанских дуждева, а потом под именом владара Ђенове, које су се од оригинала разликовале само по трима тачкама иза заставе коју Свети Марко предаје дужду.²⁰⁹ Имитације дуката Ђеновљани кују и у својој колонији Пери, између 1421. и 1436. године.²¹⁰ Копије дуката кују и Гатилузијеви, господари Лезбоса с почетка XV века.²¹¹

Венецијански дукат је био присутан у византијској економији крајем XIII века, али његова иконографија није имала знатнијег утицаја у византијском новчарству. Међутим, представа Христа у мандорли појављује се три пута на новцу Палеолога. Носи је прво аверс базиликаона који заједно кују цареви Јован V и Јован VI (1347–1354),²¹² а потом и аверс бакарних фолара царева Јована VII (1390)²¹³ и Манојла II (1391–1425).²¹⁴ Међутим, оно што одваја представу Христа у мандорли на новцу Палеолога од представе Христа на млетачком дукату јесте приказани троугао на којем Христос стоји а који, симболично, представља врх планине Тавор, где се одиграло Преображење, као и одсуство шестокраких звезда у мандорли око Христа. Такође, за разлику од Христа са млетачког дуката, Христос на новцу Палеолога уместо јеванђеља држи свитак.

У Преображењу Христовом, како је описано у јеванђељима (Мат. 17, 1–9; Мар. 9, 2–3; Лука 9, 28–36), у последњој години живота, знајући за своје страдање, Христос одлази на планину Тавор, да се помоли, и са собом води апостоле Петра, Јакова и Јована, пред којима се – не би ли их охрабрио и улио им веру – преобразио. „И преобрази се пред њима, и засија се лице Његово као сунце, а хаљине његове постадоше бијеле као свјетлост“. (Мат. 17, 2; Мар. 9, 1–8; Лука 9, 27–36) Таворска

²⁰⁶ Исто, 156–159, бр. CC384, CC387, CC390, CC393, CC399.

²⁰⁷ Исто, 165, 167, 175, 179 итд.

²⁰⁸ Исто, 260.

²⁰⁹ Исто, 218–219, бр. CC680–CC690.

²¹⁰ Исто, 225, бр. CC727.

²¹¹ Исто, 222–223, бр. CC708, CC713.

²¹² Grierson, *Catalogue V/1*, 75.

²¹³ Исто, 75; Grierson, *Catalogue V/2*, Т. 72, бр. 1391–1393.

²¹⁴ Grierson, *Catalogue V/2*, Т. 80, бр. 1603–1609.

светлост, тј. божанска енергија Христова испољена током његовог преображења, слава божја, у хришћанској уметности визуелно је преточена у мандорлу. Према источнохришћанској традицији, Преображење се приказује на планини са три висоравни, где је у средишту приказан Христос у мандорли који десном руком благосиља док у левој може држати свитак. Окружују га Илија и Мојсије, који су се, том приликом, појавили на Тавору као представници старозаветних закона и пророка који су најавили Христа Месију, док се у доњем делу композиције приказују апостоли.²¹⁵

Иконографски образац за приказивање Преображења, у источнохришћанској уметности, постала је представа настала у VI веку, за време цара Јустинијана, на мозаику у апсиди Цркве Свете Катарине на Синају,²¹⁶ где је приказан Христос у бадемастој мандорли, обасјан славом и окружен Мојсијем, Илијом и ученицима. На овом мозаику, планина Тавор је приказана тек миимално, да би се од IX века, а посебно у време Палеолога, под утицајем исихазма, приказивала са драматично уздигнутим троугластим врхом, наглашавајући одвајање неба од земље.²¹⁷ Врх Тавора, као на новцу царева Јована V и Јована VI, наглашен је и на минијатури (Par. gr. 1242, fol. 92v)²¹⁸ у теолошком трактату Јована VI Кантакузина (1347–1354), происихастичком спису *Апологија против ислама* насталом 1360. године, једној од девет теолошких расправа које је бивши цар написао у монашкој ризи, као монах Јоасаф.²¹⁹

Због мале површине плочице на којој је представа пласирана, на новцу царева Јована VII и Манојла II није могуће уочити троугао који представља Тавор.²²⁰

На простору Балкана, утицај венецијанског дуката осетио се у иконографији новца Дубровачке републике, где је око 1330. године на аверсној страни динара преузета представа Христа у мандорли,²²¹ а под утицајем дубровачког динара, представа Христа у мандорли ушла је у босанско новчарство.

²¹⁵ Јовановић, *Азбучник*, 296; Andreopoulos, *Metamorphosis*, 115–166.

²¹⁶ Forsyth, Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine*, 11; Andreopoulos, *Metamorphosis*, 67, 76, 128–132, фиг. 8a; Georgieva Todorova, *New Religion–New Symbolism*, 56.

²¹⁷ Andreopoulos, *Metamorphosis*, 99, 206, 225.

²¹⁸ Spatharakis, *The Portrait*, 129–139; Grierson, *Catalogue V/1*, 75.

²¹⁹ Grierson, *Catalogue V/1*, 75.

²²⁰ Исто, 75.

²²¹ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 249–250; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 98–170; Dimnik, Dobričić, *Medieval Slavic Coinages*, 207, 6.4.1–6.4.2.

Прве представе Христа у мандорли, у српском новчарству, понели су динари цара Душана. На првој емисији динара, Христос је приказан на аверсу новца са крстастим, зрнастим нимбом, одевен у тунику и колобион, како стоји у зрнастој мандорли унутар које су, са обеју страна, приказане шестокраке звезде. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Представу прати легенда IC–XC. Реверс новца носи представу шлема са челенком, уз легенду $\overline{\text{CP}}-\overline{\text{CT}}$.²²² Представу Христа у мандорли, на аверсу, понеле су потом и царске емисије динара са представом владара на престолу, са инсигнијама скиптар и акакије у рукама,²²³ односно владара и владарке који, приказани на реверсу новца, између себе држе крст.²²⁴

У српском новчарству, представа Христа у мандорли, коју су понели Душанови динари, одговарала је, по свом иконографском решењу, представи Христа из Вазнесења са млетачког златног дуката. Представа Христа у мандорли на српском новцу, иконографски у потпуности понавља млатачки узор, па унутар бадемасте мандорле, Христа са обе стране окружују шестокраке звезде. На дубровачком сребрном динару, који по узору на млетачки дукат почиње да се кује око 1330. године, са представом Христа у мандорли на аверсу, иконографија је нешто другачија. Наиме, на дубровачким динарима, а касније и динарићима, уочава се одсуство звезда унутар мандорле.²²⁵ Овакав тип представе Христа у мандорли, под утицајем дубровачког новца, биће заступљен већ на наредним емисијама динара цара Душана,²²⁶ а оба типа представе приказиваће се потом на српским динарима.

Представа Христа у мандорли била је један од иконографских типова Христа које је, у овом периоду, носио владарев новац.

После владавине цара Душана, представа Христа у мандорли преузета је на ковањима цара Уроша²²⁷ и краља Вукашина,²²⁸ а потом и на динарима кованим у периоду обласних господара: кнеза Лазара,²²⁹ Стефана Мусића (око 1373–1389),²³⁰

²²² Иванишевић, *Новчарство*, 116, 247, бр. 6.15.

²²³ Исто, 247–248, бр. 6.16.1–6.17.

²²⁴ Исто, 248–249, бр. 6.18.1–6.21.

²²⁵ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 249–250, 384; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 98–170.

²²⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 247–249, бр. 6.16.1–6.20.

²²⁷ Исто, 259–260, бр. 9.14, 9.21.

²²⁸ Исто, 266, бр. 12.8.

²²⁹ Исто, 273, бр. 24.10, 24.11, 24.14, 24.15.

²³⁰ Исто, 283, бр. 38.3.

анонимним ковањима,²³¹ те динарима Вука и Гргура Бранковића (око 1380–1395)²³² и града Призрена.²³³ Овај тип представе Христа, на аверсу српског новца, најзаступљенији је у периоду деспотовине и носе га бројне емисије динара и полудинара деспота Стефана Лазаревића,²³⁴ а срећемо га и на ковањима из господског и деспотског периода владавине Ђурђа Бранковића.²³⁵

Представа Вазнесења Христовог, под утицајем византијских цркава, сликана је у српским црквама прве половине XIII века у куполном програму (Жича,²³⁶ Милешева,²³⁷ Свети апостоли у Пећи,²³⁸ Сопоћани²³⁹), да би касније, сликањем Христа Пантократора у куполи, била најчешће приказивана у склопу циклуса Великих празника у простору наоса цркве. У XIII веку главни храм манастира Жиче посвећен је Христовом Вазнесењу, а XIV веку посвећене су му две владарске задужбине, Црква Светог Спаса на Велбужду,²⁴⁰ задужбина краља Стефана Дечанског и Манастир Дечани.

Представа Христа Емануила

Христос Емануил је иконографски тип Христа заснован на пророчанству да ће Богородица зачети сина коме ће дати име Емануил. У Јеванђељу по Матеју, када се говори о рођењу Христовом, наводе се речи којима се анђео Господњи обратио Јосифу, где се, између осталог, каже: „Па ће родити сина и надени му име Исус; јер ће он спасти народ свој од гријехова њиховијех. А ово је све било да се изврши што је Господ казао преко пророка који говори: Ето, дјевојка ће затрудњети, и родиће сина, и надјенуће му име Емануило, које ће рећи: с нама Бог“^с. (Мат. 1, 18–25) У богословским текстовима, лик младог Христа тумачен је као симбол оваплоћења, али и као симбол његове искупитељске жртве у економији спасења.

²³¹ Исто, 275, 25.2.

²³² Исто, 278 бр. 31.11, 280, бр. 32.1.

²³³ Исто, 284, бр. 41.3.

²³⁴ Исто, 285–292, бр. 42.3–42.5.2, 42.11, 42.14–42.15, 42.18–42.19, 42.24–42.27, 42.33, 42.35, 42.38–42.47, 42.50–42.53, 42.55.

²³⁵ Исто, 294–295, бр. 45.1–45.6, 45.9, 45.11, 45.14.

²³⁶ Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 134, 135; Бабић, *Краљева црква*, 64.

²³⁷ Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 35; Бабић, *Краљева црква*, 64.

²³⁸ Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 37; Бабић, *Краљева црква*, 64.

²³⁹ Живковић, *Сопоћани*, 8–9, 14–15.

²⁴⁰ Ђорђевић, *Две молитве краља Стефана Дечанског*, 135, 140–141.

Христос Емануил најчешће се приказује као голобради младић, са нимбом, у хитону и химатиону, како благосиља обема рукама, или само десном док у левој руци држи свитак. Може бити приказан као појединачна фигура детета или младића без браде или као беба у представама Богородице са малим Христом, затим у медаљону као једна од основних иконографских карактеристика представа Богородице Знамења или Сабора анђеоских сила.²⁴¹

Натпис „Емануил“, уз овакав иконографски тип Христа, појављује се тек у XII веку,²⁴² док је у ранијем периоду овај натпис, у значењу „Бог је са нама“, пратио и сцене попут Поклоњења мудраца,²⁴³ али и представе Христа Пантократора, Христа у зрелом добу са брадом, какав је, рецимо, случај са синајском иконом са представом Христа, која потиче из VI или VII века.²⁴⁴ Овакве примере срећемо и на византијским анонимним фолисима групе А, Б и Ц, где представу Христа Пантократора или Христа Антифонита на аверсу прати натпис +EMMA NOVHA.²⁴⁵ Натпис Емануил, уз представу Христа у зрелом добу, носиће и новац који у Константинопољу кују латински владари.²⁴⁶

Представе Христа као младића, хеленистички тип Христа, у хришћанској уметности могу се видети већ у касном III столећу, у сликарству катакомби Марцелина и Петра, а потом и на саркофагу римскога префекта Јунија Баса, који је умро 359. године.²⁴⁷ И у византијској уметности се среће овакав тип представе Христа, нпр. у медаљону између сунца и месеца на Барберинијевом диптиху насталом у VI веку, у част победа цара Анастасија I (491–518),²⁴⁸ а среће се и на мозаицима који настају у византијским црквама у овом периоду, као на пример у солунској цркви Хосиос Давид из средине V века, где је Христос приказан као младић који седи на дуги коју носе четири тетраморфа,²⁴⁹ или у представи Христа из апсиде у цркви Сан Витале у Равени,

²⁴¹ Millet, *La dalmatique de Vatican*, 25–29, 61–81; Matthews, *The Pantocrator*, 60–61; Јовановић, *Азбучник*, 464–465.

²⁴² Matthews, *The Pantocrator*, 60–61.

²⁴³ Grabar, *Ampoules de Terre Sainte*, Т. II, VIII, X; Matthews, *The Pantocrator*, 61.

²⁴⁴ Chatzidakis, *An Encaustic Icon of Christ*, 204, бр. 37; Matthews, *The Pantocrator*, 61.

²⁴⁵ Grierson, *Catalogue III/2*, 648–684.

²⁴⁶ Hendy, *Catalogue IV/2*, 691.

²⁴⁷ Volbach, *Early Christian Art*, сл. 41; Grabar, *Christian Iconography*, сл. 29, 111.

²⁴⁸ Volbach, *Early Christian Art*, сл. 219.

²⁴⁹ Исто, сл. 154; Grabar, *Christian Iconography*, сл. 117.

насталој средином VI века.²⁵⁰ Овакве представе Христа ретке су у Византији у каснијем периоду. Млади Христос, са натписом Емануил, приказан је на минијатури рукописа који потиче из XI века (Par. gr. 74),²⁵¹ а у црквеној уметности га срећемо на простору норманске Сицилије, у катедрали у Монреалу. Ту се представа Христа Емануила, који држи свитак, налази на предњој страни лука над апсидом, као и на своду јужне капеле цркве, као пандан представи Христа Пантократора приказаног у северној капели.²⁵²

У истом периоду, представа Христа Емануила пласирана је на византијски новац. Понео ју је аверс златног новца који у Константинопољу кује цар Манојло I Комнин између 1143. и 1152. године, где је приказана биста младога Христа без браде, са нимбом, у туници и колобиону, са свитком у левој руци, на појединим емисијама праћена натписом Христос Емануил, док је на реверсу представа владара.²⁵³

Христос Емануил био је посебно поштован од стране цара Манојла. И пре његовог доласка на власт, у једној дугачкој песми коју је Теодор Продром написао у славу његовог оца, цара Јована, писац игром речи упоређује царског сина Манојла са Христом Емануилом, говорећи о њему као изабранику божјем.²⁵⁴ Оваква поређења Манојла Комнина и Христа Емануила постала су карактеристична у панегирицима насталим 1141. године, поред истицања Манојлове младости, храбрости и порфиророђеност,²⁵⁵ те није било необично што је, по његовом доласку на власт 1143. године, представа Христа Емануила, као нови тип Христове представе, пласирана на царски новац. Ова представа обележиће више емисија његовог новца, а понеће је и аверс царских печата.²⁵⁶

Христос Емануил ће се потом наћи на новцу који кује Исак Комнин на Кипру,²⁵⁷ а по паду царства представу ће понети бројне емисије новца никејских царева,²⁵⁸ а представу младога Христа, без браде, али са легендом IC XC, носи и једна емисија

²⁵⁰ Volbach, *Early Christian Art*, сл. 158; Grabar, *Christian Iconography*, сл. 106.

²⁵¹ Der Nersessian, *Recherches sur les miniatures*, 117, фиг. 7; Matthews, *The Pantocrator*, 62.

²⁵² Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, фиг. 59; Matthews, *The Pantocrator*, 62.

²⁵³ Hendy, *Catalogue IV/1*, 289–297; Исти, *Catalogue IV/2*, Т. XI–XII; Penna, *Byzantine Coinage*, 134–135, сл. 32.

²⁵⁴ Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 434 (Prod., *Hist. Ged.*, по. 19); Станковић, *Комнини у Цариграду*, 239.

²⁵⁵ Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 434.

²⁵⁶ Nesbitt, Morriison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 179–184, бр. 93.1–93.11.

²⁵⁷ Hendy, *Catalogue IV/1*, 360–361, 363; Исти, *Catalogue IV/2*, Т. XVIII–XIX, бр. 3.1–3.2, 5.

²⁵⁸ Hendy, *Catalogue IV/2*, 458–459, 464–465, 492, 494, 525–526.

сребрног новца Јована III Ватаца кована у Солуну.²⁵⁹ Бисту Христа Емануила, у овом периоду, носио је и новац владара Епирске деспотовине, Михаила I Комнина Дуке (1204–1215),²⁶⁰ као и емисије новца латинских владара Константинопоља.²⁶¹ По рестаурацији царства, ова представа ће бити ретко заступљена, срећемо је на појединим емисијама новца који кују цареви Михаило VIII,²⁶² Андроник II²⁶³ и Андроник III.²⁶⁴

На новцу Трапезунтског царства не налазимо бисту Христа Емануила, његов аверс обележава представа Светога Евгенија, заштитника царства Великих Комнина. Међутим, представа Христа Емануила приказана је три пута у сликарству Цркве Свете Софије, коју у Трапезунту подиже цар Манојло I Велики Комнин (1238–1263): у центру лука изнад главне апсиде, у простору наоса цркве, те у простору крстионице.²⁶⁵ Сматра се да је његово приказивање у главној владарској задужбини царства имало за циљ упоређење владара са Христом Емануилом и истицање царског права на власт, што је био ехо раније комнинске праксе.²⁶⁶

Под утицајем византијског новчарства, представа Христа Емануила преузета је на новац бугарских царева, па је срећемо на аверсу новца који кују цареви Иван II Асен²⁶⁷ и Константин Тих Асен.²⁶⁸

Једину представу Христа Емануила, у српском новчарству, понео је билон – бакарни трахеј краља Радослава. Христос је приказан на аверсу новца, са нимбом, у туници и колобиону, док десном руком благосиља а у левој држи свитак. Представу прати легенда IC-XC O EM/M/A-NY/HA. На реверсу новца је представа Богородице која крунише краља, уз легенду CTEΦANOC PIZ O Δ-MP-ΘV.²⁶⁹ Представа је преузета са

²⁵⁹ Исто, 614, T. XLV, бр. 14.2–14.3.

²⁶⁰ Исто, 627, T. XLVI, бр. 1.1–1.2.

²⁶¹ Исто, 701.

²⁶² Grierson, *Catalogue V/1*, 119, бр. 3, 120–121, бр. 24, 32.

²⁶³ Исто, 152, бр. 31.

²⁶⁴ Исто, 165, бр. 1.

²⁶⁵ Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, 105–106, фиг. 78, 80.

²⁶⁶ Исто, 107.

²⁶⁷ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 219, бр. 2.2.1.

²⁶⁸ Исто, 219, 3.1.1–3.1.3.

²⁶⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 238, бр. 1.3. Омашком је наведено да Христос у левој руци држи акакију уместо свитак.

новца Солунског царства, где је Христос, под легендом Емануил, приказан само на емисијама цара Теодора Анђела.²⁷⁰

У српској средини, појединачне представа Христа Емануила срећу се доста рано, већ у *Вукановом јеванђељу*, где је на једној од минијатура приказан оваплоћени Христос на престолу како благосиља.²⁷¹ Српски владари под благословом Христа Емануила – као на новцу краља Радослава, где млади Христос са аверса благосиља симболичну инвестиру владара на реверсу – биће приказани тек у сликарству Ариља, где ће у нартексу цркве бити насликани портрети Драгутинових синова, Владислава и Урошица, на које Христос Емануил, из сегмента неба, преноси божанску милост.²⁷² Овакве представе, као и представе симболичне инвестиуре владара у које је укључен Христос Емануил, у српској средини биће сликане од XIV века (нпр. у Цркви Светог Николе Болничког, у лози Немањића у Дечанима или у католикону Марковог манастира).²⁷³ Међутим, у српском новчарству, после новца краља Радослава, где је представа доспела преузимањем иконографских решења са новца Солунског царства, Христос Емануил више се не приказује.

Представа Јагњета божјег

Јагње божје, као симбол Христа, играло је важу улогу у предхришћанској уметности, а на Западу је најчешће употребљаван симбол свих раздобља уметности. Ова представа је своју основу имала у речима које је Свети Јован Претеча, угледавши Господа, изговорио на Јордану: „Гле, Јагње божје које узима на се гријехе свијета“. (Јован 1, 29) И апостол Петар назива Христа Јагњетом непорочним и безазленим (Пет. 1, 19), а апостол Јован Богослов, на много места у Откривењу, Христа приказује као Јагње божје те између осталог каже: „И видјех посред пријестола и четири жива бића, између старјешина, Јагње гдје стајаше као заклано и имађаше седам рогова и седам очију, а то су седам духова божјих који се шаљу по свој земљи“. (Отк. 5, 6) У Старом завету, жртвовање пасхалног јагњета, у знак сећања на јагње које су Јевреји, по

²⁷⁰ Hendy, *Catalogue IV/2*, 553–555, Т. XXXVIII, бр. 4.1–5b, 559–562, Т. XXXIX, бр. 10a.1–10d.1.

²⁷¹ Радојчић, *Српске минијатуре XIII века*, 156, сл. 124; Ђурић, Бабић, Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, 110–111, сл. 77.

²⁷² Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 158; Радојчић, *Портрети*, 33; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 167–168, Т. XXIV; Исти, *Идејне основе*, 190.

²⁷³ Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 159; Радојчић, *Портрети*, 57–58, сл. VII, сл. 46.

заповести божјој, јели пре бега из Мисира у Обећану земљу (2 Мој. 12, 3–5), представља средиште свег обредног живота израиљског народа, као што је у Новом завету евхаристијска жртва срце живота цркве а Пасха, празник Васкрсења, средиште богослужбене године.

У ранохришћанској уметности, мотив Јагњета божјег често је заступљен на мозаицима и саркофазима V века. На саркофагу у Цркви Светога Амвросија у Милану, који потиче из V века, на једној страни је представа Христа међу апостолима, док је на другој приказано Јагње божје.²⁷⁴ Исти мотив среће се и на саркофагу цара Констанција III, супруга Гале Пладиције, који се налази у њеном маузолеју, а на чијој су предњој страни приказана три јагњета, међу којима оно у средини има нимб са крстом и стоји на брежуљку из којег истичу четири рајске реке.²⁷⁵ У епохи романике, као један од симбола Христа, Јагње божје приказивано је у профилу, са ореолом, како предњом десном ногом придржава крст, или крст са заставом, као што је приказано на фасади Цркве Свете Марије у Помпози из XI века. Јагње божје приказано са заставом, какво срећемо и на улцињским фоларима, било је симбол Христове победе над смрћу.

У источној цркви, одлукама Пето-шестог сабора, 82. кононом захтевана је замена древних симбола и приказивање истинског, конкретног образа Христовог, представом човечјег лика оваплоћеног Бога.²⁷⁶ Древни симболи, као што су риба и јагње, сматрани су етапом која је превладавала у једном периоду живота цркве, али су ти симболи сада, у епохи у којој је централно место заузимала христологија, били превазиђени. Како је касније говорио преподобни Јован Дамаскин, на икони је требало да се прикаже „слава божја која постаје и слава тела“²⁷⁷ те је било потребно да управо човечански лик Христа буде основ све хришћанске иконографије. Запад није прихватио одлуке Пето-шестог сабора, па је уметност Запада остала верна приказивању Спаситеља као Јагњета божјег. Овакве представе пласиране су и на новац.

Једну од првих сачуваних представа Јагњета божјег, у западном новчарству, понео је сребрни пени енглеског краља Етелреда II (978–1016), на чијем аверсу је приказано Јагње са нимбом и заставом са крстом на врху, које прати легенда AGN (Agnus Dei), док реверс новца носи представу голуба, симбола Светог духа.²⁷⁸ Ова представа се

²⁷⁴ Grabar, *Christian Iconography*, 135–136, сл. 328–329.

²⁷⁵ Bustacchini, *Ravenna, Capital of Mosaic*, 25, сл. 4; Татић-Ђурић, *Најстарији Христови ликови*, 143.

²⁷⁶ Успенски, *Теологија иконе*, 55–63.

²⁷⁷ Исто, 61 (*Беседа на Преображење*, погл. 12. PG 96, 564).

²⁷⁸ Jacob, *Coins and Christianity*, 63–64, бр. 53.

током целог средњег века задржала у западном новчарству,²⁷⁹ а симболична представа Спаситеља у виду јагњета пласирана је и на новац крсташа те је срећемо већ на аверсу златног новца за који се сматра да је, након 1266. године, кован у првим крсташким државама, Краљевству Јерусалиму или Грофовији Триполи.²⁸⁰ Под утицајем крсташа, представа Јагњета божјег нашла се и у новчарству владара Митилене, Франческа I Гатилузија (1355–1384). Јагње са заставом је приказано на аверсу емисија Гатилузијевог сребрног новца, док реверс носи грб Палеолога, крст квадриран са четири оцила, па је на овој монети дошло до интересантног спајања западних и источних иконографских предлогака.²⁸¹ Исто иконографско решење аверсне и реверсне стране носиће и новац који кују његови наследници.²⁸²

Највећи број емисија новца са представом Јагњета божјег искован је на Родосу од стране витезова Реда Светог Јована Јерусалимског. Овај мотив је главно обележје аверсне стране сребрног новца који овај ред кује током XV и XVI столећа,²⁸³ а Јагње божје се на појединим емисијама приказује у рукама Светог Јована Претече,²⁸⁴ који је такође чест мотив новца родоских јовановаца.

Представа Јагњета божјег појављује се, по први пут српском новчарству, на једном типу улцињских фолара кованих за владавине Ђурђа II Страцимировића (1385–1403). Аверсна страна носи представу Јагњета божјег са зракастим нимбом, које десном предњом ногом придржава заставу са крстом на врху. У легенди је натпис + AGNUS DEI: M: DULCI-NO. Реверс новца носи представу Богородице; она је представљена са нимбом, круном и велом, како седи на богато украшеном престољу високог наслона и држи Христа у наручју. Представу допуњује легенда M S.²⁸⁵ Легенда аверсне и реверсне стране, у зависности од емисија новца, има бројне варијанте, а једна емисија овог фолара искована је без натписа на аверсу.²⁸⁶

²⁷⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 126, бр. 291, Т. V, бр. C16.

²⁸⁰ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 59, бр. CC091.

²⁸¹ Исто, 222, бр. CC705–706.

²⁸² Исто, 222–223, бр. CC709–CC711; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 175, бр. 393.

²⁸³ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 159–160, 165–166, 170.

²⁸⁴ Исто, 159, 161, бр. CC394–396, CC406–407.

²⁸⁵ Vabić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore*, 121; Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 139, бр. 98; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 91, бр. 3; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 107–108, 215, бр. 9.2.1.1.

²⁸⁶ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 92, бр. 8; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 215, 9.2.1.2

Представа Јагњета божјег на улцињским фоларима очигледно је настала под утицајем западног новца и западне уметности, која је до данас остала верна симболичким изображењима Спаситеља, а исти мотив срећемо и на дечанским бифорама, насталим под утицајем романских програма.²⁸⁷

Представе Богородице

Представа Богородице Царице

Богородица Царица је иконографски тип Богородице са круном на глави, одевена у владарску одећу одређене епохе или средине, што чини основну особеност овог иконографског типа. Може бити приказана како стоји или седи на престолу, са Младенцем или без њега, или у представи Царског Деизиса, често сликаног у црквама Касторије и Србије XIV и XV века.²⁸⁸ Сматра се да оваква представа Богородице одговара интерпретацији појединих псалама, посебно псалма 45, у којем се говори о небеском двору и царици која ће цару сести са десне стране. У стиховима овог псалма, између осталог, стоји: „(...) с десне ти стране стоји царица у Офирском злату“ (стих 9); „Сва је украшена кћи царева изнутра, хаљина јој је златом искићена“ (стих 14). Многи угледни византијски богослови истичу Богородичино царско достојанство, као оне која је потекла од рода Давидова и родила Христа Цара, па тако Роман Мелод приписује Богородици следећи текст: „Ја сам Царица света, пошто је моја утроба прихватила вашу владарску моћ, то и Ја господарим свим стварима“.²⁸⁹ И док се у византијској поезији за Богородицу често користи термин „царица“ (βασιλίσα Παντάνασσα, Δέσποινα πανβασίλισσα), фигуративна представа Богородице Царице припада више западној иконографији.

И у Византији и на Западу, култ Богородице убрзано се развија од почетка V века, после Трећег васељенског сабора, одржаног у Ефесу 431. године, на којем је

²⁸⁷ Магловски, *Дечанска скулптура*, 213, 218.

²⁸⁸ Јовановић, *Азбучник*, 54, 60, 97; Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 81–82.

²⁸⁹ Pitra, *Analecta sacra*, I, 32; Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 407.

дефинисана доктрина о Дјеви Марији – Богородици, Теотокос (Θεοτόκος).²⁹⁰ Током V и VI века, у Цариграду се снажно промовише њен култ од стране царева и царица. Богородица постаје заштитница града, установљују се њени празници, подижу јој се цркве, међу којима је најзначајнији био храм у Влахернама, чију градњу је иницирала царица Пулхерија, где су чуване њене реликвије, појас и мафориј, у Влахерне донет 437. године.²⁹¹ У време сталних напада, византијско царство бранило се Богородичиним реликвијама, а она чудотворно спасава царски град већ 619. и 626. године и брани га од напада Авара. При нападу на град, Богородичине иконе стављане су на зидине или у процесујама ношене подно њих.²⁹² У време Палеолога, ова пракса ће добити своју визуелну паралелу на новцу, где се приказује Богородица Оранта пред зидинама града.²⁹³ Цар Јустинијан I је први пласирао њен лик на своје царске печате, где је Богородица заменила представу крилате Викторије.²⁹⁴ На царском новцу, лик Богородице је пласиран тек у време владавине Лава VI, када је аверс златног солида понео бисту Богородице Оранте.²⁹⁵ Сматра се да је представа настала по чувеној икони Богородице Влахернитисе, коју је царица Пулхерија донела из Свете земље и чији се трагови губе у иконоклазму, иако је у својој дугој историји Влахернски храм имао разне поштоване Богородичине иконе.²⁹⁶

На Западу, Маријин култ је снажно промовисан од стране папа, а прву цркву посвећену Богородици, Санта Марија Мађоре, у Риму подиже папа Сикст III (432–440). У овој цркви, на репрезентативном апсидалном мозаику, Богородица је приказана на трону.²⁹⁷

²⁹⁰ Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 81; Kalavresou, *Image of the Mother*, 165–172; Pentcheva, *Icons and Power*, 13.

²⁹¹ Pentcheva, *Icons and Power*, 15–16; Herrin, *The Imperial Feminine in Byzantium*, 13–14; Klein, *Sacred Relics*, 87.

²⁹² Cameron, *Images of Authority*, 222–224; McCormick, *Eternal Victory*, 74–76; Herrin, *The Imperial Feminine in Byzantium*, 14; Pentcheva, *Icons and Power*, 37–61; Klein, *Sacred Relics*, 95.

²⁹³ Grierson, *Catalogue V/1*, 76.

²⁹⁴ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 14, бр. 6.1; Pentcheva, *Icons and Power*, 19. Где се печат приписује цару Јустину II (565–578).

²⁹⁵ Grierson, *Catalogue III/1*, 171; Исти, *Catalogue III/2*, 512, Т. XXXIV, бр. 1a–1b.3; Исти, *Byzantine Coins*, 37; Penna, *Byzantine Coinage*, 133.

²⁹⁶ Grierson, *Catalogue III/1*, 173; Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 118–119, 528.

²⁹⁷ Cecchelli, *I Mosaici della Basilica di Santa Maria Maggiore*, 203–219, Т. 29, 49; Herrin, *The Imperial Feminine in Byzantium*, 15; Valeva, *Empresses of the Fourth and Fifth Centuries*, 71–72, фиг. 8.

У овом периоду на Западу се појављује тип Богородице Царице, који није сачуван у Византији. Најстарији сачувани примери овог типа потичу из Рима: фреска из цркве Санта Марија Антика на римском Форуму, настала средином VI века,²⁹⁸ нерукотворена икона из цркве Санта Марија ин Трастевере,²⁹⁹ те Богородица Оранта у Ораторијуму папе Јована VII (705–707), у старом Светом Петру.³⁰⁰ На свим представама, Богородица је приказана у царском орнату, у пурпурној далматици, са богато украшеним манијаком и са круном на глави. Каснија популарност оваквог начина приказивања Богородице на Западу, за разлику од византијске уметности где овакав тип Богородице није заступљен, доводи до стварања двеју супростављених струја у науци – једне која сматра да се ради о чисто западној иконографији, насталој у време када више није било царица у овом делу царства те да је, у тренутку када је створена, била у служби истицања папске независности и ауторитета, и друге, која заступа мишљење да је порекло ове представе сâм Цариград и царска иконографија.³⁰¹ Притом се истиче да је иконографија Мајке божје на престолу, па и представа Богородице Царице, настала под утицајем представа царица из Теодосијеве династије. Аниција Јулијана, на минијатури у бечком *Диоскориду*, насталом пре 512. године,³⁰² и царице приказане на новцу кованом током IV и почетком V века, представљене су на трону, у царском орнату, са инсигнијама,³⁰³ онако како ће бити приказана Богородица Царица.

Тип Богородице Царице у Византијском царству није носио царски новац, као ни печати, а у црквеном сликарству појављује се тек од средине XIV столећа, ван територије царства, у црквама Касторије и у Србији, где се приказује у задужбинама српске властеле цара Душана. Говорећи о представи Богородице Царице и Христа Цара те представама небеског двора, Хенри Мегвајер је истакао да је само у периоду када моћ византијског цара слаби, када он више не игра тако значајну улогу на Христовом

²⁹⁸ Nordhagen, *The Earliest Decorations in Santa Maria Antiqua*, 56–57; Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 88; Pentcheva, *Icons and Power*, 21–22; Lidova, *The Earliest Images of Maria Regina*, 233–234, фиг. 1.

²⁹⁹ Andaloro, *La datazione della tavola di S. Maria in Trastevere*, 139–215; Pentcheva, *Icons and Power*, 23; Lidova, *The Earliest Images of Maria Regina*, 233, 236–237, фиг. 5.

³⁰⁰ Pentcheva, *Icons and Power*, 23; Lidova, *The Earliest Images of Maria Regina*, 233.

³⁰¹ Herrin, *The Imperial Feminine in Byzantium*, 16–18; Pentcheva, *Icons and Power*, 23–31; Lidova, *The Earliest Images of Maria Regina*, 232, посебно нап. 5.

³⁰² Kiilerich, *The Image of Anicia Juliana*, 169–190; Lidova, *The Earliest Images of Maria Regina*, 239.

³⁰³ Valeva, *Empresses of the Fourth and Fifth Centuries*, 72–74, фиг. 9, 11, 16.

двору, било могуће створити овакву иконографију у којој ће Христос и Богородица понети царски орнат.³⁰⁴

За разлику од Византије, култ Богородице Царице на Западу снажно је развијен. Она постаје заштитница градова, нпр. Пизе или Базела, те читавих покрајина, каква је Богородица Монсератска, заштитница Каталоније, или Богородица из Севиље (XII век).³⁰⁵ Њен лик, као представу градског патрона, срећемо и на новцу. Примерице, красио је аверсну страну сребрног гроша који се у Пизи кује под владавином немачког цара Фридриха Барбаросе (1155–1190) и на истом типу гроша који се, под именом Барбаросе, кује у крсташком Бејруту.³⁰⁶ Богородица је приказана како седи на престолу без наслона, са Христом у крилу, са нимбом и круном, одевена у хаљину и огртач. Исти лик Богородице касније ће красити аверс златног новца Пизе,³⁰⁷ као и аверс златног гулдена кованог у Базелу, у XV веку.³⁰⁸ У Угарској, Богородица Царица постаје заштитница државе, па уз њену представу пласирану на дукату, у XV веку, за време владавине Матије Корвина (1458–1490), у легенди стоји PATRONA HUNGARIAE.³⁰⁹

Представу Богородице Царице, у српском новчарству, први је понео аверс једне емисије динара краља Милутина. Богородица је приказана у 2/3 профилу, како седи на престолу са високим наслоном, са отвореном круном западног типа и велом, одевена у хаљину и плашт. У десној руци држи цвет крина док леву руку држи савијену на грудима. Са леве и десне стране престола приказане су гране са листовима винове лозе, на којима је, са сваке стране престола, приказана по једна птица. На реверсу новца је представа владара на трону, са подигнутим исуканим мачем у десној руци, док у левој држи копље са заставом. Натпис, који прати представу, гласи V-ROSIVS-REX.³¹⁰ Врста динара са представом Богородице Царице на аверсу припада првом раздобљу ковања краља Милутина,³¹¹ а својим иконографским решењем аверсне и реверсне стране новца у потпуности одговара западним узорима.

³⁰⁴ Maguire, *The Heavenly Court*, 257–258.

³⁰⁵ De Fleury, *La Sainte Vierge*, 76, 163, 267–269, 279, 300; Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 95–97.

³⁰⁶ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 96, CC184.

³⁰⁷ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 149, бр. 340.

³⁰⁸ Исто, 206, бр. 451.

³⁰⁹ Исто, 212, 466; Réthy, *Corpus II*, Т. 13, бр. 203, 208А–210.

³¹⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 241, бр. 3.6.

³¹¹ Исто, 99.

Девичанство Марије симболизовано је на западу самим њеним називом *Virgo*, а у егзегетским списима се Богородица сагледава као префигурација лозе (*Virgo*) Јесејево (Иса. 11, 1)³¹² те отуд вितिце винове лозе лево и десно од Богородичиног престола на динару краља Милутина.

У средњовековној Србији, још од владавине Стефана Немање, српски владари су посебну наклоност исказивали Богородици. Богородица се најчешће помиње у арнегама владарских повеља, као она чијим посредовањем и молитвама српски краљеви и цареви седају на престо.³¹³ Поред ње, могу бити наведени Свети Стефан,³¹⁴ заштитник државе и династије, владареви „свети родитељи и прародитељи“³¹⁵ али и остали светитељи. Када у *Житију Светога Симеона Сава* пише о Немањиним повлачењу са престола и предају власти Стефану Првовенчаном, он наводи да се тада српски владар сабору, између осталог, обратио следећим речима: „(...) ево знано је свима вама, како Бог својим промислом постави мене да владам над вама, и какву озлобљену земљу нашу примих у почетку, и помоћу Божјом и пресвете Владичице наше Богородице... Зато и ви, чеда моја вазљубљена, не заборављајте учења свога и правовернога закона, који сам ја установио. Јер држећи ово, имаћете Бога као помоћника себи и пресвету Госпођу Богородицу, и моју, иако грешну, молитву“.³¹⁶ У *Житију* се наводи и да је Немања посветио свој манастир Студеницу Пресветој Владичици нашој, Богородици Евергетиди, док је манастир Хиландар посвећен Богородици Одигитрији, а црква празнику Ваведења Пресвете Богородице.³¹⁷ Сматра се да је Стефан Немања, у свом цариградском заробљеништву, био заточен баш у Манастиру Богородице Евергетиде, одакле и потиче његова везаност и захвалност Богородици Добročинитељки, те да је подизање манастира био његов вотивни дар.³¹⁸

Цариградски култ Богородице уведен је у Србију, а иконографски репертоар, који се односио на избор поштованих Богородичиних икона, подударао се са духом епохе.

³¹² Мирковић, *Акатист*, 16 (3. Икос Акатиста); Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 409.

³¹³ Навешћемо само неке: Miklosich, *Monumenta Serbica*, 67–69, 77–82, 86–87; Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 29.

³¹⁴ Навешћемо само неке: Miklosich, *Monumenta Serbica*, 15, 67–69, 77–82; Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 3; Новаковић, *Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, 6.

³¹⁵ Наводимо неке од повеља: Miklosich, *Monumenta Serbica*, 77–82, 86–87, 136; Новаковић, *Законски споменици*, 418, 596; Соловјев, *Одабрани споменици*, 125.

³¹⁶ Св. Сава, *Списи Св. Саве*, 151–175, 100.

³¹⁷ Исто, 153; Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина*, 17–18.

³¹⁸ Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 405.

Свети Сава је у Студеничком типичу устројио да се службе Богородици читају свакодневно, а у строфама Богородичиног акатиста, уврштеног у богослужбени поредак и којем је посвећена служба и празник, поздрављало се њено заступништво и слобода казивања које има пред сином.³¹⁹ Култ Богородице Заступнице истакнут је и у иконографији ктиторских композиција насталих у владарским задужбинама Немањића у XIII веку, у Студеници, Милешеви, Сопоћанима и Градцу, где је Богородица та која владара заступа пред Христом, приводећи га за руку, док иза њега, у поворци, ступају остали Немањићи.³²⁰

Култ Богородице, као заштитнице и покровитељице српских владара, остао је снажно уткан у идеологију Немањића. Био је спона са култом оснивача српске државе и династије, заједно са култовима Светога Стефана и Светога Ђорђа, кога је Немања посебно поштовао,³²¹ о чему ће још бити речи. Враћање култу Немањине заштитнице огледало се и у посвети владарских задужбина, а управо краљ Милутин посвећује Богородици неке од својих најзначајнијих цркава: обнавља епископску цркву у Призрену, Богородицу Љевишку 1307–1313, подиже у Студеници цркву посвећену Богородичиним родитељима, Јоакиму и Ани 1313/14, католикон у Хиландару посвећује такође култу Богородице 1318–1321, а између 1315. и 1321. зида и осликава Грачаницу на Косову, посвећену Благовештењу, на темељу старе цркве Липљанске епископије.³²²

У својим повељама, краљ Милутин, поред Светога Стефана и својих родитеља и прародитеља, истиче улогу Богородице у свом доласку на власт, па тако у аренги повеље за Хиландарски пирг Хрусију, из 1313–1316. године, каже да је „помоћу Господа нашег Исуса Христа, молитвама пречисте његове матере“ дошао на престо.³²³ Богородицу, као један од извора своје власти, Милутин ће навести и у Светостефанској

³¹⁹ Трифуновић, *Азбучних*, 15–18, 16; Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 554, посебно нап. 124.

³²⁰ Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 148–151, сл. 4–5; Радојчић, *Портрети*, 13, сл.1, 18, 23, сл. 16, 27, сл. 21; Војводић, *Идејне основе*, 48–49; Исти, *Од хоризонталне ка вертикалној генеолошкој слици Немањића*, 296.

³²¹ Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 558–559, посебно нап. 185; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 249, 251–252.

³²² Бабић, *Краљева црква*, 21–24, 64; Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 311–317, 326–329, 330–337, 351–356.

³²³ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 77–82; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 53, 142–143.

повељи, коју је издао за свој маузолеј у Бањској, између 1314. и 1316. године.³²⁴ Да је српски краљ Мајку божју сматрао својом заступницом и заштитницом у рату и миру, која српске владаре штити од непријатеља, видљивих и невидљивих, види се из аренге повеље коју је Милутин издао Манастиру Свете Богородице Ратачке, у 1306. години.³²⁵ Овакво схватање Богородице посредно је сачувано и у *Повести о чудотворним иконама*, тексту насталом на основу казивања српских монаха који су боравили на руском двору крајем XVI века. Ту се говори о чудотворној икони Богородице коју је краљ Душан носио приликом освајања Сера 1345. године.³²⁶

Колико је Богородичин култ био значајан у Милутиновој владарској идеологији говори и њена представа пласирана на краљев новац. Пре Милутиновог динара, новац краља Радослава понео је представу Богородице у сцени симболичне инвеституре владара,³²⁷ која је у српско новчарство дошла под утицајем иконографије новца Солунског царства. Иконографија Богородице на Милутиновом динару била је западног типа, уједно прва представа Богородице Царице у српској средини, која ће се у црквеном сликарству појавити тек у време цара Душана. У оваквој иконографији новца, лако је препознати руку мајстора калупара који долази са Запада, што не чуди када се, према сачуваним подацима, зна да су Милутинове царине и ковнице у закуп држали махом Которани, о чему ће касније бити речи. Дворски церемонијал и царска иконографија, снажно присутна на српском двору онога времена,³²⁸ одражавала се на иконографију црквеног сликарства и, још слободније, на иконографију владарског новца.

Стављајући представу Богородице на свој новац, краљ Милутин, у идеолошком смислу, снажно је истакао своје споне са Светим Симеоном и Светим Савом, који су посебно истицани и у његовим владарским повељама, подвлачећи тако легитимитет своје власти. Тип Богородице Царице, који је притом пласиран, верујемо да није само резултат рада западног калупара, већ да у њему треба видети знак схватања и претензија српског суверена, које су се могле јасно пратити у његовој политици. Пракса сликања Богородице Царице и Христа Цара заживела је у сликарству српских

³²⁴ Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 3; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 53, 76–77, 147.

³²⁵ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 67–69; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 133.

³²⁶ Миљковић, *Хиландарска икона*, 319–320.

³²⁷ Исто, 320–321.

³²⁸ Суботић, *Сликарство у доба царства*, 204–205.

црква друге половине XIV века (манастир Трескавац, Марков манастир, Заум),³²⁹ у време када је власт византијског цара, у српској средини, одавно изгубила некадашњи значај.

Међутим, после новца краља Милутина, представа Богородице није више пласирана на новац српских владара. Њу срећемо уз лик српског цара само на фоларима кованим у Улцињу за владавине цара Уроша, где се византијски тип Богородице Оранте на аверсу приказује као лик градског патрона.³³⁰ На аверсу српског динара, све до пада српске државе, доминирао је лик Христа.

Осим динара краља Милутина, представа Богородице Царице, као патрона града Улциња, појављује се на реверсној страни појединих емисија градских фолара са представом Јагњета божјег на аверсу. Приказана је како седи на богато украшеном престолу са високим наслоном, са нимбом, отвореном западном круном и велом, одевена у хаљину. У наручју држи Христа са нимбом, ослоњеног на леву руку док десном показује Младенца. Представу допуњује легенда M S.³³¹

Богородица Одигитрија

Богородица Одигитрија је иконографски тип Богородице са малим Христом, представљене фронтално, која Младенца држи левом руком, док десном показује на сина. Покрет њене руке тумачи се као гест којим мати божја показује на сина као Спаситеља људског рода. Богородица може бити приказана у пуној фигури, у попрсју, или како седи на престолу.³³² Прототип за иконографију овог типа Богородице била је чувена чудотворна икона, једна од три, које је по веровању још за Богородичина живота насликао Свети Лука, подстакнут божанским надахнућем. Икона се чувала у манастиру Богородице Одигитрије у Цариграду (Ходегон) смештеном у близини царске палате, а пренета је из Јерусалима по жељи царица Пулхерије и Евдокије око 530. године.³³³

³²⁹ Мијовић, *Царска иконографија*, 107–115, сл. 9.

³³⁰ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 91, бр. 1; Иванишевић, *Новчарство*, 262, бр. 9.32; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 214, бр. 9.1.1.1.

³³¹ Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore*, 121; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 92, бр. 4–6; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 107–108, 215, бр. 9.2.1.1.

³³² Јовановић, *Азбучник*, 87–89; Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, 27; Pentcheva, *Icons and Power*, 109.

³³³ Pentcheva, *Icons and Power*, 109.

После напада Авара на Цариград у VII веку, посвећеност култу Богородице расте у византијској престолници. Њене реликвије и иконе, међу којима је и икона Одигитрија, као изузетно поштована, ношене су у јавним градским процесцијама које су се одвијале у оквиру недељних и годишњих богослужења, до пада царства.³³⁴ Сматра се да је управо у периоду после аварске инвазије на град, и чувена химна Богородичин акатист, постала својеврсна победничка химна Богородици.³³⁵ У овом поетском саставу, о Богородици као бранитељици царства говори се у тексту 12. кондака који гласи: „Радуј се неборима стено царства! Радуј се помоћу које се дижу победнички знаци! Радуј се помоћу које падају непријатељи!“. Као заштитница цара и царских армија, икона Богородице Одигитрије ношена је током војних похода,³³⁶ а у знак захвалности за свој ратни тријумф у походу против Авара 1030. године, цар Роман III Аргир је лик Богородице Одигитрије први ставио на царски новац. Представу Богородице прати легенда која гласи: „Ко год верује у Вас, славна Богородице, успева у свим стварима“.³³⁷ На царским печатима представа Богородице Одигитрије била је пласирана већ у VII веку, први пут на печату цара Константина IV (668–685).³³⁸

Под утицајем новца византијског царства, представа Богородице Одигитрије нашла се на ковањима Напуљске краљевине, за време владавине Рожера I, када је кован фолар који на аверсу носи представу Богородице са Христом младенцем, кога држи ослоњеног на леву руку.³³⁹

Иконографски тип Богородице Одигитрије је вероватно најпопуларнија представа међу многобројним мариолошким темама, посебно у иконопису, а у српској средини, њен култ је присутан још од времена Стефана Немање, када јој је био посвећен католикон манастира Хиландара.³⁴⁰

Међутим, у српском новчарству, представе Богородице Одигитрије понеће само градски новац, који се кује у Улцињу и Дривасту, у којима је Богородица поштована као заштитница града. Прву представу Богородице Одигитрије понеле су поједине

³³⁴ Cameron, *Images of Authority*, 221–224; McCormick, *Eternal Victory*, 76; Pentcheva, *Icons and Power*, 37–107; Klein, *Sacred Relics*, 95.

³³⁵ Wellesz, *The Akathistos*, 145–152; McCormick, *Eternal Victory*, 76.

³³⁶ McCormick, *Eternal Victory*, 246.

³³⁷ Grierson, *Catalogue III/1*, 171; Исти, *Catalogue III/2*, 719, Т. LVII, бр. 3a.1–3b.4.

³³⁸ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 53–54, бр. 24.1.

³³⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 79, бр. 165; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 91.

³⁴⁰ Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина*, 17–18.

врсте улцињских фолара са представом Јагњета божјег на аверсу, односно Богородице на аверсу те градске тврђаве на реверсу. Богородица је приказана на исти начин као Богородица Царица на улцињском градском новцу, али без круне: седи на богато украшеном престолу са високим наслоном, са нимбом, одевена у хаљину, у наручју држи Христа са нимбом, ослоњеног на леву руку док десном показује Младенца. Представу допуњује легенда М. S.³⁴¹ Иконографске измене, које су довеле до стварања два различита типа Богородице на улцињским фоларима, највероватније јесу резултат промене мајстора који је радио калупе. Наиме, знамо да је калупе за прве емисије улцињских фолара 1386. године резао мајстор Милче, у дубровачкој ковници.³⁴² Ко су били остали калупари улцињског градског новца није сачувано, али је промена руке мајстора видљива у иконографији представе. Представу Богородице Одигитрије на престолу, насталу под утицајем улцињског новца, понели су потом и фолари града Дриваста, који су почели да се кују крајем XIV века.³⁴³

Представа арханђела Михаила

Анђели и арханђели сматрају се божјим гласницима те се и у Старом и у Новом завету појављују као преносиоци божје воље, посредници између њега и људи. Између осталих поверених им задужења, служе и као чувари, ту су да спасавају и кажњавају, али и да одводе душе умрлих на онај свет и буду њихови заступници пред Богом.³⁴⁴ У хришћанској ангелологији, по хијерархијском статусу истичу се арханђели Михаило и Гаврило.

Улога арханђела Михаила у небеском поретку била је формулисана већ код Псеудо-Дионизија Аеропагите (V век), који у свом тексту *Небеска хијерархија* говори о деветостепеном небеском поретку, чији трећи ред по хијерархији чине анђели

³⁴¹ Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore*, 121; Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 138, бр. 98; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 91–92, бр. 3, 7–9; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 215, бр. 9.2.1.2.

³⁴² Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 186.

³⁴³ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 96, бр. 1–2; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 217, бр. 11.1.1.1–11.1.1.2.

³⁴⁴ Габелић, *Циклус арханђела*, 21.

изасланици или извршиоци божје воље, а у том анђеоском реду арханђел Михаило има предводничку улогу.³⁴⁵ У библијским књигама, његово име се помиње на пет места (Дан. 10,13, 10,21 и 12,1; Јуда 9; Отк. 12,7), где се, између осталог, о њему говори као о заштитнику јеврејског народа и победнику над Сатаном, победнику над злом, што му је донело толику популарност у хришћанском свету и учинило га једним од најпоштованијих светих личности. Култ анђела и арханђела, у теолошком смислу, заокружен је у Византији у VIII и IX веку, у текстовима чији су главни творци били Јован Дамаскин и Теодор Студит, којима су редефинисани и продубљени појам, природа и улога анђела.³⁴⁶

На представама из касноантичког периода, арханђели Михаило и Гаврило приказивани су младолики, са великим крилима, у сандалама, одевени у хитон и химатион.³⁴⁷ У каснијем периоду, арханђели све чешће почињу да се приказују у царском орнату. Једна од важних улога арханђела Михаила била је улога служитеља и чувара небеског двора и као такав често је приказиван заједно са арханђелом Гаврилом уз Богородицу као небеску краљицу са Христом, или уз самога Христа у бројним сценама у византијској уметности (визији пророка Језекиља, Хетимасији, Деизису, Страшном суду итд.). У њима се арханђели најчешће приказују у империјалном костиму са лоросом, који постаје уобичајен у средњовизантијском и позновизантијском раздобљу, у исто време када постаје саставним делом одежде византијских царева.³⁴⁸

У царском костиму, арханђели Михаило и Гаврило први пут су приказани у VI веку, на мозаику у цркви Сан Аполинаре ин Класе у Равени, са црвеним огртачима и ципелама, попут цара Јустинијана у цркви Сан Витале.³⁴⁹ После периода иконоклазма, арханђели се најчешће приказују у владарском орнату, са лоросом и црвеним ципелама, са орбом у руци, онако како су, примерице, приказани на мозаику у Цркви Успења Богородице у Никеји, обновљеном 843. године, а по узору на представу цара Алаксандра на мозаику у Цркви Свете Софије у Цариграду.³⁵⁰ Одевен у исту одору као василевс, арханђел Михаило је приказан у цркви званој Велики голубарник у

³⁴⁵ Исто, 19, 21.

³⁴⁶ Martin-Hisard, *Le culte de l'archange Michel*, 346–366; Габелић, *Манастир Конче*, 181.

³⁴⁷ Parani, *Reconstructing*, 42.

³⁴⁸ Исто, 42–46; Maguire, *The Heavenly Court*, 255.

³⁴⁹ Maguire, *The Heavenly Court*, 255.

³⁵⁰ Исто, 255; Parani, *Reconstructing*, 46.

Чавушину, у Кападокији, у сликарству насталом са циљем да обележи војне успехе Нићифора II Фоке противу Арабљана.³⁵¹ Приказивањем арханђела у царском орнату са лоросом симболично је истицана њихова позиција у небеској хијерархији. На овај начин, арханђели су приказивани као небески еквиваленти земаљском цару, а притом су, скупа, потчињени небеском василевсу.³⁵²

Поређење царева са бестелесним бићима среће се и у текстовима византијских писаца попут Михаила Псела, Теодора Валсамона и Михаила Италика, у панагирицима посвећаним царевима Константину X Мономаху, Јовану II Комнину и Исаку II Анђелу (1185–1195). У њима се царска природа василевса пореди са анђеоском, али се цар назива „анђелом Господњим“, како је Михаило Италик назвао Јована Комнина или Теодор Валсамон Исака Анђела.³⁵³ Симболично стапање фигуре цара и арханђела добиће свој коначан израз у XIII веку на новцу солунског цара Јована Комнина Дуке, а потом и Михаила VIII (1259–1282), Андроника II те Андроника III Палеолога (1328–1341), где ће цар бити приказиван са крилима, као анђеоски Господњи.

Арханђел Михаило, као ратник, био је посебно поштован у Византији и на Западу, а на хришћански култ арханђела као војсковође снажно је утицало Оригеново (185–254) тумачење Књиге Исуса Навина, који је арханђела Михаила препознао у бестелесној сили што се, са мачем у руци, пред Јерихоном јавила Исусу Навину. Овде је арханђел Михаило први пут препознат као заштитник вође једног народа под чијим се патронатом, уз снагу вере и оружја, стиже до победе, те га као посебно поштованог светитеља или патрона касније срећемо и код многих византијских владара.³⁵⁴

Војничка димензија култа арханђела Михаила посебно је истицана у IX веку, у текстовима Панталеона (Пантолеона), ђакона и хартофилакса цариградске Цркве Свете Софије, који у својим текстовима *О чудима великог арханђела Михаила и Енкомону*, између осталог, о Михаилу каже да је „најјачи борац и бранитељ“, упоређујући га са „оштрим оружјем“ или „пламеним мачем“.³⁵⁵ На многим представама божанске инвеституре оружјем, у византијској уметности и уметности земаља њеног културног круга, приказано је како Господ управо преко арханђела предаје мач или копље своје

³⁵¹ Joliviet-Lévy, *La glorification de l'empereur*, 73–77; Исти, *Note sur la représentation des archanges*, 124–125.

³⁵² Joliviet-Lévy, *Note sur la représentation des archanges*, 125–126; Maguire, *The Heavenly Court*, 257.

³⁵³ Maguire, *Style and Ideology*, 223–224; Maguire, *The Heavenly Court*, 252.

³⁵⁴ Габелић, *Циклус арханђела*, 24.

³⁵⁵ Исто, 32 (Pantaleon, *Encomium*, PG 98, 1263B, 1265B).

изабранику, а један од најпознатијих примера јесте минијатура у *Псалтиру* Василија II (976–1025) из венецијанске Марчијане (Marc. gr. Z. 17, fol. IIIr), где цару победнику арханђел Михаило уручује копље, а арханђел Гаврило од Христа даровану стему,³⁵⁶ о чему ће још бити речи.

Као ратник, са исуканим мачем, арханђел Михаило је почео да се приказује у ликовном приказу јављања анђела Исусу Навину. Један од првих сачуваних приказа ове композиције налази се на мозаику цркве Санта Марија Мађоре у Риму, која потиче из средине V столећа.³⁵⁷ Значајније присуство арханђела Михаила као ратника уочава се у византијској уметности тек у XIII веку, када се његове засебне војничке представе појављују у зидном сликарству византијских цркава,³⁵⁸ али и на византијском новцу, где се прва оваква представа појављује крајем XII века.

У Византији, култ арханђела Михаила је поштован од времена цара Константина Великог (324–337) и Јустинијана I, а његово оживљавање је снажно за време Василија I, када су му подигнуте бројне цркве. Само у Цариграду је било више од 25 цркава, параклиса и манастира, подигнутих у различитом периоду а посвећених арханђелу,³⁵⁹ међу њима и једна од цркава манастира Пантократора, коју је саградио Јован II Комнин 1136. године као своју гробну цркву.³⁶⁰ Међутим, поред толике популарности његовог култа, представа арханђела Михаила се први пут појавила на византијском новцу тек у XI веку, на номизми цара Михаила IV.

Прву представу арханђела Михаила на новцу, која је уједно била и прва представа једне свете личности у средњовековном новчарству, понео је новац ломбардијског краља Куникперта (688–700), на чијој аверсној страни је арханђел приказан како стоји у профилу и држи крст, а прати га легенда SC SM I N N I L.³⁶¹ У овом периоду, Лангобарди узимају арханђела Михаила за заштитника монархије, те његова представа на новцу краља Куникперта замењује представе Викторије, које је до тада носио краљев новац. Представа је настала по узору на представе анђела присутне у

³⁵⁶ Spatharakis, *The Portrait*, 20–26; Parani, *Reconstructing*, 102.

³⁵⁷ Karpp, *Die Mosaiken in S. Maria Maggiore*, 99–100, 128–129; Габелић, *Манастир Конче*, 178.

³⁵⁸ Pelekanidis, Chatzidakis, *Kastoria*, 105, фиг. 140; Габелић, *Манастир Конче*, 182–184.

³⁵⁹ Janin, *La géographie ecclésiastique*, 6, 71–72, 349–363; Габелић, *Циклус арханђела*, 28–29.

³⁶⁰ Cormack, *Writing in Gold*, 202.

³⁶¹ Jacob, *Coins and Christianity*, 54, бр. 43; Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 456, T. 16, бр. 320.

византијском новчарству од VI века и новца цара Јустина I (518–527).³⁶² Копије како римског тако и византијског новца биле су честе на псеудоимперијалним ковањима германских владара на простору Италије. Представу арханђела Михаила носиће и новац наследника краља Куникперта, Ариперта I (701–712), који у Павији подиже цркву светитељу.³⁶³ Центар култа арханђела Михаила у Италији био је Монте Гаргано и пећински храм у Монте Сант Анђело, где се по *Златној легенди* (*Legenda Aurea*), коју је у XIII столећу написао Јаков Ворагински, арханђел први пут јавио на тлу Запада.³⁶⁴ Поразом Лангобарда и франачким заузимањем северне Италије, арханђел Михаило постаје део каролиншке империјалне идеологије. Под владавином Карла Великог, проглашен је за патрона и заштитника нове династије, а сâм владар се поистовећивао са њим.³⁶⁵ На Западу, у овом периоду, нови центар култа арханђела Михаила постаје Мон Сен Мишел, светилиште које је испрва чинила мала капела, а потом манастир који бенедиктинци почињу да граде почетком XI века, под снажним патронатством прво немачких, а потом, од XII века, и француских краљева. Ово светилиште постаје симболом војничког духа раног средњег века, времена сталних борби и напада у којима су стваране хришћанске државе Запада и у којем је арханђел Михаило, као ратник, предводник небеских војски и некад заштитник Јевреја, постао браниоцем хришћанског народа.³⁶⁶

На средњовековном новцу Запада, арханђел Михаило је најчешће приказан како стоји, окренут фронтално, са инsigнијама штапа и орба са крстом, или држећи дугачко копље.³⁶⁷ Значајније присуство арханђела на средњовековном новцу Запада запажа се средином XV века, када се на ковањима многих владара појављује нови иконографски тип представе на којој је арханђел приказан како копљем пробада змаја. Прву овакву представу понео је, у 1467. години, новац француског краља Луја XI, који је 1461. године основао краљевски Ред Светога Михаила. Одмах потом, иста представа наћи ће

³⁶² Bellinger, *Catalogue I*, 36, Т. VII, бр. 2a–2i; Grierson, *Catalogue II/1*, 67.

³⁶³ Boggetti, *I "Loca Sanctorum"*, 165–204; Johnson, *Saint Michael the Archangel*, 40–41; Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 456, Т. 16, бр. 321.

³⁶⁴ Quebbemann, *Die „Legenda Aurea“*, 90–91.

³⁶⁵ Johnson, *Saint Michael the Archangel*, 389–392; Wilsdorf, *La diffusion du culte de Saint Michel*, 389–392.

³⁶⁶ Callahan, *The Cult of St Michael the Archangel*, 181–204.

³⁶⁷ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 45, бр. 98, 123, бр. 279.

се на новцу енглеског краља Едварда IV те на новцу који у Ферари кује краљ Фердинанд I.³⁶⁸

Представу арханђела Михаила који стоји на убијеном змају, са копљем у десној и глобом са крстом у левој руци, као представу патрона града, носи аверс градског новца Шибеника, који град кује под млетачком влашћу, крајем XV века.³⁶⁹

На византијском новцу, арханђел Михаило је први пут приказан на номизми Михаила IV (1034–1041), кованој у Солуну, представљен као покровитељ царског достојанства. И владар и арханђел приказани су како стоје, арханђел у полупрофилу, одевен у хламиду, а цар фронтално, у царском орнату, док међу собом држе лабарум.³⁷⁰ Исту представу владара и арханђела понеће новац данског краља Свена Естридсена, кован око 1040. године, у току грађанског рата између Магнуса Норвешког и Естридсена, када на његову страну у борби за власт стаје Хералд Хардрада, некад најамник у војној служби цара Михаила IV и потоњи краљ Норвешке од 1046–1066. године.³⁷¹

После новца цара Михаила IV, представе арханђела Михаила, као царског патрона, понеће емисије Исака II Анђела. Исаак Анђео је био посебно посвећен култу арханђела Михаила, чије цркве је обнављао и богато даривао, а у панегирицима и песмама, које је у његову славу написао Теодор Валсамон, цар је био поистовећиван са својим патроном.³⁷² Валсамонове речи добиле су своју визуелну паралелу на царевом новцу, те је реверсна страна царске номизме, коване у Константинопољу између 1185. и 1195. године, понела представу арханђела Михаила у војничком оделу и цара под стемом, у царском орнату, како стоје један поред другог и између себе држе велик мач, док је изнад њих приказана рука божја.³⁷³ Визуелно изједначавање цара и арханђела посебно је уочљиво на бронзаном новцу кованом у Солуну, где се на аверсу појављује биста арханђела Михаила а на реверсу биста цара, обојице у царском дивитисиону, са манијаком и лоросом, са скиптаром у десној руци, док у левој арханђео држи глоб са крстом а цар акакију.³⁷⁴ На новцу Исака Анђела, на емисијама сребрног новца кованог

³⁶⁸ Исто, 186, бр. 408; Grierson, Blackburn, Travaini, *Medieval European Coinage* III, 376–377.

³⁶⁹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 83, 203, бр. 2.1.1.1–2.1.1.2.

³⁷⁰ Grierson, *Catalogue* III/2, 721, 726, T. LVIII, бр. 2.

³⁷¹ Исто, 722; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 74, бр. 151.

³⁷² Hendy, *Catalogue* IV/1, 368; Maguire, *The Heavenly Court*, 252.

³⁷³ Hendy, *Catalogue* IV/1, 370, T. XIX, бр. 1a, 1b.1–1b.5, T. XX.

³⁷⁴ Исто, 390–391, T. XXI, бр. 5a.3, 5c.2.

у Константинопољу, арханђел је приказан и у сцени симболичне инвеституре, док цару на главу спушта круну.³⁷⁵

По паду царства, у новоствореним византијским државама, у специфичној војној и политичкој клими која је настала, поред поштовања светих ратника као патрона царева и новонасталих династија, посебно је поштован и арханђел Михаило, и то ратничка и војничка страна арханђеловог култа. Цареви новостворених држава иступају као вође изабраног народа у борби против неверника, као некад Исус Навин, а арханђел Михаило се појављује као небески ратник и заштитник владара. Његово присуство посебно је снажно на новцу Солунског царства, поред представе Светога Димитрија, заштитника града, где се на ковањима владара из династије Анђела, Теодора Комнина Дуке (1227–1230), Манојла Комнина Дуке (1230–1237), Јована Комнина Дуке (1237–1242/1242–1244) и Димитрија Комнина Дуке (1244–1246), а потом и цара Јована III Ватаца (1221–1254), светитељ приказује у царском орнату или војничкој униформи док цару уручује победнички мач,³⁷⁶ лабарум³⁷⁷ или макету града,³⁷⁸ појављујући се тако уз владара као бранилац Солуна. На новцу цара Манојла појављује се иконографски тип представе арханђела Михаила– биста арханђела са нимбом, у дивитисиону, манијаку и лоросу, са мачем у десној и корицама мача у левој руци.³⁷⁹

Велики број емисија новца цара Јована Комнина Дуке носи представу арханђела Михаила,³⁸⁰ да би и сâм цар, на појединим емисијама, био приказан као крилато створење са мачем, које се надноси над зидинама града као његов бранилац.³⁸¹ Новац Јована Комнина Дуке, мистика и дубоко религиозног владара, показивао је његову посвећеност култу анђела и арханђела и увео нови иконографски тип представе владара на византијском новцу – представу са крилима која ће, по рестаурацији царства, бити преузета на ковањима царева из династије Палеолога, Михаила VIII, Андроника II и Андроника III. Византијска традиција поређења владара са анђелима и арханђелима, како смо видели, била је стара колико и царство те је иконографија новца

³⁷⁵ Исто, 373, Т. XX, бр. 2а.1–2а.15.

³⁷⁶ Hendy, *Catalogue IV/2*, 570–571, Т. XL, бр. 2.1–2.3.

³⁷⁷ Исто, 572–573, Т. XLI, бр. 4а.4, 4б.1, 4с.1.

³⁷⁸ Исто, 557–558, Т. XXXIX, бр. 7а–7б.2.

³⁷⁹ Исто, 574–575, Т. XLI, бр. 6.1–6.3.

³⁸⁰ Исто, 586, 590, 591.

³⁸¹ Исто, 595–596, Т. XLIII, бр. 34–37; Penna, *Byzantine Coinage*, 135–136; Morisson, *The Emperor, the Saint, and the City*, 185–186; Војводић, *Идејне основе*, 214.

Јована Комнина Дуке, у складу са тим, била и очекивана. Већ је Константин Манас, славећи цара Манојла I Комнина и његове војничке тежње, говорио о њему као „крилатом“,³⁸² онако како је Јован Комнин Дука сада приказан на новцу Солуна.

Поред новца солунског царства, представу арханђела Михаила носи и новац који у Епиру кује цар Михаило I Комнин Дука, на којем га његов имењак и заштитник крунише истовремено му уручујући мач,³⁸³ те заједнички новац царева Јована III и Михаила II (1248) чији реверс носи бисту арханђела.³⁸⁴ Арханђел Михаило је био приказан и на аверсу златног печата епирског деспота Томе (1288–1318), у царском орнату, са скиптаром и орбом у рукама, док је реверсна страна носила представу деспота у царском орнату, са скиптаром и акакијом. Представа деспота у царском орнату и са инсигнијама власти, уз заштитника и патрона династије Анђела, од које је потицао, била је пласирана у пропагандне сврхе.³⁸⁵

Представа арханђела била је честа и на новцу који кују латински цареви у Константинопољу.³⁸⁶

Посебно посвећен култу арханђела Михаила, свога имењака и патрона, био је цар Михаило VIII Палеолог. На бројним емисијама његовог новца, цар се приказује у друштву свога заштитника који га крунише,³⁸⁷ приводи Христу,³⁸⁸ заштитнички наткриљује³⁸⁹ или му предаје победнички лабарум или крст.³⁹⁰

Симболично стапање цара и његовог патрона, као на новцу Јована Комнина Дуке, приказано је на царевим солунским ковањима, где се на појединим емисијама Михаило VIII приказује попут арханђела божјег са крилима,³⁹¹ онако како га је у песмама видео Манајло Холобол.³⁹² По рестаурацији царства и поновном заузимању престонице, цар је своје заштитнику подигао велику бронзану статуу постављену на стуб испред Светих Апостола и клечећи пред њим принео му модел града, стављајући га,

³⁸² Maguire, *The Heavenly Court*, 254.

³⁸³ Hendy, *Catalogue IV/2*, 629, T. XLVI, бр. 2.1.

³⁸⁴ Исто, 630, T. XLVII, бр. 1.1–1.2.

³⁸⁵ Evans, *Byzantium: Faith and Power*, 35, бр. 9.

³⁸⁶ Hendy, *Catalogue IV/2*, 679, 680, 683–684.

³⁸⁷ Grierson, *Catalogue V/1*, 121, бр. 37.

³⁸⁸ Исто, 114, бр. 4.

³⁸⁹ Исто, 119, бр. 7, 10.

³⁹⁰ Исто, 119, бр. 5, 121, бр. 38.

³⁹¹ Исто, 123, бр. 54, 58.

³⁹² Maguire, *The Heavenly Court*, 254–255.

символично, под његову заштиту.³⁹³ После новца Михаила VIII, представа арханђела Михаила обележила је бројне емисије Андроника II Палеолога.³⁹⁴ И овај цар, на појединим емисијама свога новца, кованог у Константинопољу и Солуну, приказиван је са крилима,³⁹⁵ као и Андроник III на свом бакарном новцу из солунске ковнице.³⁹⁶

Под утицајем Византије, арханђел Михаило приказиван је и на бугарском царском новцу и печатима. Прву представу арханђела понео је аверс златног печата бугарског цара Константина Асена, док је реверс носио представу цара. Арханђел је приказан како стоји, са нимбом, у хитону и хламиди, са подигнутим исуканим мачем у десној и корицама мача у левој руци.³⁹⁷ Представа арханђела, на бугарском новцу, наћи ће се тек на ковањима цара Ивана Александра, када је једна врста његовог бакарног новца понела, на реверсу, представу арханђела са исуканим мачем.³⁹⁸ На једној од минијатура у *Манасијевом летопису*, који се датује око 1345, приказано је божанско наоружавање цара Ивана Александра, коме анђеоски спушта на главу круну и предаје мач, док је поред њега приказан цар Давид. Претпоставља се да је у грчком оригиналу, са којег је овај летопис копиран и преведен, у истој сцени био приказан цар Манојло I Комнин.³⁹⁹ О утицају култа арханђела Михаила у Бугарској говори и представа божанске инвеституре владара у сликарству такозване „Затрупане цркве“, посвећене арханђелу Михаилу, насталом тридесетих година XIII столећа, у време цара Ивана II Асена, када култ арханђела Михаила јача у Бугарској. Приказан је цар коме Христос, из сегмента неба, на главу спушта царску круну, док крај њега стоји арханђел Михаило са моделом храма.⁴⁰⁰

Једину представу арханђела Михаила, у српском средњовековном новчарству, понео је електрон–сребрни трахеј краља Радослава. На аверсу овог новца приказано је попрсје светитеља окренутог фронтално, са нимбом, у дивитисисону, манијаку и лоросу, који у десној руци држи усправљен мач а у левој корице мача. Представу

³⁹³ Talbot, *The Restoration of Constantinople*, 258–260.

³⁹⁴ Grierson, *Catalogue V/1*, 150–152, бр. 1, 7, 10, 11, 19, 34, 153, бр. 10, 11, 14, 155, бр. 8, 157, бр. 12 итд.

³⁹⁵ Исто, 151, бр. 17, 157, бр. 2, 4, 160, бр. 43–45.

³⁹⁶ Исто, 171, бр. 8.

³⁹⁷ Evans, *Byzantium: Faith and Power*, 36, бр. 10.

³⁹⁸ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 225, бр. 9.2.14.

³⁹⁹ Дујчев, *Miniature*, сл. 33 и њен опис с објашњењем; Ђурић, *Три догађаја у српској држави*, 75; Исти, *Нови Исус Навин*, 10; Војводић, *Идејне основе*, 224.

⁴⁰⁰ Бакалова, *Принос към изследване на царската идеология*, 33, 42–43.

допуњује легенда МН-АР или АР-М. Реверс новца носи представу симболичне инвеституре владара од стране Христа, коју допуњује легенда С/ТЕ/ФА/НОС/РИЗ/О Δ/ΥΚ/ΑΣ– ΙС–ΧС/Ο Π/ΑΝ/ΤΟ/ΚΡ/ΑΤ/ΟΡ.⁴⁰¹ Представа арханђела Михаила, као и представа реверсне стране новца, преузета је са ковања Солунског царства, са новца цара Манојла Анђела.

Схватање о снажној вези владара и анђела било је уткано и у српску традицију те Доментијан Светога Симеона види као „анђела Господњег“ уз кога се боре анђеоске војске, јер „кад Бог благоволи да се заједно бори са слугом својим, тада се свети анђели његови ставише у убојни ред са војницима онога који љуби Бога“.⁴⁰² Кад је српско зидно сликарство у питању, прве представе архистратига Михаила као ратника са мачем, сачуване су из XIII века: у Студеници, јужно од пролаза у наос, на слоју из XIV века који понавља старији програм, у капели Светог Стефана у Сопоћанима,⁴⁰³ те на источном зиду припрате Цркве Светог Ахилија у Ариљу.⁴⁰⁴ Прву цркву посвећену арханђелима подићи ће краљ Милутин у Јерусалиму, око 1313. године,⁴⁰⁵ а тек око средине XIV столећа култ арханђела у Србији постаје снажан.

Међутим, после новца краља Радослава, представе арханђела Михаила нису се више нашле у српском новчарству. У тренутку када је представа пласирана на новац српскога краља, она је била одраз значаја који је арханђелов култ имао у Солунском царству, са чијег је новца преузета. Иако је култ арханђела Михаила временом постао снажан у српској средини, после новца краља Радослава, прву следећу представу арханђела понеће тек новац деспота Стефана Лазаревића, и то ону арханђела Гаврила.

⁴⁰¹ Иванишевић, *Новчарство*, 237, бр. 1.1.

⁴⁰² Доментијан, *Живот светог Саве и светог Симеона*, 250–251.

⁴⁰³ Živković, *Sopocani*, 34.

⁴⁰⁴ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 116, сл. XXV.

⁴⁰⁵ Недомачки, *Манастир арханђела Михаила и Гаврила*, 25–69, 26.

Представа арханђела Гаврила

Арханђел Гаврило, по хијерархијском статусу на анђеоској лествици, налази се одмах иза арханђела Михаила. Осим као заступник људи пред Богом, главна улога арханђела Гаврила била је улога божјег весника и као такав се помиње у библијским књигама – када је свештенику Захарију најавио рођење сина Јована Крститеља, те Богородици и пастирима Христово рођење (Лука 1, 26–38; Лука 1, 11–20; Лука 2, 8–12).⁴⁰⁶

Благовести су најчешће приказивано јављање арханђела Гаврила у хришћанској уметности, које је на Западу добило своје место и на новцу. Прву овакву представу понео је златан новац сицилијанског краља Карла I Анжујског (1266–1282), златни карлино, искован између 1278. и 1285. године. На његовом реверсу је приказан арханђел Гаврило, раширених крила, који стоји лево од Богородице, са левом руком испруженом у знаку обраћања и са плодом нара, симболом плодности у десној руци. Између арханђела и Богородице симболично је приказана ваза са крином. Представа је настала по узору на представе Благовести у француским готичким катедралама, а њен гравер је био Ђовани Фортино.⁴⁰⁷ Карактеристичну представу Благовести носи и једна емисија златног новца енглеског краља Хенрија IV (1422–1453), на чијем аверсу су Богородица и арханђел приказани иза штитова са грбовима Француске и Енглеске.⁴⁰⁸ Наредна емисија златног новца Хенрија IV носила је самосталну представу арханђела Гаврила, приказаног како стоји широко раширених крила, држећи штитове са грбовима Француске и Енглеске, који му заклањају доњи део тела.⁴⁰⁹ За разлику од представа арханђела Михаила, самосталне представе арханђела Гаврила биле су ретке у западном новчарству.

На византијском новцу, колико је нама познато, нема представе арханђела Гаврила. Његов култ у Византији никада није достигао онај степен популарности и самосталности како је то било са култом арханђела Михаила. О снази његовог култа

⁴⁰⁶ Габелић, *Циклус арханђела*, 29–30; Исти, *Манастир Конче*, 175–176.

⁴⁰⁷ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, Т. III, С10; Grierson, Blackburn, Travaini, *Medieval European Coinage* III, 205.

⁴⁰⁸ Numismatischer Verlag - *Künker Auktion* 121, 111, бр. 317, 318.

⁴⁰⁹ Исто, 111, бр. 319.

говори и само пет посвећених му цркава, из различитих периода, подигнутих у Цариграду.⁴¹⁰

Међутим, као у случају арханђела Михаила, арханђел Гаврило се среће као покровитељ царског достојанства у два сачуваним представама симболичне инвеституре византијских царева. На минијатури у рукопису *Хомилија* Григорија Назијанског (Paris. gr. 510, f. Cv) представљен је цар Василије I, коме, у присуству пророка Илије, царевог патрона који му уручује лабарум, арханђел Гаврило десном руком ставља круну на главу док у левој држи глоб.⁴¹¹ Припадност цара небеском двору, у који је уздигнут божанском инвеституром, на овој представи јесте симболично исказана и царевом одећом; цар носи исти пурпурни скарамангион са лоросом укрштеним на грудима као арханђел Гаврило, а сва тројица приказани су како стоје на заједничком супедиону. Стихови натписа, који прати слику, представљају Илију као царевог јемца победе над непријатељем, а Гаврила као гласника свеопште радости.⁴¹² Арханђелу Гаврилу је цар посветио Нову цркву, освећену 880. године, а поред арханђела њени патрони су били пророк Илија, Христос, Богородица и Свети Никола.⁴¹³

Арханђел Гаврило је укључен и у сцену симболичне инвеституре Лава VI Мудрог, приказану на слоновачи која се данас чува у Берлину а за коју се претпоставља да је представљала врх скиптар. На једној од четири стране слоноваче приказана је Богородица у центру, фланкирана с десне стране арханђелом Гаврилом и с леве царем, коме на главу спушта круну. Цар и арханђел приказани су у идентичним позама, у истој одећи – далматици са лоросом, а у рукама, такође у истом положају, држе инсигније скиптар и орба.⁴¹⁴ На овој представи, цар је приказан као слика у огледалу арханђела, као сам анђео Господњи, како је то приметио Хенри Мегвајер.

⁴¹⁰ Janin, *La géographie ecclésiastique*, 30; Габелић, *Циклус арханђела*, 30.

⁴¹¹ Spatharakis, *The Portrait*, 96–97, фиг. 127б, 128б; Jolivet-Lévy, *Note sur la représentation des archanges*, 123–124, фиг. 1; Дагрон, *Цар и првосвештеник*, 229–230; Parani, *Reconstructing*, 49; Brubaker, *Vision and Meaning*, 158–159, нап. 57, фиг. 5.

⁴¹² Spatharakis, *The Portrait*, 98; Brubaker, *Vision and Meaning*, 158.

⁴¹³ Magdalino, *Observation on the Nea Ekklesia of Basil I*, 51–64; Дагрон, *Цар и првосвештеник*, 230; Brubaker, *Vision and Meaning*, 161–162.

⁴¹⁴ Maguire, *Style and Ideology*, 223, фиг. 13; Jolivet-Lévy, *Note sur la représentation des archanges*, 124, фиг. 4; Parani, *Reconstructing*, 49; Maguire, *The Heavenly Court*, 247–58, 249, фиг. 5, 6.

Представу арханђела Гаврила, у српском средњовековном новчарству, понеле су две емисије динара деспота Стефана Лазаревића, коване у кнежевском периоду, између 1389. и 1402. године. Арханђел је приказан на реверсу новца, са нимбом, у хаљини, како стоји у полупрофилу, окренут налево или удесно. У руци држи крин, док му друга рука почива на појасу. Представу допуњује легенда С-ОНТЕ (S)Т(ЕFAN) или само С-ОНТЕ. Аверс новца носи представу Христа у мандорли, допуњену легендом ІС–ХС.⁴¹⁵

Осим представе арханђела Гаврила, који се овде први пут приказује на српском новцу, карактеристика ових динара је у томе што су ово једине владарске емисије у српском новчарству које и на аверсу и на реверсу носе представу свете личности. У византијском новчарству, први новац на којем је у потпуности изостављена традиционална представа владара, његово име и титула, био је бакарни фолис који се приписује цару Јовану I Цимискију, искован 969. године са представу Христа Пантократора на аверсу и натписом *h̄SYS XRISTYS BASILEY BASILE* на реверсу.⁴¹⁶ Током XI столећа, искован је велик број такозваних анонимних фолиса, који су и на аверсу и на реверсу носили представе религиозне садржине,⁴¹⁷ а овакву праксу срећемо и касније. На новцу кованом у Трапезунту, између 1080. и 1110. године, аверс најчешће носи представу Христа, док је на реверсу представа крста или свете личности, Светог Теодора или Светог Димитрија.⁴¹⁸ Новац искован у Солуну средином XIII века, за који се претпоставља да припада солунском деспоту Димитрију Комнину Дуки, на аверсу носи представу Христа, а на реверсу арханђела Михаила.⁴¹⁹ Велик број емисија новца који, у овом периоду, кују латински владари у Константинопољу, на аверсу носи представу Христа или Богородице, а на реверсу представу свете личности, нпр. Светих Петра и Павла, Светог Јована Крститеља или Свете Јелене и Светог Константина.⁴²⁰

⁴¹⁵ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 107, сл. 71; Иванишевић, *Новчарство*, 183, 286, бр. 42.14, 287, 42.15. Аутор сматра да се ради о представи арханђела Михаила који у руци држи скиптар са крином, односно скиптар; Стојаковић, *Деспот Стефан Лазаревић*, 171–175, где су приказани динари из седам различитих емисија овог новца (од укупно 17 варијанти са различитом стилском обрадом, пронађених у остави Мало Бољинце) на којима се, без обзира на различиту стилску обраду, јасно уочава да се ради о крину, некад са једним, а некад са два цвета на петелки, те не може бити речи о представи арханђела Михаила.

⁴¹⁶ Grierson, *Catalogue III/2*, 591, 634–635, pl. XLVIII.

⁴¹⁷ Исто, 636–637, Т. XLIII–LV, Т. LX.

⁴¹⁸ Hendy, *Catalogue IV/1*, 431–432, Т. XXV, бр. 11, 12.1–12.3.

⁴¹⁹ Hendy, *Catalogue IV/2*, 598, Т. XLIV, бр. 1a.1–1b.2.

⁴²⁰ Исто, 684–688, 692, Т. LI.

У сликарству деспота Стефана Лазаревића очуване су две представе божанске инвеституре круном и оружјем у којима учествују анђели Господњи – једна из манастира Љубостиње, настала између 1402. и 1405. године, и друга на ктиторском портрету у манастиру Мансији, настала до 1418. године. На портрету у Љубостињи, који се налази у припрати храма, према деспоту, који је представљен са братом Вуком насупрот родитељима, у владарском орнату, са жезлом и акакијом у рукама, слећу два анђела Господња, од којих му један ставља круну на главу а други пружа мач у корицама.⁴²¹ На репрезентативној ресавској слици, деспот је представљен у тренутку када предаје модел своје цркве Светој тројици, док му Христос ставља круну на главу. Истовремено, анђео, који слеће са десне стране, ставља му мач у руку којом већ држи жезло, док анђео с леве стране приноси копље.⁴²² Насупрот деспотовог портрета, на јужној страни северозападног ступца насликан је арханђел Гаврило, у царском орнату, како стоји на супедиону, док је на ступцу наспрам њега приказан арханђел Михаило као ратник.⁴²³ Бранислав Цветковић сматра да је начином на који је арханђел Гаврило приказан – у идентичној поставци фигуре као деспот, у царском руху сличном деспотовом (у сакоу са лоросом, представљен као деспот на супедиону, што није случај са арханђелом Михаилом) – изведено визуелно поређење деспота и арханђела, по старом византијском обрасцу.⁴²⁴

У свим храмовима о чијем украшавању се бринуо деспот Стефан, у Љубостињи, Ресави и Сисојевцу, арханђел Гаврило је приказиван у владарском сакоу са лоросом, а арханђел Михаило одевен као ратник.⁴²⁵ Необично је да је арханђел Гаврило, у овом раздобљу, у сликарству српске властеле, често приказиван у хаљинама племића и патриција, на начин неуобичајен у тадашњој Србији и Византији, где се, најчешће, приказивао у царским хаљинама или, ређе, у хитону и хаматиону.⁴²⁶ Као да је у држави

⁴²¹ Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 13–41, 34, црт. 8; Исти, *Исус Навин*, 10, сл. 5; Радојчић, *Портрети*, 67; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 68–69, црт. 2; Исти, *Идејне основе*, 198.

⁴²² Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 34; Исти, *Три догађаја у српској држави*, 75; Исти, *Исус Навин*, 10, сл. 6; Тодић, *Манастир Ресави*, 100–102, сл. 82, 84; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 76–77, сл. 2; Исти, *Идејне основе*, 198.

⁴²³ Тодић, *Манастир Ресави*, 65, сл. 27, 113; Стародупцев, *Под заштитом бесплотних*, 331, 343, нап. 62.

⁴²⁴ Цветковић, *Владар као слика Бога*, 16.

⁴²⁵ Стародупцев, *Под заштитом бесплотних*, 331–332.

⁴²⁶ Исто, 331–335; Parani, *Reconstructing*, 42, 48–50; Арханђел Гаврило понекад може бити приказан и у ратничкој одећи, као нпр. у сликарству манастира Конче, а када је приказан на тај начин његов изглед одсликава особености арханђела Михаила. Габелић, *Манастир Конче*, 175, црт. 34.

деспота Стефана свуда владала тежња за уподобљавањем арханђелу, заснована на хијерархијском начелу. И док је култ архистратига Михаила доживео свој врхунац у држави краља и цара Душана, ратника и освајача, примећено је да је култ арханђела Гаврила, благовесника, ојачао у време Лазаревића, када се представе арханђела срећу у бројним црквама српске властеле (у Велућу, Наупари, Руденици, Копорину, Каленићу).⁴²⁷

Помињање анђела и арханђела среће се у повељи кнеза Лазара манастиру Ждрелу, насталој 1379. или 1380. године, где кнез, у аренги повеље, изражава своју наду за милост уз посредство Богородице „на страшном и нелицемерном суду Господа нашег Исуса Христа, пред којим анђели с арханђелима стоје“.⁴²⁸ Интересантно је да је управо у време моравске уметости дошло до истицања мотива крина, симбола Богородичине чистоте, који арханђел Гаврило носи у сцени Благовести а који у претходној епохи није био посебно истицан. Мотив крина среће се на грбу кнеза Лазара и на новцу његовог сестрића, Лазара Мусића, на којем је приказан великаш који у рукама држи крин.⁴²⁹ Венац кринова добија значајно место на каменом украсу цркве манастира Љубостиње, али и на саркофагу монахиње Јефимије у припрати.

Значајно присуство арханђела Гаврила у храмовима подигнутим у време владавине чланова куће Лазаревића и популарност његовог култа у српској средини тог доба, резултирала је и појавом арханђела на деспотовом новцу. Крин, који арханђел Гаврило носи, биће чест декоративни мотив у пољу поред представа на новцу који кују деспот Стефан и његов наследник Ђурађ Бранковић, чији ће новац из господског периода понети прву самосталну представу крина у српском новчарству.

⁴²⁷ Стародупцев, *Под заштитом бесплотних*, 329–332, сл. 1.

⁴²⁸ Исто, 343; Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 32.

⁴²⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 299, бр. 46.1.

Представа Светога Стефана

Свети Стефан био је један од малог броја светитеља који се директно може повезати са апостолима и Христовим животом. Био је архиђакон јерусалимске цркве, рукоположен од стране Светога Петра,⁴³⁰ а његова смрт и страдање описани су у Новом завету. Првомученикова смрт већ је код ранохришћанских, а потом и код средњовековних теолога посматрана као *imitatio Christi*. Као протомартир, у делима црквених отаца, између осталих и код Еузебија и Јована Златоустог, Свети Стефан се наводи као пример како хришћанин живи и умире за веру.⁴³¹

Његове мошти су биле дуго скриване, а пронађене су 417. године у Јерусалиму,⁴³² одакле је у Цариград 421. године пренета десна рука светитеља, која је потом почивала у цркви посвећеној првомученику у склопу империјалног комплекса.⁴³³ У вековима који су уследили, Црква Светога Стефана имала је важну функцију у царском церемонијалу, као црква у којој су склапани царски бракови и крунисане царице. Како је у литератури већ истакнуто,⁴³⁴ није случајно да су два важна царска ритуала који су укључивали крунисање, *stepsimon* и *stephamona*, обављани поред моштију светитеља чије име у преводу значи „круна“ или „венац“. Свети Стефан је спадао у најужи круг светитеља заштитника владара у Цариграду, а током векова у престоници је саграђен велики број храмова који су му били посвећени.⁴³⁵

У иконографији се светитељ приказује као млад и голобрад, а на представама које настају од VI века истиче се његов ђаконски чин, па се првомученик представља у далматинци, најчешће са кодексом, богослужбеним крстовима или кадионицом као својим атрибутима.⁴³⁶

Једне од најстаријих очуваних представа Светога Стефана као ђакона, одевеног у хитон и химатион, сачуване су у Риму, на ранохришћанским златним чашама које се чувају у Ватиканском музеју, где је првомученик приказан како га Христос награђује

⁴³⁰ Eusebius, *The History of the Church*, 35, 37.

⁴³¹ Исто, 35.

⁴³² PL 41: 805–806; BHL 7850, 7853.

⁴³³ *The Translatio to Constantinople*, PL 41: 817–822; BHL 7857–7858; Kalavrezou, *Helping Hands*, 61–64; Klein, *Sacred Relics*, 93.

⁴³⁴ Kalavrezou, *Helping Hands*, 61–64; Klein, *Sacred Relics*, 93.

⁴³⁵ Janin, *La géographie ecclésiastique*, 488–489.

⁴³⁶ Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 539.

мученичким венцем,⁴³⁷ а у хитону и химатиону, док левом руком држи кодекс, а десном благосиља, Свети Стефан је приказан и на мозаику насталом крајем VI века, у Базилици Светога Лаврентија изван зидина.⁴³⁸ Присуство представе Светога Стефана готово је неизоставно у катедралним црквама на Западу, већ у периоду између III и IV века, а оваква пракса наставиће се током читавог средњег века, па су неретко, у скулптуралном украсу на фасадама црква, приказани читави наративни циклуси из његовог живота.⁴³⁹ Као ђакон, Свети Стефан и његов култ био је снажно повезан са црквеним ауторитетима Запада,⁴⁴⁰ а ова веза истакнута је и на новцу, нпр. на брактеатима које кују надбискупи немачких градова Пасауа или Халберштата средином XII века, на којима се поред представе бискупа на реверсу, на аверсу новца приказује Свети Стефан.⁴⁴¹

На Западу, као у Византији, Свети Стефан је повезиван са обредом царског крунисања и венчања, и био је веома поштован на меровиншком и каролиншком двору,⁴⁴² али његове представе није понео ни меровиншки ни каролиншки новац, као ни печати. Исти је случај и са Византијским царством, на чијим царским печатима и новцу нема представа Светога Стефана.

О Светом Стефану, као заштитнику српске државе и династије, сведоче бројне представе светитеља на сигилографском и нумизматичком материјалу и у сликарству владарских црква, његов помен у аренгама и санкцијама владарских повеља као и стефанска традиција владарског имена.

Лик Светог Стефана појављује се на реверсу оловних печата Стефана Немање и његове браће, Стефана Мирослава и Стефана Страцимира, где је приказан као ђакон са кадионицом и дарохранилицом у рукама.⁴⁴³ Печат Стефана Немање настао је пре 1168. године, када је Немања постао велики жупан, што говори о значају светитељевог култа и пре Немањиног времена. У краљевском и у царском периоду српске државе,

⁴³⁷ Morey, Ferrari, *The Gold-Glass Collection*, 187; Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 539.

⁴³⁸ Volbach, *Early Christian Art*, сл. 184–185; Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 538.

⁴³⁹ Roblin, *Sur L'ancienneté du culte de S. Étienne*, 176–177.

⁴⁴⁰ Kempf, *Ecclesia cathedralis*, 3–10.

⁴⁴¹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 84, бр. 175–176.

⁴⁴² Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 550, нап. 122.

⁴⁴³ Исто, 543–544; Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, 119–120, сл 2а, б; Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 55–58, бр. 29; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 43, 44.

представа Светога Стефана била је честа на реверсима владарских печата. Носиће је златни висећи печати Уроша I,⁴⁴⁴ Драгутина,⁴⁴⁵ Стефана Дечанског,⁴⁴⁶ Душана као краља,⁴⁴⁷ цара Уроша,⁴⁴⁸ а по распаду царства и печат кнеза Лазара.⁴⁴⁹ На највећем броју печата, Свети Стефан је представљен у стихару, са нимбом, док у рукама држи кадионицу и јеванђеље. Уместо јеванђеља, приказан је, понекад, са дарохранилицом или крстом у руци. Аверсна страна ових печата носи владарску представу.

Осим на владарским печатима, представа Светога Стефана неизоставна је у оквиру програма владарских цркава насталих у току XIII и XIV века. Од представе Светога Стефана у припрати манастира Студенице, па до задужбина које настају у Србији кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића,⁴⁵⁰ његово истакнуто присуство сведочи о континуираном неговању првомучениковог култа у српској дворској средини и о светитељу као важној компоненти владарског програма. У Ариљу, задужбини првог српског краља који је на свој новац ставио представу Светога Стефана који владару предаје заставу, која настаје по узору на млетачки матапан, о чему ће касније бити речи, светац је два пута представљен у живопису, у оквиру проширеног програма олтарске преграде те у лунети изнад улаза у посвећен му протезис.⁴⁵¹

О нарочитом поштовању које је српски краљ Милутин указивао првомученику сведоче и ликови Светога Стефана на истакнутим местима у његовим црквама, покрај иконостаса у Светом Никити и Грачаници, и у близини краљевог портрета у Старом Нагоричину, а потом у наосу и припрати Хиландара. Уз то, краљ Милутин своју гробну цркву у Бањској посвећује управо Светом Стефану.⁴⁵² У Светостефанској повељи, коју је издао свом маузолеју у Бањској, између 1314. и 1316. године, Милутин о Светом Стефану говори не само као о заштитнику државе и династије, већ га наводи

⁴⁴⁴ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 104.

⁴⁴⁵ Исто, 105.

⁴⁴⁶ Исто, 106–107.

⁴⁴⁷ Исто, 108.

⁴⁴⁸ Исто, 109.

⁴⁴⁹ Исто, 110.

⁴⁵⁰ Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 544–548.

⁴⁵¹ Исто, 565; Бабић, *О живописном украсу олтарских преграда*, 25, црт. 6.

⁴⁵² Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 545; Тодић, *Грачаница*, 127, нап. 350; Исти, *Старо Нагоричино*, 121–122, нап. 200; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 53–54, 151.

као свог личног заштитника и заступника у овоземаљском и будућем животу, истичући да је захваљујући његовим молитвама, молитвама Богородице и молитвама светих предака дошао на власт.⁴⁵³ Помен Светог првомученика и архиђаконa Стефана среће се и у осталим краљевим повељама издатим између 1313. и 1316. године.⁴⁵⁴ Помен светитеља у дипломатичком контексту налазимо и пре времена краља Милутина, већ у санкцији Жичке повеље из 1224. године⁴⁵⁵ и у даровници краља Уроша I манастиру Светих Петра и Павла на Лиму.⁴⁵⁶

На новцу српски владара, од обнове ковања под краљем Драгутином, све до распада царства, Свети Стефан ће бити приказиван како владару предаје заставу, односно крст, при чему је истицан као династички патрон.

Појединачне представе Светог Стефана наћи ћемо тек на новцу који се кује у периоду након распада царства.

Представа Светога Стефана, у периоду владавине обласних господара, појављује се на реверсу двеју емисија динара које кује Вук Бранковић у Скопљу, као патрон града. Светитељ је представљен у далматици, са палмовом граном и јеванђељем у рукама на једној те са јеванђељем и кадионицом на другој емисији новца,⁴⁵⁷ а представе су допуњене легендом са Вуковим именом. У аверсном пољу обеју новчаних врста јесте представа Христа на престолу.

Као патрон града, Свети Стефан је приказан и на динарима које кује град Скопље, како у десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље.⁴⁵⁸

За разлику од новца Вука Бранковића, новац кнеза Лазара није понео лик Светога Стефана. Наћи ћемо га само на аверсу печата који је сачуван на повељи његовог сина, Стефана Лазаревића, манастиру Хиландару, из 1405. године.⁴⁵⁹ Као заштитника Лазаревића, представу Светога Стефана понеће тек једна емисија динара деспота

⁴⁵³ Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 3; Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 555, нап. 155; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 53, 76–77, 147.

⁴⁵⁴ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 150–151.

⁴⁵⁵ Исто, 53; Miklosich, *Monumenta Serbica*, 15; Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 555.

⁴⁵⁶ Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 555; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 53.

⁴⁵⁷ Иванишевић, *Новчарство*, 278, бр. 31.4, 31.5.

⁴⁵⁸ Исто, 284, бр. 40.1.

⁴⁵⁹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 110.

Стефана, са представом првомученика на аверсу, приказаног у стихару, са кадионицом и крстом, док је на реверсу новца амблем Лазаревића, шлемом са два говеђа рога.⁴⁶⁰

На српском средњовековном новцу, Свети Стефан је био представљен и као заштитник града Скадра, престоног града дукљанских краљева, у којем се налазила по чудима чувена катедрала посвећена првомученику,⁴⁶¹ те његову представу носи новац Балшића, кован у овом граду.⁴⁶²

Представа Светога Лаврентија

Свети Лаврентије, пореклом из Шпаније, био је архиђакон римског епископа Сикста II, који је мученички пострадао у време цара Валеријана 258. године. После погубљења Сикста II, Свети Лаврентије је убрзо ухваћен и погубљен, испечен на огњу, па се на Западу често представља поред огња (роштиља) као симбола свога мучеништва. Један од најранијих извора који говори о страдању Светога Лаврентија јесте *Liber Peristephanon* (Мученички венац), дело римскога песника Аурелија Пруденција Клемента, настало око 400. године, које садржи четрнаест лирских поема о страдању шпанских и римских мученика.⁴⁶³

Свети Лаврентије се приказује у ђаконској одећи, са палмом у рукама, симболом свога мучеништва, а осим палмове гране може бити приказан са крстом те кадионицом и јеванђељем, атрибутима свога ђаконског чина.⁴⁶⁴

Култ Светога Лаврентија снажно се развија од IV века, посебно у Риму, где је био градски патрон. У граду му је подигнут велик број цркава, међу којима је најзначајнија Базилика Светога Лаврентија изван зидина, подигнута крајем VI века, на месту његовог страдања. У њој, Свети Лаврентије је приказан изнад тријумфалног лука, у низу светитеља који окружују Христа, на мозаику насталом између 578. и 590.

⁴⁶⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 169, 286, бр. 42.13.

⁴⁶¹ Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 552, нап. 130; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 44.

⁴⁶² Иванишевић, *Новчарство*, 152, 276, бр. 27.1, 277, бр. 28.1, 278, бр. 30.1.

⁴⁶³ *The Poems of Prudentius*, химна II.

⁴⁶⁴ *Leksikon ikonografije*, 415–416.

године.⁴⁶⁵ Једну од најранијих сачуваних представа овог светитеља носе купе нађене у Алжиру, које потичу из IV века,⁴⁶⁶ а средином V века израђен је чувени мозаик у Маузолеју Гале Пладиције, на којем је Свети Лаврентије приказан са кодексом и великим крстом, поред огња на којем је пострадао.⁴⁶⁷

Култ Светога Лаврентија, у периоду између V и VI столећа, био је поштован и у Далмацији, о чему сведочи спис *De administrando imperio* византијског цара Константина VII Порфирогенита. У 29. поглављу, посвећеном Далмацији, у сажетом опису Трогира, наводи се податак да у овом граду почива архиђакон Лаврентије.⁴⁶⁸ У Трогиру се, вероватно, налазила „контактна“ реликвија светитеља чије је тело почивало нетакнуто у Риму, јер је познато да је 519. године папа Хормизд одбио молбу самога цара Јустинијана да му пошаље телесне реликвије апостола Петра и Павла и мученика Лаврентија.⁴⁶⁹ Реликвија је сигурно била похрањена у градској катедрали посвећеној патрону града, за коју се сматра да је саграђена почетком VI века.⁴⁷⁰

Представу Светога Лаврентија носио је и градски новац, багатин (*bagattinus*), који је у Трогиру кован за време млетачког протектората над градом, крајем XV века. На аверсу багатина, светац је приказан како стоји, са нимбом, у далматици, држећи у десној руци роштиљ, симбол свога мучеништва, а у левој макету града над којим бди. Легенда, која прати представу, гласи S LAVRENTIVS TRAGVR. На реверсу новца је крилати лав Републике Светога Марка, са легендом +SANCTVS MARCVS VENETI.⁴⁷¹ Осим у Трогиру, цркве Светоме Лаврентију, између VI и VII века, грађене су и у другим местима Далмације, нпр. на острвима Крку, Мљету и Брачу.⁴⁷²

Представу Светога Лаврентија, као патрона Балшића, први је понео аверс динара Ђурђа II Страцимировића, кован у Бару. Светитељ је приказан са нимбом, како стоји, фронтално окренут посматрачу, у бадемастој мандорли, одевен у далматику. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Представу допуњује легенда S LAVRE-

⁴⁶⁵ Volbach, *Early Christian Art*, сл. 184–185; Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 538.

⁴⁶⁶ Morey, Ferrari, *The Gold–Glass Collection*, 36, 40, 240, 344, 460, фиг. 180–181; Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 538.

⁴⁶⁷ Volbach, *Early Christian Art*, сл. 146.

⁴⁶⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, 29. 261–262.

⁴⁶⁹ Herrmann-Mascard, *Les reliquies des saints.*, 33; Прерадовић, *Култови светитеља*, 529–530, нап. 44.

⁴⁷⁰ Луčić, *Povijesna svedočanstva o Trogiru*, 85–86; Прерадовић, *Култови светитеља*, 529.

⁴⁷¹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 204, бр. 3.1.1.1.

⁴⁷² Прерадовић, *Култови светитеља*, 529–530.

NCIVS M. На реверсној страни новца је грб Балшића, допуњен легендом M D GEORGI S-TRACIMIR.⁴⁷³

После новца Ђурђа II, представу Светога Лаврентија на аверсу носе и динари Балше III (1403–1421), такође ковани у Бару,⁴⁷⁴ док Константин Балшић (око1391–1395) на аверсну страну својих динара враћа представу Светога Стефана.⁴⁷⁵ Његови динари, као и динари које Балша II Балшић (1378–1385)⁴⁷⁶ и Ђурђе Страцимировић кују у ковници у Скадру, носе представу Светога Стефана, као заштитника Скадра.

У старијој литератури, када се говори о пореклу Балшића, наводи се да потичу из француске Провансе, где и данас, у близини Арла, постоје рушевине њиховог замка Бо (Ваух), по којем су, касније, и названи. Притом се додаје да је патрон парохије из које Балшићи потичу био Свети Лаврентије, те отуд његова појава на њиховом новцу.⁴⁷⁷ Међутим, први сачуван историјски извор у којем се помињу Балшићи јесте повеља цара Уроша из 1360. године, где се бележи постојање Зете Балшића.⁴⁷⁸ Посредно, код Орбина, сазнајемо да је родоначелник Балшића био сиромашан властелин који за цара Стефана држи једно село.⁴⁷⁹

Међутим, за разлику од северног и средњег Јадрана, на простору јужнога Јадрана није сачувана ниједна црква посвећена Светоме Лаврентију. Ни у историјским изворима који се односе на Зету, Зетско приморје и северну Албанију, који су се у XIV и XV столећу налазили у склопу државе Балшића, нису сачуване вести о постојању цркава са таквом храмовном посветом.⁴⁸⁰ Балшићи патрону своје куће, који је био истакнут на њиховом новцу, изгледа нису посветили ниједну цркву, а Свети Лаврентије се не помиње ни у њиховим повељама.⁴⁸¹

Када погледамо иконографију новца Балшића, примећује се да прве емисије динара које кује Ђурђе I Балшић (око1370–1378), као и новац осталих обласних господара, за свој узор имају новац царева Душана и Уроша, представу Христа на престољу или

⁴⁷³ Иванишевић, *Новчарство*, 152, 167, 277, бр. 28.2.

⁴⁷⁴ Исто, 167, 277, бр. 29.12–9.3.

⁴⁷⁵ Исто, 278, бр. 30.1

⁴⁷⁶ Исто, 276, бр. 27.1, 277, бр. 28.1.

⁴⁷⁷ Мијатовић, *Балшићи*, 125–265.

⁴⁷⁸ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 168; Новаковић, *Законски споменици*, 182; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 44.

⁴⁷⁹ Орбин, *Краљевство Словена*, 63; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 44.

⁴⁸⁰ Петковић, *Преглед црквених споменика*, 20–300; Антоновић, *Град и жупа*, 31–69.

⁴⁸¹ Шекуларац, *Дукљанско–зетске повеље*, 141–146, 147–158, 159–180.

представу шлема са челенком, док је на реверсу вишередни ћирилички натпис.⁴⁸² У другој фази, иконографија новца Балшића развија се у посебном смеру, те већ код Ђурђа I бележимо појаву династичког амблема, представу шлема са мотивом израстајуће вучје главе,⁴⁸³ која ће на новцу Балше II прерасти у потпун грб Балшића.⁴⁸⁴ Оно што се запажа већ у новчарству Балше II јесте замена ћириличког писма латинским, што ће постати пракса на новцу Балшића.⁴⁸⁵

Да би лакше спровели своје политичке планове, Балшићи постају млетачки грађани, а у периоду неуспешне опсаде Котора, у 1368. години, не би ли ублажили дејство которске дипломатије у Риму и придобили подршку арбанашког племства окупљеног око Карла Топије, 1399. године прелазе у католичанство.⁴⁸⁶ Израз католичке вере, у коју су Балшићи прешли, изгледа да је и појава Светога Лаврентија, једног од најпоштованијих светитеља код католика, на њиховом новцу. После губитка Скадра, у 1395. години, и почетка ковања новца у барској ковници, губи се представа Светога Стефана са новца Ђурђа Страцимировића, а одлука да се на новац пласира баш представа Светога Лаврентија, као патрона куће Балшића, изгледа да је имала и политичку позадину.

Представа Светога Трифуна

Пореклом, Свети Трифун је малоазијски светитељ, мученички пострадао у Никеји, у III веку, за време цара Деција, тако што је мачем посечен у својој 18. години. За свог кратког живота се прославио по многим чудима, оздрављењем болесних и запоседнутих, међу којима се посебно прочуло исцељење опседнуте кћери цара Гордијана у Риму.⁴⁸⁷

⁴⁸² Иванишевић, *Новчарство*, 276, 26.1–26.2.

⁴⁸³ Исто, 276, 26.3–26.5.

⁴⁸⁴ Исто, 276, 27.1.

⁴⁸⁵ Ћирилица се појављује поново на новцу Балшића само у легенди на аверсу једне емисије динара које кује Балша III. Иванишевић, *Новчарство*, 277, бр. 29.3.

⁴⁸⁶ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 153–154.

⁴⁸⁷ Amore, *Tryphon*, 328–383.

Култ Светога Трифуна, у Византији, може се пратити од V века, када се у Цариграду помиње игуман Манастира Светог Трифуна. Још у време цара Јустинијана I, а потом и Јустина II, у Цариграду је подигнуто више цркава њему посвећених, а панегирике у његову славу пишу цареви Лав VI и Теодор II Ласкарис.⁴⁸⁸

О значају култа Светога Трифуна у Никејском царству сведочи печат Теодора I Ласкариса, на чијем се аверсу појављује светитељ у војничкој хламиди, са штитом на којем је представа змије, док је на реверсу печата представа владара.⁴⁸⁹ Култ Светога Трифуна је посебно потенциран у Никеји за владавине Теодора II, који је тврдио да му се светитељ у сну јавио најављујући му победу пред кампању са Бугарима 1254. године, на самом почетку владавине, у којој је цар, лично предводећи трупе, успео да поврати изгубљене територије. После велике победе, у знак захвалности, цар му подиже храм у престоници. Трифунов култ је оснажен и похвалним списом који му цар посвећује, у којем посебно место има светитељево чудо са крином чија сува гранчица, постављена уз слику светитеља у храму, усред зиме поново процвета, наочиглед многих верника, сведочећи о свечевим моћима и његовој наклоности царству.⁴⁹⁰

Лик Светога Трифуна, на самом почетку владавине Теодора II, пласиран је на новац, где је светац представљен самостално, на аверсу фланкиран са два љиљана док је на реверсу или представа владара⁴⁹¹ или су приказани један поред другог, са љиљаном међу њима.⁴⁹² На никејском новцу се светитељ приказује као млад мученик, без браде, са нимбом, махом у туници и колобиону, у десној руци држећи крст, онако како се најчешће приказивао у византијском монументалном сликарству.⁴⁹³

Представе Светога Трифуна биле су обележје аверсне стране новца кованог у Котору, на којем се светац појављује као заштитник града. Представу светитеља носи градски новац, фолари и полуфолари, као и динари ковани за владавине цара Душана, те динари и полудинари који су у граду ковани за време цара Уроша.

На најстаријим которским фоларима, светитељ је представљен са зрнастим нимбом, у далматици, приказан фронтално, са скиптаром или штапом који се завршава крином. Представу допуњује легенда STRIPHON. На реверсу новца је представа градске

⁴⁸⁸ *Acta Sanctorum*, Novembris IV, 348–352, 352–357; Gabelić, *O Ikonografiji Sv. Trifuna*, 108.

⁴⁸⁹ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 192, бр. 101.1.

⁴⁹⁰ Foss, *Nicaea*, 104–107; Gabelić, *O Ikonografiji Sv. Trifuna*, 108.

⁴⁹¹ Hendy, *Catalogue IV/2*, 520, 524, T. XXXV, бр. 5.1, 5.2, 10a.1, 10b.

⁴⁹² Исто, 521, 525, T. XXXVI, бр. 7.1–7.5, 12.4, 12.5.

⁴⁹³ Gabelić, *O ikonografiji Sv. Trifuna*, 110.

тврђаве, допуњена легендом CIVIT CATARI.⁴⁹⁴ Други тип которских фолара носи сличну представу светитеља, с том разликом што је сада светац приказан са крстом, а његова представа смештена је на аверсну и реверсну страну новца. Легенда аверсне и реверсне стране гласи STRIFON CIKTARI.⁴⁹⁵

На полуфоларима, аверс носи попрсје Светога Трифуна са нимбом, док је на реверсу представа градске тврђаве, односно крста. Аверсна страна носи легенду SANTUS TRIFONIS, односно SANTE TRIPHON, док легенда на реверсу гласи CHATA RENSI, односно CHATARENSIS.⁴⁹⁶

На динарима, који се у Котору кују за време царева Душана и Уроша, патрон града је на аверсу представљен како стоји у мандорли, са нимбом, у далматици, држећи у десној руци палмову грану а у левој глоб са крстом. Представу допуњује легенда S TRIPHON-CATHAREN. Реверсна страна новца носи представу владара на престолу, под легендом STEPHANVS-IMPERATOR, односно VROSIVS-IMPERATOR на динарима цара Уроша.⁴⁹⁷

Полудинари Урошеви, ковани у Котору, носе на аверсу порсје Светога Трифуна са нимбом, под легендом SANTVS TRIPHON, док је на реверсу биста цара под стемом, допуњена легендом +IMPERATHORAS.⁴⁹⁸

У време цара Василија I Македонца, по оснивању теме Далмације, инфилтрација источних светачких култова, понекад праћена транслацијом моштију светитеља, из политичких разлога је форсирана у Приморју и Далмацији.⁴⁹⁹ У том периоду, међу култовима осталих византијских светитеља, који су се раширили у Приморју, био је и култ Светога Трифуна. Део свечевих моштију пренет је у Котор почетком IX столећа и чуван у катедралној цркви коју је, по локалној варијанти легенде, подигао которски

⁴⁹⁴ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 78, бр. 1; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 208, бр. 7.1.1.1.

⁴⁹⁵ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 79, бр. 4; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 208, бр. 7.1.1.3.

⁴⁹⁶ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 80, бр. 9, 10; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 209, бр. 7.1.2.1, 7.1.2.2.

⁴⁹⁷ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 80, бр. 11, 12; Иванишевић, *Новчарство*, 251, бр. 6.30, 262, бр. 9.30; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 208, бр. 7.2.1.1, 7.3.1.1.

⁴⁹⁸ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 80, бр. 13; Иванишевић, *Новчарство*, 262, бр. 9.31; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 209, бр. 7.3.2.1.

⁴⁹⁹ Максимовић, *Которски цибориј*, 52; Антоновић, *Град и жупа*, 32; Прерадовић, *Култови светитеља*, 523, 530–531.

патрициј Андреаци, заједно са својом породицом, у 809. години. О постојању округле цркве у Котору, посвећене Светом Трифуну, пише и Константин Порфирогенит.⁵⁰⁰

Градска катадрала, са свечевим моштима, била је центар средњовековног града, а култ свеца заштитника комуне био је у основи градског идентитета. Низом законских уредби била је дефинисана дужност грађана да славе свога патрона како би град напредовао, од обевезе да градом иду у свечаној процесии на дан прослављања светитеља 3. фебруара, па до захтева да сви становници материјалним средствима помажу украшавање катедралне цркве, да светитељ излије своје милосрђе на Которане и заштити их од свих несрећа.⁵⁰¹ За разлику од других цркава у граду, послове око одржавања цркве градског патрона водила је которска општина, а у другој половини XIV века у катедрали је саграђен цибориј на чијим рељефима је приказано двадесетак догађаја из живота Светога Трифуна.⁵⁰² Поштовање култа свеца заштитника било је уобичајено за све градове установљене на муниципалним принципима, као и појава патрона града на градском новцу.

Под утицајем Котора, култ Светога Трифуна је проширен по унутрашњости Балкана, а прве представе овог светитеља у Србији срећемо у Богородичиној цркви манастира Градца, задужбини краљице Јелене, где је лик светитеља постављен одмах изнад ктиторске композиције.⁵⁰³ Потом ће Свети Трифун бити приказан и у Сопоћанима, међу светитељима у сведеном програму капеле Светога Симеона Немање, подигнуте уз припрату.⁵⁰⁴

Примећено је да се у споменицима насталим у XIII столећу, као што су Богородичина црква у Градцу, Свети Никола Болнички у Охриду⁵⁰⁵ и Свети Никола у Љуботену,⁵⁰⁶ Свети Трифун појављује у непосредној близини владарских портрета те да се у Дечанима, насликан на западној страни крајњег северозападног ступца наоса, истиче као пандан династичком патрону, Светом Стефану.⁵⁰⁷ Иако је, као духовни

⁵⁰⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, 268–271.

⁵⁰¹ Gabelić, *O ikonografiji Sv. Trifuna*, 109; Живковић, *Религиозност и уметност*, 140, 145.

⁵⁰² Живковић, *Религиозност и уметност*, 142–143.

⁵⁰³ Nikolić, *Prilozi proučavanja živopisa*, 91, сл. 1; Поповић, *Српски владарски гроб*, 79–88, 86, 185; Gabelić, *O ikonografiji Sv. Trifuna*, 111, 113–115.

⁵⁰⁴ Živković, *Sopocani*, 33, Т. XI; Gabelić, *O ikonografiji Sv. Trifuna*, 111, 113.

⁵⁰⁵ Ђурић, *Три догађаја у српској држави*, 76–87, црт. 2, сл. 6; Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 54, 58; Gabelić, *O ikonografiji Sv. Trifuna*, 110.

⁵⁰⁶ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 145–147; Gabelić, *O ikonografiji Sv. Trifuna*, 110–111.

⁵⁰⁷ Марковић, *Појединачне фигуре светитеља*, 246–247, сл. 1–2; Gabelić, *O ikonografiji Sv. Trifuna*, 110.

заступник српских владара, у монументалној уметности средњовековне Србије добио значајно место, на српском средњовековном новцу је Свети Трифун заступљен само као патрон Котора.

Град Котор, као и новац у њему кован, свој идентитет дефинисао је у односу према изабраном светитељу заштитнику који је, како се у једној градској статутарној одредби истицало, „светац који је посебни заштитник, бранитељ и помагач града“.⁵⁰⁸

Представа Светога Ђорђа

Свети Ђорђе је био римски војник који је мученички пострадао за време цара Диоклецијана. Његово име, међу осталим мученицима, помиње се први пут у IV веку, а најстарија редакција његовог житија потиче из V века.⁵⁰⁹ Прве податке о Светом Ђорђу као војнику садржи *Житије Преподобног Теодора Сикеота*, настало у VII веку.⁵¹⁰ У византијској уметности, у преиконокластичком периоду, сем као патрициј, Свети Ђорђе се приказује и као ратник, у ратничком оделу, наоружан штитом и копљем, као младић без браде и бркова, густе косе и карактеристичних крупних очију. Прве овакве представе носи бронзани крст из сиријског града Емесе, који потиче из последње четвртине IV века, те нешто старија фреска из северне цркве Аполоновог храма у Бауиту.⁵¹¹ Иконографски тип ратника и мученика који копљем убија неман појављује се на неколико плоча од теракоте са локалитета Виничко кале (код Винице у Македонији), где су приказани Свети Ђорђе и Свети Христифор Кинокефал како копљима убијају немани у виду змија са људском главом.⁵¹² Прва представа Светога Ђорђа на коњу, који копљем убија аждају, потиче из Цркве Свете Барбаре (Soğanlı) у Кападокији и настала је између 1006. и 1021. године.⁵¹³

⁵⁰⁸ Живковић, *Религиозност и уметност*, 146 (*Monumenta Montenegrina* VI, 240–241).

⁵⁰⁹ Текст се може прочитати на првој страници *Cod. Vindobonensis lat.* 954; Grotowski, *The Legend of St. George*, 27.

⁵¹⁰ *Three Byzantine Saints*, 8–9; Grotowski, *The Legend of St. George*, 27.

⁵¹¹ Walter, *The Origins of the Cult of Saint George*, 317–318; Марковић, *О иконографији светих ратника*, 578; Grotowski, *The Legend of St. George*, 28.

⁵¹² Марковић, *О иконографији светих ратника*, 578.

⁵¹³ Walter, *The Origins of the Cult of Saint George*, 320–321.

Свети Ђорђе је био један од светитеља који су врло рано уживали велико поштовање византијских царева. Цар Јустинијан I обновио је његов мартријум у Лиди, за који се претпоставља да потиче с краја IV и почетка V столећа, и пропагирао је његов култ дуж источне границе државе подижући му бројне цркве.⁵¹⁴ Падом Лиде под Арапе, цар Ираклије (610–641) је пренео светитељеве мошти у Константинопољ.⁵¹⁵ Култ светих мученика-ратника, а тиме и Светога Ђорђа, јача у време царева војсковођа Василија I, Нићифора II Фоке, Јована Цимискија и Василија II Бугароубице (976–1025) у периоду сталних ратова са разним непријатељима империје, када се они помињу као царски претходници и помоћници у биткама. Један од царева који је, у овом раздобљу, за свог посебно поштованог патрона прогласио светог ратника – Светога Ђорђа, посветивши му манастир у престоничком кварту Мангани, био је цар Константин IX Мономах. У овом манастиру, чувао се део моштију светога мученика.⁵¹⁶

Нов снажан полет култа светих ратника везан је за владавину царева из династије Комнина, а управо под Комнинима су на византијском новцу сачуване прве представе светих ратника, међу њима и Светога Ђорђа. Прву представу Светога Ђорђа понео је новац цара Јована II Комнина, на којем су приказани Свети Ђорђе као ратник, наоружан мачем, док цару предаје велики крст.⁵¹⁷ Представа Светога Ђорђа задржаће се на византијском новцу готово до пада царства, а светац је приказиван на два начина: на реверсу новца како стоји поред цара, приказан као војник, најчешће наоружан мачем, уручујући му симболе победе, крст, лабарум или мач,⁵¹⁸ или приказан на аверсу, у целој фигури или бисти, у туници, са оклопом и војничким огртачем, наоружан копљем и штитом.⁵¹⁹

Представе Светога Ђорђа биле су заступљене и у бугарском новчарству, на новцу цара Михаила Шишмана, који настаје по узору на млетачки матапан, на коме Свети

⁵¹⁴ Walter, *The Warrior Saints*, 111–114; Grotowski, *Arms and Armour*, 108.

⁵¹⁵ Walter, *The Origins of the Cult of Saint George*, 315; Исти, *The Warrior Saints*, 117; Grotowski, *Arms and Armour*, 108–109.

⁵¹⁶ Mango, *The Art*, 218, 219; Walter, *The Warrior Saints*, 117.

⁵¹⁷ Hendy, *Catalogue IV/1*, 261–263, T. IX, бр. 8a.1–8d.3.

⁵¹⁸ Исто, 359; Hendy, *Catalogue IV/2*, 498, 532, 680; Grierson, *Catalogue V/1*, 114, бр. 1, 119, бр. 8 итд.

⁵¹⁹ Hendy, *Catalogue IV/1*, 329, 415, 418; Исти, *Catalogue IV/2*, 499, 505, 507, 509 итд; Grierson, *Catalogue V/1*, 119, бр. 13, 150, бр. 14, 151, бр. 21, 159, бр. 40.

Ђорђе предаје цару заставу. Имена цара и светог ратника назначена су у натпису који прати представу.⁵²⁰

Једину представу Светога Ђорђа на коњу, у византијском новчарству и земљама њеног утицајног круга, понео је новац средњовековне Грузије, где је Свети Ђорђе сматран државним заштитником.⁵²¹ Пре грузијског новчарства, представу Светога Ђорђа на коњу понео је реверс печата цара Алексија I Комнина.⁵²²

Из Псеудо-Кодиновог описа дворског церемонијала из XIV века, сазнајемо да се у Цариграду, у време Христових празника, међу тада изношеним војним заставама, над градом вијорила и застава са представом Светога Ђорђа на коњу, у борби са змајем.⁵²³ Међутим, иако заступљен у византијској уметности, овај тип представе Светога Ђорђа није био заступљен на византијском новцу и печатима. Срећемо га у новчарству средњовековног Запада, где се светац приказује на коњу, како убија аждају, или како стоји пробадајући копљем немањ, онако како је приказан и на барским фоларима.

Под утицајем Византије, култ светих ратника продро је међу крсташе, када долази до фузије двеју религијских традиција, а посебну популарност уживао је Свети Ђорђе, чије чудотворне победе симболишу војничку идеологију крсташа и крсташких ратова. Свети Ђорђе, заједно са другим светим ратницима, појављује се као помоћник у великим крсташким победама, између осталих и у бици за Јерусалим у Првом крсташком рату.⁵²⁴ Темплари стављају на своју одећу црвени крст на белој подлози, симбол Светога Ђорђа,⁵²⁵ а по заузећу Јерусалима 1099. године, крсташки обнављају његов храм у Лиди, који је разрушен око 1010. године.⁵²⁶ Убрзо потом, светац се појављује и на новцу једне од првих крсташких држава, Кнежевине Антиохије, који кује Рожер I од Салерна (1112–1119), где је приказан као ратник-коњаник који копљем пробада немањ.⁵²⁷

⁵²⁰ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 128, 221, бр. 8.1.1.

⁵²¹ Džavahišvili, *Kartveli eris istoria*, 44–56; Grierson, *Catalogue*, Vol. V/1, 70; Grotowski, *The Legend of St. George*, 57.

⁵²² Zacos, *Veglery, Byzantine Lead Seals*, Vol. 1/3, бр. 274.

⁵²³ Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, 167_{21–23}, 196_{13–14}; Марковић, *О иконографији светих ратника*, 587; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 132; Војводић, *Идејне основе*, 231; Grotowski, *Arms and Armour*, 341.

⁵²⁴ Марковић, *О иконографији светих ратника*, 587; Grotowski, *Arms and Armour*, 103, посебно нап. 154.

⁵²⁵ Riches, *St. George*, 157–158; Coss, *Knighthood*, 52.

⁵²⁶ Benvenisti, *The Crusaders*, 169–170.

⁵²⁷ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 79, 101; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 80, бр. CC146.

У овом периоду, представа стојеће фигуре Светога Ђорђа који копљем пробада аждају присутна је у западном новчарству, па је нпр. срећемо на новцу Бохемије, кованом крајем XII и почетком XIII столећа.⁵²⁸

У српском новчарству, представа Светога Ђорђа, заштитника Бара, обележила је фоларе коване у овом граду. Сачуване су две врсте и неколико подврста овога новца. Истицање патрона града на барским фоларима креће од утиснутог иницијала свеца, слова G на аверсу, до развијене иконографске представе Светога Ђорђа, на коњу, који убија аждају.

Тип фолара са иницијалом G на аверсу, у центру реверсног поља имао је утиснуто име града – слово A и около натпис TI-BAR. Изнад је знак за скраћенице са цртом, а испод слова су приказане две шестокраке звезде.⁵²⁹

Друга врста барског фолара и на аверсној и на реверсној страни носила је представу Светога Ђорђа; на аверсној страни, светац је приказан на коњу, са нимбом, у ратничком оделу, окренут налево, са подигнутим копљем, а испод коњских ногу је представа убијене аждаје. У пољу изнад су иницијали SG. Представа на реверсу приказује свеца који, стојећи, у ратничком оделу, копљем пробада аждају. Натпис који прати легенду, DANTI-VARIS, односно D ANTIVR, одређује га као патрона Бара.⁵³⁰

Свети Ђорђе је био један од византијских светитеља чији су се култови, у XI столећу, посредством трговаца, проширили на италијанско тле, у Далмацију и Приморје.⁵³¹ У овом периоду, Свети Ђорђе, са мачем и штитом у руци, насликан је, наспрам ктиторског портрета, у ниши јужног зида Цркве Светога Михаила у Стону, задужбини зетскога краља Михаила Војисављевића (1077–1081).⁵³² Прва представа Светога Ђорђа на коњу сачувана је у Цркви Светога Ђорђа у Расу, задужбини Стефана Немање, која је осликана до 1175. године.⁵³³ Култ Светога Ђорђа, као и култови осталих светих ратника, у средњовековној Србији ће посебно ојачати од времена владавине краља Милутина.

⁵²⁸ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 100, бр. 223.

⁵²⁹ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 138, сл. 97; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 89, бр. 1–2; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 213, бр. 8.1.1.1–8.1.2.1.

⁵³⁰ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 139, бр. 99; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 89, бр. 3.

⁵³¹ Максимовић, *Которски цибориј*, 52.

⁵³² Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 26, 189; Марковић, *О иконографији светих ратника*, 602.

⁵³³ Марковић, *О иконографији светих ратника*, 602.

Бар је у XI веку постао центар архиепископије, а поред велике катедрале у граду је постаојао и велик број цркава посвећених разним светитељима, међу њима и Црква Светога Ђорђа.⁵³⁴ О значају који је овај светитељ имао у Приморју говори податак да је пре преноса моштију Светога Трифуна био патрон града Котора. Тако се у предању о преносу моштију Светога Трифуна наводи да су оне прво донете опату Манастира Светога Ђорђа пред Перастом.⁵³⁵ Свети Ђорђе је у Котору био заштитник оклопара и мачара, заната који су у овом граду били изузетно развијени.⁵³⁶

Од XIII века, у западној иконографији су честе представе Светога Ђорђа приказаног на коњу, као витеза, у оклопу, са плаштом који се вијори, а такве представе светитеља биле су честе у италијанском сликарству, одакле доспевају у Приморје.⁵³⁷ Овакав тип представе Светога Ђорђа сачуван је у Цркви Светога Михаила у Котору, чије сликарство потиче из средине XV века.⁵³⁸

Због популарности коју је култ Светога Ђорђа, у то доба, имао у Приморју, не чуди што је узет за заштитника града Бара, а иконографија једног и другог типа његове представе на градским фоларима, настала у византијској уметности, изгледа да је на барски новац доспела преплитањем утицаја из Византије и са Запада.

Представа Светог Јована Претече

Јован Претеча је личност на размеђу Старог и Новог завета, пророк кога старозаветни пророци најављују и пророкују (Мал. 3,1) као Анђела и Претечу Господњег, који „припрема пут Господњи“. (Мар. 3). Сам његов живот наликује животима старозаветних праведника и пророка, јер он живи у пустињи, проповеда, пророкује, крштава водом у реци Јордану и најављује долазак Спаситеља који ће крштавати водом и Духом. Догађај његовог утамничења и Саломин плес смрти, који

⁵³⁴ Петковић, *Преглед црквених споменика*, 17; Максимовић, *Которски цибориј*, 25; Антоновић, *Град и жупа*, 42–43.

⁵³⁵ Петковић, *Преглед црквених споменика*, 154; Живковић, *Религиозност и уметност*, 224.

⁵³⁶ Живковић, *Религиозност и уметност*, 224.

⁵³⁷ Kaftal, *Iconography of the Saints in Tuscan Painting*, 443–446; Исти, *Iconography of the Saints*, 504–508.

⁵³⁸ Живковић, *Религиозност и уметност у Котору*, 224.

Ирод плаћа његовом главом, по својој чудесности један је од најупечатљивих јеванђеоских догађаја, те је због тога био непресушна инспирација хришћанској духовној литератури. И док су његова улога и својство окарактерисани у јеванђељима, живот му је описан у апокрифним јеванђељима и хомилијама.

Свети Јован Претеча један је од најпоштованијих хришћанских светитеља, који после Богородице има највећи број празника у календару источне и западне цркве. Посвећене су му бројне цркве и крстионице, узиман је за заштитника великог броја еснафских удружења (кројача, кожара, крзнара итд.), а под његовим именом оснивани су и витешки редови као Јовановци – витешки ред са Родоса.⁵³⁹

У уметности хришћанског Истока, Свети Јован Претеча, као издвојена фигура, почео је да се приказује у VI веку.⁵⁴⁰ Најчешће се у иконографији Истока и Запада представља у туници од длаке, кратких рукава, преко које је пребачен огртач преко једног рамена, босоног, густе разбарушене браде и косе, са нимбом.⁵⁴¹ На исти начин, само са великим огртачем од камиље кострети, причвршћеним испод врата, Свети Јован Претеча приказан је први пут у западном новчарству, на новцу града Фиренце, као градски патрон. У левој руци држи скиптар са крстом ослоњен на раме, док му је десна рука подигнута, са уздигнутим кажипрстом као гестом оног који наговештава. Представу прати легенда S.IOHA – NNES.B. Сребрни новац са представом Светога Јована Претече на аверсу и представом хералдичког крина на реверсу, који допуњује легенда +FLOR – ENTIA – *fiorino grosso*, Фиренца кује од 1200. године, а потом, од 1252. године, започиње и ковање златног новца – *fiorino d'oro*.⁵⁴²

Сматра се да је Свети Јован Претеча постао патроном Фиренце на самом преласку њених грађана у хришћанство, заменивши бога Марса, дотадашњег патрона, а градска комуна је од папе Јована XXII откупила део светитељевих моштију.⁵⁴³ Свети Јован Претеча није само представљао заштитника града на фирентинском новцу, већ је, симболично, био јемац његовог квалитета.

Златан флорин, поред златног новца Ђенове, пласираног на тржиште у исто време, веома брзо је стекао популарност. Био је то први западни новац искован од чистог

⁵³⁹ *Leksikon ikonografije*, 311–313.

⁵⁴⁰ Corrigan, *The Witness of. John the Baptist*, 4.

⁵⁴¹ *Leksikon ikonografije*, 312.

⁵⁴² Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 151, бр. 345.

⁵⁴³ Brown, *The Self-Definition of the Venetian Republic*, 518.

злата након раног IX века, када престаје ковање златног новца.⁵⁴⁴ Његова циркулација на тржишту Запада и Средњег Истока била је посебно значајна у XIV веку, када настаје и велик број његових имитација. Под утицајем фирентинског златника, у Угарској се, под Карлом Робертом, у 1325. години кује златан *florentinus*, са истим иконографским решењем аверсне и реверсне стране новца.⁵⁴⁵

Фирентински златни флорини помињу се први пут у Дубровнику 1302. године, а године 1326. српски краљ је тражио да му се, у име закупнине за Стонски рт, плати *mille florenos auri* годишње,⁵⁴⁶ што говори о њиховој цењености и оптицају на овим просторима.

У Источном Медитерану, посредством трговаца из Фиренце и Венеције, златни флорин био је снажно распрострањен у циркулацији новца већ крајем XIII века, а његова иконографија утицала је и на новац крсташа те се, на пример, у овом периоду, његове имитације срећу на новцу кованом у Кнежевини Ахаји.⁵⁴⁷

Нешто другачије иконографско решење представе Светога Јована Претече носиће новац који крајем XV столећа, на острву Родосу, кује Ред Светога Јована Јерусалимског од Родоса, где се у руци светитеља појављује Јагње божје, симбол Христа.⁵⁴⁸

И у Византији, под царем Јованом V Палеологом, кују се новац по узору на фирентински златник, са представом Јована Претече на аверсу и цара на реверсу.⁵⁴⁹ На једној емисији новца који кују цареви Јован V и Јован VI, светитељ је приказан нешто другачије, са десном руком на грудима док у левој држи крст и јаванђеље на којем су утиснута почетна слова његових речи у Јеванђељу по Јовану (1, 29): „Гле, Јагње божје“.⁵⁵⁰ Под утицајем фирентинског новца настаје и представа Јована Претече на новцу који кују латински владари у Константинопољу, између 1204. и 1261. године.⁵⁵¹

⁵⁴⁴ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage* I, 90–97; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 110. За разлику од Запада, златан новац, византијска номизма и исламски динар, били су стално присутни на Истоку.

⁵⁴⁵ Réthy, *Corpus* II, Т. 1, бр. 1.

⁵⁴⁶ Решетар, *Дубровачка нумизматика*, 472, 480–483; Динић-Кнежевић, *Златан новац у средњовековном Дубровнику*, 37.

⁵⁴⁷ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 249, бр. CC788.

⁵⁴⁸ Исто, 159, 161, бр. CC394–396, CC406–407.

⁵⁴⁹ Grierson, *Catalogue* V/1, 79; Исти, *Catalogue* V/2, Т. 63, бр. 1207.

⁵⁵⁰ Grierson, *Catalogue* V/1, 79.

⁵⁵¹ Hendy, *Catalogue* IV/2, 688, Т. L, бр. 21.1–21.4.

Иначе, прву представу Јована Претече, на византијском новцу, носио је златан новац цара Александра, на којем је светитељ приказан како крунише цара.⁵⁵²

Присутност фирентинског златника на нашим просторима и његов квалитет, утицали су да се прва представа Светога Јована Претече у српском новчарству у потпуности уобличи под његовим утицајем, а понели су је фолари града Свача. Град Свач, у којем је било седиште епископије, крајем XIV века ковао је фоларе са ликом Светог Јована Претече, заштитника града на аверсу, испод натписа S IOHA-NES-B. На реверсу овог новца је представа градске тврђаве, која се, у односу на представе тврђава других приморских градова, истиче својом лепотом. Представу допуњује натпис који гласи SOVACII CIVITAS, односно CIVITAS – SOVAON.⁵⁵³ Нумизматичари сматрају да град није имао своју ковницу новца, већ да је новац кован у оближњем Скадру.⁵⁵⁴

Градском патрону, Светом Јовану Претечи, у средњовековном Свачу била је посвећена катедрала, која је, судећи по узиданом натпису, зидана 1300. године, а порушена је, као и бројне грађевине у граду, приликом турског освајања. Данас од ње постоје само остаци.⁵⁵⁵

⁵⁵² Grierson, *Catalogue*, III/2, 524, T. XXXV, бр. 2.1, 2.2; Maguire, *Style and Ideology*, 226–227.

⁵⁵³ Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore*, 121; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 30, бр. 1; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 217, бр. 12.1.1.1.

⁵⁵⁴ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 112.

⁵⁵⁵ Антоновић, *Град и жупа*, 50.

ВЛАДАРСКЕ ПРЕДСТАВЕ

Представа инвестиуре владара

Први српски новац краља Радослава, искован у дворској ковници у Расу, понео је представу инвестиуре владара. Кован по узору на новац Солунског царства, краљев сребрни трахеј носио је, у пољу аверса, попрсје арханђела Михаила, под легендом МН-АР, а на реверсу представу Христа који крунише краља, под легендом С/ТЕ/ФА/НОС/ΡΙΖ/Ο Δ/ΥΚ/ΑΣ-ΙC-ΧC/Ο Π/ΑΝ/ΤΟ/ΚΡ/ΑΤ/ΟΡ. Краљ је представљен како стоји, фронтално окренут посматрачу, у свечаном царском орнату, у дивитисиону, манијаку и лоросу, са стемом – царском куполном круном, док десну руку наслања на груди а у левој држи глоб са крстом. Десно од краља је представа Христа са нимбом, у туници и колобиону, који у левој руци држи јеванђеље док десном крунише краља.⁵⁵⁶

Истоветну представу симболичног крунисања владара понео је и реверс првог типа Радослављевог бакарног трахеја. Његов аверс остао је празан, без исковане представе.⁵⁵⁷ На другом типу овог новца, са представом попрсја Христа Емануила на аверсу, у реверсном пољу, уместо Христа, приказана је Богородица како спушта круну на главу владара. Богородица је приказана са нимбом, у туници и мафориону. Представе прати легенда ΙC-ΧC Ο ΕΜ/Μ/Α-ΝΥ/ΗΛ на аверсу и СΤΕΦΑΝΟC ΡΙΖ Ο ΔΜ-Ρ-ΘV на реверсу новца.⁵⁵⁸

Представа крунисања владара, после ковања краља Радослава, појавиће се у српском средњовековном новчарству само још једанпут, на такозваном крунидбеном динару цара Душана, где је на новцу забележен чин царског крунисања у Скопљу 1346. године. На аверсу овог новца приказан је Христос на престолу, како благосиља, под легендом ΙC-ΧC, док је на реверсу представа стојећег српског цара, у сакусу, са укрштеним лоросом на грудима и скиптаром и акакијом у рукама. Изнад владара представљена су два анђела која му на главу спуштају куполну стему. Представу прати натпис **ϞΦЪ – ϗР**.⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 87, 237, бр. 1.1.

⁵⁵⁷ Исто, 237, бр. 1.2.

⁵⁵⁸ Исто, 237, бр. 1.3.

⁵⁵⁹ Исто, 117, 246, бр. 6.9.1, 6.9.2.

Представа симболичне инвеституре владара, исказане чином симболичног крунисања од стране Христа, руке божје, анђела, Богородице или неког светитеља, одражавала је византијску теорију о божанском пореклу царске власти и царских инсигнија, као и посебан однос Христа, небеског владара, према византијском цару.⁵⁶⁰ Ова теорија, која се налазила у основи средњовековне политичке идеологије, била је установљена за време владавине цара Константина Великог, а њен творац био је Еузебије из Цезареје (263–339).

Еузебије је теорију власти и владавине новог хришћанског владара изградио на хеленистичкој идеји о божанском пореклу власти, по којој владар влада „милошћу божјом“ земаљским царством које је имитација (*mimesis*) небеског. Бог је владара изабрао да влада службеним поретком на земљи, као *vicarius Christi*, а земаљско царство виђено је као микрокосмос у којем се огледа поредак макрокосмоса, самога универзума.⁵⁶¹ Уобличавање овакве идеје кроз иконографску слику добило је свој пуни израз у сцени крунисања краља Рожера II на мозаику катедрале Марторане у Палерму. На овом мозаику, лик краља потпуно је идентичан лику Христа који га крунише, симболично постајући видљива слика невидљивог Христа на земљи.⁵⁶²

На представама Христа, у византијској уметности, одсуство сваке емоције било је виђено као израз његове божанске природе. У истом духу, у средњовизантијском и позновизантијском периоду, представе владара попримиле су хијератичан, фронталан став, са лицем без израза и телом без покрета, равним и дематеријализованим, постајући тако иконе самога Бога.⁵⁶³

Идеја о божанском пореклу власти је своје извориште имала и у интерпретацији текстова Библије. У Новом завету, посебан однос који је Христос Пантократор, небески владар, имао према земаљском цару, изражен је у Првој посланици Коринћанима Светог апостола Павла, речима: „По благодети Божјој јесам оно што јесам.“ (15, 10) У Јеванђељу по Јовану (3, 27) у којем се каже да човек „не може ништа

⁵⁶⁰ Grabar, *L'empereur*, 72, 112–22, 174–176; Бабић, *О портретима у Рамаћу*, 154–155; Војводић, *Идејне основе*, 184–186.

⁵⁶¹ MacCormack, *Art and Ceremony*, 240–57; Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 46–61; Klaniczay, *Holy Rulers*, 57–58; Canning, *A History of Medieval Political Thought*, 4–5.

⁵⁶² Kitzinger, *On the Portrait of Roger II*, 30–35; Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 65.

⁵⁶³ Фронталност, као главна визуелна карактеристика владарског портрета, усвојена је, први пут, у време тетрархије. Уп. MacCormack, *Art and Ceremony*, 176–177; Maguire, *Style and Ideology*, 222–224; Војводић, *Идејне основе*, 158–159.

примити ако му не буде дано с неба“, илустрована је небеска сила и небеска милост као исходиште сваке власти на земљи. Да је овакво уверење било дубоко усађено у византијско поимање власти сведочи ритуал предаје царске власти наследнику. У овом обреду, цар се, пре свега, старао да каже: „Нисам те ја одабрао већ Бог, а народ, сенат и војска су те изабрали.“⁵⁶⁴ Овим речима је истицана основна разлика између Бога и владара, по којој је владар *Deus per gratium*, а Бог *Deus per naturam*.⁵⁶⁵

У крунидбеном обреду, који се одвијао у храму Велике цркве, цар је добијао владарске инсигније, ознаке достојанства и симболичне моћи успостављене у обредној „мистерији“. Престо, круна, скиптар, крст, глоб, акакија, лабарум, лорос, делови владарске одеће итд. које је цар лично носио, историјски су водили порекло од римских конзула и тријумфатора; симболично, представљали су васкрслог Христа, улогу у којој се налазио владар, као *in officio figura et imago Christi et Dei*.⁵⁶⁶

Колико су царске инсигније издизале цара изван сфере овоземаљског и људског показује представа цара Алексија I Комнина на два емисијама његове хиперперон номизме. Представа цара на овом новцу заправо је постала представа царског орната; предимензионирани дивитсион, чији су рубови украшени огромним драгуљима, заузима целу површину плочице новца, негирајући сваку телесност, а негде при врху представе једва је приметна царева глава, која код посматрача само појачава цео утисак трансцеденталности.⁵⁶⁷ Царски знаци на овој представи били су отелотворење самог владара.

Царске инсигније, а пре свега царска круна, најзначајнији симбол власти у Византији, по схватању Константина Порфирогенита нису биле дело људи већ их је, како тајновите повести говоре, анђео донео Константину када га је Бог начинио првим хришћанским царем.⁵⁶⁸ Зато патријарх, приликом обреда крунисања, у својим молитвама позива Бога да новоме цару, као некада Константину, „стави на главу круну од драгога камења, стави жезло спасења у десницу, учврсти га на престолу правде“.⁵⁶⁹

⁵⁶⁴ Дагрон, *Цар и првосвештеник*, 22–23, нап. 4.

⁵⁶⁵ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 48.

⁵⁶⁶ Исто, 48; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 15–23.

⁵⁶⁷ Hendy, *Catalogue IV/1*, 218–219, Т. III, бр. 20g.5, 20g.20; Galavaris, *Styles as an Approach*, 120–129; Penna, *Byzantine Coinage*, 134, бр. 31.

⁵⁶⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 66–69; Walter, *The Iconographical Sources*, 191; Дагрон, *Цар и првосвештеник*, 252.

⁵⁶⁹ Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, 328–329; Дагрон, *Цар и првосвештеник*, 77.

Ове молитве, које је приликом крунисања изговарао цариградски патријарх, како су показали К. Валтер и В. Ј. Ђурић, биле су парафраза стихова псалма 20 (21), којима се прослављала царска власт: „Господе! С твоје се силе весели цар... метнуо си му на главу вијенац од драгог камења“.⁵⁷⁰

Церемонијал сваког царског крунисања био је, тиме, у својој основи, подражавање божанског крунисања првог хришћанског цара. Чином крунисања, византијски цар је постајао *Theostepos*, од Бога крунисан, уздигнут изнад целокупног човечанства, подигнут у сферу где обитава божанство. Све што му је припадало сматрано је светим, а он сам био је предметом култа.

Божанска инвеститура владара у иконографију византијске царске слике уведена је у време Константина Великог. На златном медаљону Константина II (337–340) као цезара, искованом у Константинопољу 330. године, у реверсном пољу, у сцени крунисања владара, представљени су Константин Велики, Константин II и Констанције II (337–361). Константина Великог, постављеног у средини, између синова, дијадимом крунише божја рука која се појављује из облака. Константиновог сина, са његове десне стране, крунише војник, највероватније као персонификација врлине, а оног на левој страни Викторија. За разлику од Константина, који је крунисан дијадимом, од Бога послатом круном, његови синови су, по римском обичају, крунисани лоровим венцем.⁵⁷¹

Представе крунисања римских царева, од стране неког божанства или персонификације победе, биле су чест мотив на римском новцу, посебно у периоду тетрархије, када је концепт божанског порекла власти чврсто утемељен.⁵⁷² Оно што је у овој сцени новина, поред појаве дијадиме, јесте и увођење руке божје у приказ крунисања владара,⁵⁷³ чиме су преточене у слику речи Еузебијевих панегирика по којима је Константин одабран од Бога и послат на земљу да у његово име влада.⁵⁷⁴ Рука божја била је симбол божанске моћи и провиђења, као што певају строзаветни псалми: „Појте Господу песму нову, јер чудеса чини, помажу му десница његова и света

⁵⁷⁰ Ђурић, *Три догађаја у српској држави*, 67–97, 75; Walter, *The Iconographical Sources*, 188.

⁵⁷¹ Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, 576; MacCormack, *Art and Ceremony*, 189, сл. 45.

⁵⁷² MacCormack, *Art and Ceremony*, 171–174.

⁵⁷³ Мотив руке божје, која се појављује из сегмента неба, преузет је из јеврејске уметности, из сликарства синагоге у Дура-Еуропосу. Уп. Grabar, *Christian Iconography*, 40.

⁵⁷⁴ Eusebius, *Life of Constantine*, I, 38, 84–85, коментари, 215.

мишица његова.“ (Псал. 98, 2) „Десница Господња чуда чини! Десница Господња високо је уздигнута, десница Господња чуда чини!“ (Псал. 118, 15–16)

Иконографска формула симболичне инвеституре владара руком божјом, по узору на сцену крунисања Константина на медаљону из Константинопоља, често је понављана на ковањима владара и владарки V века. На новцу царева Хонорија (395–423), Аркадија (395–408) и Зенона (474–491), те царица Евдоксије (400–404) и Гале Плацидије (421–450), рука божја приказана је у горњој зони аверса, изнад бисте владара, док га крунише дијадимом.⁵⁷⁵

Иконографска формула крунисања владара само руком божјом у византијском новчарству ће се појавити поново у VIII веку, на новцу царева Константина V и Лава IV, а срећемо је и касније, на новцу цара Михаила IV.⁵⁷⁶ Симбол руке божје поново ће бити враћен на византијски новац у време цара Алексија I Комнина⁵⁷⁷ и задржаће се на византијском новцу све до пада царства.

Представа божанске инвеституре владара добила је потпун облик и јаке идеолошке одреднице у византијској уметности друге половине IX века, за време Македонске династије, када се овакве представе често срећу у византијској царској иконографији.⁵⁷⁸ У сценама крунисања, поред симболичног присуства Бога, уведени су ликови Христа, Богородице, анђела и светих личности. Један од најранијих примера божанске инвеституре владара од стране чланова небеског двора сачуван је на минијатури *Хомилија* Григорија Назијанског, где је представљен цар Василије кога крунише арханђел Гаврило.⁵⁷⁹

На слоновачи из Берлина, у сцени крунисања цара Лава VI Мудрог, у сцену симболичне инвеституре владара укључена је Богородица која крунише цара.⁵⁸⁰ Избор Богородице у сцени крунисања био је очекиван за цара који је њен лик први ставио на свој златни солид,⁵⁸¹ где ће се Богородица Оранта задржати готово до пада Цариграда.

⁵⁷⁵ Pearce, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. IX, 291, T. XIV, бр. 15; McCormack, *Eternal Victory*, 256, сл. 46, 59; Grierson, Mays, *Catalogue of Late Roman Coins*, бр. 29, 817; Kent, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. X, 247, T. IV, бр. 77–84.

⁵⁷⁶ Grierson, *Catalogue* III/1, 174–175, T. XI, бр. 27, 28, T. LVII, бр. 1a.3–1c.1.

⁵⁷⁷ Hendy, *Catalogue* IV/1, 214, T. III.

⁵⁷⁸ Grabar, *L'empereur*, 72, 112–122.

⁵⁷⁹ Spatharakis, *The Portrait*, 96–97, фиг. 127b, 128b; Brubaker, *Vision and Meaning*, 158–159, нап. 57, фиг. 5.

⁵⁸⁰ Maguire, *Style and Ideology*, 223, фиг. 13; Maguire, *The Heavenly Court*, 249, фиг. 5, 6.

⁵⁸¹ Grierson, *Catalogue* III/2, 508, 512, T. XXXIV, бр. 1a, 1b.2.

Увођење Христовог лика у сцену инвеституре владара било је најдиректнији начин на који је византијски император показивао да је од Христа примио инсигније власти, а његовим благословом милост и заштиту. Овакава иконографска формула симболичног крунисања употребљена је у сцени крунисања цара Константина VII Порфирогенита, на слоновачи насталој почетком X века, која се данас чува у Москви. Сцену симболичног преношења власти, директно од стране Христа на његовог земаљског заступника, пратио је натпис: „Константин милошћу бојжом аутократор и цар Ромеја“.⁵⁸²

Први император који је исковао новац са приказом крунисања од стране свете личности био је Александар. На његовом златном новцу, сачуваном у тек неколико примерака, приказан је владар како стоји, у царском орнату, држећи у руци глоб са крстом, док га крунише Јован Крститељ, у дугачкој туници и химатиону причвршћеном на грудима, са крстом у левој руци. Сцена крунисања цара била је, заправо, сцена његовог симболичног крштења, при чему је владар, у овом чину, преузео место самога Христа.⁵⁸³

Посматрано у светлу историјских околности, у жељи да самостално завлада византијским царством и истисне са трона братовог сина, малолетног Константина VII,⁵⁸⁴ цар Александар је представом на своме новцу истакао да му је власт дата директно од Бога, представљајући себе као његову земаљску слику. Поред тога, а по први пут у византијском новчарству, исти цар је на своме новцу 912–913. године употребио титулу *autocrator*, која је у Византији усвојена у VII веку и коју је понео цар Ираклије у 629. години. Натпис на његовом сребрном новцу гласио је: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΕΝ Χ(ΡΙΣΤ)Ω ΑΥΤΟΚΡ(ΑΤΩΡ) ΠΙΣΤΟΣ ΕΥΣΕΒ(ΗΣ) ΒΑΣΙΛ(ΕΥΣ) ΡΩΜ(ΑΙΩΝ) и јасно је изражавао цареве амбиције.⁵⁸⁵

Необична иконографија симболичног крунисања владара са новца цара Александра није више коришћена у византијском новчарству. За разлику од ње, представа крунисања цара од стране Христа са номизме Романа I Лакапина, исковане 921.

⁵⁸² Bank, *Byzantine Art*, фиг. 122.

⁵⁸³ Grierson, *Catalogue III/2*, 524, Т. XXXV, бр. 2.1, 2.2; Maguire, *Style and Ideology*, 226–227; Maladakis, *The Coronation*, 344–345, фиг. 1.

⁵⁸⁴ Острогорски, *Историја Византије*, 345.

⁵⁸⁵ Grierson, *Catalogue III/2*, 525; Maladakis, *The Coronation*, 345, фиг. 2.

године,⁵⁸⁶ често ће се понављати на византијском златном новцу, одакле ће, преузета са новца Солунског царства, dospети и на новац краља Радослава. Приказ крунисања на златном новцу Романа Лакапина уследио је после његовог крунисања за сувладара младом и легитимном Константину VII, у 920. години, после чега Лакапин, поред Македонске, прави своју династију и осигурава јој првенство у власти.⁵⁸⁷

Следећи владар који је посегнуо за сценом симболичне инвеституре на свом новцу, а у жељи да легитимише власт, био је још један узурпатор на византијском трону, цар Јован Цимискије. По преузимању власти, након убиства свога ујака, Нићифора Фоке, на златној номизми коју је исковао представљен је владар кога крунише Богородица. У реверсном пољу овог новца приказана је допојасна фигура цара, у орнату, који у рукама држи акакију и дугачак крст, док му Богородица, приказана са нимбом, у туници и мафориону, спушта на главу царску стему. У церемонију крунисања укључен је и сам Бог, чије присуство симболично означава рука божја која се појављује из сегмента неба.⁵⁸⁸

Први византијски цар, у чијем доласку на власт је учествовала Богородица, био је цар Јустин II. По писању песника Корипа у делу *In laudem Iustini Augusti minoris*, Јустину се у сну јавила Богородица, доносећи му вести о смрти цара Јустинијана I, кога је требало да замени на трону. Како му је у сну пренето, разлог за његов долазак на византијски престо био је тај што су га Бог и Јустинијан изабрали да влада.⁵⁸⁹

У случају оба цара, увођење Богородице у сцену симболичне инвеституре употребљено је ради придобијања подршке народа. Посебна посвећеност византијске популације Богородици, моћној заштитници царске престонице, под чију заштиту се стављала цела империја, владар и народ,⁵⁹⁰ искоришћена је на новцу Јована Цимискија у сврху царске пропаганде. Култни лик Богородице, уврштен у сцену царевог крунисања, демонстрирао је поданицима посебну заштиту коју уживају он и његова власт. Интересантно је да су представу цара кога крунише Богородица понели и цареви печати.⁵⁹¹ Богородица, симбол необоривог царства Логоса и византијске империје, на

⁵⁸⁶ Grierson, *Catalogue III/2*, 544, T. XXXVI, бр. 5.1–5.2; Maladakis, *The Coronation*, 345, фиг. 3.

⁵⁸⁷ Острогорски, *Историја Византије*, 261.

⁵⁸⁸ Grierson, *Catalogue III/2*, 592 T. XLII, бр. 1a–1c; Maladakis, *The Coronation*, 346, фиг. 4.

⁵⁸⁹ Flavius Crescontius Corippus, *In laudem Iustini Augusti minoris*, 1, 32ff; MacCormack, *Art and Ceremony*, 249.

⁵⁹⁰ Carr, *Court Culture and Cult Icons*, 81–99.

⁵⁹¹ Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 105–106, бр. 66.1–67.1.

новцу и печатима Јована Цимискија постала је симболом необоривости његове власти и њеног легитимитета.

Представу Богородице која крунише владара, са новца Јована Цимискија, преузео је, у XI веку, за реверс своје златне номизме, цар Роман III Аргир, са нешто измењеним иконографским решењем. Фигуре цара и Богородице сада су биле приказане у стојећем ставу, а из сцене је изостала представа руке божје.⁵⁹² Цар је представљен у дивитисиону, са лоросом и царском стемом, са десном руком на грудима а у левој држећи глоб са крстом. Богородица је представљена са нимбом, у туници и мафориону. Исто иконографско решење симболичне инвеституре носи други тип бакарног новца краља Радослава.

Приказивање симболичне инвеституре владара на новцу византијских царева ни у вековима који ће уследити никада није бирано случајно већ увек у сврху пропаганде легитимитета царске власти. Управо због тога је лик Богородице, чији култ је био најпопуларнији међу најширим слојевима друштва, доминирао у сценама крунисања владара на царском новцу, за разлику од представа божанске инвеституре у другим гранама ликовних уметности.⁵⁹³ У XI веку, царску круну из њене руке, а на свом новцу, примили су Михаило VI Стратиот⁵⁹⁴ и Константин X Дука,⁵⁹⁵ а у XII веку готово сви владари из династије Комнина,⁵⁹⁶ сем Андроника I (1183–1185), кога на његовом златном и сребрном новцу крунише сâм Христос.⁵⁹⁷ Присуство Богородице у сценама инвеституре владара на новцу остаће изразито заступљено све до пада царства.

Представа крунисања византијских царева није стављана на њихов новац само у тренутку преузимања власти, у комеморативне сврхе, већ је присутна на бројним емисијама њиховог златног и сребрног новца, кованим током читаве царске владавине, да би стално подсећала како је владар од Бога биран те да ужива његову заштиту.

После пада Византијског царства 1204. године, цареви новонасталих држава наставили су да кују новац на којем су биле заступљене све иконографске формуле

⁵⁹² Grierson, *Catalogue* III/2, 715, T. LVI, бр. 1a.2–1d.11; Maladakis, *The Coronation*, 347–348, фиг. 5.

⁵⁹³ Нпр. у сценама крунисања владара на минијатурама рукописних књига доминантна је улога Христа и анђела Господњих, као његових посредника, док се представа Богородице среће тек неколико пута. Уп. Spatharakis, *The Portrait*, 26–27, 79, 107, 160 и др.

⁵⁹⁴ Grierson, *Catalogue* III/2, 754–755, T. LXII, бр. 1a.1–1b.3; Maladakis, *The Coronation*, 348–349, фиг. 6

⁵⁹⁵ Grierson, *Catalogue* III/2, 769–770, T. LXIV, бр. 2.1, 2.4; Maladakis, *The Coronation*, 350, фиг. 8.

⁵⁹⁶ Hendy, *Catalogue* IV/1, 225, 229, 256, 258, 296, 303, 312, 358, 362, 363.

⁵⁹⁷ Исто, 346, 347, 348.

представе симболичне инвеституре владара. Стављајући ову представу на свој новац, сродници царске династије изражавали су своју тежњу да буду признати као наследници Цариграда, приказујући се боговенчаним владарима који своје достојанство, па и светост, дугују пре свега цару небеском. Руком самога Христа, круну на своју главу примили су никејски владари Теодор I Комнин Ласкарис⁵⁹⁸ и Јован III Ватац⁵⁹⁹ те солунски владари Теодор Комнин Дука⁶⁰⁰ и Манојло Комнин Дука,⁶⁰¹ док ће владари трапезунтског царства, на новцу који кују, бити крунисани руком божјом.⁶⁰²

За истицањем божанског порекла своје власти посегнули су и латински цареви у Константинопољу, па је на великом златнику, искованом 1204. године, из Христове руке круну примио и цар Балдуин I.⁶⁰³

У сцени симболичне инвеституре владара, у овом периоду, осим Христа, Богородице и руке божје, укључују се и свети ратници.⁶⁰⁴ Њихов култ посебно јача од X века, када од патрона градова и локалних заштника постају браниоци читавога царства, а у овом периоду они су и лични патрони владара, нових владарских династија и новостворених држава.⁶⁰⁵ Пред пад царства у сцену крунисања владара на византијском новцу биће укључена и представа Светога Константина, као и представа арханђела Михаила, од чије руке ће, по рестаурацији царства, бити крунисан и цар Михаило VIII.⁶⁰⁶

После пада Византијског царства 1204. године, представе симболичне владарске инвеституре понео је и новац који кује српски краљ Радослав. Њихов пласман на српски новац био је у непосредној вези са политичким дешавањима с почетка XIII века, која су се преплитала са идеолошким. Уједно, биле су ово прве познате српске представе божанске инвеституре владара.

⁵⁹⁸ Hendy, *Catalogue*, IV/2, 456, T. XXVII, бр. 1.1, 1.2.

⁵⁹⁹ Исто, 491, 499, 500.

⁶⁰⁰ Исто, 558.

⁶⁰¹ Исто, 571.

⁶⁰² Wroth, *Catalogue*, 232–257, 259–277 и др.

⁶⁰³ Hendy, *Catalogue* IV/2, 678, T. L. бр. B.8.1, 8.5.

⁶⁰⁴ Исто, 555, 583.

⁶⁰⁵ Марковић, *О иконографији светих ратника*, 590–591; Gerstel, *Art and Identity in the Medieval Morea*, 270–272; Grotowski, *Arms and Armour*, 115–123.

⁶⁰⁶ Grierson, *Catalogue* V/1, 121, бр. 37.

У својој повељи Манстиру Хиландару, Стефан Немања истиче да је постављен на великожупански престо божјом милошћу. Божја милост је ту означена као исходиште владареве власти, а сама круна, којом је већ Немања, по писању Светога Саве,⁶⁰⁷ венчао свог наследника, краља Стефана Првовенчаног, уступајући му престо, сматрана је у српској средини Богом дарованом. Овакво схватање власти и владарске круне налазимо и код Доментијана, биографа првог српског крунисаног краља, Стефана Првовенчаног, који пише да је краљева круна „благословен“ венац послат од Бога.⁶⁰⁸ У опису обреда којим је архиепископ Сава у Жичи крунисао свога брата, поред венца који је Првовенчани примио, Теодосије помиње и пурпурну краљевску хаљину, *багреницу* са бисерима и појас, лорос, којим се препасао, инсигније са којима је Радослав представљен у сцени симболичне инвеституре на свом новцу.⁶⁰⁹ До четврте деценије XIII века, за владавине краља Радослава, српски владари су већ били одевени по моди византијских царева, носећи сакос, лорос и куполну круну на глави, држећи у руци скиптар, акакију и друге владарске регалије.⁶¹⁰

У тренутку када је Радослав на новцу представљен како из руку Христа прима нерукотворену круну на своју главу, Византија је била у дубокој кризи која је довела до пада царства и стварања неколико самосталних држава, међу којима и неколико царевина. Све то је утицало да се распон у хијерархији владара смањи,⁶¹¹ што је, између осталог, довело до тога да се представа божанске инвеституре владара пласира на српски новац и постане медијум кроз који ће српска дворска средина испољити своје ставове о важним политичким и идеолошким питањима. Идеје коју су у Србији биле изражене у повељама, владарским титулама, кроз владарску одећу и инсигније, изражене су сада кроз слику, коришћењем иконографског мотива византијског порекла. Тиме српски владар није показивао аспирације да постане цар већ је истицао владарску самосталност на сопственој, одређеној територији. Тек за владавине краља Милутина, у српској средини сазреће услови да се ова представа појави у црквеном живопису и постане битан елемент владарске и династичке слике.

⁶⁰⁷ Св. Сава, *Списи св. Саве*, 102.

⁶⁰⁸ Доментијан, *Живот светога Саве и светога Симеона*, 116; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 28.

⁶⁰⁹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 34; Бојовић, *Краљевство и светост*, 147.

⁶¹⁰ Ђурић, *Српска династија и византија на фрескама*, 22–23; Војводић, *Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле*, 327–330.

⁶¹¹ Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 252.

У духу нове политичке и друштвене стварности која је уследила након уласка краља Милутина на византијску територију и потом његове женидбе са Симонидом, на зидовима манастира Грачанице, око 1320, настале су фреске са представом владара који преко анђела, божанских посредника, прима на своју главу царску круну, док га Христос обема рукама благосиља. Прво у ктиторској композицији, у пролазу између припрате и наоса, а потом и у Лози Немањића, на источном зиду припрате, ка српском владару слећу два анђела Господња, приносећи му, као некад цару Константину, нерукотворену круну која је, по писању Константина Порфирогенита, била искључиво резервисана за главу византијског василевса.⁶¹² Символично, представа цара Константина и царице Јелене била је насликана у близини ктиторске композиције, на истом зиду, на делу који улази у простор наоса.⁶¹³

Божји дарови на овим фрескама, круна и лорос, кроз језик византијске иконографије, на уметнички начин су изражавали промене до којих је дошло у српском друштву и српској владарској идеологији успињањем краља Милутина у византијској хијерархији држава. О свом новом рангу у универзалној *породици принчева*, краљ Милутин с поносом истиче, у повељи манастиру Хиландару 1300. године, да је Бог изволео да „створи суродство краљевства ми и превисоког цара Грка“.⁶¹⁴ Иако је у својим повељама начелно изражавао однос поштовања и признања ромејске хијерархије, иконографијом својих владарских портрета Милутин се у свему изједначавао са византијским царем.

Претензије које су се криле иза Милутинових војних напада на византијску територију и у језику његових владарских слика, остварене су за време владавине његовог унука, краља и цара Душана. После знатног проширења границе српске државе, настао је предах у освајачким походима током којег се Стефан Душан крунисао царским венцем.

Говорећи о проглашењу царства у указу који је пратио његов *Законик*, проглашен 1349. у Скопљу и 1533. године у Серу, он истиче да до таквог стања није дошло његовом већ божјом вољом: „И постави ме за господина и владара свој земљи

⁶¹² Walter, *The Iconographical Sources*, 183–185; Бабић, *О портретима у Рамаћу*, 156–157; Радојчић, *Портрети*, 38–41; Тодић, *Грачаница*, 170–175, Т. XIX, XX, цртеж, XIX; Војводић, *Идејне основе*, 90, 196; Пилц, *Краљ Милутин и традиција Палеолога*, 147, 151, 156.

⁶¹³ Тодић, *Грачаница*, 129, Т. XIV, сл. 78, 79; Пилц, *Краљ Милутин и традиција Палеолога*, 150–151.

⁶¹⁴ Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 12–13; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 77–78.

отачаства мога... и потом већом чашћу од Вишњегга Свевладара десницом ојачан бих... По својој милости и мене премести од краљевства на православно царство... и све ми даде у руке као великом Константину цару, земље и све стране и поморје и велике градове царства грчког...И Богом дарованим венцем царским венчан бих на царство“.⁶¹⁵

Стварност тренутка Душановог крунисања у Скопљу и идеја о Божјем плану и налогу, која је иза таквог чина стајала, изражене у повељи уз Законик, забележене су сликом симболичне инвеституре владара на Душановом динару искованом, како се сматра, поводом царевог крунисања. Бирајући представу која ће забележити његово уздицање на царство, цар је преузео иконографију Милутиновог крунисања из Лозе Немањића у Грачаници.

Представљен како стоји у реверсном пољу новца, у свечаном, фронталном ставу, у орнату, са инсигнијама највеће власти у рукама, док му два анђела Господња спуштају на главу куполну стему, царев је портрет наглашавао ванвременске законе владања, одређене божанском премудрошћу. Његова царска власт, на овом новцу, имала је благослов самога Христа, представљеног на аверсној страни.

Божанско порекло српског владара, на сличан начин, биће истакнуто и у Лози Немањића у Дечанима, где је Душан, као Милутин у Грачаници, постављен на врх средишње осе, под само Христово попрсје, те се стиче утисак да према њему слеђу анђели Господњи.⁶¹⁶ После Грачанице, представа божанске инвеституре владара била је честа у српском живопису XIV и XV века.⁶¹⁷

После времена краља Радослава и специфичних политичких прилика у којима се тада нашло византијско царство, требали су да сазру услови да се представа божанске инвеституре поново појави у српској средини и на српском новцу. То се десило у XIV веку, у тренутку када је превласт на Балкану припала српској држави. У тренутку када Стефан Душан узима царску титулу, истичући своје право на нови ранг у хијерархији држава,⁶¹⁸ српски новац је поново понео ову представу.

⁶¹⁵ Законик, 144; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 299; Бојовић, *Краљевство и светост*, 225–226.

⁶¹⁶ Радјочић, *Портрети*, 40; Војводић, *Идејне основе*, 86.

⁶¹⁷ Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 159–163.

⁶¹⁸ Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава*, 244–245.

Представа владара и Светога Константина

Представа владара и Светога цара Константина први пут, у српском новчарству, појављује се на бакарном трахеју краља Радослава. Новац на реверсу има легенду СТЕΦΑΝΟΣ ΡΙΖ Ο Δ–ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝ и представу краља и Светога Константина, који између себе држе крст са двама укрсницама. Фигуре су приказане у свечаном, фронталном ставу, у царском орнату, дивитисиону, манијаку и лоросу, на глави носећи царске стеме са препендулијама. краљ Радослав десну руку држи на грудима, а Свети Константин у левој држи лабарум. Композиција представе је строго симетрична, са крстом као визуелним центром. На аверсу новца приказан је Христос на престољу, који десном руком благосиља а у левој држи јеванђеље под легендом ΙС–ΧС.⁶¹⁹ Као за остала ковања краља Радослава, иконографски предлог за аверсну и реверсну страну новца преузет је са ковања Солунског царства, са новца царева Манојла и Теодора I Анђела.

Интересантно је да после владавине краља Радослава представу Светога цара Константина не налазимо поново на српском средњовековном новцу.

Константин Велики је током читавог средњег века важио као прототип идеалног хришћанског владара. Римски цар, који је светлошћу Духа светог победио све своје противнике, сабрао хришћане и на Никејском сабору, одржаном 325. године, ућуткао јеретике, преображавајући римску државу у хришћанску империју, постао је ослонац и узор свих владара који су га наследили. Он није био само цар као остали цареви пре њега, он је био изабраник божји кога је Бог довео до победе.

Као некад апостолу Павлу, Константину се, уочи битке код Милвијског моста 312. године, Бог обратио преко светлосног знака крста који му се указао на небу речима: „У овом знаку ћеш победити“.⁶²⁰ Константин прихвата хришћанску поруку и знак који је видео ставља на свој шлем и војничку заставу *labarum*, која постаје знамење његове војске и касније симбол његове победе. Наоружан божјим именом, силом крста и снагом вере, Константин побеђује далеко надмоћнијег непријатеља и у славу победе, у ковници у Тициниуму, 315. године, кује сребрну мултиплу на којој је представљен као

⁶¹⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 87–88, 238, бр. 1.4.

⁶²⁰ Eusebius, *Life of Constantine*, I 28, 81, 206–207; Walter, *The Iconography of Constantine*, 5.

победник, са христогорамом на шлему.⁶²¹ Лабарум, застава са христогорамом на врху, пред којом се, према Еузебијевим речима, Константин молио пред судбоносну битку са Лицинијем у 324. години, стављена је на реверсну страну његовог фолиса искованог 327. године у Константинопољу, симболично пробадајући змију.⁶²²

Константин је веровао да га је кроз све судбоносне догађаје присуство Бога водило до тријумфа. Бог, извор свега доброг и узрок саме власти, дао му је снагу да победи, показујући тако да је цар, као некад Мојсије, његов изабраник.⁶²³

О посвећености Константинове мајке Јелене хришћанској религији и ходочашћу у Свету земљу 328. године, када подиже бројне храмове, пише већ Еузебије а хришћанска црква је сврстава међу свете.⁶²⁴

Из литерарних извора сазнајемо да су представе Светих Константина и Јелене, који између себе држе велики голготски крст, постојале још у периоду Константинове владавине,⁶²⁵ а иконографски тип, који ће послужити као прототип за представу владара са царем Константином на византијском новцу, први пут се појавио у Кападокији, у првој четвртини X века, у цркви бр. 7 у месту Гореме, Токали Килисе I. У овој цркви, на зиду припрате, представљени су Свети Константин и Јелена како стоје, у владарском орнату карактеристичном за средњовизантијски период, са лоросом и крунама са препендулијама, држећи међу собом велики крст са двама укрсницама, док им је слободна рука приказана у молитвеном гесту.⁶²⁶

Култ Светих Константина и Јелене и Часнога крста, постао је изразито снажан у Византији у VIII и IX столећу. У овом периоду настају хагиографије посвећене светитељском пару,⁶²⁷ дан њиховог прослављања укључен је у литургијски календар, а патријарх Методије и цар Лав VI Мудри у част Светога Константина пишу химнографска дела.⁶²⁸ У прослављању култа светитеља посебно место имао је и Константинов форум, важна станица у тријумфалним процесцијама организованим у

⁶²¹ Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, 364, T. 9, бр. 36; Walter, *The Iconography of Constantine*, 23, фиг. 189.

⁶²² Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, 572, T. 18, бр. 19; Walter, *The Iconography of Constantine*, 30, фиг. 29.

⁶²³ Eusebius, *Life of Constantine*, I 38, 84–85, коментари, 215.

⁶²⁴ Drijvers, *Helena Augusta*, 74–76.

⁶²⁵ Teteriatnikov, *The True Cross*, 170; Walter, *The Iconography of Constantine*, 37.

⁶²⁶ Joliviet-Lévy, *Le Cappadoce médiévale*, 281; Walter, *The Iconography of Constantine*, 47, фиг. 40.

⁶²⁷ Teteriatnikov, *The True Cross*, 170; Walter, *The Iconography of Constantine*, 46.

⁶²⁸ *Anthologia graeca*, 99; Teteriatnikov, *The True Cross*, 170.

част царских победа, на којем је била постављена статуа Константина и Јелене са крстом.⁶²⁹ Константинов крст прати владаре током најзначајнијих царских церемонија.⁶³⁰ Цареви који оснивају или учвршћују династије дају својим првенцима његово име јер има призивак легитимитета.

Иако је, од VIII века, у византијској уметности и реторици снажно присутна слика Константина Великог као „најбожанственијег владара и јединог који је тај назив својим делима и врлинама заслужио“, како ће касније приметити Михаило Псел,⁶³¹ његов лик на новцу појавиће се тек крајем XII столећа, на ковањима цара Алексија III Анђела. На царевом златном новцу, кованом у Константинопољу између 1195. и 1197. године, у реверсном пољу приказани су владар и цар Константин како између себе уздижу Часни крст. На аверсу новца налази се представа Христа.⁶³² Царев сребрни новац носио је нешто другачије иконографско решење. На његовом реверсу владар и Свети Константин између себе држе лабарум, а у слободној руци скиптар који се завршава крстом на врху. Одевени су у исте владарске одежде, у дивитисион са манијаком и лоросом, на глави носе царске стеме, чак је и лик владара, са брадом, истоветан Константиновом, што је све упућивало на цара Алексија као „новог Константина“.⁶³³

У истом периоду, представу Светога цара Константина понеће и царски печати Алексија Анђела, на којима ће, у аверсном пољу, бити приказан цар Константин, док ће на реверсу бити представљен актуелни владар.⁶³⁴ Као изданак нове династије, тек устоличене на византијском трону, Алексије III, владар несигурне државе угрожене са свих страна,⁶³⁵ посегнуо је, на свом новцу, за славом великог претка, визуелно се изјадначавајући са њим.

После пада Цариграда 1204, новостворене државе наставиле су да чувају традицију ромејске царске идеологије. После катастрофе која је задесила царство, ретори нове епохе, у својим говорима, подсећају на светога цара који је основао моћну а сада урушену државу, грозничаво се надајући њеној обнови.⁶³⁶

⁶²⁹ *Constantinople in the Early Eighth Century*, 48. 51, 78, 79, 80–81, 118, 119. 126, 127–129, 158, 159.

⁶³⁰ Kalavrezou, *Helping Hands*, 59, 61–64; Klein, *Sacred Relics*, 93–96.

⁶³¹ *Pselli Miscellanea*, 117–141.

⁶³² Hendy, *Catalogue IV/1*, 401, 404–405, Т. XXII, бр. 1a.1, 1.a3, 1b.3, 1b.5, 1b.6.

⁶³³ Исто, 405–407, Т. XXIII, бр. 3b.1, 3c.4.

⁶³⁴ Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 186–187, бр. 96.1, 96.2, 96.3.

⁶³⁵ Острогорски, *Историја Византије*, 377–386.

⁶³⁶ Радошевић, *Константин Велики у византијским царским говорима*, 148–150.

Осим цара Константина, у овом периоду веома је изражен значај реликвије Часног крста. Часни крст, који је Света Јелена открила а цар Ираклије донео у Цариград 641. године, био је спона између византијског цара и Христа. Поседујући га, цар је симболично постајао чувар Христовог завештања на земљи, најмоћнији владар у чијим рукама је било најмоћније оружје.⁶³⁷ Пљачком Цариграда у Четвртном крсташком походу, византијски цареви су одвојени од ове највеће светиње.⁶³⁸ Доказујући да поседују честицу Часног крста, владари држава створених на крхотинама царства, представљали су себе као легитимне наследнике трона. Часни крст у њиховим рукама, симболично уткан у представе на новцу који кују, материјализовала је њихову владарску моћ, издижући их у хијерархији владара у региону.

На новцу Никејског и Солунског царства, као и Епирске деспотовине, који се кује после 1204. године, у реверсној сцени се владари представљају у друштву божанског Константина. Најчешће визуелно изједначени истоветном позом, одећом и инсигнијама које носе, владар и Свети Константин приказани су како између себе држе Часни крст, као на новцу никејског цара Јована III Ватаца,⁶³⁹ солунског деспота Манојла Комнина Дуке⁶⁴⁰ и краља Радослава, дугачко копље на чијем врху је звезда или крст у кругу, инсигнија која ће се наћи на новцу Јована Ватаца,⁶⁴¹ затим лабарум, који са царем Константином уздижу Јован Ватац⁶⁴² и епирски деспот Михаило II,⁶⁴³ или чак мач, као на реверсу једне серије сребрног новца цара Јована III Ватаца.⁶⁴⁴

Најснажније повезивање владара са славним родоначелником уочава се у иконографији новца солунског деспота Манојла Комнина Дуке, где је на реверсу једне серије сребрног новца, кованог између 1230. и 1237, представљен владар са стемом, у дивитисиону са лоросом, како држи акакију у левој руци док га Свети Константин крунише. На аверсу новца је биста Христа.⁶⁴⁵ После пада Византијског царства, у 1204. години, цареви новонасталих држава кују новац на којем су биле заступљене све

⁶³⁷ Kalavrezou, *Helping Hands*, 53–79.

⁶³⁸ Frolov, *La relique de la vraie Croix*, 296–297.

⁶³⁹ Hendy, *Catalogue IV/2*, 501, Т. XXXII, бр. 39.1, 39.2.

⁶⁴⁰ Hendy, *Catalogue IV/2*, 575, Т. XLI, бр. 6.1, 6.2, 6.3.

⁶⁴¹ Исто, 491, Т. XXXI, бр. 20, 493, Т. XXXI, бр. 24a.2, 24a.3.

⁶⁴² Исто, 496, Т. XXXI, бр. 29, 30.

⁶⁴³ Исто, 628, Т. XLVI, бр. 1.

⁶⁴⁴ Исто, 504, Т. XXXIII, бр. 47.1, 47.2, 47.3.

⁶⁴⁵ Исто, 575, Т. XLI, бр. 7.1, 7.2.

иконографске формуле симболичне инвеституре владара. Ипак, посебну тежину, у пропагандне сврхе, имала је представа крунисања владара руком самога Константина, за којом је посегнуо Манојло Дука на свом новцу. Константин нерукотворену круну спушта на његову главу, дајући му тако право на царство Ромеја које је основао. Симболична иконографија реверсне сцене царевог новца могла је бити протумачена само на један начин – Свети Константин је баш њега изабрао за свога наследника, онога који ће бити у стању да уз оружје крста поврати изгубљену државу.

Представа Светога Константина нашла се и на ковањима латинских царева. На сребрном новцу искованом у Солуну, у 1204. години, свети царски пар је по први пут представљен на новцу; стојеће фигуре цара Константина и царице Јелене приказане су како између себе уздижу Часни крст, у пуном царском орнату.⁶⁴⁶ На бакарном новцу, кованом у истом периоду, иконографија је била нешто другачија, па је Света Јелена представљена на аверсу а Свети Константин на реверсу, док у десној руци држе Часни крст.⁶⁴⁷

У истом светлу треба посматрати и представу краља Радослава у друштву Светога цара Константина, са првог кованог српског новца. Владар, који је стално истицао своје грчко порекло и припадност царској династији Анђела Дука, унук цара Алексија III Анђела, представама које је ставио на свој новац, представама симболичне инвеституре владара и представом владара и Светога цара Константина, истицао је своју процену о положају који је припадао њему и његовој држави у новој реалности византијског света после пада царства 1204. године.

Идеја о цару Константину као прототипу идеалног владара била је снажно присутна у Србији XIII века. Већ код биографа Стефана Немање, Стефана Првовенчаног и монаха Доментијана, зачетник српске династије поређен је са древним царем Константином. Немањи је божјим промислом, као некад Константину, дарована власт у Србији. Уз божју заштиту, „оружјем крсним, даним ти од Владике твојега“,⁶⁴⁸ како ће у биографији написати Стефан Првовенчани, он побеђује све своје непријатеље и из дубине неверства извлачи свој народ. Према писцима његовог житја, он је у свим биткама о врату носио напрсни крст, пекторал, у који је била уграђена честица Часнога

⁶⁴⁶ Исто, 692, Т. ЛП, бр. 26.2, 26.3.

⁶⁴⁷ Исто, 693, Т. ЛП, бр. 28.1, 28.3.

⁶⁴⁸ Стефан Првовенчани, *Житије светог Симеона*, 95.

крста, који ће у време Стефана Првовенчаног постати једна од владарских инсигнија.⁶⁴⁹ Пред ступање на престо првог српског крунисаног краља, Немања из Хиландара, године 1198, шаље сину драгоцену реликвију уз речи: „Нека ти буде чувар и утврђење и победилац и помоћник у борбама... као древном цару Константину“.⁶⁵⁰

Часни крст, који је повезивао Стефана Немању са царем Константином, постао је тако владарска инсигнија којом се, као у осталим државама ствараним у овом периоду, учвршћивала државност и владарски легитимитет. Победнички крст, у којем су се чувале честице крста Господњег, како је написао Стефан Првовенчани у оснивачкој повељи манастира Жиче, био је, по њеном завршетку, чуван у крунидбеном храму Немањића.⁶⁵¹

Са крстом у рукама, инсигнијом победе и легитимитета нове српске династије, први пут на српском новцу представљен је краљ Радослав, наследник Стефана Првовенчаног. У сцени на реверсу његовог бакарног новца, Радослав је приказан како, заједно са Светим царем Константином, уздиже реликвију. Фигуре су дате у свечаном, фронталном ставу, у царском орнату, а композиција представе је строго симетрична, са крстом као визуелним центром. Политичка и идеолошка схватања о српском владару као „новом Константину“, формулисана у српској књижевности и српском сликарству са почетка XIII века, представом на Радослављевом новцу преточена су у слику.

Иако се радило о новцу чије је иконографско решење аверсне и реверсне стране преузето са ковања Солунског царства, као у случају представа инвеституре владара, које је понео Радослављев новац, пласиране представе нису излазиле из контекста тада актуелне српске владарске идеологије. Идеал првог хришћанског цара, како је запазио Војислав Ђурић, политички је актуелан већ у српској књижевности са почетка XIII века.⁶⁵² У зидном сликарству, у припрати Манастира Милешеве, чији идејни творац је био Свети Сава, око 1225. године цар Константин и Јелена насликану су наспрам Светог Симеона Немање и Светог Саве, док је наспрам Првовенчаном, представљен

⁶⁴⁹ Ђурић, *Нови Исус Навин*, 6; Марјановић-Душанић, *Немањин напрсни крст*, 211; Исти, *Владарска идеологија Немањића*, 293; Исти, *Владарски знаци Стефана Немање*, 80.

⁶⁵⁰ Стефан Првовенчани, *Житије светог Симеона*, 61; Марјановић-Душанић, *Владарски знаци Стефана Немање*, 81.

⁶⁵¹ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 11; Марјановић-Душанић, *Владарски знаци Стефана Немање*, 83.

⁶⁵² Ђурић, *Нови Исус Навин*, 5–6.

византијски цар Јован III Ватац.⁶⁵³ Како је Војислав Ђурић приметио, у Милешеви је српска династија први пут била постављена у непосредан однос према византијским царевима, а композицијом се желео показати међународни положај српске државе.⁶⁵⁴ Уз Светог Константина потом се на српском новцу представља краљ Радослав, а краљ Урош I ће око 1260. године, у повељи коју издаје Цркви Светих апостола Петра и Павла на Лиму, када наводи свој родослов, истаћи да је његов предак Симеон „ретник апостолима“.⁶⁵⁵

Интересантно је да представу Светога цара Константина, након владавине краља Радослава, не налазимо поново на српском средњовековном новцу, иако се нпр. у периоду владавине краља Милутина српски владар, у сликарству⁶⁵⁶ и књижевности која тада настаје, снажно пореди са славним Константином. За краља Милутина ће архиепископ Данило II у његовом житју написати: „...и слични светим и великим царевима, кротком Давиду и славном Константину...“.⁶⁵⁷ Међутим, на динарима који се у Србији кују после Радослава, у време краљева Драгутина и Милутина, владари ће се, на новцу који настаје по узору на млетачки матапан, представљати у друштву династичког патрона, Светога Стефана,⁶⁵⁸ светитеља заштитника рашке државе и домаће династије. Његов култ од Немањиних времена имао је идеолошко-политичку функцију у Србији. Ни остале врсте динара које кују, неће понети представу Светога Константина.

Исти случај је и са новцем других држава насталих распадом царства, где лик Светога Константина са новца истискују локални патрони, који бивају промовисани у ранг династичких заштитника. У Никеји се поред Теодора II Ласкариса представља Свети Трифун,⁶⁵⁹ док је у Солуну то Свети Димитрије, кога ће на градски новац први

⁶⁵³ Ђурић, *Три догађаја у српској држави*, 82–83; Ђурић, *Српска династија и византија на фрескама*, 17–23; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 293.

⁶⁵⁴ Ђурић, *Српска династија и византија на фрескама*, 23; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 293.

⁶⁵⁵ Стојановић, *Требник манстира Св. Тројице*, 3, 8; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 293.

⁶⁵⁶ Уп. стр. 179. унутар текста.

⁶⁵⁷ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 112.

⁶⁵⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 238, бр. 2.1.1, 2.1.2, 2.2.1, 2.2.2, 240, бр. 3.1, 3.2.

⁶⁵⁹ Hendy, *Catalogue IV/2*, 521, Т. XXXV–XXXVI, бр. 7.1–7.5, 525, Т. XXXVI, бр. 12.4, 12.5.

ставити цар Алексије I Комнин⁶⁶⁰ и чији ће култ, у XIII веку, снажно промовисати Теодор Комнин Дука.⁶⁶¹ Лик Светога Димитрија, као заштитника бугарског царства, носиће и новац који, у првој половини XIII века, кује бугарски цар Иван II Асен.⁶⁶² Новац трапезунтског царства обележила је представа његовог патрона, Светога Евгенија, који се први пут појављује на ковањима Јована I и готово је неизоставан на аверсу ковања Манојла I.⁶⁶³ У иконографији овога новца, Свети цар Константин остао је присутан кроз инсигније крста и лабарума које, као јемство победе, уздижу владар и његов светац заштитник.

Када је 1261. године ослободио Цариград и обновио Источно царство, Михаило VIII Палеолог је себи званично додао титулу „Нови Константин“. По својим врлинама, делима и побожности, он се, као нови Константин, потпуно идентификовао са славним родоначелником.⁶⁶⁴ Па ипак, Михаило VIII биће представљен у друштву Светога цара Константина само на једној врсти сребрног трахеја који кује по обнови царства, где су у пољу реверса представљени како заједно уздижу Часни крст.⁶⁶⁵ Након овог новца, лик Светога цара Константина и Свете Јелене понеће, под Палеолозима, само једна серија бакарног новца који кује Манојло II Палеолог.⁶⁶⁶ Иако се назвао Новим Константином, ковања Михаила VIII Палеолога обележила је представа Светог арханђела Михаила, царског личног патрона, у чијем друштву ће најчешће бити представљан.⁶⁶⁷

Традиционална начела, на којима је почивала византијска царска идеологија, постала су обележје идеологије византијских држава створених после 1204. године и земаља које су се налазиле у кругу њиховог утицаја, каква је била Радослављева Србија. Једно од најважнијих начела било је да је владар изабраник божји, кога је сâм

⁶⁶⁰ Исто, Т. II, бр. 13.2. Представе Светога Димитрија, кога ће цар касније промовисати у династичког патрона, носили су и печати Алексија Комнина пре његов доласка на царски трон. Zacos, Vegler, *Byzantine Lead Seals*, Vol. 1/3, бр. 2703–2707.

⁶⁶¹ Hendy, *Catalogue IV/2*, 550–553, 555, 563, Т. XXXVIII, бр. 1a.2, 1c, 2a.2, 2c, 4.1–4.3, 5a.1, 5a.3, Т. XL, бр. 11, 12.1, 12.3.

⁶⁶² Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 121, 219, бр. 2.1.1, 2.2.1.

⁶⁶³ Wroth, *Catalogue*, 237–257.

⁶⁶⁴ Радосевић, *Константин Велики у византијским царским говорима*, 149–150; Walter, *The Iconography of Constantine*, 104–105.

⁶⁶⁵ Grierson, *Catalogue V/1*, 78, 119, бр. 11.

⁶⁶⁶ Исто, 119, 223.

⁶⁶⁷ Исто, 114, бр. 3, 4, 8, 119, бр. 5, 7, 10 итд.

Бог, због његових врлина, поставио да влада. С обзиром на порекло добијене власти, управо је цар Константин био парадигма правога владара те се у иконографији новца, кованог у новоствореним државама, владари изједначавају и представљају заједно са оснивачем царства, постајући тако и сами „богоизабрани“. Међутим, промене у владарској идеологији, до којих је у новоствореним државама дошло у процесу грађења и обликовања сопственог идентитета, донеће нове представе на царски новац које истискују старе. Као увек у средњовековном друштву, представе на кованом новцу послужиле су као средство пројектовања и промовисања нове владарске политике и идеологије.

Представа владара и Светога Стефана

Први српски владар који је на средњовековном новцу био представљен са Светим Стефаном био је краљ Драгутин. После обнове ковања, која је уследила 1276. године, на реверсу прве серије тада искованог новца приказан је Свети Стефан, фронтално, и лево од њега српски краљ, коме светитељ предаје заставу. Светитељ је представљен у далматинци, са нимбом, у левој руци држећи јаванђеље док десном предаје заставу Драгутину. Краљ је у плашту и хаљини, без круне, око врата носи крст, у левој руци држи акакију док десном прихвата заставу. Представа је допуњена легендом STEFAN–R/E/X–S–STEFANV. На аверсној страни, новац је носио представу Христа на престолу, допуњену легендом IC–XC.⁶⁶⁸ Исти тип динара ковао је и краљ Милутин.⁶⁶⁹

Већ у првом периоду Драгутинове владавине, до 1282. године, док је заузимао престо Рашке, краљ издаје емисију новца на којој је иконографско решење ове представе нешто измењено те се владар приказује како од Светога Стефана уместо заставе прима двоструки крст.⁶⁷⁰ Овакво иконографско решење постаће од 1310. године уобичајено за представе владара и Светога Стефана на српском новцу, а понеће

⁶⁶⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 238, бр. 2.1.1, 2.1.2.

⁶⁶⁹ Исто, 240, бр. 3.1.

⁶⁷⁰ Исто, 90–94, 238, бр. 2.2.1.

га новац краљева Милутина⁶⁷¹ и Стефана Дечанског,⁶⁷² Душана као краља,⁶⁷³ цара Уроша⁶⁷⁴ и деспота Константина Драгаша.⁶⁷⁵

Новац краља Драгутина искован је по узору на млетачки грош. Био је његова имитација, која је по свим карактеристикама одговарала млетачком новцу, са намером да му се обезбеди што бољи пласман на тржишту. Зато је иконографско решење аверсне и реверсне представе, у почетку ковања динара, у потпуности преузето са гроша, а на изради калупа радили су мајстори доведени из Венеције, о чему ће још бити речи.

Венецијански грош, чије ковање је започело у време владавине дужда Енрика Дандола, носио је представу Светог Марка, заштитника Венеције, који дужду предаје заставу. Представа, која је пласирана на реверс новца, преузета је са дуждевског печата Дандоловог претходника, Ориа Малипиера.⁶⁷⁶ Лик Светог Марка и раније је био представљен на венецијанском новцу. Његову бисту налазимо на реверсу денара који су у Венецији ковани у XI веку.⁶⁷⁷

Иконографско решење, које је аверсно поље венецијанског гроша понело, преузето је са византијског новца, а потом прилагођена домаћој владарској идеологији и политичкој пропаганди. Представу Христа на престољу увео је на византијски новац цар Василије I, а по својој иконографији и стилу, представа Христа на престољу на аверсу гроша била је најсличнија оној са новца цара Романа III Аргира.⁶⁷⁸ Решење реверсне сцене новца са светитељем који владару предаје инсигнију власти први пут се појавило на византијском новцу на номизми цара Михаила IV, искованој у Солуну, на којој је у реверсном пољу представљен арханђел Михаило како цару предаје лабарум,⁶⁷⁹ па се у литератури управо византијски новац наводи као узор за представу дужда и Светога Марка. Међутим, остало је непримећено са се оваква иконографија инвеституре владара појавила доста раније, на уништеним мозаицима из триклинијума

⁶⁷¹ Исто, 94, 96, 240, бр. 3.2, 241, 3.7.

⁶⁷² Исто, 243, бр. 5.1.

⁶⁷³ Исто, 244, бр. 6.1.

⁶⁷⁴ Исто, 259, бр. 9.17.

⁶⁷⁵ Исто, 269, бр. 19.2.

⁶⁷⁶ Stahl, *Zecca*, 304.

⁶⁷⁷ Исто, 304.

⁶⁷⁸ Исто, 306, фиг. 17.а; Grierson, *Catalogue* III/2, 716, T. LVI, бр. 1a.2, 1b.2, 1.b.9, 1.c.2, 1d.8, 1d.11.

⁶⁷⁹ Grierson, *Catalogue* III/2, 721, 726, T. LVIII, бр. 2.

Латеранске палате, који потичу из касног VIII века, о којима се данас зна на основу цртежа и описа. На једном од њих приказан је Свети Петар који папи Павлу III предаје палиум, а клечећем цару Карлу Великом заставу (*vexillum*).⁶⁸⁰ Иконографија која се јавља на овим представама највероватније је била узор за уобличавање представе уручивања државне заставе на млетачком грошу и потом, на млетачком дукату. Оваква иконографија реверсне стране остаће обележје гроша све до краја његовог ковања.⁶⁸¹

Свети Марко, апостол и јаванђелист, писац најстаријег канонског јеванђеља насталог пре 64. године наше ере, проповедао је хришћанство у Египту, где је и мученички пострадао у Александрији 68. године.⁶⁸² По легенди, насталој почетком IX века, његове мошти су из Александрије пренете у Венецију, где су предате на чување лично венецијанским дуждевима, који око њих подижу базилику посвећену светитељу.⁶⁸³ Пре доношења моштију Светога Марка у Венецију, заштитник града био је Свети Теодор, византијски свети ратник чији култ је Свети Марко истиснуо у потпуности.⁶⁸⁴ У тренутку када се Венеција из византијске колоније уздизала у трговачку силу, замена византијског светитеља апостолом и јеванђелистом била је својеврсна декларација независности венецијанске државе и њене политике. Реликвије светитеља и његова слика, као и креирање мита о вези града и апостола, постају сада најзначајнији симболи венецијанске државе.⁶⁸⁵ Ауторитет моћи млетачких дуждева бива наткриљен ореолом светости једног апостола, што је у складу са процесом „санктификације“ световних држава који се одвијао у Европи у периоду од XI до XIII столећа.⁶⁸⁶

Мошти Светога Марка чуване су у Капели Зен, приватној капели дуждева у склопу Цркве Светога Марка, и над њима се, након избора новог дужда, вршила инаугурација. У склопу церемоније, на највишем олтару базилике, изнад светитељевих моштију, дужду је уручивана најважнија инсигнија власти, *vexillum* Светог Марка.

⁶⁸⁰ Walter, *Papal Political Imagery*, 160, фиг. 1; Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана*, 549, нап. 116.

⁶⁸¹ Stahl, *Zecca*, 305, фиг. 16.

⁶⁸² *Dictionnaire du Nouveau Testament*, 355.

⁶⁸³ Geary, *Furta Sacra*, 88–94.

⁶⁸⁴ Dale, „*Inventing*” a Sacred Past, 58.

⁶⁸⁵ Исто, 102.

⁶⁸⁶ Dale, *Stolen Property*, 211.

Церемонијом инвеституре венецијанског дужда истицана је повезаност између светитеља, његових реликвија, дужда и његовог божанског права на власт.⁶⁸⁷

Свети Марко и његове реликвије добијаће на значају током XII, који ће кулминирати током XIII века, када долази до праве експанзије његових представа у Венецији. У овом периоду, само у Цркви Светога Марка настаје пет циклуса посвећених патрону, у којима је представљен велик број сцена из светитељевог живота и оних повезаних са проналажењем његових моштију, приказаних у Капели Зен.⁶⁸⁸ Циклус *Преношења моштију Светога Марка* изведен је, у XIII веку, и на фасади цркве, а у склопу композиције представљене су најважније личности венецијанске државне и црквене хијерархије тога доба, где се уочава тежња да се на самом улазу нагласи важност поседовања светитељевих реликвија.⁶⁸⁹

На почетку XIII века, представу државног патрона и дужда понео је и млетачки грош. На новцу је Свети Марко представљен на начин како се приказује још од IV века, као јеванђелист, у далматици, са брадом и брковима, држећи јеванђеље.⁶⁹⁰

Наглашавање култа државног патрона у Венецији било је у складу са новим млетачким социјалним и политичким потребама. На почетку XIII века, Венеција се од трговачке републике преобратила у трговачко царство које је контролисало три осмине византијске територије,⁶⁹¹ постајући снажном државом која тежи да истакне свој нови идентитет и легитимитет сопствене власти и претензија.

Лик јеванђелисте Марка на новцу, који се у Србији кује по узору на млетачки грош, заменио је лик архиђакона Стефана, патрона српске државе и владајуће династије, чији култ у Србији XIII века, као култ Светога Марка у Венецији, добија на интезитету.

Посебна оданост и пажња са којом је негован култ Светога Стефана у српској дворској средини током XIII века, о чему је већ било речи, морала је да се одрази и на иконографију српског новца који се кује након обнове ковања 1276. године. Представљајући се на свом динару у друштву Светога Стефана, краљ Драгутин се поданицима представљао као легитимни наследник својих предака, истичући Светога Стефана као извор своје власти, али истовремено и као светитеља заштитника српске династије и државе. У почетку ковања овог новца, српски краљ ће бити представљен

⁶⁸⁷ Spiegel, *Political Utility in Medieval Historiography*, 314–315.

⁶⁸⁸ Demus, *The Mosaics of San Marco*, I/1, 58–65, II/1, 5, 27–32, 185–191.

⁶⁸⁹ Исто, II/1, 192–205.

⁶⁹⁰ *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 696–713.

⁶⁹¹ Madden, *Venice, the Papacy, and the Crusades*, 95.

како од Светог Стефана прима заставу, најважнију инсигнију власти млетачких дуждева, а светац се по свом лику неће разликовати од Светог Марка, будући да је био представљен са брадом и брковима. Међутим, већ у наредним емисијама овог типа новца, застава бива замењена крстом, важном инсигнијом српских краљева, са којом се на новцу представио већ краљ Радослав. Појава крста на реверсима толико је одвајала нови динар од његовог узора да се у историјским изворима о њима говори као о „крстастим грошевима“.⁶⁹² На ковањима краља Милутина, Свети Стефан почиње да се приказује голобрад, без браде и бркова, у складу са иконографском традицијом, што постаје стандард за будућа ковања.⁶⁹³

После сабора у Дежеву 1282. године и Драгутинове предаје власти Милутину, наставља се ковање по узору на млетачки грош са емисијама краља Драгутина и краља Милутина. Представом новог краља у друштву Светога Стефана, на новцу који кује Милутин, као у повељама и програму његових цркава, истицано је порекло краљеве власти, које је било важно подвући пред поданицима у политичком тренутку у којем је новац издат.

По избијању рата између краља Драгутина и краља Милутина, у чијој позадини се налазило нерешено питање наследника престола, који је избио најкасније 1301. године, а завршио се миром 1311. или 1312. године, долази до прекида ковања динара са заставом за краља Драгутина, а наставља се само у Милутиновим ковницама.⁶⁹⁴ Постоје претпоставке да је краљ Драгутин, изгубивши Рудник, тада привремено престао са ковањем новца.⁶⁹⁵ Од 1310. године напушта се ковање динара са заставом и започиње ковање само динара са крстом, које ће у области краља Милутина трајати до његове смрти 1321. године.⁶⁹⁶ Након измирења међу браћом, у новчарству краља Драгутина долази до напуштања ковања новца по узору на матапан и започиње ковање нових врста динара које носе представу владара са мачем и представу владара који стоји.⁶⁹⁷

⁶⁹² Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 82; Иванишевић, *Новчарство*, 77, 96.

⁶⁹³ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 22, бр. 4–6; Иванишевић, *Новчарство*, бр. 3.2.

⁶⁹⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 94.

⁶⁹⁵ Исто, 90, 94.

⁶⁹⁶ Исто, 94, 96–98.

⁶⁹⁷ Исто, 94–95, 239.

Разлог због којих је краљ Драгутин напустио ковање овог типа новца треба тражити у исходу оружаног сукоба из којег је Милутин изашао као победник.⁶⁹⁸ Тиме је, после рата и потписаног мировног споразума, озваничен Милутинов положај јединог српског краља, легитимног представника немањићке лозе, а самим тим и јединог који има право да се представља са државним и династичким патроном.

Већ у првој фази Милутинов владавине, до 1284. године, краљ је ковао нови тип крстастих динара, на којима се, осим крста који прима од свога заштитника, приказује и са круном на глави,⁶⁹⁹ уз престо најважнијом владарском инсигнијом Рашке, која му је дата приликом предаје власти у Дежеву. Тиме се, са више инсигнолошких елемената, новац српских краљева иконографски и програмски удаљио од новца млетачких дуждева и првих српских динара који су били њихова имитација,⁷⁰⁰ а представљене инсигније истицале су ауторитет новог српског владара и ранг његове државе.

Званично истицање култа државног заштитника, наметнуто истовремено религиозним и политичким потребама, настављено је на новцу који се кује у српској средњовековној држави све до пада српског царства и распада земље. После динара цара Уроша и гашења династије Немањића, представа владара и Светога Стефана са Часним крстом појављује се на српском новцу свега још једном, на динару који кује Константин Драгаш. Као главни разлог за ковање ове врсте динара у држави Драгаша, у литератури се наводи значајна улога коју су млетачки грошеви имали у циркулацији новца на њиховој територији, где су дуго представљали важно платежно средство.⁷⁰¹ Међутим, има разлога за претпоставку да су динари са овом врстом представе уведени у репертоар ковања Константина Драгаша такође из политичких и пропагандних разлога.

После смрти цара Уроша и његове мајке Јелене, Драгаши су остали најближи сродници српске династије и сматрали су се немањићким наследницима, због чега су и у Византији уживали углед. Из сачуваних византијских докумената је јасно да се Константин сматрао владарем Србије, као што се његова мајка Теодора – Евдокија, сестра цара Душана, у повељама које издаје манастирима на Светој гори, назива

⁶⁹⁸ Исто, 94; Динић, *Односи краља Милутина и Драгутина*, 56–80; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 126–128.

⁶⁹⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 240, бр. 3.2.

⁷⁰⁰ Марјановић-Душанић, *Немањин напрсни крст*, 208.

⁷⁰¹ Новаковић, *Законски споменици*, 766; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 210; Иванишевић, *Новчарство*, 149–150.

царицом српском.⁷⁰² У повељи своје ћерке Јелене и зета, цара Манојла II Палеолога, из 1395. године, Константин Драгаш се јавља са титулом „славног господара Србије“.⁷⁰³ Његове претензије на српски престо јасно показује и прва емисија новца који кује, на којој се, у вишередном натпису на реверсу, представља као „В Христа Бога благоверни цар Константин“, под благословом Христа на аверсу.⁷⁰⁴ После ове серије новца, искован је динар са представом владара који од Светога Стефана прима двоструки крст као инсигнију власти. Представљајући се у легенди титулом деспота, коју није поседовао,⁷⁰⁵ Константин Драгаш је, изгледа, тежио да најважнијим симболима власти на новцу, представом државног патрона, круном на глави и инсигнијом крста у рукама, који су за Немањиће били везани нарочитом споном, истакне себе као њиховог легитимног наследника.

Као на српском средњовековном новцу, грош је у многим државама у региону послужио као узор за ковање сопственог новца на којем је представа Светога Марка замењена представом свете личности под чију су се патронажу стављале државе и владајуће династије које новац издају. Тако ће на угарској имитацији гроша, који кује краљ Карло I Роберт, Свети Марко бити замењен државним патроном, Светим Стефаном,⁷⁰⁶ у Босни, на копији матапана, поред бана Павла Шубића биће представљен његов имењак, Свети Павле,⁷⁰⁷ док у Бугарској, поред цара Михаила Шишмана, представљају се Свети Ђорђе и Свети Михаило.⁷⁰⁸

Као на новцу Млетачке републике, са чијег гроша је иконографски предложак преузет, представљени заштитници држава и владара на копијама матапана истицани су као значајан идеолошки фактор у борби за државни идентитет и легитимитет власти владара под чијим именом је новац кован.

⁷⁰² Наумов, *Дарбените грамате на Дејановићи*, 219–237; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 207.

⁷⁰³ Miklosich, Müller, *Acta et diplomata graeca*, II, 260–264; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 209.

⁷⁰⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 269, бр. 19.1.

⁷⁰⁵ Ферјанчић, *Деспоти*, 124–126; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 209.

⁷⁰⁶ Réthy, *Corpus* II, Т. 3, бр. 61.

⁷⁰⁷ Dimnik, *Dobrinić, Medieval Slavic Coinages*, 67, 197, бр. 1.1.1, 1.2.1.

⁷⁰⁸ Исто, 128, 221–222, бр. 8.1.1, 8.1.2.

Представа владара на престолу

Први српски владар приказан на престолу, на српском средњовековном новцу, био је краљ Драгутин. Краљ је представљен фронтално, како седи на престолу без наслона, под круном, држећи у десној руци скиптар са крином а у левој глоб са двоструким крстом. Представу допуњује легенда STEF-A-N-REX. Аверсна страна новца носи представу Христа на престолу, под легендом IC-XC.⁷⁰⁹ Осим са скиптаром и глобом, краљ Драгутин ће и на наредним серијама новца који кује бити приказан на престолу, држећи у рукама скиптар а преко крила положен мач, о чему ће још бити речи.

После новца краља Драгутина, представа владара на престолу била је чест и омиљен начин представљања српских владара. На престолу без наслона, у владарском орнату или у војничкој одећи, држећи у рукама скиптар, скиптар и акакију, скиптар и глоб, скиптар и мач или само мач, приказивани су Милутин,⁷¹⁰ Владислав II,⁷¹¹ Стефан Дечански,⁷¹² Стефан Душан као краљ и цар,⁷¹³ цар Урош,⁷¹⁴ Угљеша Мрњавчевић,⁷¹⁵ кнез Лазар,⁷¹⁶ Константин Балшић,⁷¹⁷ деспот Стефан Лазаревић,⁷¹⁸ те деспот Ђурађ⁷¹⁹ и Лазар Бранковић.⁷²⁰

Поред круне, престо је у средњем веку био најзначајнија инсигнија врховне државне власти. Посматрано са материјалне стране, он је представљао место са којег владар влада и господари државом доносећи различите одлуке, али је, истовремено, у апстрактном смислу, био симбол самога владара, државе и династије.⁷²¹

⁷⁰⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 239, бр. 2.3.

⁷¹⁰ Исто, 240, 241, 242, бр. 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.10.

⁷¹¹ Исто, 242, бр. 4.3, 4.4.

⁷¹² Исто, 243, бр. 5.2, 5.3, 5.4.

⁷¹³ Исто, 244, 245, 247, 248, 251, 253, бр. 6.2, 6.3, 6.8.1, 6.8.2, 6.16.1, 6.16.2, 6.17, 6.30, 7.4.

⁷¹⁴ Исто, 257, 259, 262, 263, бр. 9.7.1, 9.7.2, 9.9, 9.16, 9.30, 9.32, 9.33.

⁷¹⁵ Исто, 263–264, бр. 11.1–11.5.

⁷¹⁶ Исто, 272, 273, 274, бр. 24.3, 24.4, 24.11, 24.22, 24.23.

⁷¹⁷ Исто, 278, бр. 30.1.

⁷¹⁸ Исто, 285, 288, 289, бр. 42.4.1, 42.4.2, 42.5.1, 42.5.2, 42.28, 42.29, 42.32.

⁷¹⁹ Исто, 297, 298, 299, бр. 45.29, 45.31, 47.1.

⁷²⁰ Исто, 299, бр. 48.1.

⁷²¹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 24–26; Радујко, *Престо*, 55–57, 83–84; Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 79–83.

Још у претхришћанском периоду, престо је био важан део владарског достојанства, прво на Блиском истоку, одакле је преузет и уведен у владарску иконографију античког Египта, Грчке и Рима.⁷²² Постоје подаци да је, под персијским утицајем, краљ Филип Македонски већ 336. године п. н. е. при јавним наступима користио специјално дизајнирану столицу, *thronos*, да би истакао свој краљевски ранг.⁷²³ Под утицајем Етрураца, *sella curulis*, богато декорисана столица од слоноваче, постаје владарска инсигнија моћи и у античком Риму, симбол самога цара.⁷²⁴ По писању римскога сенатора и историчара Дија Касија, Калигулина (37–41) *sella curulis* била је смештена у храму бога Јупитера на Капитолу и поданици су јој одавали поштовање и када цар није био присутан.⁷²⁵ Цареви Веспасијан (69–79) и Тит (79–81), свој готово божански статус, после победе у Јудеји 71. године, истакли су седећи на трону од слоноваче приликом тријумфалних церемонија приређених у њихову част.⁷²⁶ Трон цара Комода (180–192), у његовом одсуству, прекриван је лављом кожом, симболично се претварајући у трон самога Херкула, као што ће, током Првог васељенског сабора, књига Јеванђеља стављена на престо симболисати само божје присуство током рада сабора.⁷²⁷

Теорија да је власт владару дата од самога Бога, а тиме и трон као једна од најважнијих инсигнија, присутна већ у римској владарској идеологији, свој врхунац ће доживети у средњем веку. Представа владара на трону, са свим одликама *maiestas* типа (хијератично држање, фронталност, симетрија, атрибути моћи), која ће бити карактеристична за представе средњовековних упрестољених владара и на Западу и у Византији, настаје управо у Риму, у периоду тетрархије, када је слика римског императора била првенствено „слика устоличеног божанског извора земаљске власти“.⁷²⁸

Представе владара на престоу *maiestas* типа, у периоду тетрархије, појавиће се и на римском новцу и постаће уобичајан начин престављања царева у V веку, када се на новцу често приказују два владара како седе на престоу један поред другог, у руци

⁷²² Wanscher, *Sella Curulis*, 69, 72, 121.

⁷²³ Spawforth, *The Court of Alexander the Great*, 91.

⁷²⁴ Wanscher, *Sella Curulis*, 121–190.

⁷²⁵ Bertelli, *The King's Body*, 17–18.

⁷²⁶ Takács, *The Construction of Authority*, 67–68.

⁷²⁷ Bertelli, *The King's Body*, 17–18.

⁷²⁸ Takács, *The Construction of Authority*, 88–89.

држећи скиптар, док им је над главом нимб.⁷²⁹ Прву представу фронтално приказаних владара на трону понела је златна мултипла искована у Риму, чије реверсно поље је носило представе царева Диоклецијана и Максимилијана док их крунишу Јупитер и Херакле.⁷³⁰

И на средњовековном Западу је владарев престо имао важно место међу владарским знацима. Био је инсигнија којом се учвршћивала државност и којој је придаван сакрални карактер. Тако ахенски трон Карла Великог (768–814) постаје једино легитимно место за устоличење немачких царева, а тиме и симбол саме немачке државе. На ту традицију везује се и немачко царство Отона I.⁷³¹ Исто значење за енглеску монархију имаће трон краља Едварда, чуван у Капели Светога Едварда у Вестминстерској опатији, на којем, почев од 1308. године, енглески монарси седе током крунидбене церемоније.⁷³² Стога је сасвим разумљиво што још од времена Каролинга представе владара на трону добијају на Западу истакнуто место у сликама владарског ауторитета, прво на владарским портретима у минијатурама, а потом на владарским печатима и у новчарству.

Најстарија позната представа немачког владара на престоу јесте представа лангобардског краља Агилулфа (591–615) на позлаћеном бронзаном шлему, која приказује владара на трону, без круне, са мачем у руци.⁷³³ Из времена Каролинга је сачувано више владарских представа на трону. На минијатури у Зборнику немачког права, *Liber legum*, насталог у периоду између 829–840. године (Модена, Архив Капитоларе Орд. I, 2, fol. 110v), Карло Велики је приказан на трону, док његов син Пипин седи на *sella curulis*. У рукама држе штап и мач, а одевени су у *sagum venetum* (кратак војнички огртач).⁷³⁴ На *sella curulis*, са скиптаром и мачем у рукама, биће представљен и краљ Лотар I на минијатури у *Псалтиру* насталом око 842. године (Лондон, Британска библиотека, Add. MS 37768, fol. 4r).⁷³⁵ Временом ће у каролиншкој владарској слици *sella curulis*, преузета из римског империјалног култа, бити замењена троном са високим наслоном, као на минијатури насталој око 845. године, која се данас

⁷²⁹ MacCormack, *Art and Ceremony*, 165–166, T. 44, 47, 48, 50.

⁷³⁰ Исто, 176–177, T.44.

⁷³¹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 17.

⁷³² Graham, *Ceremonial and Commemorative Chairs*, 1–14, 32–54, 110–126.

⁷³³ McCormick, *Eternal Victory*, 289–291.

⁷³⁴ Münsch, *Der Liber legum*, 71–76; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 234–235.

⁷³⁵ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 239–240.

чува у париској Националној библиотеци (Ms. lat. 1, fol. 423r) и на којој је приказан краљ Карло Ћелави.⁷³⁶

Репрезентативне слике упрестољених владара у временима која следе постају важан и неизоставан део владарске иконографије на Западу. У отонском периоду, осим на минијатурама у јеванђељима, насталим у манастирима у периоду између 900. и 1000. године, где срећемо представе немачких царева на престолу са глобом и скиптаром у рукама (Ахен, fol. 16r и Минхен, Clm. 4453, fol. 24r),⁷³⁷ представе владара на трону појављују се и на званичним владарским печатима крајем X века, а нешто касније и на новцу. Тако је печат из владарске канцеларије Отона III, из 983. године, уместо до тада уобичајене представе бисте или главе владара, понео представу владара на трону. Одмах после њега, исту представу ставиће француски краљ Хуго Капет на свој велики краљевски печат. Представа владара на престолу, са печата Отона III, биће иконографски унапређена за владе његовог наследника, цара Хенрика II, када се на царском печату појављује представа владара на трону *maiestas* типа, која ће постати карактеристична за велике владарске печате средњовековног Запада. Веома брзо понеће је и печати француског и енглеског краља, Анрија I (1031–1060) и Едварда Исповедника (1042–1066).⁷³⁸

Почетком XI века, представе владара на трону понео је и новац који се кује на Западу, прво у Немачкој, а потом и у другим земљама.⁷³⁹ У XII веку представа владара или бискупа на трону биће најчешћи мотив који ће носити аверс немачког новца. На престолу без наслона, под круном, са орбом и скиптаром у рукама, биће представљен и Фридрих Барбароса.⁷⁴⁰

На угарском новцу, први владар приказан на трону био је Стефан IV (1162–1163). Његов сребрни новац је на аверсу носио представу владара на трону без наслона, са скиптаром у руци, а на реверсу представу владара и владарке на трону.⁷⁴¹ Међутим, тек од периода владавине краља Бела IV (1235–1270) представа владара на трону постаће чест мотив на угарском новцу, где ће се задржати до средине XIV века. Владари ће

⁷³⁶ Исто, 244.

⁷³⁷ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 61–64, фиг. 5.

⁷³⁸ Moffett, *A Bulla of Otto III*, 213–217; Bedos-Rezak, *Replica: Images of Identity*, 47–54; Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 12, фиг. 3, 4.

⁷³⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 68, 83, бр. 182.

⁷⁴⁰ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 111.

⁷⁴¹ Réthy, *Corpus I*, Т. 6, бр. 98–100; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 100, бр. 226.

најчешће бити представљани са инсигнијама скиптарара и глоба са крстом у рукама. Иконографско решење упрестољеног краља са угарског новца послужиће као предложак за новац краља Драгутина. Међутим, као у осталим земљама Запада још од XI века, у рукама угарских владара наћи ће се и мач, а први угарски краљ представљен на престолу са исуканим мачем подигнутим увис и скиптаром у другој руци био је управо Бела IV.⁷⁴²

Представе владара на трону понеће и денари и полуденари које кују хрватски банови у периоду између 1204. и 1209. године и који настају као копије угарског новца.⁷⁴³ Од XIII века, представу владара на трону понеће и златан новац Запада, прво енглеског краља Хенрија III (1216–1272), искован око 1257. године,⁷⁴⁴ а потом и француског краља Филипа IV (1285–1314) из 1290/1. године.⁷⁴⁵

Колико је трон на средњовековном Западу био важна инсигнија, којом се доказивала владарска богоизабраност, сведочи и његово континуирано присуство у западном новчарству све до краја средњег века. Временом ће се изглед трона мењати те ће постепено, поред једноставног трона без наслона, владари бити приказивани на престолу са ногама у облику лављих протома или на високим готичким троновима богато декорисаних наслона.⁷⁴⁶

И у византијској владарској идеологији престо је припадао симболима највише државне власти и суверенове благодароване моћи, а приказујући се на престолу, при церемонијама и службама, као и у делима ликовне уметности, византијски цар се саображавао слици Христа Пантократора, извора своје земаљске власти. У складу са овим уверењем, типичним за средњи век, био је осмишљен и изглед Хрисотриклина, велике осмоугаоне сале за пријем у царској палати, где је изнад земаљског престола био приказан Христос у слави, на своме божанском престолу. Судећи према епиграму Менандра Протектора, Хрисотриклин је између 855. и 866. године украшен мозаицима на којима су били приказани Христос на престолу, Богородица, Михаило III, патријарх Фотије, анђели, апостоли, мученици и свештеници.⁷⁴⁷ Под утицајем овог мозаика,

⁷⁴² Réthy, *Corpus I*, T. 13, бр. 228.

⁷⁴³ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 19–21, 154, бр. 2.1.2, 2.1.3, 2.2.1, 2.2.2.

⁷⁴⁴ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 119, бр. 270.

⁷⁴⁵ Исто, 115, бр. 259, T. V, бр. C15.

⁷⁴⁶ Исто, 143, бр. 330, 146, бр. 333, 209, бр. 456.

⁷⁴⁷ *De. Cer.*, (ed. Vogt) I, 4, 17; Matthews, *The Pantocrator*, 154–155; Mango, *The Art*, 184 (*Anthol. graeca I*, 106); Дагрон, *Цар и првосвештеник*, 110, 118–119.

представу Христа на престолу по доласку на власт понео је новац цара Василије I.⁷⁴⁸ Представа Христа на трону са наслоном у облику лире, са овог новца, била је карактеристична и за представе Христа на двама мозаицима у Цркви Свете Софије, насталим у овом периоду.⁷⁴⁹

О изгледу самога трона византијских владара сазнајемо из описа пријема страног амбасадора код цара Константина VII из 949. године, где стоји да је царски трон у Хрисотриклину био направљен по узору на Соломонов, огромних димензија, са уграђеним механизмом који га је час подизао у ваздух, час спуштао на земљу. У склопу трона биле су инкорпориране фигуре лавова као чувара, с обеју страна, нарављене од дрвета опточеног златом, који су ударили реповима о земљу и рикали, а сем рике лавова, „у трону“ се чуо и цвркулт птица.⁷⁵⁰

У византијској уметности, трон је превасходно био атрибут Христа и Богородице, али и библијских владара који се на њему представљају. Портрети византијских царева на трону ретки су ван нумизматичког материјала. Једна од најранијих представа византијског владара на трону јесте представа цара Теодосија I на сребрној посуди израђеној у част прославе царевих деценија 388. године. Цар је представљен у царској палати, на трону смештеном у аркадној ниши, између сувладара Валентинијана II и Аркадија те окружен царском гардом.⁷⁵¹ На минијатурама у рукописима сачувано је неколико представа византијских царева на трону: Нићифора III (Coislin 79, fol. I [2bis]r),⁷⁵² Михаила VII Дуке (Coislin 79, fol. 2r),⁷⁵³ Манојла I (Vat. gr. 1851, fol. 1r [1179]) и Јована VI Кантакузина (Par. gr. 1242, fol. 5v [1375]).⁷⁵⁴ Представе владара на трону су фронталне, статичне и хијератичне. Представљани су са инсигнијама власти на глави и у рукама, а трон је обично масиван, са посебним делом за ноге, богато декорисан, понекад и златан, са наслоном који може бити у облику лире, раван, закривљен итд. На трону су византијски цареви приказани и на минијатурама

⁷⁴⁸ Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 46; Grierson, *Catalogue* III/2, 487, Т. XXX, бр. 1, 2а. 1, 2а2. 2б.4, 2б.5, 2с.2, 2с.5.

⁷⁴⁹ Mango, *The Mosaics of St. Sophia*, 29, фиг. 8; Matthews, *The Pantocrator*, 117–118, 158–159.

⁷⁵⁰ Brett, *The Automata*, 477–487; Mango, *The Art*, 209–210 (Liudprand, *Antapodosis* VI, 5, 8).

⁷⁵¹ MacCormack, *Art and Ceremony*, 214–215, Т. 55.

⁷⁵² Spatharakis, *The Portrait*, 107, фиг. 69.

⁷⁵³ Исто, 110, фиг. 71; Parani, *Reconstructing*, 161, Т. 11.

⁷⁵⁴ Parani, *Reconstructing*, 162, Т. 24.

Скиличине хронике из Мадрида, која је написана средином XI века у Цариграду а завршена око 1300. године на Сицилији или у Северној Италији.⁷⁵⁵

Према делу *Vita Basili*, на мозаичкој декорацији у Кенургиону, новоподигнутој сали царске палате Василија I, уз велики победнички крст, који је доминирао мозаиком златне таванице, била је приказана и царска породица са царем и царицом на престолу, у владарском орнату и под круном.⁷⁵⁶

У византијском новчарству дуго ће се задржати архаичне представе владара на трону настале у периоду тетрархије. На златним солидима у VI веку, на великом трону представљају се владар и његов савладар, као на новцу цара Јустина I и Јустинијана,⁷⁵⁷ или владар и владарка, као на новцу царева Јустина II,⁷⁵⁸ Тиберија II⁷⁵⁹ и Маврикија.⁷⁶⁰ Дељење трона на овим представама било је симбол дељења царског ауторитета, а сама представа била је сада надахнута концептом небеског трона који су, како је истакнуто већ у самом *Никејско-цариградском символу вере* и многим богослужбеним химнама, делили Отац и Син „који се вазнео на небеса и седи са десне стране Оца“.⁷⁶¹ Овакав тип представе владара задржаће се у византијском новчарству и у наредним вековима, а биће посебно популаран у време царева из Македонске династије.⁷⁶²

Појединачне представе византијских царева на престолу, све до позновизантијског периода, слабо су заступљене на новцу. Овакве представе срећемо на фолисима царева Јустинијана II,⁷⁶³ Василија I⁷⁶⁴ и Лава VI.⁷⁶⁵ После пласирања представе упрестољеног Христа на солиду цара Василија, представе владара на трону нестаће са византијских ковања до XIII века, а трон ће бити резервисан за представе Христа и Богородице.

У XIII веку, прве представе владара на трону понеће новац и печати латинских владара у Константинопољу. Аспрон трахеј номизма цара Балдуина I Фландријског у

⁷⁵⁵ Исто, 161.

⁷⁵⁶ Mango, *The Art*, 196–198 (*Vita Basilii*, pp. 321ff.); Brubaker, *Vision and Meaning*, 171.

⁷⁵⁷ Bellinger, *Catalogue I*, 57, T. XII; Grierson, *Catalogue II/1*, 68–69.

⁷⁵⁸ Bellinger, *Catalogue I*, 204, T. L.

⁷⁵⁹ Исто, 276–277, T. LXIII, бр. 23.5, 24, 25.1.

⁷⁶⁰ Исто, 320, LXX, бр. 71.1, 71.2.

⁷⁶¹ Baun, *Tales from Another Byzantium*, 191–192.

⁷⁶² Grierson, *Catalogue III/1*, 107–108, T. IX, бр. 13–14, T. XII, бр. 2.1, T. XIII, бр. 6.1–8.2, T. XXXI, бр. 9a.1–9d.5.

⁷⁶³ Grierson, *Catalogue II/2*, 602, T. XXXIX, бр. 64.

⁷⁶⁴ Grierson, *Catalogue III/2*, 494, T. XXXIII, бр. 12.1–12.6.

⁷⁶⁵ Исто, 515, T. XXXIV, бр. 5.1–5.8.

реверсном пољу је носила представу владара на трону, у орнату византијских царева, под стемом, приказаног са лабарум скиптаром и акакијом у рукама, изнад кога је, у сегменту неба, приказана рука божја, односно представу владара на трону са скиптаром и глобом.⁷⁶⁶ На печатима царева Хенрика Фландријског (1206–1216), Роберта I Куртене (1219–1228) и Балдуина II (1240–1261) представа владара на трону била је западног типа: владар је приказан у хаљини, са отвореном круном, скиптаром и орбом у рукама, а реверсно поље печата носило је коњаничку представу цара.⁷⁶⁷ У овом периоду се представа владара на престолу нашла и на новцу који кују владари новостворених византијских држава, никејски цареви Јован III Ватац⁷⁶⁸ и Теодор II Ласкарис,⁷⁶⁹ те солунски владар Јован Комнин Дука.⁷⁷⁰ Владари су представљени на трону високог наслона (Никеја) или на трону без наслона (Солун), у царском орнату под стемом, а у рукама су им различите инсигније: скиптар, акакија, глоб, лабарум или мач, као на представи никејског цара Јована III Ватаца.⁷⁷¹ Представа владара на трону биће преузета од Палеолога. Понеће је новац царева Михаила VIII,⁷⁷² Андроника II⁷⁷³ и Андроника III,⁷⁷⁴ а једино ће цар Михаило VIII бити представљен на трону са мачем.⁷⁷⁵ Међутим, представе владара на трону у Византији нису добиле значај који су имале на Западу. После новца цара Андроника III Палеолога, овакве представе се губе са монета ромејских владара. Колико је познато, представе владара на престолу никада се нису нашле на византијским царским печатима.

На бугарском новцу, прву представу владара на трону понео је бакарни новац цара Константина Тиха Асена. Иконографско решење представе цара на трону без наслона, у царском орнату под стемом, који у рукама држи лабарум скиптар и акакију и над

⁷⁶⁶ Hendy, *Catalogue IV/2*, 675–676, Т. XLIX, бр. 3.1–3.4, 4.2, 4.4, 4.5.

⁷⁶⁷ Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 188–191, бр. 97.1, 98.1, 98.2, 99.1, 99.2.

⁷⁶⁸ Hendy, *Catalogue IV/2*, 498, 606, Т. XLIV, бр. 4.2, 4.4.

⁷⁶⁹ Исто, 523, Т. XXXIV, бр. 8.

⁷⁷⁰ Исто, 586, Т. XLII, бр. 10.1, 10.2.

⁷⁷¹ Исто, 507, Т. XXXIV, бр. 54.1, 54.3, 55.

⁷⁷² Grierson, *Catalogue V/1*, 114, бр. 7, 120, бр. 17–23, 122, бр. 49–50.

⁷⁷³ Исто, 150, бр. 13–14, 152, бр. 32, 157. бр. 3.

⁷⁷⁴ Исто, 171, бр. 5.

⁷⁷⁵ Исто, 120, бр. 19; Grierson, *Catalogue V/2*, Т. 6, бр. 91–95.

којим је представа руке божје, преузето је са новца латинског цара Балдуина I.⁷⁷⁶ Међутим, овакав тип представе владара на бугарском новцу биће ретко заступљен, па се, поред Константина Асена, на трону приказује још само цар Иван Страцимир на грошима кованим у Видину.⁷⁷⁷

Од друге половине XIV века, престони печат постаће обележје аверсне стране великих двостраних печата босанских краљева. Представу владара на трону на печату босанских краљева први пут је понео велики двострани печат Стјепана Твртка I као краља, који није сачуван али се помиње у Твртковој повељи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380. године.⁷⁷⁸ Први овакав престоно-коњанички печат очуван је са повеље краља Стјепана Дабише (1391–1395), из 1395. године, на којем је краљ представљен на раскошном готичком престолу са неколико етажа, са круном, скиптаром и орбом, под његовим ногама леже два лава, а са обеју страна престола по два анђела држе хералдичке штитове.⁷⁷⁹ Овакав тип владарског печата у Босни биће у употреби до XV века.

Нешто раније него на печатима, под утицајем српског новчарства, представа владара на трону нашла се на босанском новцу, прво на динару бана Стјепана Котроманића,⁷⁸⁰ а потом на динару који кује Твртко као бан.⁷⁸¹ Међутим, за разлику од српског новца, где је представа владара на престолу у новчарству присутна до пада српске средњовековне државе, после динара које кује Твртко као бан овај тип представе више се не појављује на босанским ковањима.

У српској средњовековној држави, престо је био основна инсигнија врховне власти. Већ Стефану Немањи припада престо „отачаства“, односно престо српских великих жупана, о којем он, у аренги Хиландарске оснивачке повеље, препуштајући га сину Стефану Првовенчаном, говори: „Оставих на престолу мојем и у Христом дарованој ми владавини љубљеног ми сина Стефана.“⁷⁸² Том приликом, како ће написати

⁷⁷⁶ У периоду између 1220–1250. године, највећи део монетарне масе бугарског новца чиниле су имитације бакарног новца латинских царева те владара Никејског и Солунског царства. Mirković, Dobričić, *Medieval Slavic Coinages*, 122–124, 219–220, бр. 3.1.3.

⁷⁷⁷ Исто, 136–138, 225–226, бр. 10.1.1, 10.1.2.

⁷⁷⁸ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 23–24.

⁷⁷⁹ Исто, 25–32.

⁷⁸⁰ Mirković, Dobričić, *Medieval Slavic Coinages*, 69–70, 198, бр. 2.1.4, 2.1.5.

⁷⁸¹ Исто, 71–72, 198, бр. 3.1.2.

⁷⁸² Miklosich, *Monumenta Serbica*, 2–6; Бојовић, *Краљевство и светост*, 46.

Доментијан, Стефан Немања ће подвући сакрални карактер престола као инсигније врховне власти српског краљевства речима: „Овај престо моје владавине дарован ми је од Владике небеског цара“.⁷⁸³ Престо отачаства, који је Немања предао сину, припадао је владару лично, односно искључиво његовим наследницима те Немања, приликом предаје власти, наглашава: „И овај мој престо нека је благословен од Господа Бога мога и од мене оца твога теби и деци твојој, и после деце твоје и целом семену твом до века“.⁷⁸⁴

Све до краја српске средњовековне државе престо ће, као најстарија инсигнија врховне власти, представљати трансперсонални и трансдинастички симбол моћи.⁷⁸⁵ Као владарска инсигнија добијена благословом предака биће најчешће помињан предуслов доласка на власт у аренгама владарских повеља из друге половине XIII и из XIV века.⁷⁸⁶ Једини у целини сачувани престо српских владара средњег века јесте краљевски престо Стефана Дечанског у његовој задужбини Високим Дечанима. Престо је смештен у јужној певници, израђен је од белог мрамора, а припада типу престола бокса који има најближе аналогије са престолима норманских краљева Сицилије и престолима популарним у дворској уметности Запада.⁷⁸⁷

Представе српских владара на трону очуване су у монументалном сликарству, у представама државних сабора који за предмет имају ступање на престо српских великих жупана и краљева. Најстарија овакава представа сачувана је из времена краља Уроша I у припрати манастира Сопоћана (1264), потом следе саборске слике у своду Драгутиновог параклиса у Ђурђевим ступовима (1282–1283) те у Цркви Светога Димитрија у Пећкој патријаршији (1345–1346). На овим представама, у средишту композиције, приказани су владари на трону, окружени групама црквених и световних достојанственика. Ради се о представи владара у владарском орнату, приказаног са инсигнијама власти (круном, скиптаром, акакијом) на престолу високог наслона (устоличење Стефана Немањића, устоличење краља Уроша I и устоличење краља

⁷⁸³ Доментијан, *Живот светог Саве и светог Симеона*, 268; Бојовић, *Краљевство и светост*, 94; Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 80.

⁷⁸⁴ Доментијан, *Живот светог Саве и светог Симеона*, 268–269; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 25; Бојовић, *Краљевство и светост*, 95; Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 80.

⁷⁸⁵ Радујко, *Престо*, 62.

⁷⁸⁶ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 25; Радујко, *Престо*, 62; Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 81–82.

⁷⁸⁷ Радујко, *Програм живописа око краљевског престола*, 301–302.

Драгутина) или о представи двојице владара који седе на престолима постављеним један поред другог (Свети Симеон и краљ Милутин у Пећи) или делећи престо, као на слици Сабора у Дежеву из 1282. године.⁷⁸⁸ Представа владара на трону, на овим композицијама, била је симболична слика увођења владара у моћ добијањем „стола“ светопочивших краљева српских.

С обзиром на значај и поштовање престола као најстарије и најзначајније инсигније српских владара, не изненађује да се слике упрестољених краљева срећу јако рано на владарским печатима. На печату краља Радослава са његовог уговора Дубровнику, од 4. фебруара 1234. године, приказан је престо, али због лоше техничке израде типара није јасно да ли краљ на престолу седи или стоји поред њега.⁷⁸⁹ Представу краља на престолу носиће и аверс двостраног престоног печата краља Владислава I са његове повеље Дубровнику, из 1240. године, на којем ће краљ на престолу бити представљен под круном са препендулијама, држећи скиптар који се завршава љиљаном и глоб са крстом.⁷⁹⁰ Печати престоног типа остаће присутни у српској дворској канцеларији све до средине XIV века. Носиће их печати краљице Јелене⁷⁹¹ и краљева Милутина⁷⁹² и Душана.⁷⁹³ Представа владара на престолу појавиће се потом на средњовековним владарским печатима још само једном, на печату деспота Стефана Лазаревића.⁷⁹⁴

Присуство и значај који је представа владара на престолу имала у хришћанском свету и његовом новчарству, посебно на Западу, одразили су се и на иконографију српског новца. У зависности од избора и споја елемената који ће се у њеној иконографији наћи, у различитим периодима српског друштва, ова представа ће добијати нове симболичке слојеве који ће бити кадри да у први план изнесу кључне идеје друштва у којем је настала.

У време када се први пут појавила на српском новцу, за време владавине краља Драгутина, слика владара на престолу била је одраз идеолошког схватања о значају престола као најстарије и најважније инсигније српског краљевства, како је то већ било засведочено у српским писаним изворима, дипломатичком материјалу, живопису

⁷⁸⁸ Ђурић, *Историјске композиције*, 121–148; Радујко, *Престо*, 63–71; Војводић, *Идејне основе*, 172.

⁷⁸⁹ Ћремошник, *Студије*, 119–120; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 104.

⁷⁹⁰ Ћремошник, *Студије*, 120–121; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 104–105.

⁷⁹¹ Ћремошник, *Студије*, 123.

⁷⁹² Исто, 125–126; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 106.

⁷⁹³ Ћремошник, *Студије*, 128–129; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 107.

⁷⁹⁴ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 110–111.

цркава и на представама на владарским печатима. Било је стога очекивано да се, по обнови ковања, престо нађе у слици власти на српском динару као још један симбол којим се истицало порекло и легитимитет наслеђене власти.

Представа владара са мачем

Представа владара са мачем појавила се, у српском новчарству, први пут на ковањима краља Драгутина. Реч је о динару који у реверсном пољу носи представу владара на престолу, без круне, у десној руци са скиптаром који се завршава крстом, а у левој са мачем положеним преко крила. Представу владара допуњује легенда MONETA RE-GIS STEFANI. У аверсном пољу новца налази се представа Христа на престолу под легендом IC-XC.⁷⁹⁵

После времена краља Драгутина, бројне емисије српског динара, коване до деспота Лазара Бранковића, понеле су, на свом реверсу, представу владара са мачем. На њима је владар представљен како седи на престолу или стоји, у владарском орнату или у војничком оделу са панцирном кошуљом, а фокус владарске слике, на овој врсти новца, чини представа мача исуканог из корица, обема рукама стиснутог, положеног преко крила или усправљеног.⁷⁹⁶

Мач на новцу српских владара припадао је корпусу ратничких инсигнија средњовековних владара, заједно са копљем, штитом и шлемом. Као владарски знак, био је нарочито значајан за истицање средњовековне хришћанске слике о владару ратнику. Прототип из којег је израсла ова варијанта владарског култа у средњовековном друштву била је слика о савршеном монарху створена у римском империјалном култу.

Већ код римских писаца, у слици о савршеном владару, проналазимо идеал идеалног вође, вође ратника. Римски цар, по дефиницији Макса Вебера, био је „харизматски вођа“, онај чија снага је зависила од убеђења његових поданика да су врлине које поседује – *virtus, clementia, iustitia, pietas*, а које га уздижу изнад обичних

⁷⁹⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 239, бр. 2.4.2.

⁷⁹⁶ Исто, бр. 2.4.1, 3.6, 4.4, 5.2, 5.3, 5.4, 6.2, 6.3, 6.8.1, 6.8.2, 9.16, 24.11, 42.2, 42.16, 42.22, 42.26, 42.29, 45.19, 45.23, 45.24, 45.29, 45.31, 47.1, 47.2, 48.1.

смртника, неопходне за њихову добробит.⁷⁹⁷ Једна од најважнијих владарских врлина – *virtus*, коју је римски император требало да поседује још од републиканског периода, била је храброст и непобедивост. Непобедивост, као владарска врлина, била је неизоставна тема сваког панегиричара, од Плинија до Георгија Писиде, а владареви војни успеси потврђивали су његово право да влада. Римски владар је био вођа који активно учествује у биткама, који у њима побеђује и потом прославља тријумфе спектакуларним церемонијама. Империјална уметност, церемонијал, а посебно римски новац, глорификовали су владарске победе, па у римском новчарству срећемо бројне серије новца које носе слогане попут VICTORIA AETERNA или VICTORIAE AVGVSTORVM.⁷⁹⁸

Различити типови представе владара као ратника срећу се у склопу владарског портрета на римском новцу. Једна од главних карактеристика ове представе била је војничка униформа и оружје са којим се владар представљао: војнички огртач – *paludamentum*, оклоп, копље и штит, са бројним варијацијама.⁷⁹⁹ У римској владарској иконографији, копље је било симбол највећег ауторитета и војног и цивилног. Као симбол бога рата и самога рата, у прославама тријумфа, златно копље је ношено испред владара, а владарском портрету на новцу давало је експлицитан војни карактер.⁸⁰⁰ У трећем веку, на новцу који се кује, као новина у опреми цара појављују се шлем и мач. Мач – *pugio*, са карактеристичном дршком која подсећа на главу орла, у руци владара је први пут представљен на медаљонима царева из династије Севера, а потом на новцу царева Александра Севера (222–235) и Гордијана III (238–244). Мач, као војничка инсигнија, био је посебно популаран на новцу који кују војнички цареви од 260. године, а највише представа цара са мачем у рукама носили су медаљони и новац цара Проба (276–282). После периода дијархије, мач изостаје на ковањима римских царева и појављује се, поново, на новцу Константина Великог.⁸⁰¹ Оваква врста

⁷⁹⁷ Gerth, Wright Mills, *From Max Weber*, 196, 245; Wallace-Hadrill, *The Emperor and His Virtues*, 298.

⁷⁹⁸ Wallace-Hadrill, *The Emperor and His Virtues*, 315, 316; McCormick, *Eternal Victory*, 3–5, 11–35; Hedlund, *Coinage and Authority*, 57; Takács, *The Construction of Authority*, 8, 57, 65 и др.

⁷⁹⁹ King, *Roman Portraiture*, 133; Hedlund, *Coinage and Authority*, 52–56.

⁸⁰⁰ Alföldi, *Hasta – Summa Imperii*, 2–4; Hedlund, *Coinage and Authority*, 54; Grotowski, *Arms and Armour*, 329–330.

⁸⁰¹ Gnecci, *I medaglioni Romani*, I, 45, 50, бр. 1, бр. 3; Grotowski, *Arms and Armour*, 118–119.

мача, као знак царског ауторитета, приказана је у рукама терарха на статуи која се налази на фасади Цркве Светога Марка у Венецији.⁸⁰²

Слика римског владара као тријумфалног вође ратника у периоду од V до VII века прихваћена је и уклопљена у слику идеалног хришћанског монарха на Западу и у Византији. Само хришћанство, након проглашења Миланског едикта 313. године, постало је религија тријумфа, извојеваног под знаком крста, на бојном пољу, уз слоган: „Под овим знаком ћеш победити!“ И као што тријумфална иконографија постаје централна тема нове религије тако долази и до радикалне трансформације лика самога Христа, који се сада представља сликама резервисаним за римске царе, између осталог и као ратник у ратничкој униформи, у златном оклопу и огртачу причвршћеном фибулом, носећи крст, оружје своје победе.⁸⁰³

Улога средњовековног владара, како је илустровано већ у делу Еузебија из Цезареје, била је „слика“ Христа на земљи, а његов превасходни задатак јесте да оствари Христову владавину на земљи. Узор владару је сам Христос, а са напредовањем хришћанства, монархијски идеал надахњује се новим узорима, посебно онима из Старог завета, пре свих царем Давидом, Соломоном, Мојсијем, Исусом Навином итд. Да би се владар уподобио Христу и од земаљског царства начинио имитацију небеског, на средњовековном Западу и у Византији постојала су владарска огледала, *specula regum*, списи са упутствима и моралним саветима владару о узорном владању. У њима се дефинишу личне вредности које добар владар треба да поседује: осећање за правду (*iustitia*), побожност (*pietas*), понизност у вери (*humilitas*), благост (*clementia*), милосрђе (*misericordia*) итд.⁸⁰⁴ Међутим, за одржање и одбрану божјег поретка на земљи, од владара је очекивано и да посегне за оружјем, да буде ратник божји, победилац у Христу. На такву улогу средњовековног владара подсећале су, између осталог, сцене симболичне инвеституре у којима владар, од Христа а преко анђела Господњих, заједно са осталим инсигнијама власти добија и оружје, мач или копље. Сцене божанске инвеституре владара оружјем сачуване су и на Западу и у Византији, као и у земљама под њеним утицајем.

⁸⁰² Volbach, *Early Christian Art*, сл. 25; Hedlund, *Coinage and Authority*, 119; Grotowski, *Arms and Armour*, 362, нап. 216.

⁸⁰³ Grabar, *L'Empereur*, Т. XXVII; Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 72–73.

⁸⁰⁴ Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel*, 1, 9, 10, 35; Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 102–113; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 418–423; Марјановић-Душанић, *REX IMAGO DEI*, 136–137.

На портрету немачког краља а касније и цара Хенрика II (1004–1014) у *Сакраментару* Државне библиотеке у Минхену (Clm 4456, fol 11^v) владар је представљен у владарском орнату док га Христос у мандорли крунише, а два анђела му са неба доносе мач и копље.⁸⁰⁵ Да је владар као ратник схватан једним од темеља идеалне хришћанске државе на средњовековном Западу сведочи и преамбула писма миланског епископа Одилберта немачком краљу и цару Карлу Великом, послатог 809–812, у којем се говори да је краљ своју власт, заједно са повереним му народом, примио директно од Бога те да му је задатак, као некада Давиду и Христу, да заштити *populum Christianum* и праву веру.⁸⁰⁶ У заштити свога народа и своје вере владар постаје *christomimētēs*, а снага краљева снагом самога Бога.⁸⁰⁷

Војни аспекти владарске службе и победа као њихова есенцијална карактеристика били су стално присутни у слици владарског ауторитета која се среће у литератури, уметности, церемонијалу, на владарским печатима и новцу средњовековног Запада. Једна од најстаријих представа немачких владара на престолу, представа лангобардског краља Агилуфа, приказује га како једном руком благосиља а другом држи мач.⁸⁰⁸

Представа владара као ратника од времена Карла Великог бива уврштена у иконографију владарског портрета на каролиншким печатима, где се краљ представља у ратничкој униформи, са копљем и штитом. Овакава представа владара се први пут појавила на сребрном медаљону Константина Великог, искованом 315. године, и послужила је као узор за представе византијских владара на златном новцу који се кује у V и VI веку.⁸⁰⁹ Сличну слику владара носио је и новац меровиншких краљева из VI века.⁸¹⁰

Осим копља, штита и шлема, у каролиншкој владарској иконографији, између 810. и 830. године, као важна владарска инсигнија појављује се и мач. Са њим је, на већ

⁸⁰⁵ Beckwith, *Early Medieval Art*, 113–115; Војводић, *Владарски портрет српских деспота*, 92–94; Војводић, *Идејне основе*, 208–209.

⁸⁰⁶ Wallace-Hadrill, *The Frankish Church*, 229; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 291.

⁸⁰⁷ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 48.

⁸⁰⁸ McCormick, *Eternal Victory*, 289–291.

⁸⁰⁹ Копље, као најважнија инсигнија владара ратника, преузето је из римског империјалног култа и у Византији и у краљевству Лангобарда, што је све утицало на његову појаву у склопу каролиншког владарског портрета. Gasparri, *Kingship Rituals and Ideology*, 98–99, 112; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 219, нап. 56, фиг. 50.

⁸¹⁰ McCormick, *Eternal Victory*, 338–339, фиг. 13.

помињаној минијатури у зборнику немачког права *Liber legum*, на трону приказан краљ Карло Велики и његов син Пипин, као и краљ Лотар I на минијатури у Псалтиру. У војничкој униформи, са оружјем у рукама, како је приказиван на сачуваним империјалним портретима, каролиншки владар био је *miles Christi*, ратник победник, а идеја глорификације богодане власти и истицања њеног тријумфалног карактера оружјем, која је лежала у основи оваквих представа, остала је исписана у натпису на печату Карла Великог, који гласи: „Нека буде слава Христу и победа краљу Карлу“.⁸¹¹

Идеју о владару као ратнику победнику носе и владарски портрети англосаксонских краљева који настају од XI века. Први англосаксонски краљ представљен са оружјем у рукама јесте Кнут Велики (1016–1035). На двоструком портрету, који се налази на почетној страни *New Minster Liber Vitae* (Лондон, Британска библиотека, MS Stowe 944, fol. 6), у доњој зони су приказани краљ и краљица које, посредством анђела, крунише Христос у мандорли док донирају крст новој цркви. Оно што је карактеристично на овом портрету јесте велик мач у корицама који владар држи у левој руци а који својом величином пробија оквир слике.⁸¹²

Представа владара са мачем присутна је и на најстаријем очуваном енглеском владарском печату, печату Едварда Исповедника, где је на једној страни печатне буле владар приказан на престолу, са круном, држећи мач у левој а скиптар у десној руци.⁸¹³ Представа владара на престолу, са круном, мачем и скиптаром, постаће уобичајена на печатима краља Вилијама I Освајача и његових наследника. На престолу, са усправљеним мачем у руци, краљ Вилијам је приказан и на таписерији из Бајеа, заједно са краљем Харолдом II (1066).⁸¹⁴ После 1052. године, представу владара ратника са мачем и шлемом понео је и англосаксонски новац.⁸¹⁵

Архаична слика краља ратника постала је посебно популарна на Западу у XII веку, од почетка крсташких ратова. Узвиком папе Урбан II „Бог тако хоће“, којим је у Клермону 1095, позвао у Први крсташки рат, створен је *miles Christi*, спреман да умре *pro fide* и *pro patria*.⁸¹⁶ Смрт за веру у одбрани Свете Земље, у служби Христу, од ратника је, веровало се, стварала свеца мученика и отварала му небеско блаженство,

⁸¹¹ +GLORIA SIT XPO REGI VIC(TORIA CARLO). McCormick, *Eternal Victory*, 370, нап. 182.

⁸¹² Karkov, *The Ruler Portraits*, 121–135.

⁸¹³ Исто, 136, 158–159; Bedos-Rezak, *The King Enthroned*, 63.

⁸¹⁴ Rud, *Der Teppich von Bayeux*, 31, 44, 71; Grotowsky, *Arms and Armour*, 362, нап. 218.

⁸¹⁵ Karkov, *The Ruler Portraits*, 160.

⁸¹⁶ Cowdrey, *Pope Urban II's Preaching*, 180; Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 232–242.

како је опевано у *Песми о Роланду*,⁸¹⁷ најпознатијој међу бројним трубадурским песмама. Колико је у овом периоду било значајно бити витез и припадати класи хероја на чијем челу стоје Свети Ђорђе, патрон крсташа,⁸¹⁸ и Карло Велики, светац и витез *par excellence*,⁸¹⁹ сведоче бројна врло популарна књижевна дела у којима се славе витезови ратници, при чему су посебну популарност имали романи о краљу Артуру и Александру Македонском,⁸²⁰ који се као витез крсташ помиње чак и у *Песми о Роланду*.

Готово истоветне црте показују култови владара мученика канонизованих у XII веку, саображени моделу светог владара који је *athleta Christi*, идеалан свети витез.⁸²¹ Иконографију светог владара витеза, израслу из таквог идеолошког оквира, одсликава гробна статуа пољског краља Казимира IV (1447–1492), на којој је краљ представљен у владарском орнату, са круном, у левој руци држећи скиптар а у десној велик мач исукан из корица.⁸²² Као некада римски цар, који је *virtus* доказивао победом на бојном пољу, идалан владар Запада, у XII и XIII веку, доказивао је своје право на титулу ратујући, при чему симбол његове праведне борбе постаје исукани мач.⁸²³

Уручивање мача владару, као инсигније која је представљала главни знак војне власти, било је саставни део церемоније краљевског проглашења на Западу у XII и XIII веку. У сачуваном програму крунисања француских владара, *Орду* из 1250. године, владар је, међу осталим инсигнијама власти, добијао инсигније витеза ратника, златне мамузе и мач. Након свечаног уласка владара у цркву, доношења светог мира и полагања свечане заклетве, уследио би ритуал у којем би му велики коморник обуо ципеле на које би војвода од Бургундије наместио златне мамузе. Потом би, у

⁸¹⁷ Bédier, *La Chanson de Roland*, 96; Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 239–240; Baumgartner, *The Raid on Gaza*, 32; Џајс, *Витезови кроз историју*, 100.

⁸¹⁸ Cormack, Mihalarias, *A Crusader Painting of St. George*, 132–141; Riches, *St. Georg*, посебно пог. 4; Klaniczay, *Holy Rulers*, 184; Grotowski, *Arms and Armour*, 103, посебно нап. 154.

⁸¹⁹ Промовисању култа Карла Великог као свеца витеза допринео је поетски текст *Histoire du voyage de Charlemagne à Jerusalem*, настао у XI веку, који описује цара као првог крсташа, првог ослободиоца Свете земље и колекционара светих реликвија. Klaniczay, *Holy Rulers*, 172, нап. 67; Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 240; Baumgartner, *The Raid on Gaza*, 32; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 69–70.

⁸²⁰ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 241; Klaniczay, *Holy Rulers*, 167; Baumgartner, *The Raid on Gaza*, 32; Џајс, *Витезови кроз историју*, 101–110.

⁸²¹ Klaniczay, *Holy Rulers*, 161–194; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 60–61 и др.

⁸²² Gieysztor, *Nine Gesture*, 155, фиг. 9.1.

⁸²³ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 259–260.

сложеном ритуалу, архиепископ владару уручио мач извучен из корица, као и саме корице, а који је, пре чина уручења, био положен на олтар, заједно са осталим инсигнијама. Током преосталог дела церемонијала и мисе, усправљени мач је ношен испред краља да би по завршетку крунисања био враћен у палату. Затим је следио чин миропомазања владара и уручења осталих владарских инсигнија: тунике, огртача, прстена, скиптара, штапа и круне, после чега је владар, у пуној слави, седао на свој трон. Улога владара као витеза ратника, чувара државе и цркве, који има дужност да обема служи, била је тиме истакнута и у самом чину крунисања француских владара у катедрали у Ремсу.⁸²⁴ Уручење мача владару приликом крунисања, како сведоче сачувани документи, било је саставни део церемонијала у свим државама тадашњег Запада: Француској, Немачкој, Норвешкој, Данској, Шведској,⁸²⁵ Пољској,⁸²⁶ Енглеској⁸²⁷ итд.

После чина инаугурације, следио је краљев први свечани улазак на коњу у главни град, *adventus*, где је владар, кроз ритуалне свечаности тим поводом приређиване, потврђивао граду стечена права или давао нова. Свечани *ovatio* новопроглашеног краља временом је постао саставни део церемоније крунисања владара средњовековног Запада, инаугурациони ритуал. Владар је у свом првом, симболичном уласку у главни град долазио или у владарском орнату или као војник, у пуној ратној опреми, али је карактеристично да је испред краља на коњу увек ношен мач као симбол његовог права на круну.⁸²⁸

Представе владара са исуканим мачем као знаком највише државне власти, које су се на новцу и печатима Запада појавиле у XI веку, постале су веома омиљене у наредном столећу, када се владар као ратник са мачем представља како седи на престолу и држи исукан мач, усправљен у десној руци, најчешће у ратничкој одећи, са огртачем и панциром.⁸²⁹ Владар са подигнутим мачем могао је бити представљен и како стоји⁸³⁰

⁸²⁴ Le. Goff, *Three A Coronation Program*, 46–58.

⁸²⁵ Hoffmann, *Eight Coronation*, 125–152.

⁸²⁶ Gieysztor, *Nine Gesture*, 158–160.

⁸²⁷ Karkov, *The Ruler Portraits*, 134.

⁸²⁸ Bryant, *Six Medieval Entry Ceremony*, 95, 105–106; Kipling, *Enter the King*, 37–42.

⁸²⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 75, 83, 132, 143, 146, бр. 153, бр. 312, бр. 330, бр. 333.

⁸³⁰ Исто, 99, 127, 143, 146, бр. 220, бр. С18, бр. 331, бр. 334.

или као витез коњаник који замахује мачем или му он виси о боку.⁸³¹ Овакве представе владара биле су заступљене и на новцу који се кује у крсташким државама.⁸³²

Мач, уз круну и престо најзначајнија инсигнија власти владара на Западу, којом је монарх стицао војну власт неопходну за вршење владарских дужности, остаће једна од битних карактеристика владарске представе на средњовековном новцу Запада све до краја XV века.

Идеја о владару као ратнику била је присутна и у Византији од настанка царства, о чему сведоче многобројни писани извори и дела ликовне уметности. Иако се у владарским огледалима, која износе листу врлина које један византијски цар мора да поседује, владар нигде не хвали као ратник већ напротив, као миротворац,⁸³³ империјална пропаганда и панегирици који су је пратили промовисали су идеју о владару ратнику и праведном рату који води у борби за очување византијске територије. Борба за мир, као кључна идеја у византијском ставу према рату, и тријумф, као божански дар владару за испољене врлине у овој борби, стоје и у уводу Еклоге царава Лава III и Константина V, издате у 741. години, где се, између осталог, каже: „Од када је Бог ставио у наше руке царску власт... верујемо да не постоји ништа веће и часније што можемо да урадимо него да владамо по праву и правди... а ако будемо крунисани од Његове свемогуће руке победом над нашим непријатељима (што је много драгоцене и вредније дивљења од круне коју носимо) завладаће мир...“⁸³⁴

Како се истиче у овом пасусу, и царска власт и царски тријумф долазили су од Бога, били су његова воља. У византијској владарској идеологији, владар је увек био препознат и слављен као *miles Christi*, победоносац у борби против неверника – од славног Јустинијана I, који је у уводном тексту Дигесте и Институције описан, између осталог, као освајач, победоносац и тријумфатор,⁸³⁵ преко цара Ираклија, победника у светом рату против Персијанаца 630. године, где је лично водио све походе и због својих врлина у делу његовог савременика, песника Георгија Писиде, изједначен са херојским Давидом, светим царем Константином и хришћанским мученицима,⁸³⁶ до

⁸³¹ Исто, 97, 104, 121, 124, 150, 182, бр. 215, бр. 233, бр. 273, бр. 285, бр. 342, бр. 299.

⁸³² Исто, 101, бр. 227; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 74, 75, 79, бр. CC127, бр. CC129, бр. CC131, бр. CC141.

⁸³³ Kazhdan, *The Aristocracy*, 43–45; Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 111.

⁸³⁴ Barker, *Social and Political Thought*, 84–85.

⁸³⁵ McCormick, *Eternal Victory*, 68; Takács, *The Construction of Authority*, 126.

⁸³⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 104, 126; Takács, *The Construction of Authority*, 130–131.

Василија II Бугароубице, који је после неуморног ратовања и низа победа сломио Самуилово царство.⁸³⁷ Да је војничка врлина била на врху листе неопходних особина идеалног владара сведочи и став византијског историчара из XIII века, Михаила Хонијата, који ће управо царе Ираклија и Василија II прогласити највећим византијским царевима, оличењем византијске царске врлине.⁸³⁸

Значај владара као ратника посебно је истицан и слављен у Византији под владавином Комнина, припадника малоазијске војне аристократије, од владавине цара Исака I, а у овом периоду, византијски тип владара ратника долази под утицај витешког култа са Запада.⁸³⁹ У преамбулама званичних царских докумената и у панегирицима насталим у овом периоду стално се истиче колико је за царство важно да цар буде успешан војник, са чијим војничким врлинама неће бити упознати само његови поданици већ и непријатељи. Василевс се слави као војник на бојном пољу, генерал и тактичар, описује се лепота и убојност његовог оклопа и оружја у току битке, његова храброст и војничка вештина. Царске победе су прослављане непрестано, готово у исто време када су се догодиле, стварајући тако у престоници стално присутну слику цара тријумфатора.⁸⁴⁰

У похвалним песмама се цар најчешће упоређује са библијским Давидом, царем Константином и осталим славним византијским царевима, али и са Александром Македонским, који ће бити посебно популаран касније, у никејској царској реторици.⁸⁴¹ О наклоности царства ка прослављању ратника и његовог тријумфа сведочи и еп о Дигенису Акриту, способном војнику и вештом ловцу племенитог порекла који постаје царски миљеник, настао око 1100. године.⁸⁴² Милитаризацију царске слике, у овом периоду, прати и јачање култа светих ратника, чије представе су од цара Алексија I Комнина стално присутне на новцу византијских царева.

⁸³⁷ Острогорски, *Историја Византије*, 294–295; McCormick, *Eternal Victory*, 178; Takács, *The Construction of Authority*, 143.

⁸³⁸ Takács, *The Construction of Authority*, 144.

⁸³⁹ Kazhdan, *The Aristocracy*, 43–50; Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 112; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 420–421; Klaniczay, *Holy Rulers*, 184.

⁸⁴⁰ Kazhdan, *The Aristocracy*, 45–47; Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 112–113; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 418–419; Станковић, *Комнини у Цариграду*, 209–218; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 73–75.

⁸⁴¹ Angelov, *Imperial Ideology*, 86–90, 96–97.

⁸⁴² Марковић, *О иконографији светих ратника*, 586–587; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 421; Klaniczay, *Holy Rulers*, 194; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 73.

Идеологија праведног рата и владара ратника била је присутна у Византији и након њеног пада под крсташе, а свој врхунац доживела је у Никејском царству, под Ласкарисима, када долази до глорификације идеје о светом рату, при чему се владар преваходно приказује као војник и генерал.⁸⁴³ О војничкој идеологији Никејског царства сведочи и проглашење цара Теодора II подизањем на штит, старим милитарним церемонијалом васкрслим у Византији средином XI века.⁸⁴⁴ Након обнављања царства под Палеолозима, милитаристичка идеологија Ласкариса је напуштена.⁸⁴⁵

Иако стално присутна у царским документима и панегирицима, слика владара као ратника, са оружјем, у војничкој униформи, није толико заступљена у представама византијских царева. Ако изузмемо представе на новцу, постоји мали број сачуваних примера царског милитарног портрета, од чега највише са представом цара са копљем, које, као ратничка инсигнија и симбол победе владара, доминира у рановизантијском и средњовизантијском периоду.

Уз копље, мач је приказан на најпознатијем портрету византијског цара као ратника, портрету цара Василија II после победе над Бугарима, у *Псалтиру* из Националне библиотеке Светога Марка (Marc. gr. Z. 17, fol. IIIr). Цар је приказан како стоји на супедиону, као ратник у оклопу, са црвеним чизмама, левом руком држећи спуштен мач у црвеним корицама, док под његовим ногама, у проскинези, леже поражени непријатељи царства. Одозго, из сегмента неба, Христос га, посредством анђела, крунише победничким венцем и дарива му копље. Лево и десно од цара, у шест медаљона, представљене су бисте светих ратника, његових помагача у тријумфу. Представа владара допуњена је стиховима у којима се, као оружје царске победе, помиње царско копље којим је застрашио и поразио непријатеља.⁸⁴⁶

Са мачем о појасу, византијски цареви су приказани и на минијатурама *Скилицине хронике* из Мадрида. На једној од минијатура (fol. 10v) приказано је крунисање цара Михаила I церемонијом подизања на штит у склопу проглашења Лава V за његовог сувладара. Оба цара представљена су са нимбовима, у царском орнату, држећи лабарум у руци, док старији ставља круну на главу млађега. Тек крунисани цар о појасу носи

⁸⁴³ Angelov, *Imperial Ideology*, 98–101; Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium*, 16–19.

⁸⁴⁴ Walter, *Raising on a Shield*, 160; Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 114.

⁸⁴⁵ Angelov, *Imperial Ideology*, 105–115; Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium*, 20–22.

⁸⁴⁶ Spatharakis, *The Portrait*, 20–26; Parani, *Reconstructing*, 102, 106; Ђурић, *Нови Исус Навин*, 8; Војводић, *Идејне основе*, 208; Grotowski, *Arms and Armour*, 332.

мач са црвеним корицама. Међутим, у тексту који минијатура илуструје, као инсигније које цар Михаило шаље своме сувладару, помињу се круна, хламида и црвене чизме, али не и мач.⁸⁴⁷ Са мачем у корицама, који виси о десном боку, у *Скиличиној хроници* су представљени и цареви Лав V (fol. 112v) и Теофило (fol. 42v, 75v) док седе на престолу у тренутку њиховог царског проглашења, односно пријема посланства.⁸⁴⁸

На основу сачуваних стихова панегирика упућених цару Манојлу, знамо да је и овај цар у Солуну, на капији једне куће, био представљен на коњу, док му његов саборац, Свети Теодор Тирон, ставља у руке мач.⁸⁴⁹ Као ратник, цар Манојло је, вероватно, био приказан и у ходницима палате Влахерне, који су били осликани сценама његових битака а које су биле приказане и на златним царским посудама.⁸⁵⁰ Из византијске историје XII века, у сачуваном епиграму Теодора Балсамона, који описује слику цара Исака II Анђела (1185–1195), сазнаје се да је и овај византијски цар био представљен на коњу са мачем, борећи се као анђеоло против непријатеља.⁸⁵¹

У рановизантијском и средњовизантијском периоду, копље се истиче као симбол највишег војног ауторитета у Византији. Наслеђено из античког Рима, копље је било присутно у церемонијалу крунисања византијских царева до VI века. У опису крунисања Анастасија I, наводи се да су представници војске, у току церемонијала, носили златно копље испред цара.⁸⁵² Судећи према *Књизи о церемонијама*, и у средњовизантијском периоду је копље било важна инсигнија. У тексту се наводи да је приликом великих верских празника, када је у великој процесiji одлазио у Свету Софију, царски спатариије преузимао од цара богато украшено копље и штит, који су до његовог повратка чувани у отвореном дворишту палате или у капели Светог Теодора, у

⁸⁴⁷ Walter, *Raising on a Shield*, 138; Tsamakda, *The Illustrated Chronicle*, фиг. 3; Војводић, *Идејне основе*, 205; Parani, *Dressed to Kill*, 149–150, нап. 42.

⁸⁴⁸ Tsamakda, *The Illustrated Chronicle*, фиг. 8, 93, 184.

⁸⁴⁹ Mango, *The Art*, 226 (Cod. Marc. Gr. 524, fol. 36^r 202); Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 472; Марковић, *О иконографији светих ратника*, 586; Војводић, *Идејне основе*, 209, 213.

⁸⁵⁰ Mango, *The Art*, 224 (N. Choniates, p. 269); Kazhdan, *The Aristocracy*, 51; Hunt, *Comnenian Aristocratic Palace Decorations*, 140; Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 115; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 471. Царски ратни подвизи и победе били су представљени на мозаицима и муралима царских палата и других важних здања у престоници те на златном царском посуђу у време царева Јустинијана I и Константина V. McCormick, *Eternal Victory*, 68, 136, 148.

⁸⁵¹ Maguire, *The Heavenly Court*, 252.

⁸⁵² Grotowski, *Arms and Armour*, 330.

склопу Хрисотриклина.⁸⁵³ Колико је копље било значајно у корпусу византијских царских инсигнија говори изјава Лава VI који га у *Тактици* назива симболом војне моћи државе.⁸⁵⁴

Мач као део царског церемонијала помиње се први пут у сачуваном документу из IX века, у *Клеторологиону* атриклина Филотеја, састављеном 899. године, за владе Лава VI. Филотеј, високи царски званичник, чије је задужење било организовање царских свечаности, помиње два царска мача која је, у корицама, приликом процесија у Светој Софији, носио царев златар.⁸⁵⁵ И на портретима Свете царице Јелене и цара Теодосија у *Хомилијама* Григорија Назијанског (Cod. gr. 510, fol. 239r, 440r), два дуга царска мача, богато украшених корица, сечивом окренута надоле, приказана су положена на раменима двојице протоспатарија у царској пратњи.⁸⁵⁶ Да су припадници царске гарде у пратњи цара, са мачевима у црвеним корицама ослоњеним на рамена, били стандардна слика византијског царског церемонијала потврђују представе цара на минијатурама (Vat. gr. 1851, f. 1r, Par. gr. 1242, f. 5v и Par. gr. 543, f. 288v).⁸⁵⁷ И у изворима из XI века помињу се царски официри у царевој пратњи који на својим раменима носе мачеве, не само у престоници већ и у војним кампањама.⁸⁵⁸

У време владавине Комнина, током церемоније *прокиписиса*, установљене највероватније у време Манојла I Комнина, цар се са члановима своје породице појављивао на трибини, или стубовима подупртој бини у Светој Софији, а царев мач, с обзиром да је архонтопул, који га је носио, од очију јавности био сакривен завесом, указивао би се као да лебди поред њега. Према писању Псеудо-Кодина, церемонија *прокиписиса* задржала се и под Палеолозима и приређивана је о великим празницима као што су Божић или Преображење.⁸⁵⁹ Истакнута улога мача у царским церемонијалима, до које је дошло за време Комнина, била је повезана са променама у владарској идеологији и милитаризацијом слике самога цара.⁸⁶⁰

⁸⁵³ *De Cer.*, (ed. Vogt), I, 4; Parani, *Dressed to Kill*, 146.

⁸⁵⁴ Grotowski, *Arms and Armour*, 331.

⁸⁵⁵ Исто, 361; Parani, *Dressed to Kill*, 149.

⁸⁵⁶ Parani, *Reconstructing*, 146; Grotowski, *Arms and Armour*, 348, 364, фиг. 81.

⁸⁵⁷ Parani, *Reconstructing*, 145, 146, Т. 24, 97.

⁸⁵⁸ Grotowski, *Arms and Armour*, 364.

⁸⁵⁹ Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 202–203; Jeffrey, *The Komnenian Prokypsis*, 41–53; Parani, *Reconstructing*, 147; Војводић, *Идејне основе*, 168, 183; Angelov, *Imperial Ideology*, 42.

⁸⁶⁰ Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 237–248; Parani, *Reconstructing*, 146–147, нап. 230, 232.

Два мача, као део царске опреме, наводе се и у апендиксу *Књиге о церемонијама* као мач за процесације и мач за пут.⁸⁶¹ Судаћи према писању Константина Порфирогенита, владар је о појасу носио мач увек када је на коњу напуштао своју палату и излазио у град да би обилазио светилишта или учествовао у верским прославама. Међутим, док је ишао пешке, никада га није носио. Марија Парани сматра да је мач, у овом случају, симболично представљао царев ауторитет, мач правде и царевог права да је пресуђује.⁸⁶²

Мач је ношен и приликом прославе царског тријумфа, што се види из описа *adventus* цара Теофила из 831. године у *Књизи о церемонијама*, који је кроз Златну капију ушао у град са тријумфалном капом на глави, са мачем о појасу и скиптаром у десној руци, окружен највишим представницима војске, који су носили златан оклоп и шлем, о појасу им је висио мач, а у руци су држали златно копље.⁸⁶³ Са мачем за појасом, свој тријумф прославио је и цар Василије I са сином Константином.⁸⁶⁴

Мач, као део царског церемонијала, помиње се и у XIV веку у *Трактату о службама*. Након дела који се бави описом царског орната у обредима при прослављању празника, у пасусу који следи, где се набрајају цареви инсигније и њихово симболично значење, наводи се и царев мач, за који се каже да је знак царског ауторитета.⁸⁶⁵ Царев мач увек је чуван у рухариону, а за разлику од IX века, особе које су уживале ту част да се о њему брину били су мега доместик, протостратор, високи официри или чланови царске породице.⁸⁶⁶

На византијском новцу, мач се први пут појавио на ковањима цара Константина IX Мономаха који је, после готово три века одсуствовања, вратио на византијски новац слику владара ратника. Представа владара у војној униформи, под оружјем, била је честа слика византијског златног новца од V до VIII века. На њему је цар представљен у трочетвртинској бисти, са оклопом који је делом прекривао *paludamentum* закачен

⁸⁶¹ Hendy, *Catalogue IV/1*, 173–174.

⁸⁶² Parani, *Dressed to Kill*, 149–150.

⁸⁶³ Исто, 151; *De Cer.*, (ed. Vogt), I, 175–179; Hendy, *Catalogue IV/1*, 174; Grotowski, *Arms and Armour*, 361.

⁸⁶⁴ *De Cer.*, (ed. Vogt), I, 175–179, нап. 119; Hendy, *Catalogue IV/1*, 174; Grotowski, *Arms and Armour*, 361; Parani, *Dressed to Kill*, 151.

⁸⁶⁵ Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 201–202; Parani, *Reconstructing*, 147.

⁸⁶⁶ Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 168, 171, 176; Hendy, *Catalogue IV/1*, 174; Grotowski, *Arms and Armour*, 361, нап. 209.

фибулом на рамену, на глави му је шлем, а у руци држи копље најчешће ослоњено на раме.⁸⁶⁷ Тек за владавине Лава III, овакав тип представе нестаће са византијског златног новца⁸⁶⁸. На исти начин, у овом периоду, цар је представљен и на царским печатима.⁸⁶⁹ Интересантно је да ће се представа владара као ратника са копљем појавити поново у XIII веку, на ковањима латинских владара у Константинопољу.⁸⁷⁰

Владар као ратник, после VIII века, биће представљен на византијском новцу поново тек у XI веку, са ковањима цара Константина Мономаха, али ће копље сада бити замењено мачем. На свом милиаресиону, цар је представљен у оклопу, са дугачким војничким огртачем, држећи дугачак крст у десној руци, док му лева почива на дршци мача у корицама, на који се ослања.⁸⁷¹ Цар са мачем у руци, у царском орнату, представљен је и на златном новцу кованом у истом периоду.⁸⁷² Константин Мономах, који је био сушта супротност византијском појму цара ратника, описан у хроници дворског историчара Михаила Псела, између осталог, као феминизиран и често неозбиљан,⁸⁷³ суочен за кратко време (1042–1043. и 1047) са два озбиљна покушаја узурпације титуле и опсадом престонице,⁸⁷⁴ био је приморан да на своје новцу посегне за мачем који постаје симболом његовог ауторитета и спремности да брани престо. По узору на новац Константина Мономаха, у војничком оделу, ослањајући се на мач у корицама или са мачем о боку, на византијском новцу биће представљен велик број царева: Исак I Комнин,⁸⁷⁵ Михаило VII Дука,⁸⁷⁶ Нићифор III Вотанијат,⁸⁷⁷ Алексије I Комнин,⁸⁷⁸ Јован III Ватац⁸⁷⁹ и латински владари у Константинопољу.⁸⁸⁰

⁸⁶⁷ Grierson, *Catalogue* II/1, 70–76.

⁸⁶⁸ Grierson, *Catalogue* II/1, 74.

⁸⁶⁹ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 7, бр. 3.1, 51–54, бр. 23.1, 23.2, 23.4, 23.5, 23.6, 23.7, 24.1.

⁸⁷⁰ Hendy, *Catalogue* IV/2, 689, 694, T. LI.

⁸⁷¹ Grierson, *Catalogue* III/2, 736, 745–746, T. LIX, бр. 7a.1–7b.3; Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 115.

⁸⁷² Grierson, *Catalogue* III/2, 742, T. LIX, бр. 4a.1–4a.3, 4b, 4c.

⁸⁷³ Исто, 213.

⁸⁷⁴ Острогорски, *Историја Византије*, 315–316; Крسمановић, *Успон војног племства*, 85–139.

⁸⁷⁵ Grierson, *Catalogue* III/2, 759, 761, T. LXIII, бр. 1.2, 1.3.

⁸⁷⁶ Исто, 811, T. LXVII, бр. 7a.1, 7a.2, 7b.1.

⁸⁷⁷ Исто, 830, T. LXIX, бр. 7a, 7b.1, 7b.2.

⁸⁷⁸ Hendy, *Catalogue* IV/1, 210, T. II, бр. 10.2, 10.3.

Пре византијског новца, дугачак, широк мач у корицама појављује се као важна владарска инсигнија у рукама калифа, на златном, сребрном и бакарном новцу Сирије, кованом између 693. и 696. године.⁸⁸¹ Како је већ примећено у науци, иконографска шема овог новца могла је утицати на формирање представе владара са мачем на новцу Константина Мономаха.⁸⁸²

Сечиво мача извученог из корица први пут је севнуло на византијском новцу на хистаменону Исака Комнина искованом у Константинопољу између 1057. и 1059. године, на којем је владар представљен у војничкој одећи, док десном руком држи увис уперен исукани мач а у левој корице. На аверсу новца представљен је Христос.⁸⁸³ Исти тип представе понеће и његови царски печати.⁸⁸⁴ Помало агресивна представа владара ратника, коју је Исак Комнин пласирао на свој новац и печате, одговара слици првог припадника војне аристократије који је, захваљујући своме мачу, успео да освоји круну од цариградске елите. Представа на новцу, која је демонстрирала идеју да је Исак до трона дошао захваљујући своме мачу, са мачем који сада постаје симболом цареве војне моћи, наишла је на бројне критике његових савременика. Цариградски хроничар и теолог Јован Зонара записаће, том приликом, са извесном осудом, да је Комнин, својом представом на новцу, долазак на власт „приписао самом себи а не Богу... и само што није викао – ово ми је прибавило Царство, а не нешто друго“.⁸⁸⁵

Схваћен као претња самој држави, исукан мач је враћен у корице после абдикације Исака Комнина са власти 1059. године, а појавиће се поново на византијским ковањима тек у XIII веку, на новцу никејског цара Јована III Ватаца. На једној серији сребрног новца који кује, Ватац је представљен на престолу, са стемом, у дивитисиону и лоросу, држећи у десној руци исукан мач положен преко крила а у левој корице.⁸⁸⁶ Узор за овакву представу владара била је представа Светога Димитрија са солунског новца,

⁸⁷⁹ Исто, 497, Т. XXXII, бр. 33.1, 33.2.

⁸⁸⁰ Исто, 674, Т. XLIX, бр. 2.4, 2.5.

⁸⁸¹ Grierson, *Byzantine Coins*, Т. 34, бр. 624, 631; Heidemann, *The Evolving Representation of the Early Islamic Empire*, 174–176, фиг. 21–24; Grotowski, *Arms and Armour*, 362–363, нап. 219.

⁸⁸² Parani, *Reconstructing*, 146, нап. 229 са старијом литературом у којој се говори о утицају исламске уметности на појаву мача у Византији; Grotowski, *Arms and Armour*, 362–363.

⁸⁸³ Grierson, *Catalogue III/2*, 762, Т. LXIII, бр. 2.1–2.5.

⁸⁸⁴ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 128–129, бр. 76.1, 76.2, 76.3.

⁸⁸⁵ *Ioannis Zonarae*, III, 666; Крсмановић, *Успон војног племства*, 255.

⁸⁸⁶ Hendy, *Catalogue IV/2*, 507, Т. XXXIV, бр. 54.1, 54.3.

која се први пут појавила на ковањима цара Теодора Комнина Дуке, где је светац представљен на престолу, у туници и панциру, са сагионом, како десном руком држи исукан мач положен преко колена, а у левој руци корице.⁸⁸⁷ На једној врсти трахеја, који кује цар Јован Комнин Дука, иконографско решење представе било је нешто измењено, па је Свети Димитрије представљен како обема рукама држи исукан мач на коленима.⁸⁸⁸

Тип представе Светога Димитрија на престолу, са мачем преко крила, био је типичан за солунску ковницу, а преузет је и на златном печату бугарског цара Јована II Асена.⁸⁸⁹ По узору на Светога Димитрија, на једној серији трахеја искованог у Константинопољу биће представљен и цар Михаило VIII Палеолог.⁸⁹⁰

На бакарном новцу који кује, Јован Ватац биће представљен по узору на представу цара Исака Комнина на новцу, како стоји, у војничкој одећи, држећи у левој руци исукан мач положен на раме, са сечивом према горе, а у десној корице мача.⁸⁹¹ У царском орнату, са мачем у корицама у руци, Ватац је представљен и у друштву Светога Теодора, са ким заједно уздиже крст.⁸⁹² Исто иконографско решење носио је и новац цара Теодора I Ласкариса.⁸⁹³ Велик мач у корицама, уперен увис, биће фокус царске представе на још једној серији сребрног новца Јована Ватаца на којој је цар представљен док му га Свети Ђорђе предаје.⁸⁹⁴

Слика цара Јована Ватаца са исуканим мачем одговарала је царевој слици у похвалним песмама које је, у његову славу, написао Никита Хонијат, који га описује као цара који командује војним кампањама и ноћу те улази у битку без заштитног оклопа, само са мачем у руци.⁸⁹⁵ Мач, као важна инсигнија на новцу владара Никејског царства, одговарао је државној идеологији праведног рата за повраћај престонице и слици владара ратника ствараној у дворској реторици.

⁸⁸⁷ Исто, 558, Т. XXXIX, бр. 9.1, 9.2; Morisson, *The Emperor, the Saint, and the City*, 181.

⁸⁸⁸ Sear, *Byzantine Coins*, бр. 2199.

⁸⁸⁹ Исто, 188, фиг. 61; Morisson, *The Emperor, the Saint, and the City*, 188.

⁸⁹⁰ Grierson, *Catalogue V/2*, Т. 6, бр. 91–95.

⁸⁹¹ Hendy, *Catalogue IV/2*, 508, Т. XXXIV, бр. 56.1, 56.2, 56.3.

⁸⁹² Исто, 492, 495, Т. XXXI.

⁸⁹³ Исто, 457, 458, 463, 464, Т. XXVII, Т. XXXVIII.

⁸⁹⁴ Исто, 498.

⁸⁹⁵ Angelov, *Imperial Ideology*, 101 (Choniates, *Orationes*, 133. II–31).

Представа владара коме његов светац заштитник предаје мач први пут је, на византијском новцу, била представљена на номизми цара Исака II Анђела, искованој у Константинопољу. На овом новцу су цар и арханђел Михаило приказани један поред другог. Цар је под стемом, у царском орнату, а између себе држе велик мач док је изнад њих представљена рука божја.⁸⁹⁶

Исту представу понеће и новац владара Солунског царства, Манојла Комнина Дуке,⁸⁹⁷ који ће поред арханђела Михаила, на једној од наредних серија свог сребрног новца, мач примати и од патрона Солуна, Светога Димитрија.⁸⁹⁸ Представа владара са мачем била је честа на новцу Солунског царства, али за разлику од Никејског царства, мач никада није приказан исукан из корица. Међутим, колико је, у том периоду, мач био важна инсигнија у Солунском царству можда најбоље илуструје представа цара Теодора Комнина Дуке, који је на једној серији свог сребрног новца, у сцени симболичне инвеституре владара, представљен са мачем у руци док Христос спушта круну на његову главу.⁸⁹⁹

Са мачем у рукама, у сцени симболичне инвеституре, био је представљен и епирски деспот Михаило II Комнин Дука. На реверсу једне серије његовог сребрног новца, деспот од арханђела Михаила прима велик мач у корицама док га арханђел истовремено крунише.⁹⁰⁰ Слично иконографско решење понеће и реверс златног новца бугарског цара Јована II Асена, који ће бити крунисан од стране Светог Димитрија док му буде предавао велики мач.⁹⁰¹

После рестаурације царства под Палеолозима, империјална идеологија нове царске династије поново је екуменизам и светска доминација, али пут до њеног остварења, бар како се истицалао у дворској реторици, није водио преко мача. Холобол је писао да Михаило VIII побеђује у биткама својом побожношћу и честитошћу, а не снагом своје армије и бројем војника.⁹⁰² И на царском новцу, који се тада кује, број представа владара са мачем, које су у претходном периоду доминирале, знатно се смањује те је уместо мача на новцу и печатима Палеолога приметна доминација лабарума, оружја

⁸⁹⁶ Hendy, *Catalogue IV/1*, 370, Т. XIX, бр. 1а, 1б.1–1б.5, Т. XX.

⁸⁹⁷ Hendy, *Catalogue IV/2*, 570, Т. XL, бр. 2.1–2.3.

⁸⁹⁸ Исто, 575, Т. XLI, бр. 8.1.

⁸⁹⁹ Исто, 552, Т. XXXVIII, бр. 3а.2, 3с.

⁹⁰⁰ Исто, 629, Т. XLVI, бр. В.2.1.

⁹⁰¹ Исто, 641, Т. XLVII, бр. А.1.

⁹⁰² Angelov, *Imperial Ideology*, 105–115; Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium*, 20.

победи првог византијског цара. Са мачем у рукама на новцу Палеолога биће представљени цареви Михаило VIII⁹⁰³ и Андроник II на свом новцу кованом у Солуну, са крилима, као анђео док држи мач изнад зидина града.⁹⁰⁴

Иако је у дворском церемонијалу присутан као важна инсигнија још од IX века, тек од периода владавине Комнина па до рестаурације царства мач у Византији има исто значење и исти симболику као на Западу, постаје симбол цара ратника и његове војне моћи. До тада је био симбол империјалног ауторитета, симбол царских победа и тријумфа, симболично оружје права и правде. Међутим, иако снажно присутан у похвалним песмама царских панегиричара и на новцу који се кује од XII до друге половине XIII века, у Византији никада није створен „култ мача“ какав је постојао у витешкој култури средњовековног Запада, где мачеви великих витезова бивају упамћени по свом имену и својим магичним моћима, као Екскалибур краља Артура.⁹⁰⁵

У старој српској књижевности, како је то приметио Војислав Ђурић, једно од битних својстава за грађење лика идеалног владара било је његово истицање као ратника, борца за веру и бранитеља свога отачаственог стада. Притом је увек наглашавано да је владар за своје војне подвиге снагу и подстрек добио божанском милошћу, а ратничке особине које је у боју испољавао поређене су са ратничким особинама старозаветних вођа: Мојсија, Давида, Исуса Навина, Гедеона. Уз њих, као праузори српском владару ратнику, помињу се и Свети Димитрије, арханђел Михаило, Свети цар Константин и Александар Македонски.⁹⁰⁶

Војничке црте српског владарског идеала присутне су већ код писаца житија Стефана Немање, па га Доментијан хвали да је „крепак у ратовима, а у сили непобедив, Богу преславан, а непријатељима страшан“.⁹⁰⁷ Немања, по писању његових биографа, битке добија молитвом, али и оружјем на бојном пољу. Пред битку код Пантина, он је узео „Богом даровано му копље“ и, као некад Гедеон, стао пред војнике те рекао: „Као што мене видите такође и ви чините“.⁹⁰⁸ Са копљем у рукама, Немања је извојевао још једну важну победу, па како пише Првовенчани, бугарског владара Стреза „помажући

⁹⁰³ Grierson, *Catalogue V/2*, Т. 6, бр. 91–95.

⁹⁰⁴ Исто, Т. 41, бр. 730, 731.

⁹⁰⁵ Oakeshott, *The Sword*, 42–44; Grotowski, *Arms and Armour*, 365.

⁹⁰⁶ Ђурић, *Нови Исус Навин*, 5–15; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 217–233, 287–302.

⁹⁰⁷ Доментијан, *Живот светог Саве и светог Симеона*, 260; Бојовић, *Краљевство и светост*, 93.

⁹⁰⁸ Доментијан, *Живот светог Саве и светог Симеона*, 237.

и чувајући своју домовину прободe“, као што Свети Димитрије „прободe цара, рођака овог и умори га злом смрћу“. ⁹⁰⁹

И у време краља Уроша I српски владари се описују као непобедиви ратници, па се после краљевих великих војних победа и заузећа византијске територије 1257. године, у мировном уговору између Котора и Дубровника, потписаном исте године, наводи да је склопљен „de mandato domini Uroscii invictissimi regis“. ⁹¹⁰

Древна традиција да је српски владар пре свега ратник огледа се и у повлачењу краља Драгутина са рашког престола 1282. године, после несреће у којој је сломио ногу и био онеспособљен да предводи војску. По речима његовог биографа, архиепископа Данила II, он је тада млађем брату Милутину предао престо, коња свога и оружје своје уз речи: „Краљуј и брани отачаство своје од насиља оних који војују против тебе.“ ⁹¹¹ И док је живот првога краља који ће на српском новцу бити представљен са мачем у рукама првенствено написан као живот веома побожног човека и покајника, *Живот краља Милутина* јесте биографија великог ратника која се, како је Гордон Макданијел запазио; „чита више као витешки подухват него као живот светитеља“. ⁹¹² Архиепископ Данило, у опису Милутиновог живота, посебну пажњу посвећује и са поносом говори о војним подвизима краља и његове војске, а када у војним подухватима, победом свога оружја, Милутин тријумфално проширује границе српске државе, Данило II ће, између осталог, за њега написати да је „као свети Димитрије“ и „као Александар, македонски цар, узвеличан силом на земљи“. ⁹¹³

У биографијама Даниловог ученика о Стефану Дечанском и краљу Душану такође је велика пажња посвећена опису ратова, а српски владари се по својим врлинама поново изједначавају са Мојсијем, Исусом Навином, царем Константином и великим освајачем и ратником, Александром Великим. Пред битку код Велбужда, којој је у житју Дечанског посвећена велика пажња, српски краљ је описан како улази у битку на челу војске у којој је требао да се „прослави са велемоћним својим војницима, као и силни македонски цар, када учини рат са персиским царем Даријем“. ⁹¹⁴ У овом рату, како

⁹⁰⁹ Стефан Првовенчани, *Житје светог Симеона*, 87.

⁹¹⁰ Новаковић, *Законски споменици*, 25; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 225.

⁹¹¹ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 24.

⁹¹² Макданијел, *Данило Други*, 17; Ређеп, *Александар Велики и краљ Милутин*, 20.

⁹¹³ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 106; Ређеп, *Александар Велики и краљ Милутин*, 28.

⁹¹⁴ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 138.

пише Данилов настављач, прославио се и млади краљ Душан „као Исус Навин против иноплеменика“.⁹¹⁵ Колико се поистовећивао са овим старозаветним победником и ратником сведочи Душанова повеља манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму из 1350. године, у којој се цар моли своме заштитнику, архистратигу Михаилу, да га препаше оружјем својим као некада Исуса Навина.⁹¹⁶ Да је мач, који ће постати главна инсигнија Душанове владавине, примио из арханђелових руку, српски цар истаћи ће још једном, у повељи за манастир Хиландар, издатој после 1348. године.⁹¹⁷ Војни тријумф код Велбужда и своју улогу ратника тријумфатора у овој бици наглашаваће оба краља, Дечански у Дечанској повељи речима: „у великој борби, с помоћу божјом... убих цара Михаила и сатрех његову надменост...“,⁹¹⁸ а краљ Душан у својој Повељи уз Законик, где ће написати: „И ми сабравши војнике отачаства нашега... и милошћу божјом победисмо их све победом великом... и Михаилу, цару бугарском мачем главу његову откинух“.⁹¹⁹

Колико су се ратничка и победничка својства природно очекивала од једног немањићког владара сведочи и аренга повеље краља Уроша Мљету из 1357. године, у којој се наводи да побожном владару Христос дарује венац славе а анђео мач победе.⁹²⁰ Иста слика владара ратника примењивана је и на касније српске владаре, па када Константин Филозоф пише *Живот Стефана Лазаревића, српског деспота*, он истиче: „И као што причају о Александру Филиповом/Александру Македонском... убрзо је показао да је бољи од учитеља, било да је реч о ратничким питањима, ратничкој вештини или уметности... он је у свему био први.“⁹²¹

Идеја о српском владару као ратнику и победнику у биткама милошћу божјом, присутна у старој српској књижевности и дипломатичкој грађи, добила је своју визуелну паралелу у неколико ктиторских портрета. Прва представа српског владара са

⁹¹⁵ Исто, 141.

⁹¹⁶ Соловјев, *Одабрани споменици*, бр. 71, 149–150; Ђурић, *Нови Исус Навин*, 11; Поповић, *Представа владара над „царским вратима“*, 29; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 228–229; Војводић, *Идејне основе*, 217.

⁹¹⁷ Соловјев, *Одабрани споменици*, 143; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 34.

⁹¹⁸ Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 309; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 157.

⁹¹⁹ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 157.

⁹²⁰ Соловјев, *Одабрани споменици*, 159–160; Ђурић, *Нови Исус Навин*, 11; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 34; Војводић, *Идејне основе*, 216.

⁹²¹ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, 35.

оружјем у зидном сликарству јесте представа краља Милутина са Светим Ђорђем у Нагоричину, настала 1316–18. године, након победе српских коњаника под командом великог војводе Новака Гребострека против Турака у Анадолији, које је српски краљ послао као помоћ византијском цару. На овој представи, српски владар приноси патрону храма, Светом Ђорђу, модел нагоричке цркве, док му свети ратник пружа мач у корицама, као на бројним примерима византијског новца.⁹²²

У сцени божанске инвеституре владара круном и мачем, који му анђео Господњи спушта у руку, представљен је још један српски прослављени ратник и тријумфатор, краљ Душан, на фасади Цркве Светога Ђорђа у Полошком.⁹²³ Наоружавање српског владара посредством анђела, како смо видели, приказано је и на два портрета деспота Стефана, у Љубостињи и на ктиторском портрету у манастиру Мансији. На репрезентативном ресавском портрету, после мача, који је доминирао у сценама божанског наоружања српских владара, у деспотовим рукама нашло и копље, најважнија ратничка инсигнија Стефана Немање, како су забележили његови биографи.⁹²⁴

Колико је мач био важна инсигнија српских владара, а улога ратника кључна у идеологији српске средњовековне монархије и у њеној пропаганди, најбоље се уочава ако се сагледа сигилографски и нумизматички материјал. Пре новца, српски владар, као ратник са оружјем у рукама, приказан је на владарским печатима, и то први пут на реверсу воштаног печата краља Владислава I са његове повеље Дубровнику, из 1240. године. На реверсу овог печата налази се представа витеза коњаника у оклопу, под шлемом, наоружаног копљем.⁹²⁵

Као витез на коњу представљен је и краљ Урош I на печату причвршћеном на повељи Дубровнику, из 1254. године. Као на печату краља Владислава, владар је у

⁹²² Радојчић, *Портрети*, 37–38; Ђурић, *Три догађаја у српској држави*, 68–69; Тодић, *Старо Нагоричино*, 118–119, црт. 21; Војводић, *Идејне основе*, 227–228.

⁹²³ Ђурић, *Исус Навин*, 10, сл. 4; Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком* (I), 60–63, сл. 1–2; Исти, *Историјски портрети у Полошком* (II), 91–93; Војводић, *Идејне основе*, 196–197.

⁹²⁴ Ђурић, *Исус Навин*, 10, сл. 5; Радојчић, *Портрети*, 67; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 68–69, црт. 2; Исти, *Идејне основе*, 198.

⁹²⁵ Ћремошник, *Студије*, 120–21; Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 140–141; Исти, *Владарске инсигније*, 104; Исти, *Владарска идеологија Немањића*, 225; Војводић, *Идејне основе*, 231.

оклопу, наоружан дугим копљем, које се види иза његових леђа, и мачем, који му виси о боку.⁹²⁶

После печата, оружје у рукама српских владара појавило се на динару краља Драгутина, који се у нашој нумизматичкој литератури везује за западни новац. Међутим, оно што га снажно разликује од западног новца, на којем се владар приказује са мачем подигнутим увис, јесте мач који српски владар левом руком држи положено преко крила. Смиља Марјановић Душанић је приметила да у начину на који српски краљ држи мач постоји сличност са бугарским печатима на којима је предстаљен Свети Димитрије са мачем, уз запажање да није случајно везивање српског владара са Светим Димитријем.⁹²⁷

Посматрајући представе владара са мачем на Западу, запажа се да је исукан мач, без обзира да ли владар стоји или седи, готово увек подигнут увис, како ће то на српском новцу први пут бити на представи краља Милутина, који седи на престолу, држећи у једној руци копље са заставом, а у другој мач. Начин на који је владар приказан, са круном западног типа, у панциру, са металним појасом, огрнут војничким огртачем,⁹²⁸ потпуно је одраз западних утицаја, па је слика српскога краља, на овом новцу, слика западног витеза, у духу у којем је написано и његово житије. Са подигнутим мачем у руци, на српском новцу, биће представљени и краљ Владислав II,⁹²⁹ кнез Лазар⁹³⁰ и деспоти Стефан Лазаревић,⁹³¹ Ђурађ⁹³² и Лазар Бранковић,⁹³³ при чему ће као ратници, у ратничкој одећи, бити представљени краљ Владислав, чији новац је кован по узору на новац краља Милутина, и Бранковићи, чије представе на новцу настају по узору на представу Светога Ладислава са угарских дуката.⁹³⁴

Други тип представе владара са мачем на српском новцу, са владоцем који мач држи положен преко крила, настао је по узору на новац Солунског царства и карактеристичну представу патрона града на новцу. Док је на новцу краља Драгутина

⁹²⁶ Ћретошник, *Studije*, 122–23; Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 140–14; Исти, *Владарске инсигније*, 124–25; Исти, *Владарска идеологија Немањића*, 225; Војводић, *Идејне основе*, 232.

⁹²⁷ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 144.

⁹²⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 241, бр. 3.6.

⁹²⁹ Исто, 242, бр. 4.4.

⁹³⁰ Исто, 273, бр. 24.11.

⁹³¹ Исто, 285, 287, 288, бр. 24.2, 42.16, 42.22, 42.26.

⁹³² Исто, 296, 297, 298, бр. 45.19, 45.23, 45.29, 45.31.

⁹³³ Исто, 299, бр. 47.1, 47.2, 48.1.

⁹³⁴ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, Т. VII, бр. С23; Иванишевић, *Новчарство*, 182.

приметно преплитање угарских и византијских иконографских предложака, веће приближавање солунском узору уочава се већ на новцу Стефана Дечанског, када се краљ, као и Свети Димитрије, представља као ратник, у панциру,⁹³⁵ а исти тип представе преузеће, на својим ковањима, и краљ Душан. Поред ове, на Душановом новцу појављује се и представа краља ратника који чврсто, обема рукама, држи мач положен преко крила,⁹³⁶ уобличена према лику Светога Димитрија са новца цара Јована Комнина Дуке. Исту представу краља ратника понеће и новац цара Уроша,⁹³⁷ док ће деспот Стефан, са мачем који држи у рукама преко крила, бити представљен у владарској хаљини.⁹³⁸

Обликовање лика српског владара као ратника по узору на Светога Димитрија не изненађује када се има на уму значај и поштовање које је свети ратник имао у српској средини још од времена Светог Саве, као пример за подражавање савршеном владару. Стефан Немања је и у рату и у чудима, када ће се пројавити као Мироточиви, „подобан светом Димитрију“, како пише Доментијан.⁹³⁹ Постоје подаци да је и краљ Драгутин посебно поштовао овога светитеља,⁹⁴⁰ а занимљиво је да је представу владара са мачем на свој новац пласирао после пораза у рату са братом и потписивања мировног споразума 1312. године.

Култ Светога Димитрија ће у Србији доживети врхунац под царем Душаном када ће у Дечанима, који настају у време војне експанзије и удвостручења српске територије на рачун Византије, бити осликан највећи циклус о животу и чудима једног од најчувенијих ратника у православном свету, не само у српском него и у византијском монументалном сликарству.⁹⁴¹ Стога не изненађује што је краљ Душан, на свом новцу, издатом у том периоду, подобан великом ратнику, Светом Димитрију. Као некад Свети Димитрије цара Калојана, Душан је у најзначајнијој бици свога живота, како ће касније написати у својој повељи уз Законик, у бици код Велбужда, приликом судара Срба и Бугара, убио бугарског цара Шишмана одрубивши му главу мачем. У Манастиру Дечани, управо је сцена у којој *Свети Димитрије убија цара Калојана* у параклису

⁹³⁵ Исто, 243, бр. 5.2; Morrisson, *The Emperor, the Saint, and the City*, 188.

⁹³⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 245, бр. 6.8.1.

⁹³⁷ Исто, 259, бр. 9.16.

⁹³⁸ Исто, 289, бр. 42.29.

⁹³⁹ Доментијан, *Живот светог Саве и светог Симеона*, 292.

⁹⁴⁰ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 144; Динић, *Из српске историје средњег века*, 308–309.

⁹⁴¹ Пајић, *Циклус св. Димитрија*, 454.

посвећеном Светом Димитрију, приказана уз олтарску преграду.¹¹⁶ И док се на византијском новцу владари представљају како од светих ратника примају оружје победе, у слици владара на новцу краља Душана, српски владар, приказан у оклопу, са панцирном кошуљом и мачем у рукама као Свети Димитрије, поистовећује се са светим ратником. Представљајући се као божји војник, и његов рат и његове победе биле су од Господа подржане, како је то поручивала слика Душановог новца.

Са мачем у руци, цар Душан је био представљен и на печату његове изгубљене повеље из Хиландара, издате у 1354. години, како стоји и држи скиптар у једној а мач у другој руци.⁹⁴² Колико су ратничке инсигније чиниле суштину представе владара у држави српског краља и цара говори и представа шлема, још једне ратничке инсигније, која се у периоду великих војних освајања појављује на новцу и печатима краља Душана, одакле ће бити преузета на наредним српским ковањима.⁹⁴³

Иако нам није познато да ли су ратничке инсигније биле укључене у чин крунисања српских владара, судећи према владарским представама на средњовековном новцу, инсигнија мача и улога владара као ратника биле су важно обележје државног програма српске средњовековне државе. Копље, шлем и исукан мач у рукама српских владара, све до пада средњовековне државе, сведоче о друштву у којем су, као на Западу, мотив ратника победника и његова лична заслуга за тријумф били важан аспект идеалне владарске слике и битно средство владарске пропаганде.

Представа владара који стоји

Представа фронтално постављеног владара који се сâм, у свом достојанству, са инсигнијама власти, представља поданицима у центру реверсног поља новца који кује, уведена је у српско новчарство ковањима краља Драгутина. На емисији новца коју Драгутин издаје у трећој фази свога ковања, око 1311. године, која је наступила након оружаног сукоба и помирења са Милутином, краљ је у пољу реверса представљен са круном, у сакосу, манијаку и дијадими, у десној руци држећи скиптар са крстом, док му лева рука почива на грудима, у молитвеном гесту. Представу прати ћирилички

⁹⁴² Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 108; Војводић, *Идејне основе*, 203.

⁹⁴³ Иванишевић, *Новчарство*, 244, 245, бр. 6.4.1, 6.4.2, 6.5.1, 6.5.2.

натпис **СТЕФАН – РАБЪ ХЪН**. У аверсном пољу новца је представа Христа на престолу, допуњена легендом **ИС–ХС**.⁹⁴⁴

После новца краља Драгутина, приказ владара који стоји, заједно са приказом на престолу, постаје најчешћи начин представљања средњовековних српских владара на новцу који кују. Овако ће бити приказани краљ Владислав II,⁹⁴⁵ цар Урош,⁹⁴⁶ деспот Угљеша Мрњавчевић,⁹⁴⁷ краљ Марко,⁹⁴⁸ кнез Лазар,⁹⁴⁹ Вук Бранковић,⁹⁵⁰ властелин Јаков,⁹⁵¹ Стефан Мусић,⁹⁵² те деспоти Стефан Лазаревић⁹⁵³ и Ђурађ Бранковић.⁹⁵⁴ Владари се представљају у владарском орнату, у властеоској хаљини или у ратничкој одећи, као Ђурађ Бранковић на појединим серијама свога новца, а у рукама држе различите инсигније: крст и акакију, скиптар, крин, мач и глоб са крстом или копље са заставом. На једној емисији новца, који кује деспот Стефан Лазаревић, владар је представљен са обема рукама на боковима.⁹⁵⁵

Мистично третирана царска власт, награђена свим божанским карактеристикама, у иконографији византијског империјалног портрета изражавана је фронталним, хијератичним ставом владара.⁹⁵⁶ Владарева тотална непокретност, мир и одсуство сваке емоције били су неодвојиви део царске слике приликом сваког империјалног церемонијала, било да се ради о религиозним церемонијалима у којима је владар учествовао или о церемонијалима који су били директно повезани са животом владара и двора, као што су нпр. крунисање, брак, додељивање титула и промовисање у звања, или пак о различитим прославама које су се одржавале у Великој палати или на

⁹⁴⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 239, бр. 2.5.

⁹⁴⁵ Исто, 242, бр. 4.1, 4.2.1, 4.2.2.

⁹⁴⁶ Исто, 258, бр. 9.12, 9.13.

⁹⁴⁷ Исто, 264, бр. 11.6.

⁹⁴⁸ Исто, 267, бр. 14.5.

⁹⁴⁹ Исто, 272, бр. 24.3–24.10, 273, бр. 24.12–24.16, 274, бр. 24.20, 24.21.

⁹⁵⁰ Исто, 279, бр. 31.6.1, 31.6.2, 31.7.

⁹⁵¹ Исто, 281, бр. 33.2.

⁹⁵² Исто, 283, бр. 38.1.

⁹⁵³ Исто, 285, бр. 42.1–42.3, 286, бр. 42.6, 42.7, 287–288, бр. 42.16, 42.20–42.24, 42.25.1, 42.25.2, 42.26, 289, бр. 42.30–42.32.

⁹⁵⁴ Исто, 295, бр. 45.14, 296, бр. 45.19, 297, бр. 45.23, 45.24, 45.29, 299, бр. 47.1, 47.2.

⁹⁵⁵ Исто, 289, 42.30.

⁹⁵⁶ Maguire, *Style and Ideology*, 222–224; Војводић, *Идејне основе*, 158, 167; Maguire, *Images of the Court*, 289.

Хиподрому. У сваком од ових ритуала, владар је напуштао своје приватне одаје у Хрисотриклину и појављивао се пред поданицима као идол, као глава политичког тела земље и, што је најважније, као посредник између Бога и његових људи на земљи.⁹⁵⁷ Од тренутка када је Константин пригрлио хришћанство, владар је постао *Christomimètes*, а његова непокретност и непомићност посматрани су, у свим приликама, као израз владареве посебне блискости са Богом.⁹⁵⁸

Непокретност владара, као одраз његове божанске природе, била је присутна још у Риму, па је приликом тријумфалних процесисија римски цар фарбао своје лице у црвено, постајући тако живом статуом бога Јупитера или мермерном божанском сликом. Био је непокретан и без гласа, а тишина око њега била је стриктно прописана.⁹⁵⁹ Непокретност владара, попут статуе, пренета је из римског империјалног култа у иконографију средњовековне владарске слике, како на Истоку тако и на Западу. Исти дух и визуелизацију исте идеје носиле су и стојеће, чеоно постављене владарске представе које су се појавиле на владарском новцу и печатима, на којима је владар, као у неком церемонијалу, иступао пред поданике.⁹⁶⁰

Представе владара који стоји су већ у каролиншком периоду биле део репрезентативне империјалне слике на Западу. Краљ Луј Побожни је на овај начин приказан на минијатури која је служила као илустрација песме опата Рабана Маура *In honorem sanctae cruce*, настале 830. године, где је владар приказан као ратник тријумфатор са шлемом, у туници преко које носи *paludamentum*, са штапом који се завршава крстом и са штитом у рукама.⁹⁶¹ Већ у отонско време, овакве владарске представе пласиране су на печате те Отон III, одмах након крунисања 996. године, почиње да користи нови владарски печат на којем је представљена цела фигура цара који стоји, држећи у рукама орб и копље.⁹⁶² Међутим, ову представу, већ за време Хенрика II, са владарског печата потискује представа владара на престолу, која ће, као што је речено, на Западу постати њихово главно обележје.

⁹⁵⁷ *De Cer.*, (ed. Reiske), I, 389–389, 497, 503–504, 627 и др; Cameron, *Images of Authority*, 208–216; Војводић, *Идејне основе*, 172–173; Maguire, *Images of the Court*, 285–292.

⁹⁵⁸ Cameron, *Images of Authority*, 233; Maguire, *Style and Ideology*, 224; Војводић, *Идејне основе*, 158–165; Maguire, *Images of the Court*, 288–292.

⁹⁵⁹ Alföldi, *Die monarchische Repräsentation*, 36; Bertell, *The King's Body*, 16.

⁹⁶⁰ Војводић, *Идејне основе*, 172.

⁹⁶¹ Ferrari, *Hrabanica*, 493–526; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 230–231.

⁹⁶² Moffet, *A Bulla of Otto III*, 213–214.

Представа владара који стоји, са инсигнијама власти у рукама, среће се на раном англосаксонском новцу који кују владари Јорка почетком VIII века,⁹⁶³ а биће присутна у западном новчарству током целог средњег века.⁹⁶⁴ Стварањем крсташких држава, оваква иконографска решења понеће и новац крсташа,⁹⁶⁵ а под њиховим утицајем биће пренета у новчарство Јерменије.⁹⁶⁶ На ковањима угарских краљева, представу владара који стоји, фигуре приказане изнад колена, са инсигнијама власти у рукама, носи већ новац краља Соломона (1063–1064)⁹⁶⁷ а потом, приказане у целој фигури, и ковања Андрије II (1205–1235),⁹⁶⁸ Беле IV,⁹⁶⁹ Андрије III (1290–1301)⁹⁷⁰ и Лудвига I (1342–1383).⁹⁷¹ Приметна је доминација ратничких инсигнија у рукама угарских владара на овим представама – копља, мача и штита, док је једино краљ Лудвиг представљен са скиптаром.

Представу владара који стоји, са подигнутим мачем и скиптаром, носила је и једна емисија денара које у Славонији кује херцег Андрија (1196–1204),⁹⁷² а срећемо је и на емисијама динара које у Босни кују бан Стјепан Котроманић⁹⁷³ и Твртко као бан.⁹⁷⁴ После новца херцега Андрије и Твртка, овај тип представе владара није се више појављивао на новцу Славоније и Босне.

Иако је од VIII века стално присутна у новчарству средњовековног Запада, представа владара који стоји, за разлику од бисте или представе на престолу, није била толико заступљена. Исти је случај и са владарским печатима. За разлику од Запада, у византијском новчарству је стојећа представа владара била веома заступљена, а може се рећи да је од XI столећа обележила иконографију владарске представе на царским печатима и новцу.

⁹⁶³ Gannon, *The Iconography*, 87–98, 92, фиг. 3.16.

⁹⁶⁴ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 89, 128, бр. 302, 132, 143, бр. 331, 194, бр. 424.

⁹⁶⁵ Исто, 101, бр. 227; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 74, бр. CC127, 75, бр. CC129–131.

⁹⁶⁶ Исто, 133, бр. CC285–286.

⁹⁶⁷ Réthy, *Corpus I*, Т. 2, бр. 19–20.

⁹⁶⁸ Исто, Т. 10, бр. 172.

⁹⁶⁹ Исто, Т. 13, бр. 267.

⁹⁷⁰ Исто, Т. 18, бр. 363.

⁹⁷¹ Réthy, *Corpus II*, Т. 4, бр. 64а, 65, 66.

⁹⁷² Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 19, 153, бр. 1.1.4.

⁹⁷³ Исто, 69, 197, бр. 2.1.1, 2.1.2.

⁹⁷⁴ Исто, 71, 199, бр. 3.1.3.

У византијској и српској уметности, у црквеном сликарству, честа је представа чеоно постављених владара који ступају пред посматрача, а таква репрезентативна владарска слика некад је преплитана са елементима ктиторске композиције или династичког портрета. Неколико репрезентативних стојећих портрета византијских владара сачувано је и на минијатурама у историјском рукопису *Codex gr. 442*, који се данас чува у Минхену, а који је настао између 1255. и 1308. године. На минијатурама су приказани цареви Теодор II Ласкарис (fol. 7v), Михаило VIII (fol. 174r) и Андроник II Палеолог (fol. 175v) како стоје уздигнути на супедионима. На глави су им царске стеме са препендулијама, одевени су у црне сакосе са лоросом, а у руци држе дугачак крст, знак своје вере, и акакију, знак цареве смерности и смртности.⁹⁷⁵ Начин на који су цареви представљени на минијатурама одговарао је начину на који су се представљали пред поданицима приликом империјалних церемонијала.⁹⁷⁶

Представу владара који стоји срећемо на царским печатима Констанса II (647–651). У реверсном пољу печатне буле, цар је представљен у хламиди, под круном, док у десној руци држи глоб са крстом. У аверсном пољу печата носе представу Богородице.⁹⁷⁷ Овакво иконографско решење реверсне стране печата појавило се у византијској сигилографији после печата цара Ираклија, на којима је цар приказан како стоји између својих синова.⁹⁷⁸ До појаве печата цара Ираклија, на царским печатима је доминирала представа бисте владара. Након Констансових печата, представу владара који стоји понеће реверс печата Јустинијана II, на којем ће цар, као на новцу који кује, бити представљен док у десној руци држи велики крст а у левој акакију.⁹⁷⁹ Међутим, тек ће од XI века представа чеоно приказаног владара који стоји постати најчешћи начин представљања василевса на царским печатима до пада царства. После печата Исака I Комнина, који је, по доласку на власт, у реверсном пољу једног од својих печата приказан како стоји, са круном и лоросом, држећи у десној руци усправљен мач,⁹⁸⁰ представа цара који стоји, држећи у рукама различите инсигније власти, нашла се на царским печатима Константина X,⁹⁸¹ Михаила VII,⁹⁸² Нићифора III,⁹⁸³ Алексија

⁹⁷⁵ Spatharakis, *The Portrait*, 165–172, фиг. 108–110.

⁹⁷⁶ Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 191_{3–12}, 222_{5–7}, 238_{12–13}, 262_{22–28}; Војводић, *Идејне основе*, 172–173.

⁹⁷⁷ Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 44–54, бр. 19.1–19.5.

⁹⁷⁸ Исто, 33–42.

⁹⁷⁹ Исто, 55–56, бр. 26.1.

⁹⁸⁰ Исто, 127–128, бр. 75.1.

⁹⁸¹ Исто, 131–134, бр. 77.1–77.10.

I,⁹⁸⁴ Јована II,⁹⁸⁵ Манојла I⁹⁸⁶ и Алексија III.⁹⁸⁷ По паду царства 1204. године, исто иконографско решење за своје печате употребиће владари Никејског царства,⁹⁸⁸ а по рестаурацији ће је понети и царски печати Палеолога.⁹⁸⁹ Цареви су на печатима приказани у царском орнату, под круном, са лоросом, а од инсигнија најчешће држе лабарум и глоб са крстом. Понекад могу бити приказани како стоје на супедиону, као цареви Јован III Дука Ватац и Андроник III Палеолог.⁹⁹⁰

На византијском новцу, представу владара који стоји понео је већ новац цара Јустина II, искован у Константинопољу. На неколико новчаних емисија, које издаје под снажним утицајем иконографије римског новца, цар је у реверсном пољу представљен како стоји, у војничком оделу, а у рукама су му копље и орб са крстом.⁹⁹¹ Међутим, тек са VII веком, византијски цареви се далеко чешће, на свом новцу, представљају како стоје, а овакав тип представе био је посебно заступљен на бакарном новцу.⁹⁹² За разлику од новца цара Јустина, владар се сада приказује као на печатима, у владарском орнату, са круном и инсигнијама власти у рукама. Овакав тип представе понео је новац царева Јустинијана II,⁹⁹³ Тиберија⁹⁹⁴ и Анастасија II,⁹⁹⁵ после чега наступа пауза од двеста година и повратак овог типа представе на царски новац тек са ковањима Василија I.⁹⁹⁶ Међутим, као на царским печатима, тек ће од XI столећа лик стојећег владара доминирати византијским новцем. После новца Романа III Аргира⁹⁹⁷ и Константина IX Мономаха,⁹⁹⁸ на овај начин биће представљени готово сви византијски

⁹⁸² Исто, 146–150, бр. 84.1–84.10.

⁹⁸³ Исто, 150–155, бр. 85.1–85.12.

⁹⁸⁴ Исто, 158–172, бр. 88.1–88.38.

⁹⁸⁵ Исто, 175–178, бр. 91.1–91.8.

⁹⁸⁶ Исто, 179–184, бр. 93.1–93.11.

⁹⁸⁷ Исто, 185–187, бр. 96.1–96.3.

⁹⁸⁸ Исто, 192–194, бр. 101.1–102.1.

⁹⁸⁹ Исто, 194–195, бр. 104.1, 104.2, 196–198, бр. 106.1–106.3, 199, бр. 108.1.

⁹⁹⁰ Исто, 193, бр. 102.1, 199, бр. 108.1.

⁹⁹¹ Belinger, *Catalogue* I, 202–203, Т. XLIX, бр. 16.1–18.3, 217, Т. LI, бр. 59.4.

⁹⁹² Grierson, *Catalogue* II/1, 68–69.

⁹⁹³ Исто, 589–590, Т. XXXVIII, бр. 34–35, 600–601, Т. XXXIX, бр. 60, 61.1, 85.

⁹⁹⁴ Исто, 630, Т. XLI, бр. 1.a.1–1e.5.

⁹⁹⁵ Исто, 680.

⁹⁹⁶ Grierson, *Catalogue* III/2, 487, Т. XXX, бр.1.

⁹⁹⁷ Исто, 719, Т. LVII, бр. 3a.1–3a.4.

⁹⁹⁸ Исто, 745.

цареви до коначног пада царства, као и владари држава насталих по паду царства 1204. године.⁹⁹⁹

Стојећи владар, у пуној фронталности, са инсигнијама власти на глави и у рукама, био је кључан иконографски елемент византијске царске слике на новцу и печатима. Лишен било какве акције и стављен у средиште плочице новца или печата, постајао је представа култног објекта, иконе, а не обичног смртника. И као по речима Светог Атанасија Александријског, из IV века: „Ко је поштовао цареву слику, поштовао је и њега. Јер је слика откривала суштину царског бића“.¹⁰⁰⁰

Под утицајем византијског новца, представу владара који стоји понео је новац бугарских царева. Први пут се појавила на трахеју цара Петра I, а цар је представљен како стоји на супедиону, у царском орнату, са стемом са препендулијама, а од царских инсигнија у десној руци држи крст, док му лева почива на боку.¹⁰⁰¹ Као у византијском новчарству, представа владара који стоји, у целој или фигури приказаној изнад колена, постала је уобичајен начин представљања бугарских владара те се тако нашла на новцу цара Константина Тиха,¹⁰⁰² деспота Јакова Светослава,¹⁰⁰³ Георгија I Тертера,¹⁰⁰⁴ Михаила Шишмана,¹⁰⁰⁵ Ивана Александра¹⁰⁰⁶ и Ивана Шишмана.¹⁰⁰⁷

Представа стојеће фигуре владара, пре новца краља Драгутина, била је већ присутна у иконографији српских владарских печата. На помињаној повељи краља Уроша I Манастиру Светих Петра и Павла на Лиму, на реверсној страни златног висећег печата, краљ је представљен како стоји на супедиону, одевен у сакос са лоросом, на глави му је стема са орфаносом на врху и препендулијама које висе са стране, у десној руци, положеној на грудима, држи крст, а у левој акакију. На аверсу печата је представа Светога Стефана.¹⁰⁰⁸ Исто иконографско решење аверсне и реверсне стране печатне буле понеће златан печат краља Драгутина са његове повеље манастиру Хиландару.¹⁰⁰⁹

⁹⁹⁹ Hendy, *Catalogue IV/2*, 461, 465, 496, 501–503, 506, 559, 563, 564, итд.

¹⁰⁰⁰ Saint Athanasius, *Oratio III contra Arianos*, 332.

¹⁰⁰¹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 219, бр. 1.1.1.

¹⁰⁰² Исто, 219–220, бр. 3.1.1, 3.1.2, 3.1.5.

¹⁰⁰³ Исто, 220–221, бр. 5.1.1, 5.1.2.

¹⁰⁰⁴ Исто, 221, бр. 7.1.1.

¹⁰⁰⁵ Исто, 223, бр. 8.2.4.

¹⁰⁰⁶ Исто, 223, бр. 9.1.1, 9.2.2–9.2.10, 226, 10.2.1.

¹⁰⁰⁷ Исто, 227, бр. 11.1.4.

¹⁰⁰⁸ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 105.

¹⁰⁰⁹ Исто, 105.

Хијератичан став, царски орнат, акакија и скиптар у рукама обележавају и портрет краља Драгутина у католикону Ђурђевих ступова.¹⁰¹⁰

Овакав тип репрезентативне владарске представе византијског типа остаће обележје представе владара у стојећем ставу на српским печатима све до периода деспотовине. У свечаном царском орнату, са стемом и најчешће скиптаром који се завршава крстом и са акакијом у рукама, на својим печатима ће бити представљени и краљ Стефан Дечански,¹⁰¹¹ Душан као краљ и цар,¹⁰¹² цар Урош¹⁰¹³ и кнез Лазар.¹⁰¹⁴ Од ових представа битније одудара једино представа краља Душана са печата на повељи Хиландару, из 1345. године, на којој краљ у рукама држи скиптар и мач.¹⁰¹⁵ На печату деспота Стефана Лазаревића са повеље Хиландару, из 1311. године, иконографија владарске представе јесте западног типа и владар се представља са отвореном круном са криновима, одевен у свечану одећу са наглашеним оковратником и маншетама на рукама, на ногама носи чизме, а од инсигнија у рукама држи велики крст и свитак.¹⁰¹⁶

Док су печати српских владара носили византијски тип стојеће представе, која се није битније мењала све до периода деспотовине, у краљевском периоду је на новцу видљив утицај преплитања западних и византијских утицаја, те се краљ Драгутин представља са отвореном круном западног типа, одевен у сакос, манијак и дијадиму. Овакво иконографско решење понеће и новац његовог сина Владислава, који је кован по узору на Драгутинов. Тек у периоду царства и владавине обласних господара, владар ће бити представљен под стемом, у царском орнату. Прелаз од царске до властеоске представе владара на новцу обласних господара чинила је представа владара у сакосу, манијаку и дијадими без круне, какву су носиле поједине серије динара кнеза Лазара,¹⁰¹⁷ Вука Бранковића¹⁰¹⁸ и новац који кује властелин Јаков. Кнез Лазар ће бити први владар који се на свом новцу представио у властеоској хаљини,¹⁰¹⁹ која је била у складу са његовом титулом кнеза у легенди и која постаје обележје

¹⁰¹⁰ Радојчић, *Портрети*, 27–28; Војводић, *Идејне основе*, 309–310.

¹⁰¹¹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 106–107.

¹⁰¹² Исто, 107–109.

¹⁰¹³ Исто, 109.

¹⁰¹⁴ Исто, 110.

¹⁰¹⁵ Исто, 108.

¹⁰¹⁶ Исто, 110.

¹⁰¹⁷ Иванишевић, *Новчарство*, 272, бр. 24.6, 24.7, 273, бр. 24.12–24.15.

¹⁰¹⁸ Исто, 279, бр. 31.6.1, 31.6.2, 31.7.

¹⁰¹⁹ Исто, 272, бр. 24.8–24.11.

представе владара на ковањима деспота Стефана Лазаревића. Потпуно у западном духу, на једној емисији свог новца, са представом владара који стоји, деспот је био представљен са обема рукама на боковима, позом која је у западном вокабулару владарских гестова била синоним владара спремног на акцију.¹⁰²⁰ Такве намере јасно ће испољити и Ђурађ Бранковић на емисијама свога новца, на којима се представља у војничком оделу, са подигнутим исуканим мачем.

Тако је на српском новцу постепено формирана слика световног владара западног, феудалног типа, која се потпуно удаљила од репрезентативне представе владара са владарских печата на којима су, у доба Стефана Душана и Уроша, владари представљани и са ореолом,¹⁰²¹ још једним од важних симбола врховне власти у византијској и српској владарској иконографији од времена краља Уроша I.¹⁰²²

На динару краља Драгутина, представа стојеће фигуре владара била је допуњена ћириличком легендом **СТЕФАН-РАБЪ ХЪН**. Новину у легенди представљало је ћирилично писмо, које се први пут појавило на српском динару, и одсуство имена и титуле владара, што је до тада било уобичајно на новцу. На исти начин краљ Драгутин о себи говори у потврди Бањске повеље, где у његовом потпису стоји: „благоверни раб Христу Стефан“.¹⁰²³

Судећи према *Vita Constantini*, о себи као Христовом слуги, *Servus Christi*, у бројним приликама говорио је већ први хришћански цар, Константин Велики.¹⁰²⁴ Ова фраза се први пут помиње у Старом завету и приписује се Мојсију, а управо са Константином и Еузебијем започиње употреба старозаветних личности за царске узор, пре свих Мојсија.¹⁰²⁵ Фраза је доживела велику популарност на Западу већ код лангобардских владара, а посебно је радо коришћена у доба Отона, па ће се 998. године наћи и у званичној титули цара Отона III.¹⁰²⁶ У Византији, у званичним титулама, владар се никада није представљао као *Servus Christi*, али је на свом новцу, у легенди, себе тако

¹⁰²⁰ Schneider, *The Art of The Portrait*, 130.

¹⁰²¹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 108–109.

¹⁰²² Радојчић, *Портрети*, 22–26, сл. 13–14, 16–18; Војводић, *Српски владарски портрет у манастиру Дуљево*, 158; Исти, *Идејне основе*, 310–312; Исти, *Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле*, 337.

¹⁰²³ Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 40, 42; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 127.

¹⁰²⁴ Eusebius, *Vita Constantini* I, 6, II, 29, 54 и др.

¹⁰²⁵ Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 64; Rapp, *Old Testament Models*, 182.

¹⁰²⁶ Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 64.

представио Јустинијан II те легенда гласи *Justinianus Servus Christi*, док је Христос на аверсу носио титулу *Rex regnantium*.¹⁰²⁷ Исписан на грчком, исти натпис наћи ће се на појединим емисијама новца цара Теофила.¹⁰²⁸

Ако је судити по речима његовог биографа, архиепископа Данила, краљ Драгутин је био веома побожан човек и покајник те стога не изненађује, како је Драган Војводић приметио, „побожношћу надахнута“ легенда на новцу који кује.¹⁰²⁹ Исто значење имао је и гест владара са левом руком на грудима у молитвеном положају пред представом Христа на трону, коју је носио аверс новца.¹⁰³⁰ Претпоставља се да је овакав натпис у Драгутиновој легенди био последица губитка права на титулу након рата са братом и мира склопљеног у 1312. години,¹⁰³¹ али судећи по употреби ове фразе и на Западу и у Византији, њена појава на новцу се тиме не може доводити у везу. Исту легенду понела је и прва емисија новца Драгутиновог сина Владислава,¹⁰³² а иста фраза *Servus Christi* нашла се и у потпису на једином сачуваном документу овог владара, где се потписао као *Servo de Christo signor Vladisclauo*.¹⁰³³

Представа првог српског владара који је на новцу, пред својим поданицима, приказан у репрезентативном, стојећем ставу, по својим симболичким елементима одговарала је слици владара коју, у том периоду, носе византијски царски печати и новац. Овакав став владара у српском новчарству био је већ заступљен на ковањима краља Радослава, услед преузимања иконографије владарских представа са новца Солунског царства, а управо ће, у сликарства краља Драгутина у католикону Ђурђевић ступова и Цркви Светог Ахилија у Ариљу, постати једна од главних карактеристика сликања владарског портрета у српском живопису.¹⁰³⁴

¹⁰²⁷ Исто, 62.

¹⁰²⁸ Исто, 65; Grierson, *Catalogue* III/1, 413, 430–431.

¹⁰²⁹ Војводић, *Идејне основе*, 234.

¹⁰³⁰ Исто, 236.

¹⁰³¹ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 127–128.

¹⁰³² Иванишевић, *Новчарство*, 242, бр. 4.1.

¹⁰³³ Порчић, *Писмо краља Владислава II*, 31–54, 35₄₅; Војводић, *Идејне основе*, 234.

¹⁰³⁴ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 167–168; Војводић, *Идејне основе*, 310.

Коњаничка представа владара

Коњаничка представа владара се први пут у српском новчарству појавила за време владавине цара Душана, као још једна у низу нових представа које је понео његов новац искован у периоду између 1345/6. и 1355.¹⁰³⁵ године. Ковање првих емисија царског новца уследило је после окончања ратних сукоба, успешног освајања нових територија и Душановог проглашења а потом и крунисања за цара.

У реверсном пољу царскога динара, владар је представљен на коњу, у свечаном царском руху, са манијаком и лоросом, на глави носи куполну стему са које висе препендулије, држећи у десној руци скиптар који се завршава крстом, а у левој акакију. Постављен је у седлу коња који се у галопу креће удесно, али су његово тело и лице, у складу са захтевима византијске уметности, представљени потпуно фронтално према посматрачу, укочено, равно и дематеријализовано, без назнаке кретања. Представа владара допуњена је легендом $\overline{\text{СФ}}\overline{\text{Б}} - \overline{\text{ЗР}}$ на реверсној страни и представом попреча Христа на аверсној страни новца, изнад које стоји натпис IC-XC.¹⁰³⁶

Коњаничка представа владара одувек је имала посебно место у иконографији владарског портрета, била је нека врста иконолошког прототипа за истицање владара победника и тријумфатора. Посебна, готово натприродна снага ове представе произлазила је из везе између владара и његовог коња.

Од античких времена, коњ је играо значајну улогу у животу владара. Представа владара на бојним колима које вуку коњи у галопу, у сценама битке, била је већ у XV столећу пре нове ере, у сликарству Египта и читаве културе Блиског истока, знак посебне везе између владара и коња, симбол краљевске победе и његове божанске инкарнације.¹⁰³⁷ Ова религиозна повезаност између владара и победничких кола које вуку коњи са древног Истока пренета је у грчко-римски империјални култ.¹⁰³⁸ Римљани су сматрали да су тријумфалне кочије свете, резервисане само за владаре и врховне богове, како је приметио Плутарх у свом делу *Camillus*.¹⁰³⁹ Победа, дар Богова

¹⁰³⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 122–127.

¹⁰³⁶ Исто, 246, бр. 6.11.1, 6.11.2, 6.11.3.

¹⁰³⁷ Newman, *Domitian, Justinian and Peter the Great*, 315–316; Bennett, *Chariot Racing*, 42.

¹⁰³⁸ MacCormack, *Art and Ceremony*, 18–22.

¹⁰³⁹ Plutarch, *Camillus*, 7.2.

владару због његових врлина, *virtus*,¹⁰⁴⁰ у визуелној уметности римског света била је симболично представљена сликом императора у тријумфалним квадригама. Изнад њега, стајала је персонификација богиње Викторије, држећи лаворов венац над главом победника.

Када се Јулије Цезар, у 46. години п. н. е. вратио у Рим као победник након тријумфалних освајања, његова се победа славила 40 дана. Круна ове церемоније било је постављање златних кочија, које су носиле кип Цезара са симболичним приказом орба подно његових ногу, у храм бога Јупитера.¹⁰⁴¹ Цезар је понео титулу императора, а прослава његовог тријумфа постала је модел слике спектакуларних прослава владаревих победа, чији неизоставни део је постао и владаочев коњ. У тријумфалној паради, цар је у својој кочији, *triumphus*, или на белом коњу, *ovation*, долазио на Хиподром не би ли кроз јавни спектакл прославио и истакао своје победе и своје војничке врлине.¹⁰⁴²

Повезаност између владара и његовог коња оставила је трага и на римском новцу, а посебно велик број мотива који представљају владара као коњаника присутан је на новцу III века, који кују војнички цареви. Новац цара Галијена (260–268), искован 260. године у Медиолануму, носио је, на аверсу, представу владара на коњу у галопу, наоружаног копљем, који јуриша на непријатеља. Представу је пратила легенда *VIRTUS AVG*.¹⁰⁴³

Представу јуришајућег коњаника у оклопу, са оружјем, први пут на римском новцу понео је сестерциј који кује Тит (79–81), као цезар, у 72/3. години, након победе над Јеврејима и пада Масаде, након чега ће се, спорадично, појављивати на римском новцу као тријумфална представа римских царева након значајних војних победа.¹⁰⁴⁴ Оно што одваја коњаничке представе владара победника, које се срећу на новцу пре III века, од коњаничких представа које носи новац царева војника, јесте агресивност у представи владара који се од успешног генерала сада претвара у агресивног ратника.

¹⁰⁴⁰ Wallace-Hadrill, *The Emperor and His Virtues*, 298–323; Takács, *The Construction of Authority*, 4–24.

¹⁰⁴¹ Takács, *The Construction of Authority*, 36–37.

¹⁰⁴² McCormick, *Eternal Victory*, 5, 13–20 и др; Takács, *The Construction of Authority*, 68.

¹⁰⁴³ Göbl, *Die Münzprägung der Kaiser*, бр. 966u, 968z; Hedlund, *Coinage and Authority*, 59, 109.

¹⁰⁴⁴ Представу јуришајућег коњаника понео је новац Тита (RIC 613, 632), затим новац цара Домицијана након победе над Германима 85–89. године (RIC 257, 284, 317, 344, 361), новац цара Трајана након победа у Дакији 103–111. године (RIC 208–209, 534–545), новац цара Луција Вера након војних успеха на Истоку (RIC 543–545, 549, 567, 1362–1363, 1402–1407) и новац цара Комода 180. године (RIC 299).

Монументалну коњаничку статуу владара у иконографију царског тријумфа увео је Фабије Максим (280–203 п. н. е.) када је своју велику бронзану коњаничку статуу поставио на Капитол.¹⁰⁴⁵ Иконографија коњаничке статуе добиће нови израз за време Флавијеваца. Након колосалне коњаничке статуе цара Домицијана, постављене на Хиподрому, врхунац је била представа Марка Аурелија (161–180) на снажном коњу, без оружја и опреме, стоички мирног, како јаше изнад ситне фигуре поробљеног варвара, са подигнутом и испруженом десном руком. Био је то империјални *adventus*, слика цара доносиоца победе и мира.¹⁰⁴⁶ Коњаничка представа Марка Аурелија, како је приметио Андре Грабар, постала је, касније, модел за коњаничке представе византијских владара.

Средњи век је као завештање од антике наследио два типа јачача. Први тип је представа владара победника на коњу, приказаног у царском орнату, без оружја, којој ће као прототип послужити монументалне коњаничке представе са градских тргова Рима и којима ће бити инспирисана и представа Христовог уласка у Јерусалим.¹⁰⁴⁷ Други тип коњаничке представе јесте тип агресивног владара ратника, који ће настати из иконографије новца војничких царева и свој пуни израз доживети у представама светих ратника и средњовековних витезова.¹⁰⁴⁸

Коњаничка статуа била је присутна у Цариграду од времена цара Константина, који је, по писању византијског хроничара Јована Малале, из 400–4001. године, у главној улици царскога града поставио бројне бронзане статуе донете из разних делова државе да служе за декорацију.¹⁰⁴⁹ Потом су коњаничким статуама, постављеним на најважнијим местима у граду, били представљени цареви Теодосије Велики, Анастасије¹⁰⁵⁰ и Маркијан.¹⁰⁵¹ Међутим, најрепрезентивнија коњаничка статуа византијског света, која је убрзо по постављању постала једно од цариградских чуда, подигнута је у Новом Риму у славу највећег византијског освајача, великог

¹⁰⁴⁵ Newman, *Domitian, Justinian and Peter the Great*, 320, нап. 31, 32.

¹⁰⁴⁶ Grabar, *L'empereur*, 130.

¹⁰⁴⁷ Исто, 45; Kantorowicz, *The "King's Advent"*, 210–215.

¹⁰⁴⁸ Grabar, *L'empereur*, 47–48; Постоји мишљење да су на развој представе витеза коњаника на Западу пре утицале одређене групе светих ратника из источнохришћанске иконографије него римски цареви коњаници. Уп. Porter, *Romanesque Sculpture*, I, 187–192.

¹⁰⁴⁹ Mango, *The Art*, 46 (Malalas, 400–401).

¹⁰⁵⁰ Исто, 46.

¹⁰⁵¹ Исто, 45 (*Anthol. Graeca* IX, 802); Newman, *Domitian, Justinian and Peter the Great*, 321.

Јустинијана, да би овековечила цареву победу против Персијанаца из 530. године. Статуа се последњи пут помиње у руском документу из 1415.¹⁰⁵²

Јустинијанова бронзана коњаничка статуа налазила се на тргу Аугустеуму, на високом стубу са платформом, са којег је цар гледао на исток, према Цркви Свете Софије. Како је забележио Прокопије из Цезареје, у седлу бронзаног коња била је смештена колосална статуа цара у војној униформи, али без оружја. Цар је у левој руци држао орб са крстом на врху, док му је десна била испружена у правцу истока. Орб у његовој руци представљао је свет који је поседовао, а крст на њему оружје којим га је извојевао.¹⁰⁵³ Стару иконографију цара тријумфатора на коњу, Јустинијан је, уносећи нове симболе, прилагодио вери хришћанског царства и месту на којем се налазила.

Јустинијан је и наредне војничке победе забележио својим коњаничким представама. Након победе против Вандала, у 534. години, цар је исковао велик златник са представом владара на коњу, у стилу адвентуса, коју је пратио натпис SALUS ET GLORIA ROMANORUM.¹⁰⁵⁴ Већ на овом новцу, у представи цара, запажа се одсуство покрета и тенденција да се лик прикаже као непокретна статуа, што ће ускоро постати императив у владарским представама.¹⁰⁵⁵ Иста фронталност и непокретност владара на коњу примећује се нешто раније, у представи адвентуса Константина II (317–361) на *largitio* посуди, данас у музеју Ермитажу.¹⁰⁵⁶

Осим у престоници, коњаничке представе царева остале су сачуване и у провинцији. У трему Цркве Светога Димитрија у Солуну цар Јустинијан II представљен је на коњу са пратњом, а фреска је највероватније настала поводом царевог тријумфалног уласка у град 688. године.¹⁰⁵⁷

После времена цара Јустинијана, представе владара на коњу, настале у славу царских победа, појављиваће се у византијској уметности тек спорадично.¹⁰⁵⁸ Међутим, слика владара на коњу била је саставни део великих градских свечаности, приређиваних у славу сваке царске победе, све до пада Византијског царства. Церемонија тријумфа, која је започињала свечаним уласком владара у град, у

¹⁰⁵² Newman, *Domitian, Justinian and Peter the Great*, 329.

¹⁰⁵³ Исто, 329; McCormack, *Art and Ceremony*, 77; Mango, *The Art*, 110–111 (Procopius, *De aedif.* I, ii, 1 ff).

¹⁰⁵⁴ McCormack, *Art and Ceremony*, 78, таб. 23.

¹⁰⁵⁵ Исто, 214.

¹⁰⁵⁶ Исто, 43, 213, таб. 16.

¹⁰⁵⁷ McCormick, *Eternal Victory*, 233; Марковић, *О иконографији светих ратника*, 572.

¹⁰⁵⁸ McCormack, *Art and Ceremony*, 213.

византијском свету најчешће у свечаним колима а на Западу на белом коњу,¹⁰⁵⁹ била је временом обогаћивана религиозним процесијама. Церемонија царског адвентуса, све док је постојало царскога града, имала је водеће место у ритуалној експресији победничке империјалне идеје царства и у промовисању култа владара победника.

Слика оклопљеног коњаника, која је асоцирала на храброг, моћног и поузданог витеза, који служи држави и цркви, вратила се на велика врата у иконографију европских владара у XI веку. Енглески краљ Вилијам I Освајач, као војвода од Нормандије (1035–1087), на аверсну страну свога великог печата ставља представу витеза на коњу коју прати одговарајућа легенда. Витез је представљен у оклопу, под шлемом са визиром који му потпуно прекрива лице, левом руком придржава узде коња који корача, док у десној, подигнутој руци, забаченој уназад, држи мач. На реверсу печата је представа владара на трону. У легенди која је прати, Вилијам носи титулу краља Енглеске (1066–1087).¹⁰⁶⁰ Печат са истим типом представе на аверсу, некако у исто време, употребио је и Жофроа II Мартел, гроф од Анжуа, око 1066. године.¹⁰⁶¹

Коњанички печат, употребљен први пут у Француској, веома брзо је почео да се користи у читавој Западној Еврпи. Обиље оваквих печата, различитог квалитета, сачувано је у Француској, Енглеској, Шкотској, Немачкој, Шведској...¹⁰⁶² Представа витеза на печату могла је бити смештена на аверсу и реверсу, допуњена различитим представама са друге стране печата, од XIII века најчешће хералдичким штитом.

Колико је у овом периоду било значајно бити витез коњаник сведочи и церемонија крунисања владара у Европи XIII века, у којој је владар, као што је већ речено, међу осталим инсигнијама власти добијао и златне мамузе.

Романичка фасцинација витезом коњаником, видљива у свим гранама уметности, није могла заобићи ни новац владара. Првог витеза коњаника понео је реверс бакарног фолара Рожера I од Сицилије, на којем је представљен оклопљени коњаник, тела потпуно скривеног иза издуженог троугластог штита који држи у десној руци, подигнутога копља, спреман за битку.¹⁰⁶³ Убрзо потом, ратник коњаник се појављује на новцу првих крсташких држава, Грофовије Едесе и Кнежевине Антиохије, који кују

¹⁰⁵⁹ McCormick, *Eternal Victory*, 86–87, 173, 180–181; Bertelli, *The King's Body*, 67.

¹⁰⁶⁰ Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 12.

¹⁰⁶¹ Tegnér, *The Oldest Equestrian Seals in Sweden*, 67.

¹⁰⁶² Исто, 69.

¹⁰⁶³ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 79, бр. 165; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 88, 91, бр. СС167.

Боемунд I и Танкред.¹⁰⁶⁴ Готово симултано, коњаничка представа владара појављује се у иконографији новца који се кује крајем XII и у првој половини XIII века од југа до севера Европе: носи је златни новац Португалије,¹⁰⁶⁵ сребрни новац Немачке и Данске,¹⁰⁶⁶ новац који кује Маргарита од Константинопоља (1244–1280),¹⁰⁶⁷ новац угарских владара од времена владавине краља Беле IV¹⁰⁶⁸ итд.

Заједничка карактеристика коњаничких представа владара, на западном новцу овог периода, јесте слика владара ратника, представљеног у профилу, са оружјем, на коњу у галопу, настала из иконографије владарских коњаничких печата. Као на печатима, ово је слика Христовог војника, спремног да положи свој живот у борби против неверника.

Византијски свет имао је свете ратнике, који су се у овом периоду приказивали у пуној ратној опреми, под оружјем, а међу њима су се истицали ратници коњаници – Свети Ђорђе, Теодор и Димитрије. Прва представа светог ратника коњаника, Светога Теодора, појавила се у V веку, на иконама од теракоте из северне Африке, и нешто каснијим из Македоније, на којима је иконографски тип византијског коњаника ратника већ потпуно развијен.¹⁰⁶⁹

Прва представа коњаника ратника са оружјем, на византијском печату, није била представа владара као на Западу већ представа Светога Сергија на реверсу печата, датованог између 550. и 560. године, у време цара Јустинијана I. Светац је представљен у хитону и химатиону, са копљем, како се брани од невидљивих непријатеља.¹⁰⁷⁰ Иако су, од X века, свети ратници били често заступљени на печатима византијске војне аристократије и царева, као ратнике коњанике срећемо их тек у XII веку, када је реверс печата Алексија I Комнина понео представу Светога Ђорђа.¹⁰⁷¹

Огромна експанзија коју је култ светих ратника доживео у средњовизантијском периоду оставила је трага и у декоративном програму византијских цркава, где се цареви представљају у друштву светих ратника, како ће касније бити представљени на

¹⁰⁶⁴ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 79, 101.

¹⁰⁶⁵ Исто, 104, бр. 233.

¹⁰⁶⁶ Исто, 97, 124, бр. 215, 285.

¹⁰⁶⁷ Исто, 122.

¹⁰⁶⁸ Réthy, *Corpus I*, T. 13, бр. 258–259.

¹⁰⁶⁹ Марковић, *О иконографији светих ратника*, 577; Walter, *The Origins of the Cult of Saint George*, 296–303; Grotowski, *Arms and Armour*, 79.

¹⁰⁷⁰ Zacos, Veglery, *Byzantine Lead Seals*, бр. 2975; Grotowski, *Arms and Armour*, 80–81, нап. 73.

¹⁰⁷¹ Zacos, Veglery, *Byzantine Lead Seals*, бр. 274; Марковић, *О иконографији светих ратника*, 588.

византијском новцу. Први византијски цар представљен на коњу, у друштву светих ратника, био је цар Константин Велики. На пропетом коњу, са штитом и копљем које носи крст на врху, приказан како убија непријатеља, цар је у IX столећу представљен на минијатури у *Хлудовом псалтиру* (f. 58v).¹⁰⁷² Сличан иконографски тип Константина као ратника коњаника, који копљем убија непријатеља, био је заступљен у IV веку и на Константиновом новцу.¹⁰⁷³

У Кападокији, цео програм цркве зване Велики голубарник код села Чаушина, живописан је (963–969) у славу војничког тријумфа цара Јована Цимискија против Арабљана, који је извојевао као генерал Нићифора Фоке. Цимискије је представљен на северном зиду цркве, на коњу, у друштву магистра Мелиаса и севастајских мученика у војничким униформама, а као њихови пандани, на западном зиду цркве, представљени су Свети Ђорђе и Димитрије на коњима.¹⁰⁷⁴

И тријумф над Бугарима, из 971. године, Јован Цимискије слави на коњу. У тријумфалној поворци, јашући белог коња, Цимискије је победоносно ушао у царски град, а слика његовог тријумфалног *ovatio* сачувана је на минијатури рукописа *Скиличине хронике*.¹⁰⁷⁵

О повратку тријумфалне коњаничке слике у победничку царску иконографију, сведочи и тканина из Бамберга. На њој је приказан Василије II Бугароубица како тријумфално јаше на коњу у царском орнату, са лабарумом у руци, док га крунишу две персонификације градова, предајући му античку тријумфалну капу и царску стему.¹⁰⁷⁶ Један од највећих војника византијског света овековечио је тако своје ратне успехе иконографијом древног тријумфалног типа, у стилу великих византијских царева ратника из V и VI века.

Крајем XI века, под Комнинима, у владарској идеологији доминира идеја о владару ратнику и коњанику. Цареви из клана Комнина, као што је већ речено, били су пре свега ратници, а између осталих царских врлина, које се у овом периоду славе у

¹⁰⁷² Walter, *The Iconography of Constantine*, 64, фиг. 58; Walter, “Later-day” saints, 209, фиг. 1.

¹⁰⁷³ Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, T. 3, бр. 35.

¹⁰⁷⁴ Марковић, *О иконографију светих ратника*, 589–560; Parani, *Reconstructing*, 102, 105; Walter, *The Iconography of Constantine*, 106–107, фиг. 87, 266–267.

¹⁰⁷⁵ McCormick, *Eternal Victory*, 172–174, сл. 10.

¹⁰⁷⁶ Grabar, *L’empereur*, 51–53; Војводић, *Идејна основе*, 208, 210.

панегирицима, наводи се да су цареви и изврсни јахачи и ловци, са величанственим оружјем и сјајним коњима.¹⁰⁷⁷

Описујући све војничке врлине цара, реторичари овог периода посебну пажњу посвећују царевој јахачкој вештини.¹⁰⁷⁸ Као на Западу, јахачкој обуци принца посвећивала се посебна пажња током васпитања, јер бити добар коњаник, у време Комнина, значило је бити победник у ратним биткама и победник на турнирима.¹⁰⁷⁹

На зидовима дугих ходника са колонадама у Влахерни и Великој палати, мозаицима су биле представљене сцене војничких победа цара Манојла.¹⁰⁸⁰ На њима је, вероватно, цар био представљен и као коњаник, као у Солуну. На овај начин представљен је и василевс на сачуваном ковчежићу од слоноваче из троаске катедрале, који потиче из XI столећа, где је приказан на коњу, у ратној опреми, наоружан копљем, како тријумфује над својим непријатељима.¹⁰⁸¹

Податак о представи византијског цара на коњу потиче и из Псеудо-Кодиновог описа дворског церемонија из XIV века, у којем се наводи да се у Цариграду, у време Христових празника, међу војним заставама, тада изношеним, над градом вијорила и застава са представом цара на коњу. Поред цара, на заставама су, поред арханђела и светих јерарха, били представљени и свети ратници, међу којима се истицао Свети Ђорђе на коњу, у борби са змајем.¹⁰⁸² Представа цара на коњу вијорила се и на царској галији.¹⁰⁸³

Осим царских застава, и скараникони и штитови високих дворских достојанственика позновизантијског периода били су украшени ликом цара на коњу.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁷ Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 113 (*Hist. Ged.* no 30.33–35).

¹⁰⁷⁸ Исто, 107; Angelov, *Imperial Ideology*, 82.

¹⁰⁷⁹ Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 109.

¹⁰⁸⁰ Mango, *The Art*, 224 (N. Choniates, p. 269); Kazhdan, *The Aristocracy*, 51; Hunt, *Comnenian Aristocratic Palace*, 140; Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 115; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 471.

¹⁰⁸¹ Hunt, *Comnenian Aristocratic Palace*, 140, фиг. 3.

¹⁰⁸² Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 167_{21–23}, 196_{13–14}; Марковић, *О иконографији светих ратника*, 587; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 132; Војводић, *Идејне основе*, 231.

¹⁰⁸³ Grabar, *L'epereur*, 45–54; Марковић, *О иконографији светих ратника*, 587; Војводић, *Идејне основе*, 231.

¹⁰⁸⁴ Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 158_{19–20}, 273_{13–14}; Parani, *Reconstructing*, 70; Војводић, *Идејне основе*, 231.

Коњаничка представа владара као тријумфатора у борби против неверника била је саставни део византијске владарске иконографије од настанка царства, слика која је била неизоставан део сваког престоничког спектакла. Међутим, за разлику од Запада, лик владара на коњу никада није добио значајно место ни на византијским царским печатима ни на царском новцу. Занимљиво је да ниједна златна номизма византијског царства није искована са представом цара како јаше на коњу. Понела су је тек ретка ковања византијског сребрног и бакарног новца.

Представа владара на коњу, на новцу Истока, била је стално присутна још од ковања индо-скитског владара Азеса I (53–35 п. н. е.). Читав миленијум доминирала је на новцу номадских владара Авганистана и Западне Индије,¹⁰⁸⁵ да би се, средином XI века, ратник коњаник појавио и на новцу Турака Селцука у Средњој Азији. Први селџучки султан који кује новац са представом коњаника био је Малик-шах I (1055–1092). Султан је на овом новцу представљен у сцени лова, ка коњу у галопу, у профилу, са луком и стрелом, а представа је урађена веома прецизно, са мноштвом детаља.¹⁰⁸⁶

Представа коњаника биће заступљена на бројним емисијама бакарног и сребрног новца Румског султаната. Временом долази до стилских промена у иконографији јахача, па се фигура владара из профила помера фронтално према посматрачу, а лук и стрелу замењује мач.¹⁰⁸⁷

Након селџучког новца, представа владара на коњу нашла се на аверсу сребрног новца јерменских владара Хетума I (1226–1270) и Левона II (1270–1289), где ће све до друге половине XIV века доминирати јерменским ковањима.¹⁰⁸⁸

Коњаничка представа владара постала је чест мотив и на новцу владара Трапезунтског царства, Великих Комнина. Владар на коњу нашао се први пут на реверсу новца цара Алексија II (1297–1330), после новчане реформе коју је спровео. На овом новцу је владар представљен у владарском орнату, под стемом са препендулијама, са скиптаром у десној руци, фронтално окренут посматрачу. На аверсу новца је коњаничка представа Светог Евгенија, династичког патрона, са крстом

¹⁰⁸⁵ P. Gardner, *The Coins of the Greek and Scythic Kings*, т. XXII, XXIII, XXIV.

¹⁰⁸⁶ Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, 70–71.

¹⁰⁸⁷ Исто, 73–79, бр. 15918, 8307, 8296, 15014; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 72, бр. CC120, CC121.

¹⁰⁸⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 117; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 131–36, бр. CC273, CC274, CC280, CC285, CC287–300.

и нимбом.¹⁰⁸⁹ Овакав тип представе аверса и реверса остаће обележје сребрног новца Трапезунта све до његовог пада, 1461. године. Свети Евгеније на коњу био је представљен и на великом медаљону који је на грудима носио Манојло I Велики Комнин, на ктиторском портрету у трапезунтској Цркви Свете Софије.¹⁰⁹⁰

Новац Трапезунтског царства је у великој количини циркулисао Грузијом, па у иконографији њеног средњовековног новца налазимо бројне имитације трапезунтских ковања, између осталих и новац са представом владара и Светог Евгенија на коњу, кога ће на грузијском новцу заменити представа Светога Ђорђа.¹⁰⁹¹

У истом периоду, новац са коњаничком представом владара почињу да кују и бугарски цареви. Носи је реверс бакарног новца Константина Асена, Георгија I Тертера, сребрни и бакарни новац Михаила Шишмана и бакарни новац цара Ивана Александра (1331–1371).¹⁰⁸ На бугарским ковањима, иконографија владара на коњу истоветна је представи владара на ковањима Трапезунта, Јерменије и Грузије, али је изостала слика царског патрона на аверсу новца.

На византијском новцу, коњанички тип представе владара појављује се, по први пут, на бакарном новцу Андроника III Палеолога, искованом у Солуну. Иконографско решење, очигледно настало под утицајем новца Великих Комнина, на аверсу носи представу Светога Димитрија на коњу, а на реверсу коњаничку представу цара.¹⁰⁹² Исти тип новца коваће цареви Јован V и Јован VI.

На новцу Палеолога наћи ће се и заједничка представа цара и његовог патрона, Светога Димитрија, како јашу један поред другог, на аверсу бакарног новца који у Цариграду кују Андроник IV (1376–1379) и Манојло II. На реверсу оба новчића стајао је царски монограм.¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁹ Wroth, *Catalogue*, 279–283; Grierson, *Catalogue*, Vol. 5/1, 70; Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, 139, 146.

¹⁰⁹⁰ Портрет је данас уништен, а познат је са литографије објављене 1897. године. Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, 139–142; Parani, *Reconstructing*, фиг. 7.

¹⁰⁹¹ Grierson, *Catalogue*, Vol. V/1, 70.

¹⁰⁹² Morisson, *The Emperor, the Saint, and the City*, 189, нап. 81, бр. 45; Прва византијска ковања са представом владара на коњу Грирсон приписује бакарном новцу царева Јована V и Јована VI. Уп. Grierson, *Catalogue* V/1, 69–70.

¹⁰⁹³ Grierson, *Catalogue*, V/2, T 66, бр. 1258, 1259, T. 80, 1598; Morisson, *The Emperor, the Saint, and the City*, 189, бр. 62, 63.

Представа владара ратника на коњу, који ратује против неверника раме уз раме са небеским коњаницима, настала у византијском сликарству још у X столећу, била је тако овековечена и на царском новцу. Попут римских царева из III века и западних витезова, на овим ковањима су византијски цареви представљени као део коњице, а истовремено и као победници, тријумфатори. За разлику од новца Запада, уместо у ратничком оделу, они се представљају у царском орнату, попут цара Василија Бугароубице на тканини из Бамберга. У основи ових представа тиме није истакнута борба, него њен исход.

Идеју о владару који против неверника ратује раме уз раме са небеским коњаницима присутна је и у српској средини још за време владавине Стефана Немање који „језди пред српским пуковима“,¹⁰⁹⁴ а у бици са богумилима помажу му Свети Димитрије, Меркурије и Ђорђе.

Коњаничка представа владара појавила се први пут у српској средини на већ помињаном реверсу воштаног печата краља Владислава I са његове повеље Дубровнику из 1240. године, а потом и на печату краља Уроша I. Владари су представљени као западни витезови коњаници, на коњу у галопу, под оклопом, наоружани копљем и мачем. На коњаниковој опреми јасно се уочавају мамузе.¹⁰⁹⁵ Оба печата припадају типу развијених коњаничких печата западног типа, које на овим просторима користе латински цареви у Цариграду и угарски владари.¹⁰⁹⁶

Владарски печат, формиран под утицајем западног витештва, у овом периоду је присутан и у босанској дворској канцеларији. На повељи бана Матије Нинослава (1232–1250), издатој између 1234. и 1240. године, на печатној груди налази се представа двају витеза коњаника у сцени витешког турнира под бедемима града,¹⁰⁹⁷ која је, поред представе коњаника, спадала међу омиљене мотиве и на надгробним стећцима.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹⁴ Стефана Првовенчани, *Житје светог Симеона*, 31; Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 144.

¹⁰⁹⁵ Čremošnik, *Studije*, 122–23; Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 135, 138–139; *Владарске инсигније*, 104–105; Војводић, *Идејне основе*, 231–232.

¹⁰⁹⁶ Nesbitt, Morisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 188–191, бр. 97.1–99.2.

¹⁰⁹⁷ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 9–11.

¹⁰⁹⁸ Miletić, *Stećci*, , 78, 95, сл. 66; Bešlagić, *Stećci*, 341–349, сл. 154, 155.

За разлику од српске средњовековне сфрагистике, где након Урошевог није сачуван ниједан коњанички печат, представа владара као витеза на коњу је била уобичајена реверсна слика печата босанских краљева све до XV века.¹⁰⁹⁹

На печатима краљева Владислава и Уроша, слика српског владара као небеског ратника и чувара отачества из књижевности и иконографије, спојила се са утицајем средњовековног витештва, које је у овом периоду продирало у Србију са разних страна. Витешка идеологија и витешки идеал, у средњовековној Србији, имаће значајнији утицај тек у време краља Душана, када ће владар са мамузама, знаком витештва, бити представљен и у простору цркве, на ктиторском портрету у манастиру Дуљеву.¹¹⁰⁰

Један од путева продирања ритерских схватања у српску средину био је преко витезова најамника. Јединице најамничке војске помињу се у Србији нарочито од времена краља Милутина, када експанзивна политика Србије бива посебно истакнута. Успомене западних витезова барона, који су ратовали за српског краља, кадрог да подигне војску од 20.000 коњаника, описане су и у италијанском витешком роману *Fortunatus Siculus Ossia l'Avvanturoso Ciciliano*.¹¹⁰¹ О страним витезовима у Милутиновој служби говори и натпис из Тревиза, из 1304. године, где се наводи да је српски краљ извесног Франциска де Соломонеа произвео у витеза.¹¹⁰²

У служби краља и цара Душана су стално присутни најамнички коњанички одреди, које су, пре свега, чинили западни најамници. У писму Филипа Мезијера помиње се да је на Душановом двору, године 1355, било 300 немачких плаћеника, припадника властеле, на чијем челу је био витез Палман, у дубровачким документима означен као „nobilis vir dominus Palmanus”, који у Душановој личној служби борави од 1333. до 1355. године.¹¹⁰³ Мавро Орбин, описујући Душанов двор, каже да су сви витезови стално вежбали и учествовали на витешким турнирима.¹¹⁰⁴

Преко немачких ритера и најамника, у овом периоду, у Србији долази и до значајнијег продора хералдичких обележја, а да је на Душановом двору могло бити

¹⁰⁹⁹ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 11–38.

¹¹⁰⁰ Војводић, *Српски владарски портрет*, 154–155; Исти, *Идејне основе*, 232.

¹¹⁰¹ Веселиновић, *Војска*, 408–409.

¹¹⁰² Исто, 409; С. Ћирковић, *Почтени витез*, 275; Војводић, *Српски владарски портрет у манастиру Дуљеву*, 155.

¹¹⁰³ Веселиновић, *Војска*, 410; Динић, *Из српске историје средњег века*, 448.

¹¹⁰⁴ Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 33; Веселиновић, *Војска*, 407.

основано и витешко друштво казује сачувани натпис на надгробној плочи Ђураша Вранчића, пронађеној покрај Цркве Светога арханђела Михаила на Превлаци, на којем стоји да је покојник био „у цара Стјепана трети витез“.¹¹⁰⁵

Колико су се у Душановој владарској идеологији испреплетеле византијске идеје о поређењу владара са небеским ратницима и западњачка идеја витештва, можда најбоље сведочи идејни програм Душанове задужбине, Цркве Светих арханђела код Призрена. У њој је, како сведоче сачувани фрагменти црквене скулптуре, под снажним утицајем актуелних образаца уметности Палеолога, посебно била истакнута улога арханђела Михаила, небеског војсковође, као царевог небеског покровитеља. Истовремено, према обичајима западноевропске сепулкралне уметности, Душанов гроб је био украшен лежећом фигуром цара, клесаном у природној величини, какве су у XIII и XIV веку преправиле западне цркве.¹¹⁰⁶ Различити религиозни ставови у овој цркви, били су међусобно тесно повезани.

Интересантно је поменути да је у Леснову, задужбини Душановог најмоћнијег великаша, деспота Јована Оливера, посвећеној арханђелу Михаилу, године 1349. насликана тријумфална слика арханђела као ратника коњаника са исуканим мачем, у пурпурно-црвеној одећи.¹¹⁰⁷ Коњанички тип небеског војсковође остао је тиме још једно симболично сведочанство значаја коњаника ратника у овом периоду српске државе, који се налазио у основи Душанове освајачке државне политике и владарске идеологије.

На Душановом новцу, све до крунисања у Скопљу, српски владар је био представљен као ратник, „подобан Светоме Димитрију“. После тријумфалних освајања и стварања царства, на крунидбеном динару је владар свој оклоп и мач заменио царским орнатом, а уместо шлема, у чину симболичне инвеституре, анђели на његову главу полажу царску круну. Оно што је уследило после тога, сачувано у коњаничкој представи Душановог новца, била је слика царског тријумфа, која је за свој иконографски предложак имала тријумфалне коњаничке слике византијских царева које су, како смо видели, имале веома дугу и богату традицију у Византији. Иако је западна витешка култура била снажно присутна у Србији у време цара Душана, нови

¹¹⁰⁵ Ђирковић, *Почтени витез*, 275; Војводић, *Српски владарски портрет у манастиру Дуљевоу*, 156.

¹¹⁰⁶ Поповић, *Представа владара над „царским вратима“*, 25–26; Coss, *Knighthood*, 45–47.

¹¹⁰⁷ Габелић, *Црвени коњанички лик арханђела Михаила*, 55–58; Габелић, *Манастир Лесново*, 192–193, Т. XXXV.

српски цар, који је узео горду и веома речиту титулу василевса и автократора Србије и Романије, тежио је да природу своје царске власти и свога тријумфа представи језиком слике која је, у својој идејној пуноћи, одговарала тријумфалној иконографији у уметности Византије и њој културно подложним земљама. Зато иконографија кољаничке представе на његовом новцу одговара представи владара на коњу која је створена на новцу царева Трапезунтског царства, одакле је преузета у новчарство Византијског и Бугарског царства.

По узору на Душанов, новац са представом владара на коњу коваће и цар Урош,¹¹⁰⁸ царица Јелена,¹¹⁰⁹ краљица Јелена (1365–1371)¹¹¹⁰ и краљеви Вукашин¹¹¹¹ и Марко Мрњавчевић.¹¹¹²

Представа владара и владарке

Представа владара и владарке, који стоје окренути лицем и између себе држе Часни крст, била је један од најчешћих мотива на реверсу динара кованих у царском периоду Душанове владавине. На првој емисији новца са овим мотивом, на десној страни реверсног поља, приказан је цар под стемом са препендулијама, у сакусу, манијаку и дијадими, који у десној руци држи скиптар са крстом. Лево од њега стоји царица, са високом отвореном круном византијског типа, одевена у сакос, манијак и дијадиму и у левој руци држи скиптар са крстом. Легенда, која прати представу, гласи СТЕFAN–INPERAT. Аверсно поље новца носи представу Христа у мандорли, под легендом IC–XC.¹¹¹³ Иста представа владара и владарке јавља се и на динару са легендом $\overline{\text{СФ}}\overline{\text{Б}}\text{--}\overline{\text{ЗР}}$, чије аверсно поље носи представу Христа на престолу.¹¹¹⁴ Крст, који цар и царица држе међу собом, може бити једнострук, двострук или трострук.

¹¹⁰⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 256, 260, бр. 9.3, 9.5, 9.6, 9.19, 9.20, 9.24.

¹¹⁰⁹ Исто, 263, бр. 10.1, 10.2.

¹¹¹⁰ Исто, 266, бр. 13.1. Ради се о новцу краљице Јевросиме –Јелена, жене краља Вукашина.

¹¹¹¹ Исто, 264, 266, бр. 12.1, 13.1.

¹¹¹² Исто, 266, бр. 14. 1.

¹¹¹³ Исто, 129, 248, бр. 6.18.1.

¹¹¹⁴ Исто, 129, 249, бр. 6. 21, 250, бр. 6.22.1–6.22.3, 6.23, 6.24, 6.25.

После смрти цара Душана, динаре и полудинаре са представом цара и царице, који међу собом држе Часни крст, коваће цар Урош,¹¹¹⁵ а само динаре краљ Вукашин Мрњавчевић¹¹¹⁶ и Никола Алтомановић.¹¹¹⁷

Иако је на првим емисијама динара са овим мотивом царица Јелена неименована, њено име и титула се нешто касније појављују у легенди на новцу која гласи STEFANVS IMPATOR–ELENA IMPATIX.¹¹¹⁸ Скраћеницу ове легенде у различитим варијантама понеће потом већи број емисија динара које се, са овим мотивом, кују у време владавине цара Душана.¹¹¹⁹ Име царице Јелене наћи ће се и у легенди на једној емисији динара са истом представом на реверсу који се кује у време владавине њенога сина, цара Уроша, која гласи VR–EL.¹¹²⁰

Нешто другачије иконографско решење представе владара и владарке, који међу собом држе Часни крст, појављује се на тзв. имобилизираним врстама цара Душана, кованим после његове смрти, између 1360. и 1375. године. На појединим емисијама ових динара, реверсно поље носи представу владара и владарке, на заједничком престолу, окренути лицем, држећи међу собом крст¹¹²¹, или седе окренути једно према другом и држе крст.¹¹²² Понекад се изнад представе појављује полумесец.

Иконографски узор за заједничку представу цара и царице на српском новцу био је византијски новац, на којем се овакав тип представе први пут појављује у V веку.

Византијски државни систем почивао је на уверењу да је владар божји представник на земљи, обавијен ауром светости и недодирљивости. Владар је био изабран од стране Бога, али не и владарка. Њу је бирао владар и управо је он, у церемонији крунисања царице, спуштао круну на њену главу, док је сâм крунисан од стране патријарха.¹¹²³ Чином крунисања истицана је разлика између владара и владарке, који је свој ауторитет примио од Бога, а она од владара, чиме му је била потчињена.¹¹²⁴ Без обзира

¹¹¹⁵ Исто, 257–262, бр. 9.10.1, 9.10.2, 9.14, 9.18, 9.22, 9.23, 9.28, 9.29.1, 9.29.2.

¹¹¹⁶ Исто, 265, бр. 12.3, 12.4.

¹¹¹⁷ Исто, 271, бр. 23.3.

¹¹¹⁸ Исто, 130, 248, бр. 6.19.1.

¹¹¹⁹ Исто, 130, 249, бр. 6.19.2, 6.19.3, 6.20.

¹¹²⁰ Исто, 259, бр. 9.14.

¹¹²¹ Исто, 253–254, бр. 7.6.1–7.6.5.

¹¹²² Исто, 254, бр. 7.7.1–7.7.4.

¹¹²³ Runciman, *Some Notes on the Role of the Empress*, 119–124; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 45; Garland, *Byzantine Empresses*, 2.

¹¹²⁴ Beaucamp, *Le Statut de la femme à Byzance*, 274; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 45.

на теоријску потчињеност својим мужевима, велики број византијских царица одиграо је значајну улогу у управљању царством, а неке су, захваљујући одређеним историјским околностима, преузимале потпуну контролу над државом, било као регенткиње својих малолетних синова или као самосталне владарке, попут царице Ирине или царица Зоје и Теодоре. Царица Зоја је на византијски трон довела четири византијска цара, три мужа и усвојеног сина,¹¹²⁵ показујући колики је у Византији могао бити утицај жене у преношењу власти. Због свега тога, ликови владарки, сачувани у литератури, на мозаицима, иконама, фрескама, илуминираним рукописима, скулптурама, печатима, а посебно на новцу, представљају значајан елемент за сагледавање изузетно важне улоге владарке у једном хијерархијски устројеном и патријархалном друштву, какво је било византијско.

Ван византијског новца и печата, очувано је више репрезентативних представа византијских царица, приказаних поред својих мужева. Међу њима је представа царице Теофано, жене цара Нићифора II Фоке (963–969), на фресци у апсиди цркве зване Велики голубарник у Кападокији, из 964–965. године. Владар и владарка насликани су поред представе Светих Константина и Јелене, чиме се на њих алудира као на „новог Константина“ и „нову Јелену“.¹¹²⁶ Царица Зоја, заједно са својим мужем Романом III Аргиром, приказана је у јужном вестибилу Свете Софије у Цариграду, који је касније промењен у портрет Константина IX Мономаха, њеног трећег мужа.¹¹²⁷ На величанственом мозаику у јужном вестибилу Свете Софије у Цариграду представљена је, поред свога мужа, и царица Ирина, жена Јована II Комнина. Портрет царице Зоје сачуван је и на круни Константина IX Мономаха из Будимпеште, где је, међу емаљима, приказана поред цара, у пуном орнату, са скиптаром у десној руци, као и њена сестра Теодора.¹¹²⁸ Представе царице Зоје, Константина IX Мономаха и Теодоре сачуване су и у рукописима – Par. gr. 922, fol. 6r. и Sinait. gr. 364, fol. 3r, на којем су цар и царице представљени у сцени симболичне инвеституре владара.¹¹²⁹ На овај начин је представљено више византијских царица. Представе цара и царице могле су се наћи и на хрисовуљама са владарским портретом, па је тако на репрезентативној повељи

¹¹²⁵ Острогорски, *Историја Византије*, 305–311; Garland, *Byzantine Empresses*, 136–157.

¹¹²⁶ Walter, *The Iconography of Constantine*, 48, фиг. 217.

¹¹²⁷ Spatharakis, *The Portrait*, фиг. 67.

¹¹²⁸ Maguire, *David Virtue*, 1–12, 1, 9, сл. 1.

¹¹²⁹ Spatharakis, *The Portrait*, фиг. 66, 68.

трапезунтског цара Алексија III Комнина манастиру Дионисијату на Светој гори, из 1374. године, уз њега приказана и жена му Теодора.¹¹³⁰

На византијском новцу, прве заједничке представе владара и владарке понео је златан новац кован у комеморативне сврхе поводом склапања брака цара Маркијана и царице Пулхерије 450. године, као и цара Анастасија I и царице Аријадне из 491. године.¹¹³¹ Реверс новца носи композицију са Христом у средишту, са чије десне стране стоји владар а са леве владарка, који примају Христов благослов. Новац је кован по узору на новац искован поводом склапања брака цара Валентијана III и царице Лициније Евдоксије 437. године.¹¹³²

Први царски пар који је самостално представљен на византијском новцу јесу цар Јустин II и царица Софија. На самом почетку цареве владавине искован је бакарни новац на чијем аверсу је фронтално представљен царски пар на заједничком престолу, у пуном царском орнату са нимбовима. Цар у десној руци држи глоб, а царица скиптар. Између њихових глава приказан је знак крста.¹¹³³ Овакву представу цара и царице носиће велик број емисија царског новца, а име царице наћи ће се, уз цареву, само у легенди на бакарном новцу искованом у Картагини.¹¹³⁴ У химни коју је песник Фортунат испевао 568. године, поводом царског даривања реликвијара са честицом Часног крста папи, цар Јустин II и царица Софија названи су „нови Константин“ и „нова Јелена“. У том духу је могуће посматрати и представу царског пара коју је понео њихов новац.¹¹³⁵ На исти начин као Јустин и Софија, на аверсу бакарног новца који кују током VI и почетком VII века, биће представљени Тиберије II Константин и Анастасија,¹¹³⁶ као и Маврикије и Константина.¹¹³⁷ Новац са овом представом искован

¹¹³⁰ Исто, фиг. 136, 137; Ђурић, *Портрети византијских и српских владара с повељама*, 22, сл. 8.

¹¹³¹ Zacos, Veglery, *Marriage Solidi of the Fifth Century*, 73–74; Bellinger, *Catalogue I*, 4, T. I; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 50, 51, фиг. 4, 5.

¹¹³² Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 51.

¹¹³³ Bellinger, *Catalogue I*, 204–205; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 53, фиг. 6, Garland, *Byzantine Empresses*, 50–51, T. 3.

¹¹³⁴ Garland, *Byzantine Empresses*, 50; Bellinger, *Catalogue I*, 254–257.

¹¹³⁵ Venantius Fortunatus, *Appendix Carminum* 2, 111–115; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 53–54; Garland, *Byzantine Empresses*, 48–49.

¹¹³⁶ Bellinger, *Catalogue I*, 277; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 54; Garland, *Byzantine Empresses*, 55, T. 4.

¹¹³⁷ Bellinger, *Catalogue I*, 373–374; Garland, *Byzantine Empresses*, 54.

је на почетку владавине царева. За разлику од царице Софије, владарке на овом новцу биле су неименоване, означене само као *августе*.

Прву представу царског пара, приказаног на новцу како стоји, понео је фолис цара Фоке искован у Константинопољу. Цар и царица Леонтина приказани су на аверсу новца фронтално, под крунама, са нимбом. Цар у десној руци држи глоб са крстом, а царица скиптар са крстом, док им је између глава приказан знак крста.¹¹³⁸ Оваква представа обележиће велик број емисија царског бакарног новца кованог широм царства.

Следећа представа царског пара на византијском новцу појавила се тек 780. године, за време цара Константина VI, када је велик број царских ковања понео представу цара и његове мајке Ирине, жене Лава IV. Иконографско решење је било измењено у односу на раније представе, па су сада цар и царица представљени фронтално, у портретној бисти на аверсу златног новца, како обоје држе глоб са крстом. Између њихових глава је приказан знак крста. Уз име цара, легенда је носила и име царице, што ће постати уобичајено за сва наредна царска ковања која ће понети представу царског пара.¹¹³⁹ Интересантно је да је име царице, на аверсу овога новца, исписано испред синовљевог.

Исто иконографско решење имаће реверс солида искованог за владавине цара Михаила III, на којем су представљени цар и његова мајка, царица Теодора.¹¹⁴⁰ На емисијама златног новца који кује Василије I, на реверсу ће, на исти начин, бити представљени царева жена Евдокија и његов син Константин, док ће аверс носити бисту цара.¹¹⁴¹ После смрти Лава VI, на златном солиду Константина VII, биће представљена његова мајка, тада регенткиња, царица Зоја Карбонопсина. Цар и царица, обоје именовани у легенди, представљени су у фронталним бистама, у царском орнату, како између себе држе глоб са крстом, односно двоструки крст.¹¹⁴²

Представа царског пара који стоји нашла се, поново, на емисијама бакарног новца цара Константина X Дуке, на којем су приказани цар и царица Евдокија Макремволитиса како држе међу собом лабарум са крстом постављен на базу са три

¹¹³⁸ Grierson, *Catalogue* II/1, 162–163, Т. II, бр. 24b.1, 24b.2; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 55, фиг. 7.

¹¹³⁹ Grierson, *Catalogue* III/1, 340, Т. XIII, бр. 1.1–1.7, 2a.2, 2b; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 57–58, фиг. 9, 10.

¹¹⁴⁰ Grierson, *Catalogue* III/1, 463, Т. XXVIII, бр. 2.1–2.6; Garland, *Byzantine Empresses*, 103, Т. 11.

¹¹⁴¹ Grierson, *Catalogue* III/2, 489–490, Т. XXX, бр. 3.2, 3.4, 4.

¹¹⁴² Исто, 541–542, Т. XXXVI, бр. 1, 2.1, 2.2; Garland, *Byzantine Empresses*, 121, Т.12.

степеника. Натпис у легенди носио је име цара и царице.¹¹⁴³ На једној емисији бакарног новца, царица Евдокија ће, као регенткиња након мужеве смрти, на реверсу бити представљена са својим сином Михаилом VII, у виду допојасних фигура које међу собом држе дуги крст¹¹⁴⁴ и нешто касније са својим новим мужем, царем Романом IV.¹¹⁴⁵

И царица Марија Аланска наћи ће се на византијском новцу представљена са своја два мужа, царевима Михаилом VII¹¹⁴⁶ и Нићифором III Вотанијатом,¹¹⁴⁷ на емисијама њиховог бакарног новца на којима су цар и царица на реверсу представљени као допојасне фигуре, односно фронтално постављене бисте које међу собом држе крст.

Следећи царски пар на византијском новцу били су цар Алексије I Комнин и царица Ирина Дукина, чију представу је понео златан новац искован у Константинопољу, а потом и друге емисије царскога новца. На реверсу су представљени цар и царица како стоје, држећи међу собом двоструки крст. Обоје су одевени у дивитисион, манијак и лорос, на глави носе стеме, а у десној царевој руци је акакија.¹¹⁴⁸ Исти тип представе владара и владарке понеле су и бројне емисије новца исковане за време регентства Ане Савојске, жене Андроника III, над њеним малолетним сином, царем Јованом V.¹¹⁴⁹ Иконографско решење са овог новца послужиће као предлојак за представу владара и владарке који стоје на новцу цара Душана.

На царским печатима су заједничке представе владара и владарке ретке, па је један од ретких печата, који је понео овакво иконографско решење, печат цара Константина VII и његове мајке Зоје као регенткиње. Њихова представа била је истоветна представи са њиховог новца. Приказани су у фронталним бистама како између себе држе глоб са великим крстом, односно двоструки крст.¹¹⁵⁰ Када су цар и царица заједно представљени на печатима, најчешће се приказују тако да се представа бисте цара

¹¹⁴³ Grierson, *Catalogue* III/2, 774–776, T. LXIV, бр. 8.1, 8.10, 8.19.

¹¹⁴⁴ Исто, 784, T. LXV, бр. 2.

¹¹⁴⁵ Исто, 791–792, T. LXV, бр. 3.11.

¹¹⁴⁶ Исто, 807–809, T. LXVI, бр. 3.1, 3.4, 4.1, 4.5, 5a.1, 5a.2, 5b.1, 5b.2, 5c, 5d.1; Garland, *Byzantine Empresses*, 182, T. 23.

¹¹⁴⁷ Grierson, *Catalogue* III/2, 829, T. LXIX, бр. 6.

¹¹⁴⁸ Grierson, *Catalogue* IV/1, 224, T. IV, бр. 21.

¹¹⁴⁹ Grierson, *Catalogue* V/2, T. 52–62.

¹¹⁵⁰ Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 94–96, бр. 56.1, 56.2, 58.1, 58.2.

налази на аверсу а царице на реверсу печатне буле, као нпр. на печатима Михаила III и Теодоре,¹¹⁵¹ и Константина VII и Зоје, оба из периода регентстава царица.¹¹⁵²

Уз представе првих хришћанских царица, које су се појавиле на новцу у време цара Константина Великог, његове мајке Јелене и жене Фаусте, стајала је легенда *SECVRITAS REIPVBLICE* (на новцу Јелене) и *SALVS ET SPES REIPVBLICAE* (на новцу Фаусте). На царском новцу, који је кован широм царства, царице су тако биле идентификоване као симбол стабилности и добробити царства.¹¹⁵³ У времену које је уследило, нови цареви се на почетку своје владавине представљају са царицом на новцу као пар, истичући кроз ту слику идеју династичког континуитета и стабилности државе. У овом периоду, неименоване царице представљене су на новцу више као симбол него као индивидуе, с обзиром да су представљене без имена у легенди и без портретних карактеристика.¹¹⁵⁴ До промена долази са Ирином, чије име се појављује на свим номиналама где се представља са својим сином; царицом која је не само учествовала у синовој власти већ ју је на крају приграбила за себе. Од овог периода, имена царица су назначена у легенди на новцу са представом владара и владарке, чиме оне престају да буду само симбол и постају именовани део слике власти у којој су учествовале, чинећи битну карику у њеном преношењу и наслеђивању, представљајући у многим примерима јемство легитимитета својих синова и мужева.

Једна од важних порука, која је слана иконографијом царског пара на новцу а асоцирала је на представе цара Константина и царице Јелене, била је порука о идеалној владавини „новог Константина“ и „нове Јелене“.¹¹⁵⁵ Прототип овим представама биле су представе Константина и Јелене који између себе држе велики голготски крст, чије су представе, како је већ речено, постојале још у периоду Константинове владавине. Најстарије овакве представе сачуване су на реликвијарима из Бугарске и потичу из друге половине V или из VI века, а на којима су светитељи приказани у попрсју, лево Константин а десно Јелена, лицима окренути великом Часном крсту постављеном између њих.¹¹⁵⁶ Колику је снагу и симболику представа светог царског пара носила за савременика који је стајао пред оваквим владарским портретом, најбоље показује

¹¹⁵¹ Исто, 79–80, бр. 48.1, 48.2. 48.3.

¹¹⁵² Исто, 95, бр. 57.1.

¹¹⁵³ Drijvers, *Flavia Maxima Fausta*, 503.

¹¹⁵⁴ Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 47–48.

¹¹⁵⁵ Исто, 57.

¹¹⁵⁶ Walter, *The Iconography of Constantine*, 37, фиг. 210, 211.

писмо којим је византијски филозоф Михаило Италик пропратио свој поклон једном високом царском службенику, шаљући му новчић за који је сматрао да носи представу Светих Константина и Јелене, где је написао да слика на новцу највећег и најпобожнијег цара и његове мајке, заједно са снагом крста, има моћ да се супротстави сваком злу и сачува од болести те се због тога овакав новчић носи као талисман.¹¹⁵⁷ Владарски пар, представљен на новцу иконографском формулом уобичајеном за представљање светог царског пара, користећи пропагандно моћан медијум, претварао се, у очима савременика, у идеализован архетип византијских владара.

Под утицајем византијског новца, представа владара и владарке појављује се и на новцу бугарских царева. Владар и владарка, на овим представама, приказани су како међу собом држе заставу, двоструки крст, лабарум или штап. Прву овакву представу носи грош цара Михаила Шишмана, на којем су цар и царица представљени како стоје, фронтално окренути посматрачу, у царском орнату, под стемом са препендулијама, држећи међу собом дуги штап са заставом и крстом на врху.¹¹⁵⁸ Слично иконографско решење носиће и бакарни новац цара Ивана Александра,¹¹⁵⁹ те бакарни новац цара Ивана Страцимира.¹¹⁶⁰

На новцу кованом у државама средњовековног Запада, заједничка представа владара и владарке није толико заступљена. У XII веку, на новцу који кује Фридрих I Барбароса, владар ће бити представљен у друштву своје жене, Беатрисе. Владарски пар је представљен у допојасним фигурама, благо окренути једно према другом, а у средишту представе је владарев скиптар.¹¹⁶¹ Представе владарског пара срећу се, у овом периоду, и на феудалним ковањима, као нпр. у Немачкој или на ковањима барона Јорка, где се феудалци представљају у друштву својих супруга. Пар је, најчешће, представљен како стоји, као на новцу Бранденбурга, где је феудалац приказан у пуној ратној опреми, како држи копље са заставом и штит, а до њега је његова супруга. Супружници су окренути једно према другом.¹¹⁶² Слично иконографско решење носи и новац који се кује у Енглеској.¹¹⁶³

¹¹⁵⁷ Penna, *Reassessing the Gold Coinage of Basil I*, 666; Maguire, *Magic and Money*, 1044–1045.

¹¹⁵⁸ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 222, бр. 8.1.3, 8.1.4.

¹¹⁵⁹ Исто, 224–225, бр. 9.2.4, 9.2.5, 9.2.11, 9.2.12.

¹¹⁶⁰ Исто, 226, бр. 10.2.2.

¹¹⁶¹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 86, бр. 183.

¹¹⁶² Исто, 85, бр. 180.

¹¹⁶³ Исто, 89, бр. 193.

Седећа представа владара и владарке појављује се на угарском новцу који кује краљ Стефан IV. Иконографија представе је настала под утицајем византијског новца из VI века и неће бити поновљена у угарском новчарству.¹¹⁶⁴ Тип владара и владарке на трону, редак у западном новчарству, појавиће се и на новцу Кастиље и Арагона у другој половини XV века, на којем су краљ Фердинанд и краљица Изабела приказани на заједничком престолу, окренути лицем једно према другом, владар са мачем у рукама, а владарка са скиптаром.¹¹⁶⁵

Оно што је карактеристично за представе владара и владарке на западном новцу јесте окренутост супружника лицем једно према другом. За разлику од строге фронталности оваквих представа на византијском новцу, а под утицајем западног, на овакав начин биће представљен и српски царски пар на појединим емисијама имобилизираног динара.

У време владавине краља и цара Душана настао је велики број слика владарске породице у монументалном сликарству задужбина и у црквама српске властеле (Кучевишту 1334–36/7,¹¹⁶⁶ на неколико композиција у Дечанима 1339–48,¹¹⁶⁷ Карану 1340–42,¹¹⁶⁸ Добруну 1343,¹¹⁶⁹ Љуботену 1344–45,¹¹⁷⁰ Полошком 1343–45,¹¹⁷¹ у спољној припрати Сопоћана 1343–45,¹¹⁷² у Светом Николи Болничком 1345,¹¹⁷³ у припрати Леснова 1349).¹¹⁷⁴ На овим представама, поред Душана се приказују његова супруга Јелена те син и сувладар Урош, а портрет на којем је представљен само владарски пар очуван је у припрати Кучевишта. На овој представи, српски краљ и млада краљица

¹¹⁶⁴ Исто, 100, бр. 226.

¹¹⁶⁵ Исто, 189, бр. 415.

¹¹⁶⁶ Расолкоска-Николовска, *О ктиторским портретима*, 41–53, сл. 1–12; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 115–116; Војводић, *Идејне основе*, 258–259.

¹¹⁶⁷ Радојчић, *Портрети*, 53–54, сл. 38; Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића*, 265–276.

¹¹⁶⁸ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 141; Војводић, *Идејне основе*, 259.

¹¹⁶⁹ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 144.

¹¹⁷⁰ Исто, 145.

¹¹⁷¹ Исто, 148; Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком II*, 88–92, сл. 1, 4; Војводић, *Идејне основе*, 258.

¹¹⁷² Радојчић, *Портрети*, 55, сл. 41.

¹¹⁷³ Исто, 57, сл. 45, 46.

¹¹⁷⁴ Исто, 55–56, сл. 42, 43.

приказани су у свечаном, фронталном ставу, са нимбовима и свим инсигнијама самодржавне власти.

Прва српска краљица која је, уз свога супруга, приказана у српском живопису, била је краљица Ана Комнина, жена краља Радослава у Студеници,¹¹⁷⁵ а потом ће бити приказана краљица Јелена Анжујска, у сликарству припрате Цркве Богородице Бистричке,¹¹⁷⁶ те у сликарству Манастира Сопоћани, у унутрашњем нартексу, где је приказана читава владарска породица.¹¹⁷⁷ Наредне српске краљице – Кателина, жена краља Драгутина, и Јелена, прва жена краља Милутина – биће представљене у Драгутиновој капели код Ђурђевих ступова.¹¹⁷⁸ Само Кателина биће приказана поново у Ариљу.¹¹⁷⁹ У периоду владавине краља Милутина, уз српског краља, портрети краљице Симониде јавиће се у Краљевој цркви у Студеници, Старом Нагоричину и Грачаници,¹¹⁸⁰ где се краљица појављује са високом отвореном круном, каква је касније постала уобичајена за представе српских владарки. У периоду владавине краља Стефана Дечанског нису сачувани заједнички портрети владара и владарке, а владар се представља само у друштву свога сина.¹¹⁸¹

Постојало је неколико важних разлога зашто се лик српских краљица није нашао на новцу кованом до Душанове владавине. У време владавине краља Радослава, иконографија српског новца, преузета са новца Солунског царства, одражавала је слику важних политичких превирања која су захватила Византију и земље њеног утицајног круга. Са обновом ковања, Драгутинова предаја власти Милутину и криза око наслеђа престола, која је потом завладала, није била идеална да се на новцу пласира лик српске краљице. Касније, за време владавине краља Милутина, краљица Симонида није била мајка његовог најстаријег мушког потомка, што је био случај и са Маријом Палеолог, другом женом Стефана Дечанског, па би њихов лик на новцу, као у живопису владарских задужбина, како је то Драган Војводић истакао, „доводио у питање права озваничених или потенцијалних наследника трона, проистеклих из

¹¹⁷⁵ Радојчић, *Портрети*, 16.

¹¹⁷⁶ Илић, *Црква Богородице у Бистрици*, 210.

¹¹⁷⁷ Радојчић, *Портрети*, 23.

¹¹⁷⁸ Исто, 27.

¹¹⁷⁹ Исто, 30; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 168–169.

¹¹⁸⁰ Бабић, *Краљева црква*, 182–186, сл. 131; Тодић, *Грачаница*, 170–173, Т. XVII–XVIII, Тодић, *Старо Нагоричино*, 118–119, цр. 21–23.

¹¹⁸¹ Војводић, *Персонални састав слике власти*, 426.

ранијих бракова“.¹¹⁸² Тек су се у време владавине краља и цара Душана стекли услови да царски новац понесе лик српске царице, мајке наследника престола.

Представе владара и владарке и целе владарске породице имале су за циљ истицање династичког континуитета и стабилности државе у оквиру монархијског портрета, како у монументалном сликарству тако и на новцу. Међутим, за разлику од византијског новца, у српском новчарству никада није дошло до представљања читаве владарске породице, нити је владар на новцу приказан са својим наследником, што је било уобичајено за византијско и бугарско новчарство.¹¹⁸³ На српским монетама се усталила представа владара и владарке, чија је намена била да искаже само најбитније поруке о актуелној власти које, када је реч о српском новцу као и византијском, нису биле само династичке природе.

Иконографија представе владара и владарке, приказаних како међу собом држе велики Часни крст, приказивала је српски владарски пар као Светога Константина и његову мајку Јелену. Притом је запажено да се српски пар, на овим представама, не само ставом већ и избором инсигнија, пре свега укрштеном дијадимом, анахроним знаком власти из периода рановизантијских царева а напуштеним у доба Палеолога, жели повезати са светим царем и његовом мајком.¹¹⁸⁴

У српској средини, како је већ истакнуто, поређење владара са царем Константином било је присутно још од периода Стефана Немање. У доба краља Милутина, идентификација српског владара обogaћена је новим појединостима: у Краљевој цркви у Студеници¹¹⁸⁵ и у припрати Старог Нагоричина¹¹⁸⁶ те у Грачаници, уз краља и краљицу Симониду насликани су Свети Константин и Јелена, док је у старијем српском монументалном сликарству само византијски император био достојан таквога поређења. У Грачаници је краљ Милутин, као „нови Константин“, нерукотворене инсигније примио директно са неба, од самога цара небеског. Идеја о српском владару као „новом Константину“ присутна је и у краљевом житију, где га архиепископ Данило директно пореди са првим хришћанским царем.

¹¹⁸² Исто, 426–427.

¹¹⁸³ Исто, 424, 428–429; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 221, бр. 6.2.1, 222, бр. 8.2.1, 223–224, бр. 9.1.1, 9.2.4, 225. бр. 9.2.12, 227, бр. 11.1.1.

¹¹⁸⁴ Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион*, 266–270, цртеж 10, 11, сл.16.

¹¹⁸⁵ Бабић, *Краљева црква*, 190; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 295.

¹¹⁸⁶ Тодић, *Старо Нагоричино*, 119–121.

Размишљање о српском владару као „новом Константину“ настављено је и у време потомака краља Милутина, краља Стефана Дечанског и краља и цара Душана. Краљ Душан, у својим повељама, ставља цара Константина уз немањићке родитеље и претке,¹¹⁸⁷ а у већ помињаној Повељи уз Законик, истичући да му Бог све “даде у руке као великом Константину цару“, владар се директно идентификује са светим царем.¹¹⁸⁸ И он је, као краљ Милутин у Грачаници, у пећкој, а затим и на дечанској Лози Немањића,¹¹⁸⁹ као и на крунидбеном динару који кује, приказан инвестиран директно од Господа, чиме је, као код првог хришћанског цара, потенциран божански избор владара. И као свети цар Константин, у овим је сценама приказан како приликом своје инвеституре носи укрштenu дијадиму.¹¹⁹⁰ У Матеичу, у Лози Немањића, цар Душан иде корак даље те се у генеолошкој конструкцији директно повезује са древним царевима и угледним владарским кућама,¹¹⁹¹ при чему је, на нов начин, поново истакнута његова тежња за преузимањем цариградског наслеђа. Један од корака у овом плану било је и представљање српског цара и царице на новцу као „новог Константина и нове Јелене“. После проглашења царства, цар Душан је на разне начине испољавао своје политичке аспирације, а један од њих био је и језик слике којим се послужио на новцу који кује.

После Душанове смрти, представа владара и владарке, по узору на његов новац, наставила је да се јавља на новцу српских владара, цара Уроша, краља Вукашина Мрњавчевића и обласног господара Николе Алтомановића, али она, попут нпр. представе владара на коњу, више није имала идеолошку нити политичку конотацију коју је носила средином XIV века, када се први пут појавила у српском новчарству.

¹¹⁸⁷ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 92, 299.

¹¹⁸⁸ Законик, 144; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 299.

¹¹⁸⁹ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 298; Војводић, *Од хоризонталне ка вертикалној генеолошкој слици Немањића*, 307.

¹¹⁹⁰ Војводић, *Од хоризонталне ка вертикалној генеолошкој слици Немањића*, 307; Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“*, 259–273.

¹¹⁹¹ Војводић, *Од хоризонталне ка вертикалној генеолошкој слици Немањића*, 305–307.

Представа главе или бисте владара

На трима емисијама полудинара које кује цар Душан, по први пут у српском новчарству, аверсна страна је понела представу владареве главе. У центру аверсног поља приказана је глава владара са дугом косом и брадом, окренута лицем, која носи царску стему са орфаносом са чијих обеју страна висе препендулије. Легенда која је прати гласи +IMPERATOR–STEFAN. У средишту реверсне стране новца је царски монограм СФБЗР.¹¹⁹² Друга врста полудинара разликовала се од прве по натписима, који сада на аверсној и реверсној страни носе ћириличку легенду +СТИПАНЪ ЦАРЪ.¹¹⁹³ Трећа емисија полудинара, са истоветном представом владареве главе под стемом на аверсу, у реверсном пољу новца носила је представу двоструког крста.¹¹⁹⁴

После цара Душана, новац са представом главе владара коваће још Ђурађ Бранковић. На једној емисији његових динара, кованих у господском периоду, реверсно поље новца понело је представу главе владара окренуте лицем, коју је допуњавала ћириличка легенда ГЮ/Г–Ъ/РЪ. У аверсном пољу, новац је носио представу Христа у мандорли и легенду IC–XC.¹¹⁹⁵ За разлику од поједностављене, шематски приказане главе на новцу цара Душана, глава господина Ђурђа дата је као портрет, у својој пуноћи. Ђурађ Бранковић ће и у деспотском периоду ковати новац са представом владареве главе, те ће једна емисија његових динара на аверсу имати представу деспотове главе под круном западног типа, приказане изнад његовог монограма, исписаног и у реверсном пољу динара.¹¹⁹⁶ Главу деспота понела је и једна емисија обола, окренуту лицем, без круне, са лавом на реверсу, као породичним амблемом Бранковића.¹¹⁹⁷

Осим главе владара, на српском средњовековном новцу нашле су се и представе двеју владарских бисти. На полудинару цара Уроша, кованом у Котору, реверс новца носио је попрсје цара под стемом, са манијаком, окренуто лицем. Представа је допуњена легендом +IMPERATHO RAS. На аверсу полудинара приказана је биста

¹¹⁹² Иванишевић, *Новчарство*, 251, бр. 6.26.

¹¹⁹³ Исто, 251, бр. 6.27.

¹¹⁹⁴ Исто, 251, бр. 6.28.

¹¹⁹⁵ Исто, 294, бр. 45.4.

¹¹⁹⁶ Исто, 298, бр. 45.34.

¹¹⁹⁷ Исто, 298, бр. 45.36.

Светога Трифуна, заштитника Котора, под легендом SANTVS TRIPHO.¹¹⁹⁸ Друга владарска биста нашла се на једној емисији динара кнеза Лазара, на којој је приказано попрсје кнеза из профила, окренуто удесно, које допуњава легенда **ГОСПОДНИИ КНЕЗА ЛАЗАРА**. На реверсу новца је представа шлема са два говеђа рога, амблем Лазаревића.¹¹⁹⁹

Представа владарске бисте на новцу била је једно од најтрајнијих завештања римског новчарства иконографији средњовековног новца. Иако се портрет владара на новцу појавио већ на ковањима Александра Македонског, у римском новчарству постаје обележје аверсне стране и један од најважнијих елемената политичке пропаганде.¹²⁰⁰ Портрети царева на новцу кретали су се од идеализованих, репрезентативних портрета до крајње реалистичних, као у републиканском периоду или у периоду владавине тзв. војничких царева, када се тежило истицању телесне и духовне компоненте приказаног владара. Међутим, у III столећу, у доба тетрархије, у представама владара преовлађују стилизација и идеализација,¹²⁰¹ што ће постати темељ владарских представа које ће новац понети у наредном периоду.

У римском новчарству, од периода приципата па све до IV века, лик императора приказиван је из профила, све до времена Константина Великог, када се, одмах по победи на Милвијском мосту, лик цара приказује скоро у потпуном анфасу.¹²⁰² Оба начина представљања владара преузета су у средњовековном новчарству Запада, где ће приказ главе или бисте владара постати један од најчешћих типова владарске представе на новцу. Профилна биста владара, настала под утицајем римског новчарства, обележила је новац Вандала,¹²⁰³ Острогота,¹²⁰⁴ Визигота,¹²⁰⁵ Лангобарда¹²⁰⁶ и Меровинга.¹²⁰⁷

¹¹⁹⁸ Исто, 262, бр. 9.31.

¹¹⁹⁹ Исто, 274, бр. 24.19.

¹²⁰⁰ Jacob, *Coins and Christianity*, 37; Bastien, *Le Buste monétaire*, 9.

¹²⁰¹ Томић, *Реч о портрету у средњем веку*, 105.

¹²⁰² Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, 62.

¹²⁰³ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, T. 1–3.

¹²⁰⁴ Исто, T. 6–9.

¹²⁰⁵ Исто, T. 10–11, T. 14.

¹²⁰⁶ Исто, T. 15–16.

¹²⁰⁷ Исто, T. 18–25.

Употреба представе владарске главе на печатима Запада сеже већ у време Меровинга, који су у сфрагистици преферирали фронтални начин приказивања.¹²⁰⁸ У доба Каролинга, глава је на владарским печатима замењена профилном бистом, а неретко су коришћене римске геме са профилном бистом цара или филозофа на које је додавана легенда у хришћанском духу, нпр. *Christe, protege Carolum regem Francorum*.¹²⁰⁹ Римске геме ће у каролиншкој сфрагистици бити коришћене до IX столећа, када ће почети да их израђују домаћи мајстори.¹²¹⁰ У време владавине Карла Великог, на владарским булама је уведена представа бисте владара у трочетвртинском профилу, са копљем и штитом, која настаје под утицајем новца Константина Великог и новца Византије кованог у V и VI веку.¹²¹¹ Без обзира на иконографске промене у представи главе владара на новцу, може се рећи да је профилна биста била типична представа владарских и клерикалних печата каролиншког периода.

На каролиншком новцу, профилна биста владара била је присутна на денарима и оболима само у периоду између 813. и 818. године. Прва оваква представа нашла се на денару Карла Великог, а њена иконографија била је у духу римске традиције – владар је носио *paludamentum* и био предстаљен са лоровим венцем, а његов лик је реалистична, тродимензионална представа живог монарха.¹²¹² На новцу који се касније кује, лоров венац замениће дијадема. Портретна биста, на каролиншком новцу, у 818. години биће замењена представом крста којим ће римско наслеђе уступити место хришћанској иконографији.¹²¹³ Међутим, у отонском периоду, представа главе владара поново је присутна на кованом новцу,¹²¹⁴ као и на владарским печатима, чије ће обележје бити све до краја X века.¹²¹⁵ Исти је случај и са печатима француских и енглеских владара.¹²¹⁶

У англосаксонском новчарству, представу фронтално представљене главе владара носио је већ новац који се кује почетком VII века.¹²¹⁷ Средином VIII столећа, њу ће

¹²⁰⁸ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 217; Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 14.

¹²⁰⁹ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 217.

¹²¹⁰ Исто, 222.

¹²¹¹ Исто, 219.

¹²¹² Исто, 209; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 40, бр. 87.

¹²¹³ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 41, бр. 91–92; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 213–214.

¹²¹⁴ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 54, бр. 113, 56, бр. 117.

¹²¹⁵ Moffett, *A Bulla of Otto III*, 213–214.

¹²¹⁶ Исто, 214; Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 14, фиг. 13–17.

¹²¹⁷ Gannon, *The Iconography*, 25–30, фиг. 2.1–2.8.

заменити представа главе владара у профилу,¹²¹⁸ а у X веку уобичајен начин представљања владара на енглеском новцу био је представа профилне владарске бисте под круном.¹²¹⁹

Иако је представа главе владара у профилу нешто чешће заступљена на западном новцу, све до краја средњег века смењиваће се представа владареве главе у анфасу и профилне бисте, без круне, са круном или шлемом, на емисијама новца који се кује у свим земљама Запада, а биће преузета и на новцу крсташких држава.¹²²⁰

На новцу угарских владара, представа фронтално представљене главе владара под круном појавила се први пут на новцу краља Соломона¹²²¹ и од тада па све до средине XV века присутна је како на денарима тако и на оболима. Уз њу је једнако заступљена и представа главе владара под круном дата у профилу, која је у иконографију угарског новца уведена у првој половини XIII века.¹²²² Поред представе владарске главе, присутна је и представа владарске бисте, најчешће дате фронтално, која се први пут појавила на новцу краља Андрије II, почетком XIII столећа.¹²²³

Све до XV века је тешко говорити о портретним карактеристикама владарске представе на новцу. Она је најчешће поједностављена, шематизована и сведена на најосновније атрибуте, а портретне одлике, ако постоје, минималне су. Тек у XIII веку се појављује тежња да се лепота и животност поново уведу у портрет приказаних владара, па ће се тако, под утицајем антике, идеализована профилна биста владара наћи на златном новцу сицилијанског краља Фридриха II (1198–1250).¹²²⁴ На златном новцу Карла I Анжујског, идеализован, репрезентативни портрет његовог претходника биће замењен представом живог владара, са средњовековном круном уместо ловоровог венца,¹²²⁵ али још увек је рано да се говори о реалистичном портрету у правом смислу. Велика промена у портрету владара, на западном новцу, наступиће тек у XV столећу, када ће, као резултат промена које са собом доноси ренесанса,

¹²¹⁸ Исто, 31, фиг. 2.9–2.18.

¹²¹⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 61–62, бр. 127–129, 71, бр. 145 и др.

¹²²⁰ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 81, бр. CC150, 82, бр. CC153–CC155, бр. CC158, 83, бр. CC161.

¹²²¹ Réthy, *Corpus I*, Т. 2, бр. 21.

¹²²² Исто, Т. 16, бр. 310, 311.

¹²²³ Исто, Т. 11, бр. 198.

¹²²⁴ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 111–112, бр. C9.

¹²²⁵ Исто, 112, бр. C10.

интересовање за антику, а самим тим и за римски новац, довести до коначног раскида са средњовековним системом вредности и схватањем портрета у свим гранама уметности, па тако и на новцу. Важан подстрек за нову концепцију портрета на новцу одиграо је рад Пизанела, који је, под снажним утицајем римског новца, у 1438. години направио портретне медаље византијског цара Јована VIII приликом његове посете Ферари и Фиренци.¹²²⁶ Већ средином XV столећа, на новцу Милана,¹²²⁷ Венеције,¹²²⁸ Фераре,¹²²⁹ Рима¹²³⁰ и Напуља,¹²³¹ појављују се представе живих људи, изузетно индивидуализованих, приказаних без улешавања, при чему се уочава тежња да се истакну не само њихове телесне већ и духовне карактеристике. На исти начин, представе главе и бисте владара биће третиране и на новцу других западних држава.

Када говоримо о византијским печатима и новцу владара, може се рећи да је све до X века фронтално представљена биста била најчешћи начин приказивања царева.¹²³² Од XI века, овај тип владарске представе потиснут је стојећом фигуром цара, а иконографијом византијског новца поново доминира од 1360. године, од новца цара Јована V Палеолога, и биће присутна све до пада царства.¹²³³ Профилна биста владара, у византијском новчарству, опстала је на бакарном новцу до времена цара Јустинијана I, када је на фолис и његове фракције уведена представа фронталне бисте, која је већ од времена цара Анастасија доминирала осталим врстама византијског новца.¹²³⁴

У периоду од V до VIII столећа, биста владара, на византијском новцу и печатима, представљала је цара у војној униформи, са оклопом који је делом прекривао *paludamentum* закачен фибулом на рамену, на глави му је шлем преко којег носи дијадему, а у руци држи копље најчешће ослоњено на раме.¹²³⁵ Тек за владавине Лава III, овакав тип представе владара нестаће са византијског златног новца.¹²³⁶ На исти

¹²²⁶ Исто, 179.

¹²²⁷ Исто, 182, бр. 399, 400.

¹²²⁸ Исто, 181, бр. 398.

¹²²⁹ Исто, 183, бр. 402.

¹²³⁰ Исто, 185, бр. 406.

¹²³¹ Исто, 186, бр. 408.

¹²³² Grierson, *Byzantine Coins*, 29; Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 7–110.

¹²³³ Grierson, *Byzantine Coins*, 29; Grierson, *Catalogue V/1*, 66.

¹²³⁴ Belinger, *Catalogue I*, 124–134; Grierson, *Byzantine Coins*, 29.

¹²³⁵ Grierson, *Catalogue II/1*, 70–76.

¹²³⁶ Grierson, *Catalogue II/1*, 74.

начин је цар био представљен и на царским печатима све до краја VI века.¹²³⁷ Од периода владавине цара Ираклија, на империјалној бисти се владар приказује у царском орнату, са круном, што ће у наредном периоду постати уобичајена иконографија владарске бисте, како на новцу тако и на владарским печатима.¹²³⁸

Када говоримо о портретним карактеристикама владарских бисти на византијском новцу и печатима, јасно је да у духу политичке идеологије, по којој је владар посматран као Христов заступник на земљи те тиме боголик по својој власти а не обичан смртник, готово је немогуће очекивати портрет на новцу. Кроз представу бисте владара, као и кроз остале типове владарске представе на новцу и печатима, који су били медијум политичке пропаганде, ликом се давала само идеја и симбол владоца. Овакве представе, најчешће, потпуно су лишене индивидуалних црта и стилски су уједначене у готово свим вековима, а са лика је изостављано све што је небитно, ефемерно и овоземаљско.

Тежња да се владари на новцу и печатима представе са више реализма присутна је у Византији једино у VI и VII веку, али се о карактерном портрету може говорити само када се посматра портретна биста на појединим емисијама новца цара Фоке¹²³⁹ и цара Константина IV, на новцу који је искован на крају његове владавине, између 680–85. године. Овај новац носи тродимензионалан портрет владара, изузетно индивидуализован, са прецизно урађеним детаљима лица, најлепши у византијском новчарству.¹²⁴⁰

У српском новчарству, представа главе владара на Душановом новцу донела је апстрахован и упрошћен лик владара, на којем је нагласак на царској стеми са орфаносом и препендулијама. Тиме је тежња мајстора била да се првенствено укаже на положај и степен моћи владара, при чему се само у најосновнијим цртама приказују његове физичке особине.¹²⁴¹ У периоду пласмана на српски новцац, овај тип представе је изразито присутан на новцу немачких држава, посебно на мањим номиналама, са више или мање забележеним индивидуалним физичким особинама приказаног владара.¹²⁴² У угарском новчарству, овај тип представе владара срећемо на емисијама

¹²³⁷ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 7–15.

¹²³⁸ Grierson, *Byzantine Coins*, 29.

¹²³⁹ Grierson, *Catalogue* II/1, 88–94, 89; Grierson, *Byzantine Coins*, 29.

¹²⁴⁰ Grierson, *Catalogue* II/1, 92.

¹²⁴¹ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 67, бр. 31.

¹²⁴² Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 161, бр. 360, 163, бр. 365–368.

денара и обола краља Карла I Роберта¹²⁴³ и његовог сина, краља Лудвига I.¹²⁴⁴ На представи угарских владара, нагласак је дат на круни која је овде западног типа, док је сам лик стилизован, без намере да се фиксира физичка сличност.

Смиља Марјановић Душанић је, говорећи о представи главе владара на новцу цара Душана, очигледно насталој под западним утицајем, изнела мишљење да је на српски новац пласирана услед „снажног утицаја индивидуалног и ритерског схватања монархије“.¹²⁴⁵ Међутим, с обзиром да је обичај оваквог начина представљања владара, како смо видели, на Западу био присутан још од ранохришћанског периода те да није напуштан све до краја средњег века, тешко се може повезати са духом витештва. Са витешким идејама треба, пре свега, повезати хералдичке представе које се први пут појављују на новцу Душановог доба, док би представу главе владара под стемом требало посматрати кроз симболику царске круне на глави новог цара, оне исте која је приказана на крунидбеном динару, у сцени симболичне инвеституре владара.

После Душановог новца, полудинари цара Уроша, именовани у Котору, понели су фронтално представљену бисту владара са манијаком, који на глави носи једноставну куполну круну. Овакав тип представе цара, настао под снажним утицајем византијског новца, био је најчешћи начин представљања василевса на новцу од времена Јована V Палеолога. Под утицајем новца цара Душана, у овом периоду је настао и печат тзв. портретног типа краља Вукашина са његове повеље Дубровнику, из 1370. године, на којем је, у пољу типара, дата биста краља под стемом са препендулијама и манијаком са украсима. Израда портрета и детаља је упрошћена.¹²⁴⁶

Једини владар представљен у профилу, на српском средњовековном новцу, био је кнез Лазар. Једна емисија његовог динара носи представу бисте кнеза приказаног десним профилем, бујне косе, на којој се истичу јак орловски нос, пуне меснате усне и дубоко усађене очи испод испупченог чела.¹²⁴⁷ Лик кнеза на новцу разликује се од његових сачуваних портрета на фрескама у Раваници и Љубостињи,¹²⁴⁸ где се представља са брковима и густом брадом.

¹²⁴³ Réthy, *Corpus II*, T. 2, бр. 28–34, T.3, бр. 51–53, 56.

¹²⁴⁴ Исто, T. 4, бр. 74–77.

¹²⁴⁵ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 148.

¹²⁴⁶ Čremošnik, *Studije*, 133.

¹²⁴⁷ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 92, бр. 54.

¹²⁴⁸ Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 65–80; Радојчић, *Портрети*, 64, сл. 55, 66, сл. VIII; Стародубцев, *Владарске инсигније кнегиње Милице*, 272–275, сл. 5–7.

У време кнеза Лазара, сви закупци његових ковница били су Дубровчани, одакле су сигурно доведени и резачи калупа за његов новац. На минцама, које Дубровачка република кује од краја XIII века до 1436. године, аверсна страна новца носила је представу попрсја младића окренутог десним профилом у римском стилу, голобрадог, са ловоровим венцем око главе.¹²⁴⁹ Овај новац највероватније је послужио као иконографски предложак за представу бисте кнеза коју је његов новац понео.

Најлепши и једини реалистичан портрет владара, у српском средњовековном новчарству, понео је динар Ђурђа Бранковића искован у господском периоду. На њему је приказана Ђурђева глава у анфасу, уоквирена дугом косом која пада у спиралама, са брковима и густом брадом раздељеном по средини. Лице је дугуљасто, са високим челом и наглашеним јагодицама, са крупним очима, правилним носем и пуним уснама.¹²⁵⁰ Портрет је урађен пречишћеним, „идеалистичким“ стилем, пуним мере и интелектуалности и види се да га је израдила рука врло вештог и искусног мајстора. Када упоредимо портрет Ђурђа Бранковића на новцу са његовим јединим очуваним портретом у минијатури на Есфигменској повељи, издатој 1429. године, уочавају се сличности: иако је лице у повељи доста оштећено, таласаста коса, бркови и брада су истоветни као на новцу, додуше сада нешто краћи, као и пуне усне и правилан нос.¹²⁵¹ Лице је нешто пуније, мање издужено, са продорним очима али, као и на новцу, одаје „лепог владара и крупног човека“, „стасита и лепа и достојанственог држања“, „не мале телесне лепоте и красног лица“, „достојног дубоког поштовања“, управо онаквог каквог су га описивали његови савременици.¹²⁵²

Као за новац кнеза Лазара, мајстор који је резао калуп за израду овог новца је највероватније био Дубровчанин, јер су у том периоду закупци царине и ковнице у Трепчи и Приштини, у области Бранковића, искључиво Дубровчани. Дубровачка република је својим пословима увек била окренута и чврсто повезана са италијанским градовима, из којих су и кренуле промене у третирању портрета владара на новцу. Колико је овај мајстор био упознат са новим струјањима и новим сензибилитетом уведеним у портрет западног владара на новцу, најбоље показује лик Ђурђа Бранковића на његовом динару. Са друге стране, новац је одавао и дух наручиоца, тј.

¹²⁴⁹ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 368–369; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 64, бр. 1–6.

¹²⁵⁰ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 120, бр. 82.

¹²⁵¹ Ђурић, *Портрети византијских и српских владара с повељама*, 20–56, 22, сл. 3.

¹²⁵² Спремић, *Ђурађ Бранковић*, 45–46.

српске средине у периоду деспотовине, када се запажа појачано интересовање за антику и културу коју су прожимали све јачи световни елементи.¹²⁵³

За разлику од индивидуализоване представе владарске главе на динару Ђурђа Бранковића, на његовом динару и оболу из деспотског периода лик владара је упрошћен, без жеље да се истакне физичка сличност, и иконографски је сличан оваквом типу представе на угарском новцу.

Представа главе владара, која је као нови иконографски тип владарске представе уведена у српско новчарство под западним утицајем у доба Душанове владавине, у српској средини доживела је своју адаптацију која је, у том тренутку, била прилагођена потреби за снажном пропагандном поруком о новом цару и новом царству. Интересантно је да ће иконографски блиска представа главе владара под стемом, која се појавила на српском новцу, само нешто касније постати најчешћи начин представљања византијских царева до пада царства. На представама главе и бисте владара, које су потом уследиле на српском новцу, дошло је до продора духа италијанског хуманизма, у српско новчарство унетог преко дубровачких златара ангажованих на његовој изради. Судаћи према представама главе и бисте владара на новцу из овог периода, Србија је, као и Запад, на своји начин излазила из средњег века.

Представа владарке

Једина владарка самостално представљена на српском средњовековном новцу јесте царица Јелена. Њен лик носи реверс једне од трију врста динара кованих у раздобљу између 1360. и 1365. године, за време њене краткотрајне самосталне владавине Серском облашћу.¹²⁵⁴ На овом новцу, царица је представљена у репрезентативном ставу, како стоји фронтално окренута посматрачу, са нимбом, у сакосу, манијаку и дијадими. У десној руци држи скиптар, а у левој акакију. Са леве и десне стране царице приказан је цвет. Представу допуњује легенда **ЇИ/PI-ЧИ**. На аверсу новца представљен је цар Урош, на престолу без наслона, окренут лицем. Цар је приказан са

¹²⁵³ Спремић, *Прекинут успон*, 449–450.

¹²⁵⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 141.

стемом, у сакосу, манијаку и дијадами, у десној руци држећи скиптар са крстом а у левој акакију. Легенда која прати представу гласи **ϠР/ОШЪ – ЧД/РЪ**.¹²⁵⁵

Тип представе владарке, који је понео новац царице Јелене, произашао је из иконографског типа новца са представом владара и владарке осамостаљивањем представе владарке након смрти цара Душана, а као иконографски узор послужиће византијски новац и печати.

Самосталне представе владарки биле су присутне већ на рановизантијском новцу, када се, на царским ковањима, представља велик број царица из династије Константина I и Теодосија I. Уобичајен начин представљања царица, по узору на римски новац, била је профилна биста на аверсу, док је реверс носио персонификацију (добробити, здравља, наде, побожности итд.) коју ће касније заменити представа крста или Викторије која држи крст.¹²⁵⁶ Међутим, постоје ковања на којима је и аверсна и реверсна страна новца понела представу царице, какав је новац прве жене цара Теодосија I, Елије Флациле, на којем је аверс носио бисту царице а реверс представу владарке како стоји, обема рукама држећи свитак.¹²⁵⁷ На ковањима жене цара Аркадија, Елије Евдоксије, и жене цара Валентијана III, Лициније Евдоксије, царице су приказане у профилној бисти на аверсу, док реверс носи њихову представу на престолу. На свом новцу, царица Лицинија Евдоксија представљена је како у рукама држи глоб са крстом и скиптар.¹²⁵⁸

После овог периода, представе владарки нестају са византијског новца и појављују се поново између 565. и 641. године, када се лик неколико царица приказује на сребрном и бакарном новцу у заједничкој представи са својим супругом. У овом периоду, самосталну представу царице срећемо једино на реверсу једне емисије бакарног новца цара Ираклија. У реверсном пољу, царица је представљена поред великог царског монограма Н, како стоји фронтално окренута посматрачу, у хламиди, под круном, држећи у десној руци штап са христомоном на врху. Њена представа била је део слике власти чије оличење је носио аверс новца са представом њенога мужа и сина, царева Ираклија и Ираклија Константина.¹²⁵⁹

¹²⁵⁵ Исто, 263, бр. 10.3.

¹²⁵⁶ Funk, *Klerikale Frauen?*, 280–282; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 46–47.

¹²⁵⁷ Valeva, *Empresses of the Fourth and Fifth Centuries*, 72–73, фиг. 11.

¹²⁵⁸ Исто, 73, фиг. 9, 11; Kent, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. X, 165, 168–169.

¹²⁵⁹ Grierson, *Catalogue* II/1, 381, XXII, бр. 311; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 56–57; Garland, *Byzantine Empresses*, 62.

Следећа византијска царица, чији лик се појавио на царским ковањима крајем VIII stoleћа, била је царица Ирина. Као регенткиња свога сина, Константина VI, царица се прво појављује на аверсу златног новца кованог између 780. и 790. године, у заједничкој представи са малолетним сином, док су на реверсу представљени Константинови царски преци.¹²⁶⁰ Емисије златног новца, кованог између 792. и 797. године, носиле су другачије иконографско решење те је сада царица самостално представљена на аверсу новца у фронталној бисти, док је њен син представљен на реверсу. Обоје су приказани под круном. Ирина, за разлику од свога сина, носи лорос, док је он само у хламиди. У рукама држе глоб са крстом и скиптар. У легенди, поред Ирининог имена, стоји титула *августа*, док је Константин означен као *василевс*.¹²⁶¹ Коначно, 797. године, када је Ирина ослепила свога сина и онеспособила га да влада, самостална владавина царице озваничена је ковањем златног новца у Константинопољу, који је и на аверсу и на реверсу понео бисту царице са круном, глобом и скиптаром, под легендом *Ирина василиса*.¹²⁶² Тако је новац са представом царице и на аверсу и на реверсу, после новца царице Елије Евдоксије, поново искован у византијском новчарству.¹²⁶³ Иконографија овог новца поновљена је и на царским печатима.¹²⁶⁴

Након смрти мужа, цара Теофила, као регенткиња малолетног сина, цара Михаила III, на аверсу солида емитованог око 842/3. приказана је биста царице Теодоре, док је реверс понео представу Михаила и његове старије сетре Текле, која је такође била одређена за његовог регента. Представа царице Теодоре на аверсу новца, са круном, скиптаром и глобом у рукама, док је Михаило представљен са круном и глобом а Текла са круном и скиптаром, истиче царицу као најважнију у слици троструке власти.¹²⁶⁵

За време регенства Зоје Карбонопсине над Константином VII, искован је, такође, новац са самосталном представом бисте цара и царице, али је овде аверс понео бисту

¹²⁶⁰ Grierson, *Catalogue III/1*, 340–342, Т. XIII, бр. 1.1, 1.4, 1.5, 1.7, 2a.2, 2б; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 57–58, бр. 9; Garland, *Byzantine Empresses*, 76.

¹²⁶¹ Grierson, *Catalogue III/1*, 341–342, Т. XIV, бр. 3a.3, 3a.9, 3b.1, 3b.2, 3c.1, 3c.2 итд; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 58–59, бр. 11.

¹²⁶² Grierson, *Catalogue III/1*, 349, Т. XV, бр. 1a.1, 1a.5, 1b, 1c; Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 59, бр. 12; Garland, *Byzantine Empresses*, 87.

¹²⁶³ Овакву праксу представљања на новцу следило је, касније, неколико царева: Михаило I, Лав V и Михаило II. Уп. Grierson, *Catalogue III/1*, 367, 375, 394.

¹²⁶⁴ Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 67, бр. 36.5.

¹²⁶⁵ *Catalogue III/1*, 461–462, Т. XXVIII, бр. 1a.1–1.d.2; Garland, *Byzantine Empresses*, 102.

цара а реверс царице, чиме је царица истакла свога сина као врховног господара.¹²⁶⁶ Исто иконографско решење, како је већ речено, носили су и њихови печати.

Следећа царица, чији лик је понела византијска златна номизма, била је царица Зоја Порфирогенита. У периоду након смрти Михаила IV и краткотрајне владавине Зоје Порфирогените и Михаила V, године 1041/2. исковано је неколико емисија новца које су носиле бисту царице Зоје са круном, лоросом, скиптаром и глобом. На двема емисијама новца, биста царице смештена је на реверсу, док поље аверса носи представу Христа,¹²⁶⁷ односно Богородице Оранте.¹²⁶⁸ На номизми тетартерон, царица је на аверсу представљена као актуелна владарка, док је реверс понео бисту њеног преминулог оца, цара Константина VIII.¹²⁶⁹ Иконографско решење на овом новцу можда треба посматрати у светлу кризе која је наступила када се Михаило Калафат спремао да самостално преузме власт,¹²⁷⁰ као поруку којом је царица Зоја тежила да подсети поданике на своју припадност Македонској династији и сопствено право на царски престо.

И за време самосталне владавине Зојине сестре, Теодоре, на више емисија новца била је представљена на реверсу у фронталној бисти, док је аверс био резервисан за представу Христа.¹²⁷¹

Још једна моћна византијска царица, Евдокија Макремволитиса, приказана је самостално, у фронталној бисти, са титулом василисе на аверсу златног тетартерона, држећи у рукама скиптар са лабарумом и глоб са крстом, док је реверс носио бисту њенога новог мужа, Романа Диогена, са инсигнијама глоба и акакије у рукама.¹²⁷² Поводом склапања њиховог брака, исковано је неколико емисија новца који је понео представу царскога пара. Прво је искована златна хистамена, која је на аверсу носила представу Евдокијиног сина Михаила VII и његове двојице браће, док је на реверсу представљена сцена у којој Христос благосиља царски пар, што је иконографија уобичајна још у V веку за новац кован поводом склапања царских бракова.¹²⁷³ Потом је

¹²⁶⁶ Grierson, *Catalogue III/2*, 569, T. XL, бр. 28; Garland, *Byzantine Empresses*, 121.

¹²⁶⁷ Grierson, *Catalogue III/2*, 729, T. LVIII, бр. 1.

¹²⁶⁸ Исто, 730.

¹²⁶⁹ Исто, 728, 730, T. LVIII, бр. 2.

¹²⁷⁰ Острогорски, *Историја Византије*, 310.

¹²⁷¹ Grierson, *Catalogue III/2*, 752–753, T. L XII; Garland, *Byzantine Empresses*, 167.

¹²⁷² Grierson, *Catalogue III/2* 792.

¹²⁷³ Исто, 789, T. LXV бр. 1.1; Garland, *Byzantine Empresses*, 174–175.

уследио златни тетартерон са заједничком представом цара и царице на реверсу, док је на аверсу представљена Богородица, и најзад новац са представом Евдокије на аверсу и Романа на реверсу. Представљена на аверсу новца, са титулом василисе и скиптаром у рукама, истакнута је царичина предност у односу на Романа, коме је она била јемац царског легитимитета.

Вероватно у периоду Евдокијиног регенства, представљена је царица на реверсу печатне буле, у репрезентативном стојећем ставу, под круном, са лоросом, како држи скиптар у десној руци, док јој лева, у молитвеном гесту, почива на грудима. Аверс печата носи представу Богородице Оранте.¹²⁷⁴

Као веома занимљиву појаву треба истаћи иконографију једне емисије новца кованог за време регенства Ане Савојске, где је на аверсу представљена сцена симболичне ивиституре владара, у којој Христос крунише њенога сина, Јована V, док на реверсу Богородица крунише царицу.¹²⁷⁵ Ана Савојска била је једина царица, из времена Палеолога, чији лик се нашао на новцу. Ова моћна и доминантна жена *par excellence* показала је своју решеност да влада када је, између осталих политичких потеза које је повукла, самостално владала Солуном као апанажом од 1352. све до своје смрти, у 1365. години, где је, чак, ковала сопствени новац.¹²⁷⁶ Међутим, на већини искованих новчаних врста, царица даје првенство своме сину, стављајући његов лик на аверсну страну новца, док се она представља на реверсу. Најчешће су обоје представљени са истоветним инсигнијама, како стоје у царском орнату, са крунама и лабарум скиптаром у десној руци, а царица уз то држи макету града Солуна, предствљајући се као његова заштитница, што је било често иконографско решење на солунским царским ковањима. У легенди на новцу, царица носи титулу василисе и автократорисе.¹²⁷⁷

Лик царице очуван је и на њеним печатима, где је на реверсу представљена како стоји са царским инсигнијама – круном, лоросом и скиптаром. На аверсу је представа Богородице на престоу са Христом, а лик Богородице као заштитнице био је, у овом периоду, уобичајан за аверсну страну печата византијских царица.¹²⁷⁸

¹²⁷⁴ Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 137, бр. 80.1.

¹²⁷⁵ Grierson, *Catalogue V/1*, 178, II.

¹²⁷⁶ Исто, 66, 186, 198–199; Острогорски, *Историја Византије*, 476, 478, 483–485, 489, 496; Војводић, *Персонални састав слике власти*, 423.

¹²⁷⁷ Grierson, *Catalogue V/2*, Т. 64, бр. 1228, 1229, 1230.

¹²⁷⁸ Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 200, бр. 109.1.

Иако је Ана Савојска једина царица представљена на новцу позновизантијског периода, на царским печатима је сачуван лик још неколико царица: Ирине Комнине – кћерке никејског цара Теодора I Ласкариса и жене цара Јована III Дуке,¹²⁷⁹ Теодоре Дуке Палеолог – кћерке цара Јована III и жене Михаила VIII,¹²⁸⁰ и Ирине Палеолог – друге жене цара Андроника II.¹²⁸¹ Све су представљене у свечаном, репрезентативном ставу, стојећи у пуном царском орнату, са круном, лоросом и скиптаром.

И на западним печатима, у XIII и XIV столећу, владарке се, најчешће, представљају како стоје, са круном и скиптаром, држећи десну руку на грудима.¹²⁸² Ранији начин приказивања владарки како седе на престолу, са круном и скиптаром у руци, од 1100. године бива, углавном, напуштен у Енглеској и Француској, а таква иконографија је резервисана само за представе Богородице.¹²⁸³

На основу претходног разматрања, запажа се да је појава царица на византијском новцу била обликована и дефинисана кроз њихов однос са представником врховне власти. Оне се на новцу и представљају као кћерке, жене или мајке царева. Кроз ромејску историју је дефинисано ко од представника царске породице може бити уведен у слику власти на новцу, а овај избор је увек био политички мотивисан.¹²⁸⁴ При томе, низом пажљиво одређених детаља, истицала се хијерархија представљених личности – пре свега позицијом фигура на аверсној и реверсној страни, правилом да се идеолошки важнија личност у групном портрету представља на десној страни, избором инсигнија и титула којима су означени у легенди.¹²⁸⁵

У Византији, царице су могле учествовати у власти наслеђивањем, преко крвне линије, удајом или кроз регенство над својим малолетним синовима након смрти мужава.¹²⁸⁶ Зоја Порфиогенита и њена сестра Теодора, наследивши власт после смрти оца, Константина VIII, имале су моћ да изаберу и доведу новог цара на трон – што је Зоја чинила више пута – или да самостално владају – као царица Теодора. Притом је царица имала сва царска овлашћења. Једина разлика била је у томе што није могла

¹²⁷⁹ Исто, 193, бр. 103.1.

¹²⁸⁰ Исто, 195–196, бр. 105.1, 105.2.

¹²⁸¹ Исто, 198–199, бр. 107.1.

¹²⁸² Danbury, *Queens and Powerful Woman*, 17–25, фиг. 1, 3, 4, 8, 12.

¹²⁸³ Исто, 18, бр. 2.

¹²⁸⁴ Војводић, *Персонални састав слике власти*, 409, 423–424.

¹²⁸⁵ Brubaker, Tobler, *The Gender of Money*, 43.

¹²⁸⁶ Garland, *Byzantine Empresses*, 1–7.

предводити војску.¹²⁸⁷ Иконографија новца који ове царице кују истоветна је оној са новца који кују оновремени цареви, а у титули која прати представу означене су као василисе.

Као царске супруге и мајке будућих царева, царице су представљане на новцу било у заједничкој представи са својим мужем или у склопу групног портрета, када се на новцу представља владарска породица, какав је случај нпр. са фолисима које кује цар Ираклије, где се на аверсу приказују цар, његов син Ираклије Константин и царица Мартина,¹²⁸⁸ или на солиду који кује цар Теофил 830. године, поводом крунисања својих трију старијих кћери, где је на аверсу, уз цара и најстарију кћер Теклу, приказана царица Теодора, док реверс носи представе царица Ане и Анастасије.¹²⁸⁹

Велики број приказаних царица на византијском новцу биле су регенткиње својих малолетних синова, попут Ирине, Теодоре, Зоје Карбонопсине, Евдокије Макремволитисе и Ане Савојске. Оне су, како смо видели, могле бити представљене скупа са својим синовима или самостално, раздвајањем ликова цара и царице мајке, што указује на висок степен самосталности царице, поготово када се њен лик нађе на аверсној страни новца, какав је случај био за време регенства Ирине или Теодоре. Међутим, 856. године, када Михаило III почиње самостално да влада, лик царице Теодоре нестаје са царских ковања,¹²⁹⁰ док то у случају царице Ирине није био случај. Уместо да попут осталих царица, чији лик се појавио на новцу у тренуцима прекида и транзиције власти, послужи као најбољи јемац легитимитета синове власти и сигурности државе, иконографијом којом се послужила на новцу Ирина је промовисала своје право на власт.

На српским владарским печатима и новцу очуван је лик само двеју владарки, краљице Јелене и царице Јелене.

Од краљице Јелене, жене краља Уроша I, сачувана су два воштана печата са њених повеља Дубровнику, први из 1267/8. године и владавине краља Уроша, и други из 1289. године, након његове смрти, када је краљица самостално владала Зетом, Требињем и крајевима око Плава и Горњег Ибра. Нажалост, на овом печату су видљиви само нејасни трагови женске фигуре. На очуваном печату из 1267/8, краљица је представљена на престолу, са круном византијског типа, али без инсигнија у рукама.

¹²⁸⁷ Исто, 4.

¹²⁸⁸ Grierson, *Catalogue* II/1, 288–291, 292–295.

¹²⁸⁹ Grierson, *Catalogue* III/1, 428; Garland, *Byzantine Empresses*, 88, T. 9.

¹²⁹⁰ Grierson, *Catalogue* III/1, 463–464.

Представу прати натпис од којег је добро видљив почетак + **ЕЛЕНА КРАЛИЦА**.¹²⁹¹ Овакав тип представе владарки био је присутан на Западу, а срећемо га на печату Матилде (1102–1167), кћерке енглеског краља Хенрија I и жене цара Хенрика V, и на печату Јоване (умрла 1199), краљице Сицилије и грофице од Тулуза, кћерке енглеског краља Хенрија II.¹²⁹²

Самосталну представу владарке понео је само новац који кује царица Јелена као владарка Серске области. Приликом распада и феудализације српске државе, након смрти цара Душана, у југоисточној Македонији створена је област у којој је царица мајка постепено преузимала сву власт у своје руке, а ту власт признавао је и њен син, што се види из краја повеље коју цар Урош издаје манастиру Хиландару 1360/61, где стоји да „Госпођа света царица заповеда сама у Серу“.¹²⁹³ О томе да су између сина и мајке постојали добри односи, који се нису прекидали,¹²⁹⁴ сведочи и иконографија Јелениног новца, где се царица представља на реверсу, док аверс носи представу цара Уроша. Слично као у случају Ане Савојске и цара Јована V, у периоду царичине самосталне владавине Солуном, уместо заједничке представе цара и царице, какве је носио новац из првих година њенога регенства, на којем је царица била у инфериорном положају у односу на сина, сада се кује новац на којем се царица самостално представља у реверсном пољу, истичући своју самосталност.¹²⁹⁵ У сличним политичким околностима, када је у Србији, након Душанове смрти, дошло до слабљења централне власти, истим иконографским решењем послужила се царица Јелена. Иако под формалним окриљем царства, она је, попут Ане Савојске, остварила суштински независну власт у границама својих области, а поруку о реалности одређеног политичког тренутка носила је иконографија представа на њеном новцу. Представа владарке коју је понео њен новац, сведочила је о царици која иступа самостално са свим прерогативима централне власти.

У овом периоду, у српском новчарству појављују се динари краљице Јелене, жене краља Вукашина, који на аверсу носе коњаничку представу владара под легендом КР – ЛЬ, док је на реверсу представа шлема се челенком, велом, дашчицом, розетом и

¹²⁹¹ Čremošnik, *Studije*, 123–124.

¹²⁹² Danbury, *Queens and Powerful Woman*, 18, фиг. 2, 22, фиг. 11.

¹²⁹³ Соловјев, *Повеље Цара Уроша*, 291–292; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 67.

¹²⁹⁴ Исто, 67.

¹²⁹⁵ Grierson, *Catalogue V/1*, 198–199.

главом окренутом надесно, праћена легендом **КРАЛНЧ-А ЕЛѢНА**.¹²⁹⁶ Њој изгледа припадају и врсте динара који у вишередном натпису на реверсу носе натпис „Благоверна краљица“.¹²⁹⁷ Међутим њен лик није остао сачуван на српским динарима.

Смрћу цара Душана, крајем 1355. године, започело је преломно доба за српску средњовековну државу, а промењене политичке околности и прилике у царском дому испољиле су се и у слици власти на новцу.

¹²⁹⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 146, 266, бр. 13.1.

¹²⁹⁷ Исто, 146, 268–269, бр. 17.1–17.3.

ХЕРАЛДИЧКЕ ПРЕДСТАВЕ И ЗНАЦИ

Представа шлема

Прве представе шлема са челенком, у српском новчарству, појављују се на новцу краља Душана. После емисија динара са мачем, краљ уводи нову емисију динара која на реверсној страни носи кацигу дубоког типа на чијем врху је четвртасто јастуче (дашчица) и челенка са розетом и перима, окренута налево. Ради се о хералдичком знамењу, представи фрагментарног грба која ће постати омиљена на српском новцу и у српској хералдици XIV века. Представу допуњује легенда +MONITA–REX STEFA. Аверсна страна новца носи представу Христа на престолу под легендом IC–XC.¹²⁹⁸

Хералдичко обележје са приказом шлема са истоветном челенком, уз њену незнатну модификацију и стилизацију, носиће и Душанове царске емисије динара,¹²⁹⁹ као и новац који кују цар Урош,¹³⁰⁰ слуга Бранко,¹³⁰¹ жупан Никола Алтомановић,¹³⁰² Ђурађ I Балшић,¹³⁰³ Вук Бранковић¹³⁰⁴ и његов вазал Јаков.¹³⁰⁵ Једини додаток чиниће застор на потиљку шлема који се понекад појављује.

Грбови су, као облик специфичне визуелне идентификације, настали на Западу током XII века, у кругу војничке и дворске аристократије.¹³⁰⁶ У време крсташких ратова, појавила се потреба да се уочљивим и јасним ознакама дефинишу учесници тог похода ради лакшег распознавања хришћанских и муслиманских ратника, посебно коњаника у оклопу. Потреба да се оклопљени коњаник обележи одређеним знаком појавила се и на турнирима који су, као витешке игре, почели да бивају популарни у Европи око 1066. године.¹³⁰⁷ Због тога су на штит и шлем витеза стављана обележја,

¹²⁹⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 244, бр. 6.4.1–6.4.2.

¹²⁹⁹ Исто, 247, бр. 6.12.1–6.15.

¹³⁰⁰ Исто, 256–257, бр. 9.1, 9.3–9.8, 259, бр. 9.15, 260–261, бр. 9.19, 9.25–9.27.

¹³⁰¹ Исто, 255, бр. 8.1.

¹³⁰² Исто, 271, бр. 23.3.

¹³⁰³ Исто, 276, бр. 26.2.

¹³⁰⁴ Исто, 278, бр. 31.2.

¹³⁰⁵ Исто, 281. бр. 33.1.

¹³⁰⁶ Палавестра, *Илирски грбовници*, 7.

¹³⁰⁷ Исто, 7; Новаковић, *Калтак и челенка*, 281–282; Соловјев, *Историја српског грба*, 23; Crouch, *The Historian, Lineage and Heraldry*, 28; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 23–24, 38–42.

али без система. Увођење система у употреби хералдичких знакова и настајање хералдичких норми започиње од средине XII века, од француског краља Луја VII и немачког цара Фридриха Барабаросе, када датира установа одређених наследних знамења на штитовима и шлемовима краљева, великаша и везезова.¹³⁰⁸ Од тог периода, ствара се појам о грбу као непромењивом ликовно-симболичком знаку идентификације феудалних породица и појединаца, а касније и градова и држава. У средњем веку, грб владара био је истовремено и грб његове државе, јер је владар, сâм по себи, био амблем државе.¹³⁰⁹

Грб као наследни витешки знак има тесну везу са оружјем, а састав и форма опреме ратника дефинисали су место и границе амблема. Стога се грб често зове истим именом као оружје те су, у српском језику, за грб у ужем смислу, коришћени изрази штит, цимер – који је означавао шлем или, боље речено, украс шлема, и реч оружје.¹³¹⁰ У прво време, грб се држао на штиту као најупадљивијем и са хералдичког аспекта најважнијем елементу витешке опреме средњег века. Штит је једини неизоставан и обавезан део грба.¹³¹¹ Касније је штиту придодат и шлем са челенком – тродимензионалним украсом врха или темена кациге, у којем се обично налазио сâм грб са штита. У Европи се овакав обичај приказивања потпуног грба среће у позној трећој деценији XII века, а нарочито се развио током XIV и XV века.¹³¹²

Осим потпуног грба, у употреби су били и фрагментарни грбови, који садрже хералдичку композицију на штиту или на шлему. Такви грбови се могу сврстати у две групе: издвојена челенка, са шлемом или без њега, и штит са хералдичким ликом, без шлема и челенке.¹³¹³ У Србији XIV и XV века омиљена хералдичка композиција била шлем са челенком, евентуално са плаштом, али без штита и представе на њему, која се користила као супститут или сажетак грба.¹³¹⁴ Овакаве композиције јављају се на

¹³⁰⁸ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 297; Соловјев, *Историја српског грба*, 23; Палавестра, *Илирски грбовници*, 7.

¹³⁰⁹ Grabar, *L'empereur*, 22–23; Соловјев, *Историја српског грба*, 22; Палавестра, *Илирски грбовници*, 7.

¹³¹⁰ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 294; Соловјев, *Историја српског грба*, 24; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 45.

¹³¹¹ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 298; Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 50; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 45.

¹³¹² Новаковић, *Калтак и челенка*, 282; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 34.

¹³¹³ Ацовић, *Хералдика и Срби*, 194.

¹³¹⁴ Исто, 194; Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 50.

новцу, печатима, прстењу, надгробним споменицима и деловима одеће Немањића, Мрњавчевића, Лазаревића, Бранковића и поједине властеле.

Самосталне представе шлема са челенком, као фрагментарне грбове, срећемо на печатима Запада у XII веку. Енглески краљ Ричард I, на свом владарском печату из 1194. године, имао је представу шлема на којем се као челенка налазило крило, а испод челенке, на самом шлему, била је урезана представа лава, грб краља и Енглеске.¹³¹⁵ Представа шлема са челенком која се састојала од лава са круном на глави била је, у почетку, и на владарским печатима краља Едварда III (1327–1377).¹³¹⁶ У Енглеској, од XIV столећа, усталила се пракса да се хералдички приказује и сама челенка, одвојено од кациге, као нека врста сажетог грба.¹³¹⁷

На немачким просторима, негде од 1240. године, челенке су биле наследне и помоћу њих се вршило диференцирање припадника истога дома.¹³¹⁸ Шлем са композитном челенком, који се састојао од већег броја елемената, био је особеност германске – тевтонске хералдике, тако да је немачки грб могао бити састављен од четири, па и пет амблема на шлему. Умножавање челенки на шлему запажа се у Немачкој, Аустрији, Швајцарској, Скандинавији и земљама под њиховим утицајем.¹³¹⁹ Представе шлема са челенкама наћи ће се, у првој половини XIII века, и на печатима немачког племства, а рани пример ове праксе среће се 1231. године на печату грофа Дитриха од Берха.¹³²⁰ Међу немачком аристократијом, овакви типови хералдичког печата биће често заступљени у XIII столећу. У истом периоду, представа издвојеног шлема са челенком присутна је и на немачком новцу.¹³²¹ У западном новчарству срећемо је и касније, као нпр. на новцу Висконтија, владара Милана у другој половини XIV века.¹³²²

Пракса приказивања издвојене челенке и шлема на печатима среће се и у Скандинавији те тако печат данскога краља Кристофа II, из 1321. године, носи

¹³¹⁵ Новаковић, *Калтак и челенка*, 283.

¹³¹⁶ Исто, 283.

¹³¹⁷ Ацовић, *Хералдика и Срби*, 52.

¹³¹⁸ Исто, 52.

¹³¹⁹ Иванишевић, *Развој хералдике*, 216.

¹³²⁰ Seyler, *Berufswappen*, 107; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 52.

¹³²¹ Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, 261–262; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 196, нап. 478.

¹³²² Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 149, бр. 341.

представу шлема са два бивоља рога и двома пауновим перјаницама на свакоме рогу.¹³²³

Под утицајем немачке хералдике, представе шлема са челенком присутне су и у угарској хералдици. Срећемо их на ковањима Карла Роберта¹³²⁴ и његовог сина Лудвига,¹³²⁵ поред представа потпунога грба и представа штита. На угарском новцу, челенка на шлему носи мотив орла раширених крила, а слично иконографско решење, под утицајем Угарске, понеће и најранија румунска ковања војводе Владислава I (1364–1377).¹³²⁶ Представу шлема постављеног налево, са хералдичким орлом склопљених крила и главе забачене уназад на врху, носиће и новац који кује његов брат, Раду I (1377–83).¹³²⁷ На новцу Мирче Старијег (1386–1418), ова представа ће бити замењена потпуним западним грбом.¹³²⁸

Представу угарског шлема са челенком у виду орла раширених крила срећемо и на бановцима које кују херцег Стјепан (1353–1354) и бан Никола Банић (1353–1355).¹³²⁹

Са ширењем утицаја из Немачке, Угарске и Италије, хералдика се појављује најпре на западном Балкану, да би у Србији почела да се развија у XIV веку, у време владавине краља и цара Душана, у владарском кругу и међу вишом властелом. Како је већ Стојан Новаковић уочио, развој друштвене елите у средњовековној Србији ослањао се на владарски род и његове огранке, условно речено стару аристократију с једне, али и на дворску структуру и функције стваране по угледу на византијски двор са друге стране. У земљи каква је била средњовековна Србија, засићена византијским утицајима, изразито западна појава хералдике и витештва никада се није наметнула до краја као битан или препознатљив фактор организованих друштва или сталежа.¹³³⁰ Претежни део западних утицаја долазио је у Србију из сфере пословног живота, јер су се организација трговине и техника новчаних и кредитних послова обликовале под утицајем са Медитерана. Стално присуство трговаца или најамника из средина са

¹³²³ Seyler, *Berufswappen*, 123, сл. 101; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 196, нап. 479.

¹³²⁴ Réthy, *Corpus II*, Т. 2, бр. 15, 16, 38, 46, Т. 3, бр. 57–58; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 196.

¹³²⁵ Réthy, *Corpus II*, Т. 4, бр. 71; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 196.

¹³²⁶ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 173, бр. 389; Numismatischer Verlag – *Künker Auktion 137*, 292, бр. 3920–3922; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 196.

¹³²⁷ Numismatischer Verlag – *Künker Auktion 137*, 293, бр. 3923–3924.

¹³²⁸ Исто, 294, бр. 3925–3930.

¹³²⁹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 165, бр. 23.1.1.

¹³³⁰ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 301–302; Ћирковић, *Допуне и објашњења*, 455–457; Палавистра, *Илирски грбовници*, 8, 124.

развијеном хералдичком праксом били су путеви којима је хералдика продирао у Србију.¹³³¹

Најамничка војска, као што је већ истакнуто, у Србији је била значајан војни чинилац још од времена Стефана Немање, међу чијим одредима се помињу „иноплемени пукови“.¹³³² Најамнички одреди, у српској војсци, били су нарочито присутни од времена краља Милутина, када се помињу истакнути ратници са Запада.¹³³³ Западних најамника је било и у војсци краља Стефана Дечанског, а у време битке код Велбужда изгледа да су на српској страни ратовали Шпанци, Каталонци, међу којима је било витезова.¹³³⁴ Предност западним најамницима, Немцима, у својој служби давао је и краљ Душан, користећи их како за телесну гарду тако и за гарнизоне који су били постављени на стратешки важним местима.¹³³⁵ И касније, за време деспотовине, за српскога деспота ратовали су странци, између осталих Угри и Италијани. Описујући смрт деспотову, Константин Филозоф пише како су за њим плакали угарски витезови, његове слуге.¹³³⁶

Значајан аспект ритерско-дворјанске културе касног средњег века карактерише и укључивање у витешке редове и додељивање инсигнија. Већ је помињано да је извесног Франциска де Соломонеа краљ Милутин произвео у витеза.¹³³⁷ На дан крунисања на царство, према Лукаревићу, цар Душан је основао витешки ред који се звао Стуб Светога Стефана,¹³³⁸ а Ђурађ Вранчић, на свом надгробном натпису, насталом 1362. године, себе назива царевим трећим витезом. Угарски краљ Жигмунд Луксембуршки, у 1408. години, основао је Змајев ред, а међу осталим члановима овога реда били су деспот Стефан Лазаревић и херцег Хрвоје Вукчић Хрватинић.¹³³⁹ По писању Константина Филозофа, и сâм деспот је имао власт „краљеве благородне“ и „славне витезове венчавати“ те истиче да су били поносни они који су могли рећи

¹³³¹ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 302, 304.

¹³³² Стефан Првовенчани, *Житје светог Симеона*, 31; Веселиновић, *Војска*, 408.

¹³³³ Веселиновић, *Војска*, 408; Динић, *Из српске историје средњег века*, 439.

¹³³⁴ Веселиновић, 409; Динић, *Из српске историје средњег века*, 432–446.

¹³³⁵ Веселиновић, *Војска*, 409; Динић, *Из српске историје средњег века*, 448.

¹³³⁶ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, 96; Ћирковић, *Почтени витез*, 274; Веселиновић, *Војска*, 411.

¹³³⁷ Ћирковић, *Почтени витез*, 275; Војводић, *Српски владарски портрет у манастиру Дуљевоу*, 156; Динић, *Из српске историје средњег века*, 439.

¹³³⁸ Ћирковић, *Почтени витез*, 274; Војводић, *Српски владарски портрет у манастиру Дуљевоу*, 155.

¹³³⁹ Ћирковић, *Почтени витез*, 273; Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 452.

„мени Деспот даде витешки чин“.¹³⁴⁰ Од средине XIV века, оснивање витешких редова постало је посебно популарно.

Кад погледамо наше споменике, уочава се да се значајнији продор витешких схватања и хералдике јавља тек у време краља Душана, на чијем се новцу и печатима срећу прве представе шлема са хералдичком челенком. Верује се да је њихова појава директно повезана са немачким ритерима у Душановој служби, на челу са витезом Палманом. Део обележја ових витезова чинили су и грбови, међу којима и шлемови са челенком као хералдичким знаменом. Познато је да је витез Палман, 1333. године, преузео оружје непознатог најамника, међу којим су се налазила три *elmos cimeriis*.¹³⁴¹ Шлемови са композитним челенкама у саставу грба приказани су и у немачком грбовнику *Die Wappenrolle von Zürich*, насталом 1340. године на данашњој тремеђи између Швајцарске, Немачке и Аустрије.¹³⁴² Према сачуваним документима из Дубровачког архива, имена витеза Палмана и његових сарадника у Душановој служби – Дитриха из Беча и Фридриха из Ортинбурга, затим Рафе из Штајра, Крафтина из Валтинберга и Грегора Паулича – упућују да је њихова отаџбина била у источним Алпима.¹³⁴³

Шлем, који се приказује на новцу краља Душана, западног је порекла и једноставног облика који покрива целу главу. Предња страна шлема је извучена напред и преломљена по висини, а изнад отвора за гледање шлем је закошен ка врху; део изнад темена је заобљен. На шлем је додат део са челенком која се састоји од чекрка (точка) на чијем је врху група од трију до пет пера. Чекрк почива на металном подножју челенке правоугаоног облика са конкавним страницама (дашчици или јастучету), које служи да се челенка фиксира на темену шлема. Оваква представа шлема са челенком, уз незнатне модификације (на чекрку, броју и форми пера, разликама у стилизацији јастучета), присутна је, у функцији грба, и на Душановим царским ковањима.¹³⁴⁴

¹³⁴⁰ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, 87; Ћирковић, *Почтени витез*, 274.

¹³⁴¹ Јиричек, *Историја Срба II*, 111; Иванишевић, *Развој хералдике*, 217.

¹³⁴² Иванишевић, *Развој хералдике*, 216.

¹³⁴³ Динић, *Из српске историје средњег века*, 448.

¹³⁴⁴ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 328–329; Иванишевић, *Новчарство*, 247, бр. 6.12.1, 6.13–6.15; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 198.

Нешто другачију представу челенке носи само једна емисија динара цара Душана, где се на јастучету налази челенка у виду крина.¹³⁴⁵

И Душанов печат, који је описао канцелар Софредо, а који се налазио на краљевој повељи браћи Бунићима из 1340. године, имао је представу шлема са челенком у виду круга са крстом изнад које се налазе пера што подсећају на гране.¹³⁴⁶

Избор шлема са челенком за грб Душанове државе, ратничке инсигније која је пласирана на новац одмах после представе владара са мачем, одговарала је времену највеће војне експанзије српске државе на византијску територију. Смиља Марјановић Душанић је приметила да је посредни тип представе „чији садржај постепено напредује од ратничке инсигније, аналогне мачу са новца, до грбовног елемента“.¹³⁴⁷ Стојан Новаковић, пишући о шлему са челенком и његовом првенству који је у једном периоду имао испред штита, каже да су шлемови „више јуначки и по томе већма витешки и племићки белези“.¹³⁴⁸

Још од античких времена, представа владара са шлемом на новцу указивала је на милитаристичко друштво.¹³⁴⁹ У римском новчарству, представа владара са шлемом појављује се, први пут, у периоду владавине војничких царева, на ковањима Постума (260–269) и Галијена, око 260. године, те је у науци често тумачена као вид ратне пропаганде.¹³⁵⁰ После битке на Милвијском мосту, на новцу који кује у Тицинуму 315. године, Константин Велики се представља са шлемом на глави, а на ретким серијама овог типа новца, кованим у Сисцији, на шлему је приказан христорограм.¹³⁵¹ Војнички аспект читаве представе, са копљем и штитом, наглашен шлемом на царевој глави, истицао је Константина као ратника и победника који је војним успехом заслужио власт. Идеја о симболичкој функцији шлема као својеврсној војничкој круни касније се среће у делу *De Administrando Imperio* цара Константина VII, где се, у једном пасусу,

¹³⁴⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 247, бр. 6.12.2; Исти, *Развој хералдике*, 218, сл. 1.2.

¹³⁴⁶ Ћремошник, *Студије*, 131–132; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 107.

¹³⁴⁷ Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 135.

¹³⁴⁸ Новаковић, *Калтак и челенка*, 283.

¹³⁴⁹ Cheek, *Helmets on Coins*, 9–29.

¹³⁵⁰ King, *Roman Portraiture*, 133; Kraft, *Der Helm des römischen*, 134–140; Hedlund, *Coinage and Authority*, 54–55.

¹³⁵¹ Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, 36–37.

наводи да је нерукотворена царска круна – *камелаукион*, анђеоски поклон Константину Великом, имала облик војничког шлема.¹³⁵²

Константинов војнички шлем касније ће постати обележје владарске представе на новцу германских краљева,¹³⁵³ а како смо видели, у једном периоду, и византијских царева. Представе владара са шлемом биле су присутне и у англосаксонском новчарству, али и у Норвешкој, где се крунисање шлемом одржало све до X века. Краљ Едвард Освајач, на новој серији новца коју издаје 1053. године, појављује се са шлемом, а дизајн овог новца се описује као крајње мушки и војнички.¹³⁵⁴ Овако схваћена функција шлема, као *sacra corona*, која постаје обележје витеза, дајући читавој његовој појави једну вишу, сакралну димензију, присутна је и на новцу који кују крсташи.¹³⁵⁵

Помен шлема као важног обележја владара ратника налазимо и у српској *Александриди*, у епизоди где Александар наређује Даријевом посланику да се поклони копљу и шлему на њему. Колико је шлем био важно оружје Македонаца сведочи веровање у његова натприродна својства због знамења које има на себи, урезаног имена Бога Саваота, као шлем који је носио Исус Навин када је ишао у бој на туђине.¹³⁵⁶ Урезано име Бога на шлему, у чијем знаку се побеђује, враћа нас на представе цара Константина са шлемом на којем је урезан христогорам. Како је већ примећено, није било тешко препознати у Александру краља Душана, великог ратоборца, који се у бици код Велбужда прославио као Исус Навин,¹³⁵⁷ и који је својим оружјем и војничком победом заслужио власт као Константин на Милвијском мосту. Уместо представе владара са шлемом, као на Константиновом новцу, на српским ковањима се појављује представа шлема са челенком, коју на првим серијама Душановог новца можемо посматрати као трансперсонални знак српског владара ратника, како је то запазила Смиља Марјановић Душанић.¹³⁵⁸

Шлем са челенком, са Душановог новца, као хералдичко обележје, преузет је на новцу слуге Бранка и цара Уроша, где долази, на појединим емисијама динара, до

¹³⁵² Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 68.

¹³⁵³ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, T. 6, 7, 8, 9, 11.

¹³⁵⁴ Hoffmann, *Eight Coronation*, 127; Karkov, *The Ruler Portraits*, 157–158.

¹³⁵⁵ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 82, бр. CC154, CC155, CC158, CC159.

¹³⁵⁶ Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 137.

¹³⁵⁷ Исто, 137; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 140.

¹³⁵⁸ Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 138.

окретања шлема удесно.¹³⁵⁹ Шлем са истоветном челенком задржан је на новцу све до раздобља Вука Бранковића и његовог властелин Јакова, а носиће га динари Николе Алтомановића и Ђурђа I Балшића. Овој групи треба додати и динар који кује непознати властелин, са приказом шлема са велом и челенком у виду котве иза које се назире плашт.¹³⁶⁰

О продирању хералдике међу властелом, у време цара Душана, сведочи и представа шлема са Орестове куле у Серу, датована у 1350. годину. Представа шлема је урађена уметањем опека у зид куле, а по челенци, која подсећа на раширена крила, разликује се од Душановог шлема те је треба приписати самоме Оресту, серском кефалији.¹³⁶¹

И низ представа и натписа у камену, углавном на надгробним споменицима насталим средином XIV столећа, сведоче о распрострањености витештва и хералдике у Србији. Велики војвода Никола Стањевић, у манастиру Конче, између 1366. и 1371. године, дао је да се изради ктиторски натпис који тече око представе шлема са челенком на којој су нојева пера, чија композиција подсећа на представе шлема са челенком на новцима Душана и цара Уроша.¹³⁶² Шлем са челенком у виду крила налазио се и на надгробној плочи Јерине, кћерке Михаила Крвавчића, у Цркви Светога Илије у Старом Дојрану, из 1362. године.¹³⁶³ Велики број надгробних споменика са хералдичким обележјем сачуван је у Сопоћанима, а представу кабластог шлема са застором и челенком у виду орловог крила налазимо на надгробној плочи протовестијара Томе Борислава. Исти тип шлема са челенком представљен је и на надгробној плочи неког Лазара.¹³⁶⁴ Челенка, готово једнака овој, урезана је на глави златног прстена који је датован на почетак XV века.¹³⁶⁵ Сахрањивање властеле у владарској задужбини, што је у Србији била новина коју је донело Душаново доба,¹³⁶⁶

¹³⁵⁹ Иванишевић, *Новчарство*, бр. 9.1, 9.3, 9.4, 9.7.1, 9.7.2 итд; Исти, *Развој хералдике*, 218; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 198.

¹³⁶⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 300, бр. 50.3.

¹³⁶¹ Острогорски, *Серска област*, 88–90; Јанковић, *Нека запажања*, 148–149; Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 136; Иванишевић, *Развој хералдике*, 220.

¹³⁶² Томовић, *Морфологија*, 67; Иванишевић, *Развој хералдике*, 218; Поповић, *Костим и инсигније*, 113; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 204.

¹³⁶³ Томовић, *Морфологија*, 71–72; Поповић, *Костим и инсигније*, 113.

¹³⁶⁴ Филиповић, *Прилог проучавању средњовековних надгробних*, 46–49, 49–50, Т. VI, Т. VII; Иванишевић, *Развој хералдике*, 219.

¹³⁶⁵ Радојковић, *Накит код Срба*, 188, 191, бр. 128.

¹³⁶⁶ Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, 232.

обављано је и у манастиру Дечани, па се међу дечанским гробним споменицима у припрати налази и гроб непознатог властелина, обележен представом шлема са застором и челенком у виду уздигнутих руку.¹³⁶⁷ Највећи број представљених типова шлема са челенком, на српским споменицима, како је приметио Вујадин Иванишевић, има своје аналогije у *Циришком грбовнику*.¹³⁶⁸

Рељефно приказана представа шлема налази се и на једном стећку из Забрђа код Кисељака, који припада Радоју, великом кнезу Босне, и датован је између 1405. и 1420. године. Представљени шлем је са велом и челенком у облику уздигнуте звери налик вуку или псу раширених шапа.¹³⁶⁹

Под утицајем српског новчарства, представа шлема са јастучетом, розетом и перјаницом наћи ће се и на новцу босанског бана Стјепана Котроманића.¹³⁷⁰ Касније, на полудинару који кује краљ Твртко II Твртковић,¹³⁷¹ она ће бити замењена кацигом са јако наглашеним хоризонталним отвором за очи и велом, на коју је постављена круна са три крина из чије средине избија перјаница са букетом цвећа заобљене форме, какву срећемо на босанским владарским печатима у саставу потпуног грба, који је први пут сачуван на повељи краља Твртка I из 1385. године.¹³⁷² Исту представу шлема са челенком носе и полудинари краља Стјепана Томаша.¹³⁷³

И на ковањима краља Вукашина Мрњавчевића срећемо представу фрагментарног грба као код Немањића, у виду шлема са челенком у облику женске главе са отвореном круном и минђушама.¹³⁷⁴ Облик лица, круне и минђуша веома је сличан портретима српских владарки на фрескама XIV века.¹³⁷⁵ Амблем женске главе са круном у челенци јавља се у неколико варијетета: са главом која може бити представљена са или без отворене круне (царица Јелена,¹³⁷⁶ Вукашин, краљица Јелена¹³⁷⁷), односно са попрсјем

¹³⁶⁷ Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, 235, сл. 12; Иванишевић, *Развој хералдике*, 219, сл. 3.2; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 204.

¹³⁶⁸ Иванишевић, *Развој хералдике*, 219.

¹³⁶⁹ Томовић, *Морфологија*, 100, бр. 94; Јанковић, *Нека запажања*, 152.

¹³⁷⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 87; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 197, бр. 2.1.3.

¹³⁷¹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 199, бр. 6.3.1.

¹³⁷² Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 21–22.

¹³⁷³ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 201, бр. 9.3.1.

¹³⁷⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 264–265, бр. 12.1, 12.2; Исти, *Развој хералдике*, 221; Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 91; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 200.

¹³⁷⁵ Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 91.

¹³⁷⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 263, бр. 10.1, 10.2.

које држи скиптар са бисерима, са отвореном круном на глави или без круне (цар Урош¹³⁷⁸ и деспот Угљеша¹³⁷⁹).

Исту хералдичку представу носи и печат краља Вукашина на његовој повељи Дубровнику, из 1370. године, где је на аверсу представљен шлем са главом жене која ниси круну.¹³⁸⁰ Хералдичка композиција са представом женске главе са круном у челенци такође има своје паралеле у *Циришком грбовнику*.¹³⁸¹

Појаву једне друге карактеристичне челенке налазимо на новцу кнеза Лазара и потом његовог сина, деспота Стефана Лазаревића. Ради се о шлему са паром лучно извијених бивољих рогова, који може бити окренут надесно или налево, и који се први пут јавља на динарима које Лазар кује.¹³⁸² Исту представу носили су и кнежеви печати.¹³⁸³ Амблем шлема чији калпак се завршава врхом са крином између пара извијених бивољих рогова наћи ће се и на парапетној плочи јужне бифоре такозване Лазареве припрате у манастиру Хиландару,¹³⁸⁴ а шлем са бивољим роговима краси и сребрну дугмад одежде кнеза Лазара, у којој је сахрањен. На овом шлему се јасно уочава отвор за гледање, горњи део на који се наставља вео и извијени рогови.¹³⁸⁵ Представу шлема са бивољим роговима носили су и динари патријарха¹³⁸⁶ и неименованог властелина.¹³⁸⁷

У периоду владавине деспота Стефана Лазаревића, велик број емисија деспотових динара и обола носиће ову представу,¹³⁸⁸ а шлем са два бивоља рога налази се и на аверсу великог деспотовог печата са повеље Дубровнику из 1405. године.¹³⁸⁹ Кацига, која се јавља на новцу и печатима у периоду деспотовине, турнирски је тип шлема, а

¹³⁷⁷ Исто, 266, бр. 13.1.

¹³⁷⁸ Исто, 256, бр. 9.2.

¹³⁷⁹ Исто, 263, бр. 11.1–11.4.

¹³⁸⁰ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 109.

¹³⁸¹ Иванишевић, *Развој хералдике*, 221, сл. 2.4.

¹³⁸² Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 109; Иванишевић, *Новчарство*, 274, бр. 24. 17–24.19, 24.24; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 200–201.

¹³⁸³ Ћретошник, *Studije*, 134; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 110.

¹³⁸⁴ Максимовић, *Камен*, 240, сл. 15; Јанковић, *Нека запажања*, 149; Иванишевић, *Развој хералдике*, 225.

¹³⁸⁵ Мирковић, *Хаљина кнеза Лазара*, 72–73; Јанковић, *Нека запажања*, 152.

¹³⁸⁶ Иваничевић, *Новчарство*, 283, бр. 39.2.

¹³⁸⁷ Исто, 301, бр. 50.4.

¹³⁸⁸ Исто, 286, 42.8–42.13, 290, бр. 42.36–42.40, 293, бр. 42.60–42.63.

¹³⁸⁹ Ћретошник, *Studije*, 138–139; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 110.

један од ретких сачуваних шлемова овога типа, који има бивоље рокове као украс, потиче из Аустрије.¹³⁹⁰ Представе шлема са бивољим роковима у великом броју се налазе и у *Циришком грбовнику*.¹³⁹¹

Кацига са роковима Лазаревића биће преузета у време деспота Ђурђа и појављиваће се у хералдичком грбу Бранковића. Самосталну, као фрагментарни грб, срећемо је на аверсу једне емисије динара, где је између рокова кациге представљен двоглави орао.¹³⁹² Представу кациге са роковима носе и два мала типара деспота Ђурђа са његових повеља које се чувају у Будумпешти,¹³⁹³ као и печат Ђурђевог другог сина Стефана са признанице Дубровнику, из 1457. године, на којем се, између рокова кациге, појављује лав у пролазу, амблем Бранковића.¹³⁹⁴

На новцу Балшића се доследно појављује представа шлема са мотивом израстајуће вучје главе. Као фрагментарни грб, први пут ће се наћи на емисијама динара Балше I Балшића, где је представљен шлем са главом вука исплаженог језика, са вратом или без њега, који може имати и вео.¹³⁹⁵ Као хералдички елемент, представу вука разјапљених чељусти имало је и печатно прстење Балше и његове браће, које се користило између 1368. и 1379. године.¹³⁹⁶ Исту представу носио је и Балшин печат са повеље Дубровнику, из 1379. године.¹³⁹⁷ Ради се о честом мотиву у хералдици, заступљеном и у *Циришком грбовнику*.¹³⁹⁸

На сачуваним деловима златовеца названог *Бранков појас*, због имена које се на њему истиче, представљен је кабласти шлем са челенком израстајућег лава. Оцењено је

¹³⁹⁰ Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 109.

¹³⁹¹ Иванишевић, *Развој хералдике*, 225.

¹³⁹² Исто, 295, бр. 45.13.

¹³⁹³ Čremošnik, *Studije*, 140–141; Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 121; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 111.

¹³⁹⁴ Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 121; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 111.

¹³⁹⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 276, бр. 26.3–26.5; Исти, *Развој хералдике*, 222; Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 141; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 202.

¹³⁹⁶ Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова*, 175.

¹³⁹⁷ Čremošnik, *Studije*, 137.

¹³⁹⁸ Иванишевић, *Развој хералдике*, 222, сл. 2.5.

да је наручилац био севастократор Бранко Младеновић, родоначелник Бранковића, који је умро 1365. године.¹³⁹⁹

Представа штита

Прве самосталне представе штита, у српском новчарству, понели су динари које кује Вук Бранковић. На првом ковању, као централни мотив, предстаљен је штит чије поље је подељено трима дијагоналним паралелним тракама, око којег тече вишередни натпис **+БЛКОВЪ ДННАРЪ И**. Аверс новца носи представу Христа на престолу, допуњену легендом **ИС–ХС**.¹⁴⁰⁰ На другој емисији динара, иза натписа **+БЛАГОВЕРНН ВЛКЪ**, јавља се штит раздељен гредом на два поља и украшен тракама.¹⁴⁰¹ Сличну представу носиће и трећа емисија Вукових динара.¹⁴⁰² Иако се разликује од свих познатих грбова Бранковића, судећи по Вуковом новцу, ову преставу треба посматрати као његов фрагментарни грб.

Штит са хералдичком сликом као грб наћи ће се, поново, на српским динарима, за владавине деспота Стефана Лазаревића. Једна емисија његових динара у пољу реверса носи представу штита са двоглавим орлом раширених крила, који стоји окренут фронтално. Легенда, која је прати, гласи **ДЕСПОТ СТЕФАН**.¹⁴⁰³ Ова композиција, због пропорционалности форме штита и композиције на њему, сматра се једном од најуспелијих хералдичких композиција српског средњег века.¹⁴⁰⁴ Аверс динара носи представу Христа. Постоје подаци који указују на то да су Лазаревићи, још за време владавине кнеза Лазара, поред кациге са бивољим роговима, усвојили и немањићког

¹³⁹⁹ Исти, *Развој хералдике*, 223; Granger-Taylor, Gavrilović, *Embroidered Belt*, 208–211; Поповић, *Костим и инсигније*, 113; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 201.

¹⁴⁰⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 280, бр. 31.14.

¹⁴⁰¹ Исто, 280, 31.17.

¹⁴⁰² Иванишевић, *Развој хералдике*, 221.

¹⁴⁰³ Иванишевић, *Новчарство*, 289, бр. 42.34.

¹⁴⁰⁴ Ацовић, *Хералдика и Срби*, 205.

двоглавог орла као знак владарског достојанства и легитимног настављања немањихких традиција.¹⁴⁰⁵

У периоду владавине деспота Ђурђа Бранковића, на два емисијама динара, које издаје заједно са Јанком Хуњадијем, штит са хералдичком сликом појављује се на реверсу новца као грб Хуњадија. На првој емисији реч је о штиту са квартирима, у чијем су првом и четвртом пољу приказане хоризонталне траке, у другом пољу двоструки крст, а у трећем гавран. Представу штита допуњује легенда +IOhAnES D h W R VnGARI. На другој емисији динара штит је нешто другачији; у првом и четвртом квартиру је лав, а у другом и трећем гавран. Легенда која је прати гласи +IOhAnES G H W R VnGARI. На аверсу обе врсте динара је представа деспота Ђурђа са мачем и легенда DESP-O GVRG, односно DESPO –GVRGS.¹⁴⁰⁶

Штит са хералдичком сликом носе и три емисије фолара града Скадра. На првој емисији, на реверсу, дата је представа штита подељена хоризонталном траком на два неједнака поља. У горњем пољу су две звезде, док је доње, веће поље испуњено мрежом у виду ромбоида. Представу допуњује кружна легенда С SCVTARI-NENSIS. Аверсна страна носи представу патрона града, Светога Стефана, уз легенду S STEFANV.¹⁴⁰⁷ Исти тип штита носи и друга емисија градских фолара, са стилизованим словом G на аверсу.¹⁴⁰⁸ На трећој емисији фолара, штит на реверсу, у свом центру, има приказан крст, а представу прати кружна легенда која гласи SCVTARENSIS. На аверсу је представа Светога Стефана.¹⁴⁰⁹

Штит спада у најстарију врсту заштитног оружја. У употреби је још од праисторије и у опреми ратника, пешадије и коњице, задржаће се до касног средњег века, што сведочи о томе колико је био цењен. Према подацима цара Лава VI, зна се да су се Словени користили овом врстом оружја те да су штитови, у овом периоду, били дуги и четвртастог облика. Од XIII столећа, у Француској се појављују штитови троугластог

¹⁴⁰⁵ Спасић, Палавистра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 109; Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 466.

¹⁴⁰⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 299, бр. 47.1–47.2.

¹⁴⁰⁷ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 139, бр. 100; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 94, бр. 5.

¹⁴⁰⁸ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 94, бр. 6; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 215, бр. 10.1.2.1.

¹⁴⁰⁹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 215, бр. 10.1.2.3; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 95, бр. 9.

облика, који ће се, касније, одомаћити на територији Немачке, а током XIV stoleћа и код нас.¹⁴¹⁰ Ова врста штита представљена је и на српском новцу.

Са хералдичког аспекта, штит, чији је средишњи део носио хардалчику представу, био је најавжнији део опреме средњовековног витеза. Овакав штит помиње се у романси *Гарин*, написаној у другој половини XII века, у Француској, када се наводе инсигније сина војводе Гарина, додељене му у тренутку када је произведен у витеза. Међу осталим витешким знацима, помиње се штит који је, у средишту, носио представу лава, исту као на штиту његовог оца.¹⁴¹¹ На овај начин, хералдичка представа на штиту витеза није само идентификовала свога власника, већ га је и повезивала са његовом породицом, истучући тако његову крвну линију или припадност одређеном клану.

Појава породичних амблема као хералдичких знакова на печатима претходила је представама штита као хералдичког грба. Један од најстаријих оваквих печата приписује се Реноу II, грофу од Сен-Валерија, који је, око 1144. године, на реверсну страну свога коњаничког печата ставио представу лава *passant*.¹⁴¹² Веома брзо, у наредних 20 година, оваква пракса ће се раширити међу аристократијом Запада.¹⁴¹³ Један од најзначајних примера ове врсте печата јесте владарски печат француског краља Луја VII, датован у 1175. годину, са представом хералдичког крина.¹⁴¹⁴

Следећи корак био је стављање хералдичког амблема у поље штита и појава хералдичког грба на печатима, а први познати пример јесте печат Филипа од Алзаса, грофа Фландрије (1168–1192), једног од најчувенијих витезова Запада. Он је, 1170. године, на реверсну страну свог раскошног коњаничког печата ставио представу штита у чијем је центру приказан његов породични амблем – лав *rampant*.¹⁴¹⁵ До краја XII stoleћа, овај печат постаће узор-модел за бројне печате европског племства, а срећемо га и међу крсташима.¹⁴¹⁶

Већ 1190. године, у Енглеској, међу нижом аристократијом, почињу да се користе једнострано печата који у пољу типара носе представу штита са хералдичким грбом,

¹⁴¹⁰ Шкриванић, *Оружје*, 186–194; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 45–46.

¹⁴¹¹ Crouch, *The Historian, Lineage and Heraldry*, 28–29.

¹⁴¹² Ailes, *The Knight's Alter Ego*, 8.

¹⁴¹³ Исто, 9; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 33.

¹⁴¹⁴ Ailes, *The Knight's Alter Ego*, 9.

¹⁴¹⁵ Исто, 9.

¹⁴¹⁶ Исто, 9, сл. 2–3.

који је заменио коњаничку представу витеза, до тада доминантну у западној сфрагистици. Ренулф де Бландевил, гроф од Честера, био је први представник вишег племства који је, око 1200. године, своју коњаничку представу заменио представом штита са грбом.¹⁴¹⁷

Од 1270, представе хералдичких штитова, на Западу, све су присутније и на гробовима представника племства, обично чинећи део гробне целине уз жизан витеза са мачем.¹⁴¹⁸

На владарским печатима, прву представу штита са хералдичким грбом владара, три златна лава, понео је реверс дворског печата енглеског краља Едварда I, на чијем аверсу је била коњаничка представа. Сматра се да је овај печат првобитно био урађен за његовог оца, краља Хенрија III, у 1230. години.¹⁴¹⁹ Исти краљевски грб носиће и реверс његовог печата као краља Шкотске, док ће на аверсу бити представа владара на престолу.¹⁴²⁰ Штит са хералдичким грбом краља Едварда I приказан је и на великом печату његове жене, краљице Маргарете, лево и десно од стојеће краљичине представе.¹⁴²¹ Пракса приказивања штитова са хералдичким грбом мужева или очева поред представа енглеских краљица и припадница високог племства, била је уобичајена на енглеским печатима у XIII и XIV веку.¹⁴²² Око 1300. године, грб енглеског краља постаће симбол не само краља и његове државне администрације већ и симбол народа којим је владао.¹⁴²³

Штит са хералдичким грбом појављује се и на печатима француских владара. Носи га већ печат Луја IX из 1270. године, са представом круне са љиљанима на аверсу и штитом чије је поље испуњено љиљанима на реверсу.¹⁴²⁴ Процес избацивања коњаничке представе са печата и њена потпуна замена штитом са хералдичким грбом завршиће се, на Западу, тек крајем средњег века, када ће печатне представе владара и владарки те припадника племства уступити своје место хералдичком грбу.¹⁴²⁵

¹⁴¹⁷ Исто, 10, сл. 4.

¹⁴¹⁸ Coss, *Knighthood*, 56.

¹⁴¹⁹ Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 12, сл. 1.

¹⁴²⁰ Исто, 12.

¹⁴²¹ Danbury, *Queens and Powerful Woman*, 18, сл. 3.

¹⁴²² Исто, 18–20, сл. 4, 9.

¹⁴²³ Ailes, *The Knight's Alter Ego*, 11; Ailes, *Heraldry in Medieval England*, 85.

¹⁴²⁴ Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 12.

¹⁴²⁵ Ailes, *The Knight's Alter Ego*, 11; Danbury, *Queens and Powerful Woman*, 20, 22–23, сл. 7, 13, 14.

Сличан процес може се пратити и на западном новцу. Грб са представом штита са сликом појављује се на новцу кованом у Фландрији у време владавине Филипа од Алзаса,¹⁴²⁶ а задржаће се и касније на новцу фландријских владара те га, на реверсу, носи и новац Филипа Телавог (1384–1404), док је на аверсу представа хералдичког лава.¹⁴²⁷ Између 1270. и 1300. године, штит са сликом као грб појављује се и на феудалним ковањима у Бретањи и Бургундији,¹⁴²⁸ а потом и у Немачкој.¹⁴²⁹ Веома брзо, ова представа је усвојена на новцу великог броја западних владара, па је у другој половини XIII столећа срећемо на ковањима краљева Сицилије, новцу Карла I¹⁴³⁰ и Петра I и Констанце (1282–1285),¹⁴³¹ новцу Ерика II, краља Норвешке (1280–1299),¹⁴³² угарског краља Андрије III¹⁴³³ и Карла Роберта¹⁴³⁴ итд. да би већ почетком XIV века хералдика потпуно завладала западним новцем¹⁴³⁵ а представа штита са сликом, као грб владара, постала уобичајена. Један од примера је новац који кују енглески краљ Хенри III¹⁴³⁶ и француски краљ Шарл IV (1380–1442).¹⁴³⁷

Под угарским утицајем, представу штита на реверсу носе и емисије динара које кују влашки владари Владислав I, Раду I и Мирче Старији.¹⁴³⁸ Истовремено, хералдички штит био је присутан и на ковањима молдавских владара. Обележио је реверсно поље њиховог новца, док је аверс носио препознатљиву представу главе бика за звездом између извијених рогова.¹⁴³⁹

Представе штита са хералдичком сликом рано се појављују у босанској сфрагистици, на већ помињаном печату бана Матије Нинослава, са представом двају

¹⁴²⁶ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 92.

¹⁴²⁷ Исто, 160, бр. 358.

¹⁴²⁸ Исто, 116, бр. 261–262.

¹⁴²⁹ Исто, 162, бр. 361, 164, бр. 371.

¹⁴³⁰ Исто, 111, бр. 254, Т. III, бр. C10, C11.

¹⁴³¹ Исто, 112, бр. 255.

¹⁴³² Исто, 130, бр. 308.

¹⁴³³ Réthy, *Corpus I*, Т. 18, бр. 376–377.

¹⁴³⁴ Réthy, *Corpus II*, Т. 1, бр. 2–6, 8, 9–12 итд.

¹⁴³⁵ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 141.

¹⁴³⁶ Исто, бр. Т. VIII, бр. C24, C25.

¹⁴³⁷ Исто, 144, бр. 332.

¹⁴³⁸ Исто, 173, бр. 389; Numismatischer Verlag – *Künker Auktion 137*, 292, бр. 3922, 293, бр. 3924, 294, бр. 3925.

¹⁴³⁹ Numismatischer Verlag – *Künker Auktion 137*, 295–296, бр. 3932–3936.

сучељених коњаника, који држе мале штитове, у чијем пољу је једна дијагоналана трака.¹⁴⁴⁰ У периоду владавине краља Твртка I, на његовом малом печату из 1387. године, печатни симбол представља штит са траком између кринова, постављен у оквир облика готичке розете.¹⁴⁴¹ Овакав штит среће се и на Твртковом великом двостраном печату који је познат из реконструкција, а помиње се 1380. године, где су, поред аверсне представе владара на престолу, са обеју страна престола приказани анђели који држе два хералдичка штита. На штиту са десне стране, као хералдички симбол представљен је двоглави орао полураширених крила, како се претпоставља грб Немањића, док штит са леве стране има десну косу траку између шест кринова, грб Котроманића. Штит са грбом Котроманића носи и владар на коњаничкој представи на реверсу печата.¹⁴⁴² Грбови су представљали две државе, Србију и Босну, које су, како је Твртко навео у својој повељи Дубровчанима из 1378. године, изdatoј после његовог крунисања за краља, дошле под његову власт, па отуд и овај грб као један од симбола „двоструке круне“ коју је, како је истицао, носио.¹⁴⁴³

Исту представу имао је и велики печат краља Стјепана Дабише из 1395. године,¹⁴⁴⁴ а измена хералдичких симбола на штитовима учињена је за време владавине краља Стјепана Остоје 1419. године, када су на оба штита која фланкирају владарски престо, као и на штиту у рукама владара на коњу на реверсу, представљене љиљанове круне.¹⁴⁴⁵ Оваквим печатом служили су се и краљеви Стјепан Твртко II Твртковић,¹⁴⁴⁶ Стјепан Томаш¹⁴⁴⁷ и Стјепан Томашевић.¹⁴⁴⁸

Представа штита са траком између кринова нашла се и на босанском новцу, на аверсу двеју емисија полудинара који кује краљ Стјепан Томаш.¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴⁰ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 10, бр. 2; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 206.

¹⁴⁴¹ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 19, бр. 7.

¹⁴⁴² Исто, 23–24.

¹⁴⁴³ Ђирковић, *Работници, војници, духовници*, 277–306.

¹⁴⁴⁴ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 25–30.

¹⁴⁴⁵ Исто, 36–38, бр. 15–16.

¹⁴⁴⁶ Исто, 39.

¹⁴⁴⁷ Исто, 47.

¹⁴⁴⁸ Исто, 48.

¹⁴⁴⁹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 201–202, бр. 7.3.1, 7.3.2.

Представу штита са хералдичком сликом носио је и грош босанског војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића, кован у Трогиру, пошто је постао херцег сплитски 1391. године.¹⁴⁵⁰

Штит са хералдичком сликом, као хералдичко обележје, био је омиљен у средњовековној Босни те је сачуван на великом броју стећака, посебно у Херцеговини. Хералдичке слике на штитовима су различите: од мотива звезде или розете, месеца, до представа монументалне хералдике као што су утврђени град са трима кулама, представе лава, фантастичних животиња, птица итд. Велики број стећака носи и представу празнога штита.¹⁴⁵¹

И у средњовековној Србији се представа штита среће на надгробним споменицима властеле. Два празна штита, без хералдичке слике, налазе се на надгробним плочама у Давидовици. Први се налази на гробу који, изгледа, потиче из времена зидања цркве 1281. године, а други се налази на надгробној плочи жупана Димитрија Вратка, Душановог војсковође и припадника побочне гране Немањића, који је овде сахрањен око 1360. године.¹⁴⁵² Празан штит представљен је и на надгробној плочи Вратка Чихорића, која потиче из 1349. године и налази се у Цркви Светога Николе у Куршумлији.¹⁴⁵³ Штит са грбом среће се једино на надгробној плочи у манастиру Сопоћани. Штит је дијагоналном траком подељен на два неједнака поља, од којих је у горњем пољу представљен полумесец, а у доњем, већем пољу сунце.¹⁴⁵⁴

Хералдички штит као мотив налази се и на печатном прстењу те га срећемо, између осталог, на златном прстену челника Градислава, из средине XIV века, и на позлаћеном сребрном прстену пронађеном у Новом Брду, који се датује у прву половину XV века.¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵⁰ Исто, 205, бр. 4.2.1.2.

¹⁴⁵¹ Веšlagić, *Stećci*, 226; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 207.

¹⁴⁵² Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова*, 178; Иванишевић, *Развој Хералдике*, 226; Поповић, *Костим и инсигније*, 113.

¹⁴⁵³ Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова*, 178; Иванишевић, *Развој Хералдике*, 226; Поповић, *Костим и инсигније*, 113.

¹⁴⁵⁴ Ђоровић-Љубинковић, 178; Иванишевић, *Развој Хералдике*, 226.

¹⁴⁵⁵ Иванишевић, *Развој Хералдике*, 226; Зечевић, *Накит Новог Брда*, 194, сл. 5; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 203, 207.

У области Приморја, представа штита са хералдичком сликом била је доста честа, како на надгробним споменицима тако и на фасадама властеоских палата,¹⁴⁵⁶ па отуда не чуди да се једна оваква представа нашла и на новцу града Скадра.

Иако присутан на српском средњовековном новцу, у сфери сфрагистике није сачуван ниједан печат српских владара или властеле са представом штита са хералдичком сликом .

Судећи према сфрагистичком и нумизматичком материјалу, али и каменој пластици, представа шлема са хералдичком челенком, као фрагментарни грб, код српских владара и властеле имала је првенство у односу на штит.

Представа грба

Први приказ потпуног грба, у српском новчарству, налазимо на динару краља Душана. Реч је о представи штита са сликом „точка“ на којем стоји шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом, окренут налево. Представу допуњује легенда STEFANVS–DEI GRA REX. Аверсна страна новца носи представу Христа на престолу, са легендом IC–XC.¹⁴⁵⁷ Сматра се да почетак ковања ове емисије треба тражити између 1335. и 1345. године. Формула у легенди – DEI GRA REX (милошћу божјом краљ) појавила се, у српском новчарству, први пут на два емисијама Душанових динара са представом шлема са челенком.¹⁴⁵⁸ Почевши од крунисања краља Стефана Првовенчаног 1217 (1221), у наредних пет нараштаја Немањића, српски владари ће у интитулацијама својих повеља редовно користити ову формулу.¹⁴⁵⁹ На новцу је први пут пласирана на денарима које кује француски краљ Одо (887–898), а потом је носи и новац који кује енглески краљ Едвард I.¹⁴⁶⁰ Касније, ова формула готово постаје обележје западног новца, све до данас.

¹⁴⁵⁶ Ацовић, *Хералдика и Срби*, 207.

¹⁴⁵⁷ Иванишевић, *Новчарство*, 245, бр. 6.5.3.

¹⁴⁵⁸ Исто, 245, 6.5.1–6.5.2.

¹⁴⁵⁹ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 206–207.

¹⁴⁶⁰ Jacob, *Coins and Christianity*, 64.

Представу потпуног грба носи и новац Балшића, кован у Скадру и Бару. Грб, који се састоји од штита са приказом вучје главе исплаженог језика, на којем стоји шлем са велом, круном и вучјом главом исплаженог језика, носе емисије динара Балше II Балшића,¹⁴⁶¹ Ђурђа II Страцимировића¹⁴⁶² и Балше III Балшића.¹⁴⁶³ На аверсу новца је представа Светога Стефана, патрона града Скадра, односно Светога Лаврентија, династичког патрона Балшића, на новцу Балше III.

Потпун грб носи и аверс једне емисије динара Вука Бранковића. Грб се састоји од штита, чије поље је подељено трима дијагоналним тракама, на којем је шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом. Легенда, која прати, гласи ВЛЪКЪ. Реверс новца носи вишередни натпис који гласи „У Христа Бога благоверни кнез Лазар“.¹⁴⁶⁴

Комплетну хералдичку композицију има и динар деспота Стефана Лазаревића, а чине је штит са представом двоглавог орла раширених крила и шлем са велом и челенком у виду бивољих рогова. Представу допуњује легенда +ДЄС-ПЅТЪ. На аверсу је представа Христа у мандорли, са легендом IC-XC.¹⁴⁶⁵

Потпун грб, сличан представама на српском новцу, јавља се и на новцу Запада те га, примерице, срећемо на грошу који кује Амадео (1367–1402), господар Пијемонта и принц Ахаје,¹⁴⁶⁶ на новцу Португалије који кује краљ Фердинанд I (1367–1383),¹⁴⁶⁷ на ковањима угарских владара Карла Роберта¹⁴⁶⁸ и Лудвига I¹⁴⁶⁹ те влашких владара Мирче Старијег¹⁴⁷⁰ и Михаила I (1418–1420).¹⁴⁷¹

У средњовековној Босни, потпун грб на новцу се јавља за владавине Твртка I као краља. Чини га штит у чијем средишту је слово Т са љиљановом круном на врху те шлем са застором на који је постављена круна са три крина из чије средине избија

¹⁴⁶¹ Иванишевић, *Новчарство*, 276, бр. 27.1.

¹⁴⁶² Исто, 277, бр. 28.1, 28.2.

¹⁴⁶³ Исто, 277, бр. 29.1–29.3.

¹⁴⁶⁴ Исто, 278, бр. 31.1.

¹⁴⁶⁵ Исто, 287, бр. 42.19.

¹⁴⁶⁶ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 150, бр. 342.

¹⁴⁶⁷ Исто, 154, бр. 352.

¹⁴⁶⁸ Исто, 171, бр. 380; Réthy, *Corpus II*, Т. 1, бр. 7.

¹⁴⁶⁹ Исто, Т. 4, бр. 70А, 70В.

¹⁴⁷⁰ Numismatischer Verlag – *Künker Auktion 137*, 294–295, бр. 3927–3930.

¹⁴⁷¹ Исто, 295, бр. 3931.

перјаница са букетом цвећа, са чијих је обеју страна приказана по једна звезда.¹⁴⁷² Потпун грб носи и новац краља Стјепана Томаша¹⁴⁷³ те Стјепана Томашевића.¹⁴⁷⁴

Денаре и полуденаре са познатим грбом Хрватинића – штит, кацига са застором и руком са мачем у челенци – кује, у Трогиру, и Хрвоје Вукчић Хрватинић.¹⁴⁷⁵ Исти грб среће се и на печатима ове породице.¹⁴⁷⁶

Представа потпуног грба била је снажно присутна у босанској сфрагистици. Прву овакву представу носи већ печат Павла Шубића као господара Босне.¹⁴⁷⁷ Под Котроманићима, први потпуни грб сачуван је на средњем печату Твртка као краља, из 1385. године. Састоји се од штита чије је поље дијагоналном траком подељено на два дела, а у сваком делу су по три љиљана. Изнад је препознатљива кацига са велом, љиљановом круном и перјаницом у виду букета цвећа.¹⁴⁷⁸ Идентичним печатом служиће се и краљ Дабиша, да би под Остојом дошло до промене у грбу па се сад на штиту представља љиљанова круна.¹⁴⁷⁹ За време Твртка II додаје се иницијал Т испод круне, односно ST.¹⁴⁸⁰ Оваквим печатом, служиће се и краљеви Стјепан Томаш и Стјепан Томашевић.¹⁴⁸¹

Представа потпуног грба босанских краљева била је приказана и на њиховој краљевској гробници у Бобовцу.¹⁴⁸²

Представе грба честе су и на печатима босанских великаша те их срећемо на печатима чланова породица Влатковић,¹⁴⁸³ Косача¹⁴⁸⁴ и Херцеговић.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁷² Dimnik, Dobričić, *Medieval Slavic Coinages*, 199, бр. 6.1.1, 6.2.1.

¹⁴⁷³ Исто, 200, бр. 7.1.1, 7.2.3, 7.2.4.

¹⁴⁷⁴ Исто, 201, бр. 9.1.1, 9.2.1–9.2.2.

¹⁴⁷⁵ Исто, 205, бр. 4.2.1.1, 4.2.2.1–4.2.3.1.

¹⁴⁷⁶ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 54–55, бр. 28.

¹⁴⁷⁷ Исто, 12, бр. 3.

¹⁴⁷⁸ Исто, 21, бр. 9.

¹⁴⁷⁹ Исто, 36, бр. 14.

¹⁴⁸⁰ Исто, 42–45, бр. 18–20.

¹⁴⁸¹ Исто, 47–48.

¹⁴⁸² Сијарић, *Надгробне плоче три босанска краља*, 238.

¹⁴⁸³ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 66–68, бр. 37–41.

¹⁴⁸⁴ Исто, 75, бр. 52.

¹⁴⁸⁵ Исто, 77–81, бр. 55–59.

Представе потпуног грба носе и српски владарски печати. На печату Балше II Дубровнику, из 1385. године, у пољу типара је грб састављен од штита и шлема са карактеристичном представом балшићког вука на штиту.¹⁴⁸⁶

Из периода деспотовине су очувана три печата која носе представу потпуног грба. Први је велики печат деспота Стефана Лазаревића са његових повеља Лаври Светога Атанасија, из 1407. и 1427. године, на којима је приказан грб састављен од штита, постављеног наопачке, подељеног широком дијагоналном траком, са по једним крином у сваком пољу. На штит је постављен шлем са бивољим роговима, између којих је двоглави орао, и плаштом који се претвара у љиљанову врежу са обеју страна шлема.¹⁴⁸⁷

Готово исти грб носи и велики печат деспота Ђурђа Бранковића сачуван на повељама Дубровнику из 1428. и 1445. године, као и са повеље Лаври Светога Атанасија, с том разликом што је на шлему, између бивољих рогова, приказан лав *passant*, амблем Бранковића.¹⁴⁸⁸ Нешто другачији грб носи велики печат деспота Лазара Бранковића са његове признанице Дубровнику из 1457. године. Сада је на штиту приказан лав, овога пута типа *rampant*, смештен између два бивоља рога, а цела композиција се понавља у челенци шлема.¹⁴⁸⁹

Представе потпуног грба сачуване су на великом броју средњовековног прстења, а често се среће хералдичка композиција са штитом и шлемом са вучјом главом исплаженога језика као челенком. Хералдичке слике на штиту су различите и ниједна нема представу вучје главе, па прстење не може да се припише Балшићима.¹⁴⁹⁰ Један прстен нађен у Јањеви има у штиту представу фантастичне животиње, а на челенци израстајућег змаја.¹⁴⁹¹ Листолико украшен штит и стилизовану представу кациге и

¹⁴⁸⁶ Čremošnik, *Studije*, 137; Иванишевић, *Развој хералдике*, 222.

¹⁴⁸⁷ Čremošnik, *Studije*, 139–140; Спасић, Палавистра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 109; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 110; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 213.

¹⁴⁸⁸ Čremošnik, *Studije*, 140–141; Спасић, Палавистра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 109; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 111; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 213.

¹⁴⁸⁹ Čremošnik, *Studije*, 142–143; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 111; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 213.

¹⁴⁹⁰ Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова*, 176, нап. 20; Иванишевић, *Развој хералдике*, 222–223; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 214–216.

¹⁴⁹¹ Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова*, 176, нап. 20.

челенке носи тзв. Степанов прстен.¹⁴⁹² Ту су и тзв. Моимиров прстен те прстенови нађени у гробницама у Новом Брду¹⁴⁹³ итд.

Представе два потпуна западна грба приказане су и на двома сребрним чашама израђеним у Србији. На првој, нађеној на Косову, која потиче с краја XIV столећа, сачуван је само медаљон који је некада био на дну чаше. На њему је приказан потпун грб који се састоји из штита са два дијагоналним паралелним тракама, изнад којих је шлем са челенком у виду израстајућег вука подигнутих шапа.¹⁴⁹⁴ На дну друге чаше, која потиче из прве половине XV века, налази се округли медаљон са хералдичком представом. Чини га штит чија површина је подељена трима дијагоналним паралелним тракама, изнад којег је шлем са наглашеним прорезом за очи, велом и јако истакнутом челенком у виду крина.¹⁴⁹⁵

Представа крста

Прву самосталну представу крста, у српском новчарству, носи аверс једне емисије полудинара цара Душана. Ради се о двоструком крсту којег окружују кринови, док је на реверсу новца представа главе владара са стемом.¹⁴⁹⁶

После полудинара цара Душана, представу крста, са расцветалим криновима на крајевима и звездом у средини, носи аверс емисија динара које заједно кују деспот Угљеша Мрњавчевић и краљ Вукашин. Реч је о реткој емисији од које су позната свега три примерка. Представа је допуњена легендом **ДСС-ПОТ/Ю-АН/ВЛР-КА/ШН**. Реверс новца носи представу цара Душана, који стоји у царском орнату, приказан са нимбом, у десној руци држећи скиптар са крстом а у левој акакију. Представа допуњује легенда **СФЪ – ЗР**.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹² Исто, 176, нап. 20, сл. 20.

¹⁴⁹³ Исто, сл. 17; Зечевић, *Накит Новог Брда*, 198, сл. 13; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 215–216.

¹⁴⁹⁴ Гајић, *Сребрне чаше*, 82, бр. 2.

¹⁴⁹⁵ Исто, 96. бр. 9.

¹⁴⁹⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 251, бр. 6.28.

¹⁴⁹⁷ Исто, 142, 264, бр. 11.6.

У периоду деспотовине, крст постаје чест мотив аверса на новцу Стефана Лазаревића. Приказани су различити типови крста те три емисије динара носе на аверсу, односно реверсу, једноставан грчки крст који је, на једној емисији, допуњен легендом **КРНСТЕ ПОМНАЉНМ**.¹⁴⁹⁸ Различити типови крста срећу се на емисијама деспотових обола: двоструки крст,¹⁴⁹⁹ крст кантониран са полумесецом,¹⁵⁰⁰ крст у чијем средишту је приказан квадрат а у кантонима тачке и шестокраке звезде,¹⁵⁰¹ крст кантониран шестокраким звездама,¹⁵⁰² крст који у горњим кантонима носи слова Христовог имена IC-XC а у доњим представу крина,¹⁵⁰³ крст између чијих кракова је исписан натпис IC-XC/NH-KA.¹⁵⁰⁴

Поред новца који кује деспот Стефан, крст опточен драгим камењем на крајевима појављује се и на једној анонимној емисији обола из овог периода,¹⁵⁰⁵ а велики двоструки крст, такође опточен драгим камењем на крајевима, носи и једна неодређена емисија динара.¹⁵⁰⁶

Крст је један од најстаријих универзалних симбола, који се јавља много пре појаве хришћанства. Увек је имао позитивно, животно и соларно значење, а хришћанско предање га је обогатило сабравши у тој слици историју спасења и муку Спаситељеву. Због Христовог страдања, разаципања на крст у време Понтија Пилата, крсни знак се поштује као „знак Сина Човечијега“ (Мат. 24, 30). После распећа и мученичке смрти Христове, крст постаје симбол спасења и знамења победе над смрћу и сотоном, симбол вечног живота, од којег нема живљег симбола.¹⁵⁰⁷

Од ранохришћанског периода, крсту су приписивана профилактичка својства. Било као реликвија или као крсни знак којим се благосиља, крст је посматран као апотропејон. Због тога су честе представе апотропејских крстова које прате натписи из различитих литералних извора, од литургијских и химнографских текстова до зборника

¹⁴⁹⁸ Исто, 289, бр. 42.32.

¹⁴⁹⁹ Исто, 292, 42.56.

¹⁵⁰⁰ Исто, 292–293, бр. 42.57, 42.65.

¹⁵⁰¹ Исто, 292–293, бр. 42.58.

¹⁵⁰² Исто, 293, бр. 42.64.

¹⁵⁰³ Исто, 293, бр. 42.61.

¹⁵⁰⁴ Исто, 293, бр. 42.60.

¹⁵⁰⁵ Исто, 293, бр. 43.1.

¹⁵⁰⁶ Исто, 301, бр. 50.4.

¹⁵⁰⁷ Поповић, Војводић, Милошевић, *Крст*, 330–332; Gerbran, Ševalije, *Rečnik simbola*, 432–441.

са магијским текстовима, исцелитељским молитвама итд. Један од најчешћих натписа, који прати представу апотропејских крстова на новцу и у зидном сликарству, јесте IC XC NI KA.¹⁵⁰⁸ Као што је познато, речи које су се, према сведочењу Еузебија из Цезареје, указале цару Константину приликом чудесне визије, *τοῦτω νίκα*, начиниле су од крста нови победнички знак, који се у рату, заједно са лабарумом, носио испред царских трупа. Након Константинове победе над Максенцијем, цар је дао да се у Риму, као симбол победе, на постољу постави златан, драгуљима украшен крст, дајући до знања својим војницима да му треба одати почаст. Такође је наредио да копље са крстом буде придодато статуи која га је представљала.¹⁵⁰⁹ Постајући све више *Romanorum Victoria* а не само *Christianorum spes*, у Константиново време крст постаје знак под којим цар побеђује и влада, доноси мир, јединство и спасење.

Вероватно из поштовања према римској аристократији, Константин је избегавао да знак крста стави на империјални новац. Крст се појављује само на Константиновим номиналама кованим у бронзи, у реверсном пољу новца, поред представа које су, у суштини, биле паганске, као нпр. на бронзаном новцу са представом Сола на реверсу, кованом у Тицинијуму 316. године, на којем се, у пољу са леве стране божанства, налази приказан крст.¹⁵¹⁰ Међутим, већ у време владавине цара Теодосија II, на империјалном солиду приказује се представа Викторије која у рукама држи дугачак крст опточен драгим камењем, какав ће се наћи и на новцу његове сестре Пулхерије. У време када се појавила ова представа, цар је у част војне победе над Персијанцима, у 420. години, за коју се веровало да је добијена божјом помоћу, подигао на Голготи велик и драгим камењем украшен крст, а новац са овом представом је емитован у част царевих виценалија.¹⁵¹¹ У периоду између 425. и 455. године, у Риму је искован новац са представом царева Теодосија II и Валентијана III, на којем су цареви представљени како сваки у десној руци држи дуги крст а у левој глоб, те убијају змију са људском

¹⁵⁰⁸ Walter, *IC XC NI KA*, 194, 211–213; Walter, *The Iconography of Constantine*, 40; Марковић, *Средњовековне представе крстова са „криптограмом“*, 129.

¹⁵⁰⁹ Eusebius, *Life of Constantine*, I 28, 81, I 40, 85.

¹⁵¹⁰ Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, 366, T. 9, бр. 45.

¹⁵¹¹ Kent, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. X, 75, T. 8, бр. 218–21, 225–31; Breckenridge, *The Numismatic Iconography*, 34–35; McCormick, *Eternal Victory*, 107.

главом.¹⁵¹² Овакава представа, по писању Еузебија, била је приказана на зиду Константинове палате.¹⁵¹³

Прву самосталну представу крста, почетком V века, понео је златан новац царице Евдоксије, искован око 400. године у Константинопољу, на чијем реверсу је приказан крст уписан у лоровов венац.¹⁵¹⁴ Нешто касније, крст ће бити приказан и на реверсу бронзаног новца који, око 435. године, у Риму кује Гала Плацидија. Ова царица је нешто раније, између 425. и 430. године, у Риму ковала златан солид на чијем реверсу је приказана представа Викторије која у рукама држи велики крст.¹⁵¹⁵ Исту представу понеће, на реверсу, и поједине емисије солида цара Анастасија I,¹⁵¹⁶ а за време његовог наследника, Јустина I, Викторију ће заменити анђео са крстом,¹⁵¹⁷ који постаје примарни тип представе на реверсу златног новца током VI века, иако ће се представа Викторије са крстом, накратко, поново вратити у византијско новчарство за време цара Маврикија и Фоке. Како је писао Јован Златоусти, крајем IV века, крст је био присутан свуда: „Сијао је на зидовима кућа, у књигама, по градовима, селима, пустињама, свим насељеним местима”.¹⁵¹⁸

Иако је самостална представа крста, на византијском новцу, била честа на нумијима и деканумијима цара Јустинијана I,¹⁵¹⁹ на златном новцу се крст први пут појављује 578. године, за цара Тиберија II, а од времена цара Ираклија, који поставља образац за наредно столеће, крст постаје регуларан реверсни тип византијског новца. Ради се о крсту уздигнутом на постољу од четири степеника који је представљао крст са Голготе за реверс златног новца, семиси су носили крст уздигнут на кугли, а тремиси само крст.¹⁵²⁰ До радикалне промене доћи ће на новцу цара Јустинијана II, када ће аверс

¹⁵¹² Kent, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. X, 363, T. 48, бр. 2001, 2002.

¹⁵¹³ Eusebius, *Life of Constantine*, III 3, 520.

¹⁵¹⁴ Kent, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. X, 242, T. 2, бр. 21.

¹⁵¹⁵ Исто, T. 53, бр. 2113; Grierson, Mays, *Catalogue of Late Roman Coins*, бр. 825.

¹⁵¹⁶ Bellinger, *Catalogue I*, 5, T. I.

¹⁵¹⁷ Исто, 36, T. VII, бр. 2a–2i; Grierson, *Catalogue II/1*, 67.

¹⁵¹⁸ Walter, *IC XC NI KA*, 213 (John Chrysostom, *Contra Judeos et Gentiles, quod Christus sit Deus* (Clavis 4326), PG 48, col. 826).

¹⁵¹⁹ Bellinger, *Catalogue I*, 182–183, 191, T. XLVI, T. XLVIII.

¹⁵²⁰ Исто, 266–269, T. LX; Grierson, *Catalogue II/1*, 94–99; Крајем VII века, на имитацијама византијског златног новца кованим у Сирији, представа крста на постољу трансформисана је у представу стуба на постољу. Heidemann, *The Evolving Representation of the Early Islamic Empire*, 160, 171, 174, фиг. 7, 17, 21–22.

први пут понети представу Христа, а крст на постољу биће приказан у рукама владара. Међутим, време иконоклазма, које је наступило, истисло је са новца представу Христа, све до владавине цара Михаила III. Под Исавријанцима, крст је, најчешће, приказиван на реверсу сребрног новца и више никада није повратио свој значај који је имао у новчарству VII века.

Крст са Голготе, на новцу цара Тиберија II, био је праћен легендом VICTORI AAVCCI, упућујући на цара победника у борби против Персијанаца. Легенда *Victoria Augusti*, уз представу крста, биће често заступљена на новцу током VIII века, а носиће је новац царева Филипика Вардана, Анастасија II, Теодосија III и Лава III.¹⁵²¹ За време владавине Лава III, појављује се, у легенди, нова инвокација царских победа уз знак крста: IHSCHS XRICTCHS NICA.¹⁵²² Ову легенду, први пут, носио је, поред представе владара, аверс фолиса цара Констанса II, кован између 642. и 658. године,¹⁵²³ а последњи пут се среће на новцу Алексија I. Сматра се да је овај натпис на новцу Лава III, често исписиван на зидинама Константинопоља, био израз царева решености и вере у победу против Авара.¹⁵²⁴

Крст и царски трујумф нису били повезивани само на новцу. Замењујући Константинов знак крста са честицом правога крста, коју је ставио на врх свог златног копља, цар Маврикије је одбранио Константинопољ од Авара, а Ираклије га је носио у својој победоносној кампањи против Персијанаца 622. године, коју је, у панегирицима посвећеним цару, Георгије Писида упоредио са митском Константиновом победом извојеваном снагом крста.¹⁵²⁵ Крст у овој победи није био само предмет повраћен од непријатеља већ симбол светог рата.¹⁵²⁶ Највећа колекција реликвија повезаних са Часним крстом чувана је у различитим црквама у Константинопољу. Била је то најзначајнија реликвија Византијског царства и једна од најважнијих потврда

¹⁵²¹ Grierson, *Catalogue* II/2, 667–672, 675–683, 686–690; Grierson, *Catalogue* III/1, 241, 246, 248, 251.

¹⁵²² Grierson, *Catalogue* III/1, 231, 251–253, Т. II–III, 22a.1–22c.4; Walter, *IC XC NI KA*, 196.

¹⁵²³ Grierson, *Catalogue* II/2, 442–454; Walter, *IC XC NI KA*, 196.

¹⁵²⁴ Walter, *IC XC NI KA*, 197.

¹⁵²⁵ Grabar, *L'empereur*, 32–39; MacCormack, *Art and Ceremony*, 84–89 (George of Pisidia (ed. Pertusi), *In Restitutionem*, 21–24); Takács, *The Construction of Authority*, 130–134.

¹⁵²⁶ MacCormack, *Art and Ceremony*, 84 (George of Pisidia (ed. Pertusi), *Expeditio Persica*, I, 132–151, 248–52; II, 88–115); Takács, *The Construction of Authority*, 130.

божанског порекла царског ауторитета.¹⁵²⁷ У једној сачуваној исправи, из 1247. године, наводи се да је латински цар Балдуин II, међу осталим реликвијама из Константинопоља, француском краљу Лују IX Светом послао и напрсни крст Константина Великог, који су византијски цареви носили у рату а који је Света Јелена послала сину из Јерусалима.¹⁵²⁸

Крст којим је Христос победио смрт постао је крст којим је владар побеђивао своје непријатеље, крст вере и тријумфа, а владарево поистовећивање са Христом, присутно у уметности од раног V века и често у византијској реторици, било је, истовремено, и његово поистовећивање са крстом.¹⁵²⁹ Оваква схватања на новцу уобличена су у представу крста на постољу у чијем средишту је смештен медаљон са приказаном фронталном бистом Христа, какав је први пут представљен на милиаресиону цара Александра.¹⁵³⁰ На новцу царева Романа I, Нићифора II и Јована I, лик Христа у медаљону замениће царски портрет.¹⁵³¹ У време владавине цара Василија II, на аверсу милиаресиона је уведено ново иконографско решење, са крстом на постољу који фланкирају бисте цара и његовог сина Константина.¹⁵³²

У XI веку, крст је био уобичајен тип представе на сребрном новцу, а велик број различитих типова крста појављује се на бакарном новцу, посебно на такозваним анонимним фолисима. Прво се уз крст појављују натписи, најчешће IS XS bAS ILE bAS ILE или IC XC NI KA, а потом и различити симболи у пољу, као што су четири X, тачке, звезде, полумесец итд.¹⁵³³ Крстови се разликују по форми кракова и најчешће су равнокраки и двоструки, а могу бити украшени драгуљима, розетама, или је, на пример, крст приказан са процветалом базом означавајући животворну, спасоносну благодатну силу која је са Христа прешла на оруђе и знак његовог страдања те учинила да крст постане оружје спасења, мотив који је био често заступљен у средњовековној уметности и литератури.¹⁵³⁴

¹⁵²⁷ Frolov, *La relique de la vraie Croix*, 73–80; Kalavrezou, *Helping Hands for the Empire*, 56; Klein, *Sacred Relics*, 89–91.

¹⁵²⁸ Frolov, *La relique de la vraie Croix*, бр. 530; Марјановић-Душанић, *Немањин напрсни крст*, 209.

¹⁵²⁹ Deer, *Das Kaiserbild im Kreuz*, 48–112; McCormack, *Art and Ceremony*, 84.

¹⁵³⁰ Grierson, *Catalogue* III/2, 525, T. XXXV, бр. 3.

¹⁵³¹ Исто, T. XXXVII, бр. 20.5–20.10, T. XLI, бр. 6.1, 6.12, T. XLII, бр. 7a.1–7c; Grierson, *Catalogue* III/1, 175.

¹⁵³² Grierson, *Catalogue* III/2, 628–631, T. XLVI.

¹⁵³³ Исто, 636–637, T. LV, T. LX, T. LXVIII.

¹⁵³⁴ Talbot Rice, *The Leaved Cross*, 72–81.

У време Комнина, када на новцу диминирају представе светих ратника, крст се тек повремено појављује на фракцијама бакарног новца. Његова употреба у византијском новчарству нешто је чешћа на новцу кованом у новоствореним државама после пада царства и потом у новчарству Палеолога. Разлог за појаву крста на новцу овог периода, осим присуства западног новца у региону, јесте последица значаја који је придаван крсту и поседовању честице Часнога крста у новоствореним државама након пљачке Цариграда и одношења реликвија на Запад 1204. године. Крст носи велик број емисија бронзаног новца Трапезунтског царства, где се, за време цара Алексија III, појављује и представа крста постављеног на зидине града,¹⁵³⁵ као и бакарног новца Никејског¹⁵³⁶ и Солунског царства,¹⁵³⁷ а носи га и новац Латинског царства.¹⁵³⁸ На новцу кованом у овом периоду, као и касније, у време Палеолога, где је приметна нешто већа заступљеност крста на солунским ковањима,¹⁵³⁹ типови крста су различити, а крст је често кантониран па се између кракова појављују слова натписа, између осталог и IC XC NI KA, или различити мотиви, као што су звезде, полумесец, кринови, куглице, четири В или, примерице, В комбинована са звездама итд.¹⁵⁴⁰ Под утицајем новца крсташа, у византијском новчарству су заступљени и типично западни типови новца са крстом, какав нпр. носи политикон, који се у Константинопољу кује између 1340. и 1360. године, где се на аверсу приказује равнокраки крст у центру, без легенде, а на реверсу представа утврђеног града.¹⁵⁴¹

На новцу Палеолога јавља се и крст са четири симбола која се могу протумачити као слова В или као оцила затвореног типа. Слово В присутно је као главни мотив већ на никејском новцу Михаила VIII Палеолога.¹⁵⁴² Постављена у кантонима између кракова крста, четири В носи новац цара Андроника II Палеолога те новац који заједнички кују Андроник II и Михаило IX.¹⁵⁴³

¹⁵³⁵ Wroth, *Catalogue*, 299, бр. 23.

¹⁵³⁶ Hendy, *Catalogue IV/2*, 511, 513, 538–540, 616–617.

¹⁵³⁷ Исто, 585, 592–595.

¹⁵³⁸ Исто, 689, 693.

¹⁵³⁹ Grierson, *Catalogue V/1*, 83.

¹⁵⁴⁰ Исто, 83.

¹⁵⁴¹ Исто, 82–83, 194–195, бр. 7, 8.

¹⁵⁴² Исто, 87; Hendy, *Catalogue IV/2*, Т. XXXVII, бр. 3.1, 3.5, 7.3, 7.8, 8.

¹⁵⁴³ Grierson, *Catalogue V/1*, 88; Исто, *Catalogue V/2*, Т. 35, бр. 596, Т. 36, бр. 618–621, Т. 40, бр. 711.

Златан крст са четири оцила приказан је и на заставама које су се виле изнад Цариграда и Солуна на портоланима из XIV и са почетка XV столећа (Петра Весконтета, Анхелина Далорта, Анхелина Дулсерта, Франческа Чезаниса).¹⁵⁴⁴ Набрајајући дванаест царских застава, Псеудо-Кодин истиче да је испред свих ношен *διβελλιον*, застава на којој је крст са оцилима.¹⁵⁴⁵ Исти симбол био је приказан на зиду палате Константина Порфирогенита, као и на капији Галате у Цариграду.¹⁵⁴⁶ Сличан је грб Палеолога у грбовнику Конрада Гриненберга из 1483. године: на црвеном, златан крст са четири златна оцила угласто отвореног типа.¹⁵⁴⁷ Све указује да овај симбол треба посматрати као грб грчког царства и грб царске династије, иако још увек није дато коначно објашњење шта заправо представљају четири В постављена уз крст. Да ли се ради о оцилима или огњилима, како је протумачено на Западу, или заправо о словима која су, у Византији, често комбинована са амблематским сликама.¹⁵⁴⁸

Великашке породице на Западу, које су претендовале на везе са Византијом и Палеолозима, у своје грбове, попут двоглавог орла, стављају и крст са оцилима. Овај симбол наћи ће се и на сребрном и бакарном новцу Гатилузија са Лезбоса,¹⁵⁴⁹ а крајем XV века и на златном новцу Гиљерма VIII Палеолога од Монферата.¹⁵⁵⁰

На византијским царским печатима, самостална представа крста, као мотив победе, први пут се појављује на печату Константина IV уместо представе Богородице фланкиране са два велика крста, која је до тада доминирала на аверсу царских печата. Ради се о великом крсту постављеном у центру, који није пратила легенда.¹⁵⁵¹ Крст на постољу је први пут приказан на аверсу печата царава Лава III и Константина V¹⁵⁵² и – уз повремено враћање представе Богородице – биће заступљен све до коначне победе

¹⁵⁴⁴ Grierson, *Catalogue V/1*, 88; Соловјев, *Историја српског грба*, 339–341; Палавестра, *Илирски грбовници*, 28.

¹⁵⁴⁵ Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 196; Соловјев, *Историја српског грба*, 340; Палавестра, *Илирски грбовници*, 25.

¹⁵⁴⁶ Grierson, *Catalogue V/1*, 88; Соловјев, *Историја српског грба*, 345; Палавестра, *Илирски грбовници*, 27, сл. 16.

¹⁵⁴⁷ Ацовић, *Хералдика и Срби*, 103; Палавестра, *Илирски грбовници*, 28, сл. 7.

¹⁵⁴⁸ Grierson, *Catalogue V/1*, 89; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 167.

¹⁵⁴⁹ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 222–224, CC705–CC707, CC709–CC712, CC714–CC716, CC718–CC722; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 101.

¹⁵⁵⁰ Палавестра, *Илирски грбовници*, 29, сл. 19.

¹⁵⁵¹ Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals*, 50–53, бр. 23.2–23.7.

¹⁵⁵² Исто, 60–61, бр. 31.1–31.2.

иконофила, када ће га на печатима цара Михаила III заменити биста Христа Пантократора.¹⁵⁵³

Под утицајем византијског новца, представа крста је чест мотив на аверсу бакарног новца који кују бугарски владари. Прву овакву представу, равнокраки крст кантониран натписом IC XC и звездама, под утицајем новца кованог у Трапезунтском и Солунском царству, понео је аверс бакарног новца цара Константина Тиха.¹⁵⁵⁴ Различити типови крста срећу се, потом, на аверсу бакарног новца Георгија I Тертера,¹⁵⁵⁵ Михаила Шишмана,¹⁵⁵⁶ Ивана Александра,¹⁵⁵⁷ Ивана Страцимира¹⁵⁵⁸ и Ивана Шишмана.¹⁵⁵⁹

За разлику од византијског новца, где је крст само у једном периоду био доминантна представа на златницима, може се рећи да је представа крста била обележје западног средњовековног новца. Већ у раном средњем веку, на ковањима Вандала,¹⁵⁶⁰ Острогота,¹⁵⁶¹ Визигота,¹⁵⁶² Лангобарда,¹⁵⁶³ Меровинга¹⁵⁶⁴ и Фризије,¹⁵⁶⁵ којима је као прототип послужио касноримски и византијски новац, самостална представа крста је најчешће заступљена на реверсној страни, док аверс махом носи владарску бисту. Приказани су различити типови крста: крст окружен ловоровим венцем, Викторија и анђеоло који држе крст, двоструки крст, крст на постољу итд.

И у раном англосаксонском новчарству, крст је најчешће коришћен као мотив на реверсу златног и потом сребрног новца, често комбинован са представом голуба, симболом Светог духа.¹⁵⁶⁶ Под утицајем меровиншког новца, у почетку срећемо византијски тип крста на постољу, да би се у другој половини VII века појавио латински а потом и грчки крст, који ће, касније, најчешће бити заступљен на

¹⁵⁵³ Исто, 80–82, бр. 49.1–49.3.

¹⁵⁵⁴ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 122–123, 219, бр. 3.1.3.

¹⁵⁵⁵ Исто, 221, бр. 7.2.1.

¹⁵⁵⁶ Исто, 222–223, бр. 8.2.2, 8.2.3.

¹⁵⁵⁷ Исто, 223–226, бр. 9.2.3, 9.2.6, 9.2.9, 9.2.13, 9.2.14.

¹⁵⁵⁸ Исто, 226, бр. 10.2.4.

¹⁵⁵⁹ Исто, 227, бр. 11.2.1, 11.3.2.

¹⁵⁶⁰ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, Т. 3.

¹⁵⁶¹ Jacob, *Coins and Christianity*, 53.

¹⁵⁶² Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, Т. 10–12, Т. 14.

¹⁵⁶³ Исто, Т. 17–25.

¹⁵⁶⁴ Исто, Т. 18–25.

¹⁵⁶⁵ Исто, Т. 30.

¹⁵⁶⁶ Jacob, *Coins and Christianity*, 57; Gannon, *The Iconography*, 107–114.

англосаксонском и западном новцу. Крстови су често украшени, а у кантонима се појављују различити мотиви.¹⁵⁶⁷

На каролиншком новцу, у 818. години, одбачена је владарска представа и замењена представом крста, чиме је истакнуто да се каролиншки двор вратио хришћанским вредностима, одбацујућу римске империјалне елементе у комуникацији са широком публиком.¹⁵⁶⁸ Трансформацију је симболизовала и представа хришћанске базилике коју је пратила легенда *Christiana religio*, коришћена на неким империјалним ковањима између 813. и 818. године.¹⁵⁶⁹ Крст као владаров потпис носе и каролиншке владарске повеље, где се појављује под утицајем Меровинга. Крст као *signum manus* среће се још у најранијим средњовековним западним повељама, а код Меровинга се, као знак краљевског ауторитета, користи заједно са осталим графичким знацима попут иницијала и монограма.¹⁵⁷⁰ Под утицајем Меровинга, крст је пренет у каролиншке и англосаксонске повеље између касног VII и раног VIII века, те у владарске повеље Француске.¹⁵⁷¹ Употреба крста у повељама и на новцу, као и монограма у форми крста, рефлектовала је растући утицај свештенства у западном друштву овог периода. Изгледа да је цар Карло Велики о свом врату носио пекторал са честицом Часнога крста, који се помиње у инвентару ризнице у Опатији Светога Корнеја из 1666. године и у *Хроници* Титмара из Мерсербурга.¹⁵⁷²

У вековима који су уследили, равнокраки крст, најчешће у пољу реверса новца, често праћен различитим симболима у кантонима, постаје готово неизоставан у западном новчарству. На угарском новцу, представе крста носи већ новац краља Стефана I,¹⁵⁷³ а под утицајем угарског новца биће главна представа реверсне стране на хрватским бановцима и полубановцима.¹⁵⁷⁴ С развојем хералдике, крст се, као

¹⁵⁶⁷ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage* I, T. 31–32; Gannon, *The Iconography*, 157–165.

¹⁵⁶⁸ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage* I, T. 35–46; Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority*, 213–214, 216.

¹⁵⁶⁹ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage* I, 530, T. 36; Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority*, 213–214, 216.

¹⁵⁷⁰ Garipzanov, *Metamorphoses of the Early Medieval Signum*, 457; Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority*, 161.

¹⁵⁷¹ Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority*, 165, 171.

¹⁵⁷² Frolow, *La relique de la vraie Croix*, бр. 75(7), бр. 75(12); Марјановић-Душанић, *Немањин напрсни крст*, 209.

¹⁵⁷³ Réthy, *Corpus* I, T. 1–2.

¹⁵⁷⁴ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 159–165.

препознатљив хришћански знак, ставља на штит и комбинује са другим сликама и мотивима, при чему се најчешће користе мотиви из христолошког репертоара или они везани за Богородичине епитете. Грбови, у којима диминирају различити типови хералдичког крста, постају чести на златном новцу који се на Западу кује крајем XIII столећа.

У време крсташких ратова, крст постаје заштитни знак крсташа. У проповедима, које настају у овом периоду, о крсташима се говори као о некоме ко је у служби Христа и Бога, у знаку крста. У XIII веку, уобичајен назив за крсташа била је латинска реч *crucesignatus* (или *crucesignata*). Реч је означавала оног који је положио крсташку заклетву и после ње ставио на своју одећу знак крста, као симбол датог завета. Тиме је крсташ постајао *crucesignatus* – крстом означен.¹⁵⁷⁵ Темплари на своју одећу стављају црвен крст на белој подлози, симбол Светог Ђорђа, а хоспиталци носе бели крст на црвеној подлози.¹⁵⁷⁶ Касније и јовановци и тевтонски витезови прибегавају додатном диференцирању крсног знака да би подвукли особеност и припадност одређеном реду. Крст који је крсташ носио није само одвајао божјег војника од осталих чланова друштва, он је означавао његов легалан статус који му је јемчила црква, али је истовремено био подсетник свете идеје у чију одбрану је ратник ступио. Крст је, у овом рату, био симбол Христове снаге и славе, али и знак специјалне божанске заштите коју су крсташки уживали, као и симбол искупљења и спасења свих који су у овом рату били спремни да за веру умру.¹⁵⁷⁷ Осим на одећи, штитовима и шлемовима, крст се вијорио и на крсташким заставама и био основни мотив крсташких грбова, као нпр. на грбу Јерусалимског краљевства: у сребру, златан грчки крст у чијим кантонима је један те исти такав грчки крстић.¹⁵⁷⁸

Крст постаје основно обележје и крсташког новца те се појављује већ на првим емисијама које се кују у Светој земљи,¹⁵⁷⁹ обично приказан на аверсу, сем када аверс носи представу свете личности. Најчешће се ради о равнокраком крсту, смештеном у центру поља новца, који неретко окружује легенда у којој је име града где се новац кује. На појединим емисијама крсташког новца, представу крста прати натпис

¹⁵⁷⁵ Maier, *Crusade Propaganda and Ideology*, 53.

¹⁵⁷⁶ Riches, *St. George*, 157–158; Coss, *Knighthood*, 52.

¹⁵⁷⁷ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 238–241; Maier, *Crusade Propaganda and Ideology*, 54–57.

¹⁵⁷⁸ Соловјев, *Историја српског грба*, 338; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 102, посебно нап. 187.

¹⁵⁷⁹ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 73, CC123–CC124, 79, CC139, CC141–CC143, 95, CC179, 96, CC182–CC183.

распоређен у кантонима IC XC NI KA.¹⁵⁸⁰ Интересанта је представа крста на хришћанско-арапском сребрном дирхаму и полудирхаму кованом 1251. године у Акри, који је био крсташка имитација арапског новца кованог у Дамаску.¹⁵⁸¹

Под утицајем крсташа, представа крста појављује се и на новцу Јерменије, па га срећемо већ на најранијим ковањима, на аверсу и реверсу фолиса које кују Рупен I (1080–1095) и Торос I (1100–1123)¹⁵⁸² и задржаће се као честа представа реверса бронзаног новца све до краја XV века.

У византијском фреско-сликарству XIII века, у регионима који су били под снажним крсташким утицајем, сачуване су представе светих ратника који на својим штитовима носе обележје крсташа – велики златан крст на црвеном пољу или црвени крст темлара на белом пољу. Обај мотив појављује се и у позновизантијском периоду.¹⁵⁸³

У Србији, поред идеје о цару Константину као прототипу идеалног владара, још од Стефана Немање присутна је и тема Часнога крста и вера у његову натприродну, чудотворну моћ. Немањин напрсни крст, у који је уграђена честица Часног дрвета, у време Стефана Првовенчаног уведен је у репертоар српских владарских знакова, а после новца краља Радослава, у време Драгутинове владавине, приказан је и на грудима владара. Како је запазила Смиља Марјановић Душанић, пекторал је приказан око врата владара у виду једнокраког крста који виси на бисерној огрлици.¹⁵⁸⁴ Носе га емисије динара са представом владара и Светог Стефана, али и динари који се касније кују по угарском узору, са представом владара на престолу, са мачем и скиптаром који се завршава крином.¹⁵⁸⁵ Примећено је да је на сличан начин приказан и пекторал на угарском новцу који кује краљ Карло I Роберт, с тим што је овде крст приказан без огрлице, стављен под краљев врат.¹⁵⁸⁶ Међутим, пошто је пекторал присутан већ на првим емисијама српских динара насталим под утицајем млетачког гроша, на којима пекторал није приказан, није реч тек о механичком преношењу иконографског решења

¹⁵⁸⁰ Исто, 79, CC141, 81, CC148, 95, CC180.

¹⁵⁸¹ Исто, 121, CC256–CC259.

¹⁵⁸² Исто, 127–128, CC262–CC263.

¹⁵⁸³ Grotowski, *Arms and Armour*, 245.

¹⁵⁸⁴ Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 206–208; Исти, *Владарске инсигније*, 123; Исти, *Немањин напрсни крст*, 78.

¹⁵⁸⁵ Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 207; Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 26, бр. 5. Аутор пекторал назива огрлицом са медаљоном; Иванишевић, *Новчарство*, 238, бр. 2.1.1, 2.2.1.

¹⁵⁸⁶ Réthy, *Corpus II*, Т. 1, бр. 6, Т. 2, бр. 18; Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 207.

са угарског новца.¹⁵⁸⁷ Пекторал је, потом, приказан на новцу на грудима краља Милутина у представи краља и Светог Стефана, као и краља Стефана Дечанског у представи владара са мачем.¹⁵⁸⁸

Касније се помиње како цар Душан поклања Дечанима крст са делићима Христовог крста, а поред великог броја емиисија динара са представом цара и царице који међу собом држе двоструки крст, по узору на иконографију Светих Константина и Јелене, једна од емисија царевих полудинара понела је прву самосталну представу крста у српском новчарству. И док је двоструком крсту са овог новца, окруженом криновима, могуће наћи иконографске узорке и на Западу и у Византији, крст са расцветалим криновима на крајевима, на новцу деспота Угљеше Мрњавчевића, чисто је западног типа и наликује крсту који се појављује на француском новцу у XIV и XV веку, или на новцу који се, примерице, кује на Родосу и Хиосу средином XIV столећа.¹⁵⁸⁹

У овом периоду је мотив крста заступљен и на текстилу, приказан на одећи ктиторског пара, тепчије Градислава и његове жене у манастиру Трескавцу. Ктиторска композиција смештена је на западној фасади Богородичиног параклиса, а сликарство је настало између 1350. и 1360. године. На доњој, зеленој хаљини, коју носи Градислав, приказани су црвени кругови у којима је смештен златан крст, а у кантонима између кракова крста приказане су златне тачке. Исти мотив појављује се по површини целе хаљине коју носи његова супруга.¹⁵⁹⁰ Крст кантониран тачкама чест је и у византијском и у западном новчарству.

Значајна заступљеност крста у овом периоду, у новчарству Византије под Палеолозима и у земљама њеног утицајног круга, као и његово стално присуство у новчарству Запада и Угарске, доводе до појаве великог броја представа крста на новцу деспота Стефана. Крст са натписом IC XC NI KA, који се приказује на деспотовом новцу, осим у новчарству Истока и Запада, често је присутан и у црквама које у Србији настају у периоду између краја XIII и краја XIV века, најчешће на бочним странама

¹⁵⁸⁷ Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 208.

¹⁵⁸⁸ Исто, 208; Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 30, бр. 8; Иванишевић, *Новчарство*, 240, бр. 3.2.

¹⁵⁸⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 143–144, бр. 330–331, бр. 334, 174–175, бр. 390, 392.

¹⁵⁹⁰ Глигоријевић, *Сликарство тепчије Градислава*, 48–51; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 165–166, сл. 66; Поповић, *Костими и инсигније*, 106.

улаза или у лунетама прозора и портала, а његова улога била је профилактичка.¹⁵⁹¹ На новцу деспота Стефана, оваква представа крста имала је победнички, тријумфални карактер. Представа крста на деспотовом динару, са легендом „Христе помилуј ме“, исписаном у кругу око крста, представља речи из Молитве светих: „Молитвама отаца наших Господе Исусе Христе, Боже наш, помилуј нас”.¹⁵⁹²

Највише пажње код истраживача привукла је представа крста са четири полумесеца у кантонима на оболу деспота Стефана,¹⁵⁹³ у којој је виђен грб Србије и грб Палеолога. Иако оцила, у ова два грба, имају различите облике – у Србији су то четири месецолика амблема, док је у Византији реч о слову В – Соловјев је истицао да је веза неспорна, објашњавајући разлику другачијим облицима оцила која су постојала у средњем веку.¹⁵⁹⁴ Овакав крст са четири оцила први пут се појавио у Србији на полијелеју манастира Дечана, дару кнегиње Милице и њених синова, који потиче између 1397. и 1402. године,¹⁵⁹⁵ а Станоје Станојевић је сматрао да је тај амблем морао бити усвојен још за цара Душана.¹⁵⁹⁶ Новија тумачења, која ланац полијелеја датирају у време градње саме цркве, око 1330. године, иду у прилог овој теорији.¹⁵⁹⁷ Међутим, изнесено је и мишљење да је оцила на полијелеју могуће протумачити и као шару добијену коришћењем типског ливарског и ковачког алата, те да је ова декоративна форма настала сасвим случајно.¹⁵⁹⁸

Према „илирским“ грбовницима, крст са четири оцила у кантонима, у чијем је центру приказан орао, налазио се и на штиту у грбу Мрњавчевића.¹⁵⁹⁹

Први који је крст са оцилима повезао са грбом Србије био је Мавро Орбин, по свој прилици имајући у виду неки од преписа „илирских“ грбовника, иако је, како је наглашавао Новаковић, он постао аутентичан тек око 1720. године, када га је уједињена Карловачко-београдска митрополија у Београду примила за грб српске

¹⁵⁹¹ Walter, *IC XC NI KA*, 210–211; Марковић, *Средњовековне представе крстова са „криптограмом“*, 128–129.

¹⁵⁹² Стојаковић, *Деспот Стефан Лазаревић*, 46.

¹⁵⁹³ Иванишевић, *Новчарство*, 292, бр. 42.57.

¹⁵⁹⁴ Соловјев, *Историја српског грба*, 344–345.

¹⁵⁹⁵ Исто, 343; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 118; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 103–104; Палавестра, *Илирски грбовници*, 30, сл. 22.

¹⁵⁹⁶ Станојевић, *О српском грбу*, 100.

¹⁵⁹⁷ Тодоровић, *Налази из старе солунске ливнице*, 120.

¹⁵⁹⁸ Исто, 99–120; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 104; Палавестра, *Илирски грбовници*, 31.

¹⁵⁹⁹ Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 91.

цркве.¹⁶⁰⁰ Чињеница је да се, за разлику од двоглавог орла, овај мотив више не среће у Србији ни у XIV ни у XV веку. Ипак, треба приметити да се управо на новцу Маргарите од Константинопоља, кћерке цара Балдуина Фландријског, чији новац је носио и представу хералдичког двоглавог орла, као на новцу деспота Стефана, појављује крст кантониран полумесецом, истога облика и једнако постављеним уз крст као на деспотовом новцу.¹⁶⁰¹ Можда је управо новац Маргарите Фландријске још једна од карика која би могла да потврди да је већ новац деспота Стефана носио будући грб Србије.

Крст кантониран полумесецом приказан је доста рано на угарском новцу, први пут за време краља Коломана (1095–1114).¹⁶⁰² Али, од периода владавине Карла I Роберта, у кантонима крста срећу се само кринови и главе владара под круном,¹⁶⁰³ док се на новцу краља Жигмунда крст кантонира љиљановим крунама,¹⁶⁰⁴ тако да утицај иконографског решења за деспотов новац није могао доћи из Угарске.

Од времена деспота Ђурђа Бранковића, када је примат на новцу дат профаним представама, представа крста се није више појављивала.

Што се тиче српског средњовековног накита, мотив крста најчешће се носио као привесак на ланчићу, као нарочита амајлија, при чему су му, током векова, приписивана магијска својства.¹⁶⁰⁵ Рано се појављује и на осталим врстама накита, наушницама, у току IX и X века, а потом и на прстењу, при чему треба истаћи прстен краља Стефана Првовенчаног.¹⁶⁰⁶

¹⁶⁰⁰ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 432–433.

¹⁶⁰¹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 122, бр. 278.

¹⁶⁰² Réthy, *Corpus I*, Т. 4, бр. 47, Т. 5, бр. 77.

¹⁶⁰³ Réthy, *Corpus II*, Т. 3, бр. 49, 50, 51–54В.

¹⁶⁰⁴ Исто, Т. 7, бр. 125А–127.

¹⁶⁰⁵ Радојковић, *Накит код Срба*, 42.

¹⁶⁰⁶ Исто, 85, 92, Т. 14.

Представа двоглавог орла

На српском новцу, прву представу двоглавог орла понео је динар деспота Угљеше Мрњавчевића. Двоглави орао, раширених крила, окренут фронтално, налази се у реверсном пољу деспотовог динара, уз легенду +MONIT-A-D-ES-ROTO IOA, док је на аверсу представа Христа на престолу, допуњена легендом IC-XC.¹⁶⁰⁷ Ова врста динара представља самостално ковање деспота Угљеше и уједно његову главну емисију.¹⁶⁰⁸

У време деспотовине, за време владавине Стефана Лазаревића, исковане су три емисије динара које на реверсу имају самосталну представу двоглавог орла. Приказани орао је исти као на динару деспота Угљеше – двоглав, раширених крила, фронтално окренут. Аверс динара носи различите представе: крста,¹⁶⁰⁹ Христа у мандорли,¹⁶¹⁰ односно Христа на престолу.¹⁶¹¹ На новцу деспота Стефана, двоглави орао је био приказан и на динару са представом потпуног грба, на штиту, о чему је већ било речи.

Последњи пут, у српском новчарству, двоглави орао ће се наћи на реверсној страни једне емисије обола који кује деспот Турађ Бранковић. Орао, идентичан као код Мрњавчевића и Лазаревића, краси реверсну страну овог обола, док аверс носи амблем Бранковића, представу лава у пролазу.¹⁶¹² Двоглави орао је био приказан и на деспотовом динару са представом шлема са бивољим роговима, постављен између два рога.

Мотив двоглавог орла, на српском новцу, јавља се, под утицајем Византије, као симбол деспотског достојанства.

Не може се тачно утврдити када је настао мотив двоглавог орла и одакле потиче. Једне од првих представа двоглавих птица срећу се на халдејском печату, насталом средином трећег миленија пре Христа, као и на барелефима из Кападокије.¹⁶¹³ Почев од X века, двоглави орлови се често срећу у муслиманској уметности, посебно на источњачким тканинама.¹⁶¹⁴ Као свој грб користиће га и на својим палатама истицати

¹⁶⁰⁷ Иванишевић, *Новчарство*, 264, бр. 11.5.

¹⁶⁰⁸ Исто, 142.

¹⁶⁰⁹ Исто, 287, бр. 42.17.

¹⁶¹⁰ Исто, 287, бр. 42.18.

¹⁶¹¹ Исто, 289, бр. 42.35.

¹⁶¹² Исто, 298, бр. 45.37.

¹⁶¹³ Соловјев, *Историја српског грба*, 292–293; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 128.

¹⁶¹⁴ Соловјев, *Историја српског грба*, 297; Walker, *Islamicising Motifs*, 403–404.

муслимански владари: султан Насредин Мухамед (1200–1221), из породице Ортокида, ставља га на новац који кује, а као грб ће се наћи уклесан и на његовој палати у Амиди. Ово знамење и сâм Саладин поставља на своју цитаделу по освојењу Каира 1193. године,¹⁶¹⁵ а сличан орао красио је и улаз у палату селџучких владара у Конији, као и палату у Кубадабаду, саграђену 1230. године. На палати се налазио велик број оваквих мотива, праћених натписом *al-Sultan*, што је упућивало на везу двоглаве птице и власти.¹⁶¹⁶ На новцу Селџука, двоглави орао је присутан на ковањима владара из династије Зенгида, први пут на бакарном новцу који кује Имад ад-Дин Зенги (1170–1197). Аверс овог новца носи фронтално приказаног двоглавог орла, док је на реверсу епиграфски натпис са именом владара.¹⁶¹⁷ Новац са представом двоглавог орла кован је до 1231. године.¹⁶¹⁸ Код Турака Селџука, двоглави орао је представљао симбол моћи и снаге владара који влада Истоком и Западом.¹⁶¹⁹

Појава двоглавог орла у Византији свакако дугује порекло источњачким утицајима. У Византији се појављују и једноглави и двоглави орлови. Једноглави орао наслеђен је из Рима, где је био најважнија инсигнија римских легија *signa muta*, а као војни симбол приказан је и на новцу цара Октавијана. Постоје подаци да је, као инсигнија, коришћен и у византијској војсци до VI века.¹⁶²⁰ Интересантно је да се представе једноглавог орла појављују на ковањима новостворених византијских држава после пада царства 1204. године – на аверсу једне емисије аспрон трахеј номизме коју кује солунски цар Јован Комнин Дука,¹⁶²¹ као и на аверсу неодређених ковања трапезунтских скифата искованих, највероватније, у време владавине цара Алексија IV.¹⁶²² У овом периоду, поред лавље, представа једноглавог орла је снажно заступљена у новчарству Запада, где је била привилегован мотив националних монархија.¹⁶²³

¹⁶¹⁵ Соловјев, *Историја српског грба*, 296.

¹⁶¹⁶ Исто, 297; Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, 147–148.

¹⁶¹⁷ Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, 64, бр. 15826; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 150.

¹⁶¹⁸ Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, 64–67.

¹⁶¹⁹ Исто, 61.

¹⁶²⁰ Grotowski, *Arms and Armour*, 249–250, нап. 483.

¹⁶²¹ Hendy, *Catalogue IV/2*, 586, Т. XLII, бр. 8.

¹⁶²² Wroth, *Catalogue*, 309–310.

¹⁶²³ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, Т. III, бр. С9, 112, бр. 255, 129, бр. 303, 132, бр. 314, 161, бр. 359 итд; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 135.

Зооморфни мотиви у исламском стилу постају чести на византијском текстилу већ у X веку. У *Књизи о церемонијама*, у тексту који описује раскош царске палате у Константинопољу, сазнајемо да је скупочена свила са мотивима орлова, паунова, лавова и грифона била саставни део не само одеће царских достојанственика, већ је и простор Хрисотриклина, као и сам царски трон, при свечаним пријемима украшаван свиленим тканинама са овим мотивима.¹⁶²⁴ У овом периоду, мотиви на одећи царских достојанственика одређивали су њихов ранг те су тако, на пример, уважени генерали, за своју верну службу, добијали тунике украшене орловима.¹⁶²⁵ Већина тканина са двоглавим орловима, које су у Византији X и XI века биле веома цењене, могу се сматрати муслиманским радом.¹⁶²⁶ Касније, сама Византија постаје најзначајнији произвођач тканина са мотивом двоглавог орла, које су извожене и на Запад. Осим у Византији, скупочене тканине са овим мотивом производиле су се, у XI и XII веку, и у ткачким радионицама Венеције, Шпаније и Сицилије.¹⁶²⁷

Асимилација исламских мотива у византијску уметност и иконографију, посебно фантастичних животиња, видљива је и на личним печатима, на којима, у средњовизантијском периоду, посебно од X века, преовлађују фантастичне животиње.¹⁶²⁸

На основу пронађених орнамената у црквама и на дворској одежди, Соловјев је сматрао да се двоглави орао, већ под Комнинима, може тумачити као знамење царског достојанства.¹⁶²⁹ Међутим, један анонимни византијски писац, када пише о одежди цара Манојла I Комнина, ношеној на турнирима, описујући његову црвену обућу украшену орловима начињеним од бисера, истиче да они симболишу цареву чистоту попут бисера и његове високе домете као код орла, али нигде о двоглавим орловима не говори као о царском симболу.¹⁶³⁰ У време Комнина, двоглави орао је сигурно

¹⁶²⁴ *De Cer.*, (ed. Reiske) II, 580–581; Walker, *Islamicising Motifs*, 400.

¹⁶²⁵ Constantine VII Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, 239–244; Walker, *Islamicising Motifs*, 401.

¹⁶²⁶ Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 195; Walker, *Islamicising Motifs*, 403–405.

¹⁶²⁷ Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 195–196; Соловјев, *Историја српског грба*, 297–298.

¹⁶²⁸ Walker, *Islamicising Motifs*, 404–408.

¹⁶²⁹ Соловјев, *Историја српског грба*, 305.

¹⁶³⁰ Parani, *Reconstrucing*, 31; Maguire, *The Heavenly Court*, 253–254; Поповић, *Костим и инсигније*, 98; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 157.

припадао репертоару дворских иконографских мотива, али ће ова представа бити значајније заступљена и добиће ново значење, по свој прилици, тек у време Палеолога.

У византијском рукопису насталом 1405. године, који се данас чува у Лувру (Musée du Louvre, MS. Ivories 100, fol. 2r), приказан је цар Манојло II Палеолог са супругом и синовима – Јованом, Теодором и Андроником. Два млађа цара сина, Теодор и Андроник, обучени су у црвену тунику и хламиду украшену златним медаљонима са двоглавим орловима.¹⁶³¹ На хрисовуљи трапезунтског цара Алексија III Комнина манастиру Дионисијату на Светој гори, из 1374. године, приказани су цар и царица Теодора, обучена у луксузну црвену одећу украшену златним двоглавим орловима.¹⁶³²

На Цркви Свете Софије у Трапезунту, представе двоглавих и једноглавих орлова у барелефу срећу се и у ентеријеру и на екстеријеру: над јужним улазом у цркву, изнад прозора главне апсиде, на штиту једног од приказаних светих ратника.¹⁶³³ Италијанске и шпанске географске карте, из 1327. и 1330. године, приказују трапезунтску заставу, са златним двоглавим орлом у полету на црвеној подлози. Ово знамење, у многим средњовековним грбовницима, представљено је као грб Трапезунта,¹⁶³⁴ што све указује да је представа била симбол самога царства.

Једноглави и двоглави орлови појављују се у рукописима и на супедиону под ногама цара Јована VI Кантакузина – двоглави (Par. gr. 1242, fol. 5^v),¹⁶³⁵ и Михаила VIII и Андроника II Палеолога – једноглави (Monac. gr. 44², ff. 174^r, 175^v).¹⁶³⁶

Према *Трактату о службама*, двоглави орлови, у Византији, били су симболи деспота, севастократора и кесара, који су чинили сам врх византијске лествице титула. По писању Псеудо-Кодина, на обући и на свом седлу, црвене орлове носили су деспот,

¹⁶³¹ Spatharakis, *The Portrait*, 139–140, фиг. 93; Соловјев, *Историја српског грба*, 307.

¹⁶³² Spatharakis, *The Portrait*, 186, фиг. 136; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 141.

¹⁶³³ Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, 147–150, сл. 98, 99, 102. У Трапезунту, на данас уништеном ктиторском портрету трапезунтског цара Манојла I (1238–1263), који се налазио у Цркви Свете Софије а данас је познат са литографије објављене 1897. године, види се да је царица пурпурна одора, која није уобичајна царска одећа, била украшена медаљонима са златним једноглавим орловима, какви су приказани и на новцу Трапезунта. Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, 139–42; Parani, *Reconstructing*, фиг. 7.

¹⁶³⁴ Соловјев, *Историја српског грба*, 311; Палавестра, *Илирски грбовници*, 15.

¹⁶³⁵ Spatharakis, *The Portrait*, фиг. 86.

¹⁶³⁶ Исто, фиг. 109–110; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 141.

севастократор и ћесар, а мотив је био приказан и на њиховим огртачима и на шатору. Једино је ћесаров шатор био без орлова.¹⁶³⁷

Као обележје севастократора, једноглави орлови појављују се већ средином XII stoleћа као декорација на фасади Манастира Богородице Космосотире, који је 1152. године саградио севастократор Исак Комнин.¹⁶³⁸

Типик, који се данас чува у Линколн колеџу у Оксфорду, настао крајем XIV или почетком XV века, садржи 12 минијатура, од којих је на једној (Lincoln College gr. 35, fol. IV) приказан севастократор Константин Палеолог, млађи брат цара Михаила VIII, и његова жена Ирина. Севастократор носи црвену тунику са златним медаљонима у којима су двоглави орлови.¹⁶³⁹

У Цркви Светог Пантелејмона у Охриду, на портрету насликаном 1331. године, приказани су кесар Дука и син му Димитрије. Кесар носи богато украшену пурпурну хаљину са златним двоглавим орловима у круговима.¹⁶⁴⁰

У XIV веку, како је у изворима забележено, двоглави орао се појављује као званичан симбол Византијског царства. Урлих Рихентал, у својој илустрованој хроници сабора у Констанци, сачињеној у 1420. години, доноси грб деспота Михаила и Филипа Палеолога са двоглавим орловима. При опису доласка цара Јована VIII на сабор у Фиренци 1438. године, према сведочењу савременика, у сусрет византијском цару, дужд је послао галију украшену великим златним двоглавим орловима, приказаним и на украсном покровцу његовог коња.¹⁶⁴¹ И последњи византијски цар, Константин XI, носио је, као царско обележје, двоглаве орлове на својој обући, по којима ће, по паду Константинопоља, бити идентификовано његово тело.¹⁶⁴²

Међутим, представа двоглавог орла готово да нема никакву улогу на новцу који се кује под Палеолозима. Носе је само две емисије византијског новца, трахеј цара

¹⁶³⁷ Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 142–148; Поповић, *Костим и инсигније*, 97–98; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 138–139.

¹⁶³⁸ Ousterhout, Bakirtzis, *The Byzantine Monuments of the Evros*, 62; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 159.

¹⁶³⁹ Spatharakis, *The Portrait*, 192–193, фиг. 143.

¹⁶⁴⁰ Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 35.

¹⁶⁴¹ Соловјев, *Историја српског грба*, 308; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 148; Палавестра, *Илирски грбовници*, 19–20.

¹⁶⁴² Соловјев, *Историја српског грба*, 308; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 148.

Андроника II, кован у Солуну, и једна емисија политикона, градског новца, искована у Константинопољу између 1340. и 1360. године.¹⁶⁴³

Посматрајући појаву двоглавог орла у Византији, запажа се да је тек од времена Палеолога двоглави орао постао представа са својством знамења, амблем царства, али се он не може, као на Западу, доводити у везу са одређеном особом или породицом те називати грбом.¹⁶⁴⁴ Иако постоје сугестије да је Византија, у XII веку, под утицајем крсташа и Запада, покушала да направи своју властиту хералдичку традицију, тај покушај је пропао, тако да се хералдика у Византији никада није у потпуности развила.¹⁶⁴⁵ Међутим, одређени мотиви који се у XIV столећу користе у Византијском царству, попут двоглавог орла, на Западу су посматрани у хералдичком контексту.

Двоглави орао је био мотив на одежди Балдуина Фландријског приликом његовог крунисања за цара 1204. године, а двоглавог орла, као своје хералдичко знамење, истицаће, доцније, његове кћерке. После удаје његове старије кћери Жане за Тому II Савојског, у 1237. години, двоглави орао је укључен у савојски грб.¹⁶⁴⁶ Млађа кћер цара Балдуина, Маргарита од Константинопоља, грофица од Фландрије и Еноа, ковала је новац који је, између осталог, носио представу хералдичког двоглавог орла.¹⁶⁴⁷

Династија Гатилузија са Лезба, који су се са Палеолозима ородили, такође је радо користила двоглавог орла као свој амблем. Међутим, он је код Гатилузија представљао породични а не грб царства, те је као грб Дорија Гатилузија (1428–1449) истакнут на једној од фортификационих кула на Самотраки 1432. године, а срећемо га и на његовом бакарном новцу.¹⁶⁴⁸

Под утицајем Византије, двоглави орао се појављује и у Бугарској, на портретима царске породице и високих царских достојанственика. У Лондонском четворојеванђељу цара Ивана Александра, насталом 1356. године, на једној од минијатура (В.М. Add. 39627. fol. 2^v) приказан је царев зет, деспот Константин, са супругом, деспотицом Тамаром, и кћеркама. Деспот носи смеђу хаљину украшену

¹⁶⁴³ Grierson, *Catalogue V*/1, 85, 195, бр. 9.

¹⁶⁴⁴ Ћирковић, *Допуне и објашњења*, 466; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 160.

¹⁶⁴⁵ Grotowski, *Arms and Armour*, 249.

¹⁶⁴⁶ Gerola, *L'aquila bizantina e l'aquila imperiale*, 24; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 160.

¹⁶⁴⁷ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 122.

¹⁶⁴⁸ Соловјев, *Историја српског грба*, 308; Ацовић, *Хералдика у Срби*, 103; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 160; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, бр. CC176.

двоглавим орловима.¹⁶⁴⁹ И у Цркви Светога Николе у Станичењу, подигнутој у време цара Ивана Асена, један од четворице приказаних ктитора, Константин, и његова супруга, на својим хаљинама имају беле двоглаве орлове у круговима.¹⁶⁵⁰

Мотив двоглавог орла, у Бугарској, ношен је и на царском руху. На сачуваној хаљини са златовезом, у чијим је правоугаоним пољима извезено име цара Ивана Александра, на текстилу се, поред флоралних и зооморфних мотива, истиче представа двоглавог орла.¹⁶⁵¹

Мотив двоглавог орла понеће и реверс једне емисије гроша коју кује Иван Александар.¹⁶⁵² Потом се поново среће на једној емисији бакарног трахеја цара Ивана Страцимира од Видина,¹⁶⁵³ те на новцу који кује Тертер, син деспота Добротице који је владао тадашњом Добруцом.¹⁶⁵⁴

У српској средини, од почетка XIII па све до прве половине XV века, у фреско-сликарству настаје читав низ портрета владара и високих достојанственика на чијој одежди се, као украс, појављује мотив двоглавог орла. Међутим, поред двоглавог, запажа се присуство и једноглавог орла на портрету краља Радослава у јужној капели припрате Богородичине цркве у Студеници,¹⁶⁵⁵ на портрету кнеза Стефана Вукановића у манастиру Морачи,¹⁶⁵⁶ те из каснијег периода на портрету Јована Оливера у наосу Леснова.¹⁶⁵⁷

Најстарији пример појаве двоглавог орла на одежди српских средњовековних владара јавља се на портретима Немањића у манастиру Милешеви. Портрети су настали између 1221. и 1228. године, у периоду од проглашења Радослава за наследника српског престола па до смрти Стефана Првовенчаног. У простору припрате, на породичној слици Немањића коју чине Стефана Немања, Свети Сава,

¹⁶⁴⁹ Spatharakis, *The Portrait*, 69–70, фиг. 38; Соловјев, *Историја српског грба*, 322; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 145.

¹⁶⁵⁰ Габелић, *Прилог познавања живописа цркве Светог Николе*, 24–26.

¹⁶⁵¹ Нитић, Темерински, *Остаци одежде цара Ивана Александра*, 7–25; Поповић, *Костим и инсигније*, 113.

¹⁶⁵² Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 225, бр. 9.2.13.

¹⁶⁵³ Исто, 226, бр. 10.2.1.

¹⁶⁵⁴ Исто, 228, бр. 13.1.1, 13.2.1.

¹⁶⁵⁵ Радојчић, *Портрети*, 16, сл. 4.

¹⁶⁵⁶ Војводић, *Портрети Вукановића*, 76.

¹⁶⁵⁷ Габелић, *Нови податак*, 58; Ђорђевић, *Зидно сликарство српке властеле*, 154; Габелић, *Лесново*, Т. XLIV.

Стефан Првовенчани, Радослав и Владислав, на одећи Првовенчаног и његових синова, дугачкој туници и плашту, приказани су двоглави орлови у круговима. Појава двоглавог орла, на овом портрету, објашњава се добијањем севастократорског достојанства Стефана Првовенчаног од његовога таста, византијскога цара Алексија Анђела, уз коју је, како смо видели, ишло право на употребу овог мотива. Интересантно је да су поред глава српских државних достојанственика, на овом портрету, забележене и њихове византијске дворске титуле те је осећање духовне зависности од Византије била једна од основних садржина ове слике.¹⁶⁵⁸

И у Цркви Богородице Љевишке, чије сликарство настаје у време краља Милутина, између 1309. и 1313. године, у најнижој зони припрате, у склопу представе владајуће династије, приказан је Стефан Првовенчани у дивитисиону и хламиди украшеној златним круговима са уписаним двоглавим орловима. Поред њега а наспрам оца Милутина, приказан је будући краљ Стефан Дечански, у принчевској туници украшеној двоглавим орловима, са венцем на глави и жезлом у рукама.¹⁶⁵⁹ Интересантно је да су двоглави орлови приказани и на драперији на зиду припрате испод немањићке династичке слике.¹⁶⁶⁰

Као у Милешеви и Богородици Љевишкој, Стефан Првовенчани представљен је и у Жичи, приликом обнове њеног сликарства почетком XIV века. У простору припрате и на владарским сликама уз улаз представљени су Првовенчани и краљ Радослав са огртачима украшеним двоглавим орловима у круговима.¹⁶⁶¹

Из времена владавине краља Милутина сачуване су фреске у Цркви Светих Петра и Павла у Бијелом Пољу, изведене између 1319. и 1321. године. Црква је подигнута у време кнеза Мирослава, између 1170. и 1190. године. Приликом обнове цркве, поново је, на зиду припрате, насликана ктиторска композиција у којој је први ктитор, кнез Мирослав, представљен са огртачем украшеним белим двоглавим орловима у круговима.¹⁶⁶²

¹⁶⁵⁸ Ђурић, *Српска династија и византија*, 18, сл. 5; Ђурић, Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку II*, 178.

¹⁶⁵⁹ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 44–49.

¹⁶⁶⁰ Војводић, *Од хоризонталне ка вертикалној генеолошкој слици Немањића*, 300, црт. 2а.

¹⁶⁶¹ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 61, 308; Војводић, *Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле*, 324.

¹⁶⁶² Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 62.

Краљ Милутин и краљица Симонида, на портрету у Старом Нагоричину, приказани су како стоје на супедиону на којем су двоглави орлови, по византијској моди.¹⁶⁶³

Последња очувана представа једног Немањића, у одежди са мотивом двоглавих орлова, налази се у Дечанима. Ради се о представи непознате особе детињег узраста, за коју се сматра да је Душанов полубрат, Симеон Синиша, у огртачу са мотивом двоглавих орлова.¹⁶⁶⁴

У време владавине краља и цара Душана, двоглави орлови се појављују на супедионима испод ногу српског владара и владарке на њиховим портретима у Полошком¹⁶⁶⁵ и у Леснову.¹⁶⁶⁶

Значајније присуство овог мотива, у Душаново време, среће се на одећи најугледнијих великаша српске државе, на ктиторским портретима у црквама које су подизали. Са двоглавим орловима на одећи представљени су Јован Драгушин у Цркви Светога Ђорђа у Полошком (1343–1346),¹⁶⁶⁷ деспот Јован Оливер и деспотица Марија Ливерина у припрати Леснова (1349)¹⁶⁶⁸ и у параклису Светог Јована Претече у Светој Софији у Охриду (1347–1350)¹⁶⁶⁹ те кесар Новак и кесарица Кали у Богородичиној цркви на острву Мали Град на Преспи (1368–1369).¹⁶⁷⁰ Двоглави орлови, на овим портретима, били су инсигније које су српски великаши носили на основу својих високих титула.

Додељивање византијских функција и титула у средњовековној Србији започиње оног тренутка када је Стефан Душан у Скопљу крунисан за цара. Иако је у Византији, све до пропасти царства, неприкосновено царско право и један од прерогатива власти било додељивање деспотске и осталих титула, коју је поред цара, како показују примери и извори, још могао да додељује само његов савладар, оно је, од стране неких владара, присвојено одмах после пропасти Византије 1204. године.¹⁶⁷¹ Такав случај је

¹⁶⁶³ Тодић, *Старо Нагоричино*, 119–121; Поповић, *Костим и инсигније*, 527.

¹⁶⁶⁴ Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића*, 265–268.

¹⁶⁶⁵ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 119; Поповић, *Костим и инсигније*, 101.

¹⁶⁶⁶ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 160; Поповић, *Костим и инсигније*, 101.

¹⁶⁶⁷ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 119; Поповић, *Костим и инсигније*, 101.

¹⁶⁶⁸ Габелић, *Нови податак*, 58; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 159–160; Поповић, *Костим и инсигније*, 101.

¹⁶⁶⁹ Габелић, *Нови податак*, 58; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 124; Поповић, *Костим и инсигније*, 101.

¹⁶⁷⁰ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 177; Поповић, *Костим и инсигније*, 101.

¹⁶⁷¹ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 29, 32–34.

био и са српским царем Душаном. После његове смрти, високе византијске титуле додељивао је цар Урош, па је тако Угљеша Мрњавчевић, чини се, у тренутку проглашења његовог брата за краља 1365. године, добио од цара деспотску титулу и постао господаром Серске области, а двоглави орао, као инсигнија деспота, нашао се и на његовом новцу.¹⁶⁷²

Иако су двоглави орлови дошли уз византијске високе титуле, постоје претпоставке да они од Душановог времена добијају значај владарског, државног знака.¹⁶⁷³ Међу разлозима овакве претпоставке јесте и једна од најстаријих портоланских карата – она Анхелина Дулсерта, настала на Мајорци 1339. године, на којој је приказана тадашња Душанова престоница, Скопље, на чијој се највишој кули вије жути стег са црвеним двоглавим орлом.¹⁶⁷⁴

Двоглави орао се налази представљен и на сребрној чаши, познатој као чаша цара Душана, која потиче из средине XIV века. Ради се о плиткој дубокој чаши која на дну има велики округли медаљон са представом двоглавог орла раширених крила, допуњен натписом +Степан Цар у Христа Благоверни.¹⁶⁷⁵ Ово није једини пример да се двоглави орао налази на личним предметима Немањића. Наиме, срећемо га и на златној наушници Марије Палеологине, као и на наушницама које носи царица Јелена у Дечанима,¹⁶⁷⁶ што све говори колико је овај мотив био везан за Немањиће.

Међутим, ако се прихвати мишљење да је двоглави орао, у другој половини XIV века, сматран српским владарским симболом, необично је да ниједна од бројних емисија новца цара Душана не носи ову представу, а не налазимо је ни у склопу потпуног ни фрагментарног грба на његовим ковањима, чак ни као мотив у челенци на тако честој представи шлема на динарима из овог периода.

Представа двоглавог орла на штиту нашао се уз грб Котроманића, на великом печату босанског краља Твртка I. Постоје претпоставке да је пласирана као грб Немањића, у складу са доктрином о „сугубом венцу“, о чему је већ било речи.¹⁶⁷⁷

¹⁶⁷² Исто, 35–36.

¹⁶⁷³ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 117.

¹⁶⁷⁴ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 116; Соловјев, *Историја српског грба*, 314; Иванишевић, *Развој хералдике*, 224–225; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 145; Палавестра, *Илирски грбовници*, 14, сл. 2.

¹⁶⁷⁵ Гајић, *Сребрне чаше*, 80, бр. 1.

¹⁶⁷⁶ Радојковић, *Накит код Срба*, 135, сл. 71; Ћоровић-Љубинковић, *Представе грбова*, 179, сл. 29, 30.

¹⁶⁷⁷ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 23–24; Иванишевић, *Развој хералдике*, 225; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 146.

Инсистирање на овом знаку уочљиво је у Србији за владавине кнеза Лазара. Већ у Хиландару, на северном зиду Лазареве припрате, приказан је, у рељефу, двоглави орао као пандан шлему на јужном зиду.¹⁶⁷⁸

На ктиторском портрету у манастиру Раваници, чије украшавање је завршено око 1385. године, кнез Лазар, кнегиња Милица и њихов старији син Стефан носе пурпурне сакосе орнаментисане медаљонима са мотивом двоглавих орлова, са изузетком млађег сина Вука, чији сакос је украшен љиљанима.¹⁶⁷⁹

У манастиру Велућу, у склопу ктиторске композиције која је, изгледа, настала између 1371. и 1377. године, на западном зиду, јужно од улаза, ктиторка је приказана обучена у дугу, богато украшену хаљину, на којој су дати двоглави орлови.¹⁶⁸⁰

Мотив двоглавих орлова у круговима налази се и на полијелеју који је кнегиња Милица, после 1395. године, даровала манастиру Дечани, урађеном у ажурираном металу.¹⁶⁸¹

Угледање кнеза Лазара на Немањиће настало је као израз његових претензија да себе истакне као немањићког наследника, па је, у овом случају, усвајање двоглавог орла био знак кнежевог владарског достојанства. Тако се двоглави орао, код Лазаревића, уз породичну кацигу са бивољим роговима, јавља као знак владара Србије и наследника немањићке лозе.¹⁶⁸² У периоду владавине деспота Стефана Лазаревића биће истицан не само као инсигнија његове деспотске титуле већ и као његов владарски грб.

Са мотивом двоглавих орлова, Стефан је, као деспот, први пут представљен у склопу представе владарске породице на западном зиду припрате манастира Љубостиње, чије је сликарство настало између 1402. и 1405. године. На овом портрету, приказан поред оца, уз мајку и брата, деспот је обучен у сакос украшен златним двоглавим орловима у круговима. Ова представа нововенчаног младог деспота, који је

¹⁶⁷⁸ Максимовић, *Камен*, 238–243; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 117; Соловјев, *Историја српског грба*, 317.

¹⁶⁷⁹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 117; Стародубцев, *Владарске инсигније кнегиње Милице*, 269–270, сл. 7.

¹⁶⁸⁰ Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 71.

¹⁶⁸¹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 117; Соловјев, *Историја српског грба*, 317.

¹⁶⁸² Ћирковић, *Допуне и објашњења*, 466; Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 109.

у августу 1402. године, у Цариграду, од Јована VII Палеолога добио знаке деспотског достојанства, симболисала је и његово увођење у власт, легитимно наслеђену.¹⁶⁸³

У раскошној владарској одећи, са дивитисионом тамноцрвене боје са златним двоглавим орловима у круговима, преко којег носи плашт такође црвене боје са орловима у круговима, деспот је представљен и у манастиру Ресави, на ктиторској композицији.¹⁶⁸⁴

Постоје разлози да се и на фрагментима владарске фигуре, насликане на зиду припрате у Наупари, препознају остаци портрета деспота Стефана. Приказани владар је на себи носио пурпурни сакос искићен двоглавим орловима у круговима. Сликарство се датује у другу деценију XV столећа.¹⁶⁸⁵

Поред новца и печата, на којима се двоглави орао јавља самостално или у склопу хералдиког грба, двоглави орао, као хералдичко знамење деспота Стефана, приказан је и у илустрованој хроници сабора у Констанци Улриха Рихентала. Овде је приказан грб српског деспота: златан двоглави орао који у кљуновима обеју глава држи по један бивољи рог, приказан на црвеном штиту, а изнад штита је порпурна капа постављена хермелином.¹⁶⁸⁶ Сличан грб деспота појављује се и у грбовнику Конрада Гриненберга из 1483. године, с тиме што је изнад штита уместо капе постављен шлем са златним двоглавим орлом у челенци.¹⁶⁸⁷

Двоглави орао, као знак деспотског достојанства, али и знак којим је настављена традиција српских владара, појављује се на печатима и новцу деспота Ђурђа Бранковића, самостално или као украс на челенци, а био је приказан и на грбовном печату деспота Лазара, као знамење на штиту.

Мотив двоглавог орла, који се у Србији појавио као симбол севастократорског достојанства Стефана Првовенчаног, подвлачећи статус српских владара у хијерархији васељенског царства, изгледа да је у постнемањихкој Србији постао неком врстом „знамења над знамењем“, својеврсним грбом Немањиха, истицаним и повезиваним са правом на владарски положај. Услед ширења и прихватања хералдичких обичаја у Србији, посебно у периоду деспотовине, византијски симболи, како је то запазио Сима

¹⁶⁸³ Ђурић, *Љубостиња*, 90; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 68–69, сл. 2.

¹⁶⁸⁴ Тодић, *Манастир Ресави*, 100, сл. 84; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 76.

¹⁶⁸⁵ Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 74–76.

¹⁶⁸⁶ Соловјев, *Историја српског грба*, 318; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 148; Палавестра, *Илирски грбовници*, 20–21, сл. 8.

¹⁶⁸⁷ Палавестра, *Илирски грбовници*, 21.

Ћирковић, „почели су се другачије тумачити и преплитати са западном хералдичком симболиком“ те је, у том периоду, двоглави орао постао владарским грбом у хералдичком смислу.¹⁶⁸⁸ Као грб Немањића и средњовековне српске државе, у временима која су уследила, преузела га је великашка породица Црнојевића те је заступљен на њиховим споменицима и у каснијим грбовницима.¹⁶⁸⁹

Представа лава

Представа хералдичког лава, као амблем Бранковића, при пут, на српском новцу, нашла се на једној емисији динара коју кује Вук Бранковић. У реверсном пољу динара приказан је лав у пролазу, кога допуњује легенда +**ВЛКЪ**(), док аверс динара носи представу Христа на престолу, са легендом **IC-XC**.¹⁶⁹⁰

Иста представа, као породични амблем, обележиће велики број ковања његовог сина, Ђурђа Бранковића. Први пут је срећемо на реверсу динара које кује у господском периоду,¹⁶⁹¹ а потом на великом броју емисија динара¹⁶⁹² и обола¹⁶⁹³ које кује за своје владавине као српски деспот. Лав *passant* обележио је реверс новца деспота Бранковића, како Ђурђа тако и његовог сина Лазара,¹⁶⁹⁴ а налазимо га и у реверсном пољу динара који, у ковници у Рудишту, кује војвода Иваниш, једини феудалац који, у периоду деспотовине, кује свој новац.¹⁶⁹⁵

У хералдици средњовековног Запада, лав је био доминантан хералдички мотив и директан конкурент представи орла. Као и орао, лав је био симбол моћи и највише власти, али и симбол правде. Одатле два лава поред престола краља Соломона – престола мудрости, *sedes sapientiae*, а у тој традицији фигурама лавова су били

¹⁶⁸⁸ Ћирковић, *Допуне и објашњења*, 466.

¹⁶⁸⁹ Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 211.

¹⁶⁹⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 280, бр. 31.16.

¹⁶⁹¹ Исто, 188, 294, бр. 45.1–45.4.

¹⁶⁹² Исто, 295, бр. 45.8–45.10, 45.12–45.13, 296, бр. 45.16–45.20, 297, бр. 45.23–45.26, 45.29, 298, бр. 45.31–45.32, 46.1.

¹⁶⁹³ Исто, 296, бр. 45.21–45.22, 297, бр. 45.27–45.28, 298, бр. 45.30, 45.35.

¹⁶⁹⁴ Исто, 299–300, бр. 48.1–48.2.

¹⁶⁹⁵ Исто, 194, 300, бр. 49.1.

украшени престоли многих средњовековних владара. Енглески краљ Хенри III је тражио да за њега буде конструисан нови престо у Вестминстеру, по узору на Соломонов,¹⁶⁹⁶ а на сличан начин је, како смо видели, био украшен и престо византијских василевса. Престо са два лављим главама јасно се уочава на представи владара на престолу на новцу који кују владари средњовековне Јерменије,¹⁶⁹⁷ али и на динарима српских царева Душана¹⁶⁹⁸ и Уроша,¹⁶⁹⁹ кованим у Котору. Најзад, два лава, као симбол мудрости, приказана су поред престола босанских владара, на великом двостраном печату насталом за време Твртка I.

На Западу, хералдика лава се региструје почетком XII века, од анжујског грофа Готфрида Плантагенета и његове инвеституре са штитом и цепелама са овим мотивом.¹⁷⁰⁰ У ране примере лава као хералдичке фигуре – породичног амблема спада већ помињани печат Реноа II, грофа од Сен-Валерија, из 1144. године, а потом следе бројни примери печата на којима је хералдичка фигура лава стављена на штит, међу првима печат грофа Филипа од Фландрије из 1170. године.¹⁷⁰¹ Хералдички лав је присутан на великом броју крсташких печата, а као грб је ношен на штитовима, попут оног са представом лава *rampant* који потиче из 1200. године и данас се чува у Народном музеју у Цириху (Ландесмусеум).¹⁷⁰²

Лав се појављује као основни лик хералдике Енглеске. Већ око 1170. године, као грб енглеског краља Вилијама I Освајача помиње се златан лав на плавом пољу (вероватно *rampant*), којег је носио на свом штиту.¹⁷⁰³ Као породични грб владара и Енглеске, један или два лава *passant* истичу се у време краља Ричарда I.¹⁷⁰⁴ Три лава на штиту први пут носи дворски печат Едварда Исповедника, а потом и његови печати као владара Ирске и Шкотске.¹⁷⁰⁵ Симбол три златна леопарда на црвеном пољу (хералдички лав приказан у профилу, са лицем окренутим спреда, звер која има лице) у

¹⁶⁹⁶ Steane, *The Archaeology*, 37–38.

¹⁶⁹⁷ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 129–130, бр. CC268–271, 131, бр. CC277.

¹⁶⁹⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 251, бр. 6.30.

¹⁶⁹⁹ Исто, 262, бр. 9.31.

¹⁷⁰⁰ Ацовић, *Хералдика и Срби*, 164.

¹⁷⁰¹ Ailes, *The Knight's Alter Ego*, 8, 9.

¹⁷⁰² Grotowski, *Arms and Armour*, 248, сл. 74.

¹⁷⁰³ Ailes, *Heraldry in Medieval England*, 83.

¹⁷⁰⁴ Исто, 83.

¹⁷⁰⁵ Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 12, сл. 1, 4, 5.

време владавине краља Едварда III постаће званично грб Енглеске.¹⁷⁰⁶ Леопард постаје и симбол самога владара који се са њим поистовећује те се, представљен са круном, појављује на владарским печатима и новцу.¹⁷⁰⁷ Едвард се, у песмама које славе његову храброст, назива леопардом, чак га и епитаф на његовом гробу, у Вестминстерској опатији, слави као непобедивог леопарда, *invictus pardus*.¹⁷⁰⁸

Осим Енглеске, лав доминира у хералдици многих земаља средњовековног Запада те је често, од краја XII века, као хералдички грб, заступљен на новцу. Носи га, између осталог, новац шпанских краљева Леона,¹⁷⁰⁹ владара Чешке,¹⁷¹⁰ Шкотске,¹⁷¹¹ Норвешке,¹⁷¹² Фландрије,¹⁷¹³ делова Немачке,¹⁷¹⁴ Угарске,¹⁷¹⁵ али и новац који се кује под крсташким владарима на Кипру,¹⁷¹⁶ те у Јерменији.¹⁷¹⁷ Мотив лава, који је обележио новац средњовековне Јерменије, приказан је и на портрету принца Левона II, на минијатури у његовом Јеванђељу, насталом 1265. године, где је приказан у одори извезеној медаљонима са лавовима (Erevan, Metenadaran Institute, Ms. 8321, fol. 25).¹⁷¹⁸

У култури Истока, лав је увек повезиван са фигуром владара. У средњовековној Анадолији, фигуре лава, као симбол владара, фланкирале су улаз владарских палата, караван-сараја, џамија, а биле су приказане и на владарском престолу, симболишући тиме његову моћ.¹⁷¹⁹ Управо због тога, већ средином XII столећа, лав се приказује на новцу Турака Селџука, самостално или у представама на којима га јаше владар са мачем.¹⁷²⁰ На великом броју ковања, једна или две фигуре лава приказане су поред

¹⁷⁰⁶ Shenton, *Edvard III and the Symbol of the Leopard*, 69; Ailes, *Heraldry in Medieval England*, 85.

¹⁷⁰⁷ Shenton, *Edvard III and the Symbol of the Leopard*, 74–76, Т. 7, 8; Ailes, *Heraldry in Medieval England*, 92.

¹⁷⁰⁸ Shenton, *Edvard III and the Symbol of the Leopard*, 69, 71–73.

¹⁷⁰⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 103, бр. 232.

¹⁷¹⁰ Исто, Т. VII, бр. С21, 168, бр. 378.

¹⁷¹¹ Исто, Т. VIII, бр. С26.

¹⁷¹² Исто, 130, бр. 308.

¹⁷¹³ Исто, 160, бр. 357, 358.

¹⁷¹⁴ Исто, 163, бр. 364.

¹⁷¹⁵ Réthy, *Corpus I*, Т. 11, бр. 200, Т. 16, бр. 320–323; Исто, *Corpus II*, Т. 2, бр. 28, Т. 4, бр. 77 итд.

¹⁷¹⁶ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 140–141, бр. CC317, CC319–324.

¹⁷¹⁷ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 135, бр. 320, 321; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 129–136, бр. CC267–CC271, CC275–CC276, CC279–280 итд.

¹⁷¹⁸ Evans, *The Armenians*, 354.

¹⁷¹⁹ Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, 81–83.

¹⁷²⁰ Исто, 84, 89–90, бр. 14265, 14266, 15021, 15022, 15864, 16043, 16045.

представе сунца у аверсном пољу новца.¹⁷²¹ Лав и сунце, у култури Истока, конституисали су свети пар, и у пару су, често, приказивани у архитектури и уметности. Осим у Румском султанату, мотив лава коришћен је као грб владара и у другим исламским земљама овог периода, па га средином XIII века носи и новац који кује мамелучки султан Бајбарс (1260–1277).¹⁷²² Средином XV века, представа лава наћи ће се и на бакарном новцу Османлија, први пут за владавине Мурата II (1421–1444/1445–1451). Бакарне мангуре коване прво у ковници у Бурси 838. године по хиџри, а потом и у ковницама у Тири и Коњи, носиле су на реверсу представу лава који снажно подсећа на хералдичког лава у пролазу, са подигнутом десном шапом и подигнутим репом који носи изнад леђа, који може бити приказан како корача у десно или у лево, какав носи новац Бранковића. На аверсу новца најчешће је исписана фраза „Куллида Мулкух“ – „Овековечила му се владавина“.¹⁷²³

Интересантно је приметити, да су 1441. године, или 834. по хиџри, Османлије први пут заузеле Ново Брдо, где је започела са радом турска ковница.¹⁷²⁴ У 1445. години Мурат II започиње ковање мангура са представом лава типа *passant*, који се не разликује од лава Бранковића. Иако се у литератури наводи да је иконографија ових мангура настала под утицајем новца Турака Селџука, приказани лав је ближи хералдичком лаву западног типа. Представу лава у пролазу, *passant*, носиће потом и мангуре султан Мехмеда II (1444–1445/1451–1481), које су коване у ковницама у Амасији и Кастамону,¹⁷²⁵ док представа лава на мангурама кованим у Димасу, више подсећа на хералдичког леопрада, какав носи новац Мамелука.¹⁷²⁶

У Византији, међу зооморфним мотивима на тканинама набројаним у *Књизи о церемонијама*, помињу се и лавови.¹⁷²⁷ Тканине, са оваквим мотивом, приказане су и на минијатурама са портретима царева и високих царских достојанственика, на њиховој одежди, односно на супедиону под царским ногама. На минијатури из *Хомилија* Светог

¹⁷²¹ Исто, 85–87, бр. 8872–8832.

¹⁷²² Исто, 83.

¹⁷²³ Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, 83; Kabaklarlı, *Mangır*, бр. КМК. 01; Kabaklarlı, *The Iconography of Lions*, бр. 20–37.

¹⁷²⁴ Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, 37; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 236; Damali, *History of Otoman Coins*, 256.

¹⁷²⁵ Kabaklarlı, *Mangır*, бр. 07-Ams-012, 07-Ams-015; Kabaklarlı, *The Iconography of Lions*, бр. 38–49.

¹⁷²⁶ Kabaklarlı, *The Iconography of Lions*, бр. 50–55.

¹⁷²⁷ *De Cer.*, (ed. Reiske), 500; Walker, *Islamicising Motifs in Byzantine Lead Seals*, 400.

Јована Златоустог (Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. Coislin 79, fol. 2r), насталој у касном XI веку, која приказује цара Михаила VII Дуку на престолу, окруженог високим дворским достојанственицима, протовестијар, коме је указана част да буде приказан са цареве десне стране, има дугу белу тунику украшену великим медаљонима са лавовима.¹⁷²⁸

У време Палеолога, када хералдика са Запада снажно продире међу византијску елиту, мотив лава се све више користи као хералдичко обележје. У капели Тарханиота, у Манастиру Богородице Памакаристос у Цариграду, саграђеној око 1310. године, на рељефном орнаменту испод прозора, у врежи, приказани су кругови са мотивом лавова *rampant* и *passant*.¹⁷²⁹ Пропети лавови срећу се и на надгробној плочи Манојла Факраса Кантакузина, из прве половине XIV века, али и на једном латинском гробу из Пере, близу Златног рога.¹⁷³⁰ У истом контексту, лавови су били коришћени и на Западу.

Крунисани пропети лавови, који држе мачеве заједно са монограмом Палеолога, били су приказани и на одбрамбеном зиду Константинопоља према Мраморном мору.¹⁷³¹

Пропети лавови помињу се и у *Трактату о службама*, где се наводи да два сучељена, пропета лава, на плавој позадини, на својим штитовима носе припадници једне од царских гарди.¹⁷³² Лавове, као грб на штиту, срећемо приказане и у фреско-сликарству, на представама светих ратника. Најстарији овакав пример сачуван је у Цркви Светог Пантелејмона у Нерезима, из 1164. године, где је на штиту Светога Теодора Тирона приказан лав,¹⁷³³ а касније се среће и на штитовима светих ратника у другим црквама. Претпоставља се да се лав и орао, у Византији, појављују као мотиви на штитовима под утицајем крсташа и витешке културе од времена владавине Манојла I Комнина.¹⁷³⁴ Под утицајем западне хералдике, у XIII и XIV столећу, на штитовима светих ратника у византијским црквама биће приказани и штитови са квартирима.¹⁷³⁵

¹⁷²⁸ Spatharakis, *The Portrait*, 81, фиг. 46.

¹⁷²⁹ Mango, Belting, Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos*, 94–95; Поповић, *Костим и инсигније*, 101; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 157–158, фиг. 6.

¹⁷³⁰ Düll, *Unbekannte Denkmäler*, 236; Поповић, *Костим и инсигније*, 101; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 157.

¹⁷³¹ Van Millingen, *Byzantine Constantinople*, 189; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 158.

¹⁷³² Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 180.

¹⁷³³ Grotowski, *Arms and Armour*, 246, 248, фиг. 456.

¹⁷³⁴ Исто, 248.

¹⁷³⁵ Исто, 248, нап. 477.

Постоје индиције да је у Бугарској лав сматран породичним амблемом Асена, на основу печатног прстена цара Калојана са фигуром лава *passant*.¹⁷³⁶ Међутим, на бугарском новцу, једину представу хералдичког лава *rampant* срећемо на билонима које кује цар Иван Шишман.¹⁷³⁷

Лав, као мотив владарске иконографије у Србији, среће се на већ на динарима царева Душана и Уроша, искованим у Котору, као орнамент владарског престола. Као самостална представа, први пут се помиње на малом Урошевом типару из 1366. године, који дубровачки канцелар описује као *sigillo cum figura leonis*.¹⁷³⁸ Сматра се да је реч о грбовном печату српског цара, али се лав као грб више на јавља ни на његовом новцу ни на печатима. Међутим, да је лав, у овом периоду, у Србији, припадао репертоару дворских иконографских мотива, сведочи такозвани „Бранков појас“, који се приписује Бранку Младеновићу, на којем је представљен кабласти шлем са челенком израстајућег лава.¹⁷³⁹ Бранко Младеновић је носио титулу севастократора и до своје смрти, у 1365. години, столовао је у Охриду.¹⁷⁴⁰ Пропети лавови у круговима, као породични амблем Бранковића, биће приказани на одећи Гргура Бранковића, чији се портрет налази у склопу ктиторске композиције на спољној страни западног зида Григоријевог параклиса у Цркви Богородице Перивлепте у Охриду, која је настала око 1365. године.¹⁷⁴¹

Пропетог лава, као знамење Бранковића, замениће лав у пролазу, представљен на динару Вука Бранковића и на његова два сачувана печата од воска – са повеље издате Дубровнику, од 20. јануара 1387, и са писма Дубровнику, од аугуста 1388. године – на којима се, у пољу типара, налази јако испупчена представа лава *passant*.¹⁷⁴² Као хералдички симбол Бранковића, на свој новац га касније пласирају и деспоти Ђурађ и Лазар. Лав *passant*, као амблем Бранковића, присутан је и на Ђурђевог грбовном печату, приказан између рогова у челенци шлема. Лав између рогова појављује се и на

¹⁷³⁶ Poutiers, *Le Felin*, 118–126; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 166.

¹⁷³⁷ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 227, бр. 11.2.2.

¹⁷³⁸ Ћремошник, *Студије*, 133; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 109.

¹⁷³⁹ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 361; Granger-Taylor, Gavrilović, *Embroidered Belt*, 208–211; Иванишевић, *Развој хералдике*, 223; Поповић, *Костим и инсигније*, 111; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 169.

¹⁷⁴⁰ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 254.

¹⁷⁴¹ Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 122–123, сл. 30; Поповић, *Костим и инсигније*, 101.

¹⁷⁴² Ћремошник, *Студије*, 134–135; Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 120, сл. 3.

печату Ђурђевог сина Стефана, те на печатима Ђорђа и Јована Бранковића из 1457. године.¹⁷⁴³ На великом печату деспота Лазара Бранковића, из 1457. године, лав је приказан на штиту, овога пута типа *rampant*, који се понавља и између рогова на шлему.¹⁷⁴⁴

Лав, као хералдички симбол Бранковића, нашао се и на босанском новцу. Представа хералдичког лава *rampant* обележила је аверсну страну босанског златног дуката, искованог у веома малој серији, за који се претпоставља да је издат у комеморативне сврхе, поводом крунисања Стјепана II Томашевића за краља Босне, у 1461. години.¹⁷⁴⁵ Овај четвородукат босанског краља, уз перпер који кује бугарски цар Иван Асен II,¹⁷⁴⁶ били су једини примерци златног новца искованог у средњовековним државама на Балкану. На аверсу овог златника налази се представа лава *rampant*, а на реверсу босански грб – штит чије поље је, дијагоналном траком, подељено на два дела, а у сваком делу су по три љиљана, изнад чега је кацига са велом, љиљановом круном и перјаницом у виду букета цвећа. Крајем 1458, Стјепан Томашевић је од угарског краља Матије Корвина добио деспотску титулу и сагласност о преузимању власти у Србији. У Србију стиже у јуну 1459. године и жени се кћерком деспота Лазара Бранковића те као владар Србијом влада непуна три месеца, до пада Смедерева.¹⁷⁴⁷ Сматра се да је хералдички лав на аверсу овог златника, као амблем Бранковића преузет са Лазаревог грбовног печата, био јавно истицање Томашевићевог права на српску деспотовину, за коју се надао да ће му, можда, једном бити враћена.

Хералдички лав се појављује у Босни и на печатима породице Косача, у склопу потпуног грба, као украс на челенци. Ради се о пропетом лаву који у шапама држи заставу која се вијори.¹⁷⁴⁸

Мотив лава присутан је и на стећцима. У неколико случајева срећемо га као самосталну представу, али се појављује и на штиту, као хералдичка слика.¹⁷⁴⁹

¹⁷⁴³ Исто, 121.

¹⁷⁴⁴ Čremošnik, *Studije*, 142–143; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 11.

¹⁷⁴⁵ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 77, 201, бр. 9.1.1.

¹⁷⁴⁶ Исто, 219, бр. 2.1.1.

¹⁷⁴⁷ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 92.

¹⁷⁴⁸ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 77–81, бр. 55, 57–59; Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 148–149, сл. 1–6; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 172.

¹⁷⁴⁹ Vešlagić, *Stećci*, 260, сл. 98а.

Представа лава била је омиљен мотив на прстењу српске средњовековне властеле, а као и орао, употребљавао се у хералдичке сврхе.¹⁷⁵⁰

Представа звезде

У српском новчарству, самостална представа звезде појављује се само у периоду деспотовине. На једној емисији обола деспота Стефана Лазаревића, аверсно поље носи представу шестокраке звезде коју допуњује легенда **Д-Ћ-Г-П-О-Т**. У реверсном пољу новца је приказан шлем са два бивоља рога, уз легенду **Д-Ћ**.¹⁷⁵¹

Шестокрака звезда је приказана и на једној емисији обола који припадају анонимним ковањима за време деспота Стефана. Овога пута, представа звезде смештена је у реверсном пољу новца, док је на аверсу представа главе Христа са нимбом, окренута лицем.¹⁷⁵²

Поред самосталних представа, шестокраке звезде приказане су и на појединим емисијама обола деспота Стефана који носе представу крста, смештене у пољима између кракова.¹⁷⁵³

Астрономски симболи приказивани су на новцима од самих почетака ковања. Тако се, на пример, на новцу античке Грчке појављују представе сунца, месеца, звезда и других астрономских симбола. Најчешће, соларни симболи су редуковани и приказани у виду звезда и полумесеца, који се приказују самостално, махом у реверсу античког новца, или су укључени у иконографију представа и придодати им као знак у пољу. Самосталне представе шестокраке, осموкраке или звезда са великим бројем кракова, које су приказане попут диска, носи реверс новца многих грчких држава кованог пре нове ере, на пример Тракије, Милета, Мезије, Уранополиса, Апулије итд.¹⁷⁵⁴ Понекад,

¹⁷⁵⁰ Радојковић, *Накит код Срба*, бр. 94, Т. 96; Иванишевић, *Развој хералдике*, 227; Зечевић, *Накит Новог Брда*, 194, сл. 6; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 170.

¹⁷⁵¹ Иванишевић, *Новчарство*, 293, бр. 42.62.

¹⁷⁵² Исто, 293, бр. 43.2.

¹⁷⁵³ Исто, 292–293, бр. 42.58, 42.59, 42.62.

¹⁷⁵⁴ Faintich, *Astronomical Symbols* 8, 10–13, фиг. 6–14.

звезда може бити приказана као цвет или спирала као, на пример, на новцу Ликије.¹⁷⁵⁵ Представе звезда честе су и на келтском новцу кованом између 55. и 45. године п. н. ере.¹⁷⁵⁶

У римском периоду, симбол звезде био је присутан на великом броју номинала, представљајући соларна божанства или, понекад, стварне астрономске догађаје, као што су еклипсе. Интересантна је представа осмокраке звезде, иза које се види комета, на империјалном новцу који Октавијан Август кује у 24. години п. н. ере. Комета, касније од античких писаца названа *Sidus Iulium* или *Caesaris astrum*, над Римом се појавила 44. године п. н. ере, после Цезаровог убиства, и представљала је, по легенди, његову душу на путу ка звездама. Новац је кован у спомен на Цезара те се уз представу звезде на реверсу појављује натпис DIVVS IVLIVS, док аверс носи представу цара, а легенда која је прати, CAESAR AVGVSTVS, упућује на новог цара као наследника. Исти догађај, у сврху пропаганде, био је овековечен и на новцу цара Тиберија, где је шестокрака звезда приказана изнад главе владара на аверсу новца.¹⁷⁵⁷ Клан Јулијеваца је дуго пре Цезара повезиван са богињом Венером. Веровало се да је управо Венерина звезда, односно сама богиња, била водич Енеју на путу од Троје до Италије, а сâм Цезар је истицао своје порекло од Венере (*Suet. Iul.* 6.1). Често је његов новац носио представу главе богиње, а велики број новчаних емисија обележила је и представа Венере и њеног симбола, звезде на реверсу.¹⁷⁵⁸

Још од античког Египта, небо се сматрало домом богова, а нека од најважнијих божанстава, као што је Хорус, у Раном династичком периоду (3000–2600 п. н. ере) била су експлицитно поистовећивана са звездама. Како је сâм фараон сматран Хорусом, и он је, како је често истицано у његовом имену, сматран звездом. И другим боговима, као што је богиња Изида или касније бог Митра, приписивано је да контролишу космички поредак, а сами су поистовећивани са звездама.¹⁷⁵⁹ Бог Митра је често представљан у плавом огртачу украшеном златним звездама.¹⁷⁶⁰

Хришћанство, које је поникло из јудаизма и грчко-римске традиције, који су астрологију прихватили у теорији и пракси, инкорпорирало је ову науку у свој начин

¹⁷⁵⁵ Исто, 13, фиг. 16.

¹⁷⁵⁶ Исто, 12, фиг. 15.

¹⁷⁵⁷ Исто, 61–62, бр. 169; Gurval, *Caesar's Comet*, 39–71; Williams, *The Sidus Iulium*, 5–8.

¹⁷⁵⁸ Williams, *The Sidus Iulium*, 5.

¹⁷⁵⁹ Denzey, *A New Star on the Horizon*, 213–215.

¹⁷⁶⁰ Clauss, *Mithras*, 94.

гледања на свет. Тако је звезда постала симбол Христовог рођења, а он сâм је од великих црквених отаца називан звездом. Пророчанство о Христу као звезди везује се за пророка Валаама: „Изаћи ће звезда из Јакова и устаће палица из Израиља“. (4 Мој. 24, 17). Свети Игњатије Антиохијски (I век), у *Писму Ефежанима* (19, 2–3), говори о Христу као новој звезди која је засјала на небу, светлијој од осталих.¹⁷⁶¹ Касније ће Свети Атанасије Александријски (IV век) за рођење Христово рећи: „Рођење Христово не имађаше човека за сведока, већ звезду која се појавила на небу, одакле је он сишао... Он (то јест Христос) је учинио да звезда најави рођење његовог тела“.¹⁷⁶² И касније је тема звезде била веома омиљена у византијској хомилитици и поезији.

У II и III веку, представе звезданог неба у зидном сликарству, често комбиноване са астролошким симболима, појављују се у религиозном контексту, повезане са култом бога Митре.¹⁷⁶³ У раном хришћанству, ова иконографска тема је адаптирана у духу нове религије, па се представе звезда и звезданог неба срећу у просторима баптистерија. Најранији пример јесте баптистериј у Дура Еуропусу, где се појаљују велике осмокраке звезде. У V веку, звезде се срећу у црквама Сан Ђовани ин Фонте и Санта Марија дела Кроче, у Маузолеју Гале Плацидије, а потом и у Сант Аполинаре ин Класе, где најчешће окружују представу крста у центру, како ће доцније бити приказивано и на новцу.¹⁷⁶⁴

Представе шестокраке звезде, као витлејемске звезде, честе су у хришћанској иконографији у представама Христовог рођења и онима у којима се сликају Тројица мудраца (мага) са Истока. Срећемо их на саркофазима, слоновачи, медаљонима, минијатурама нпр. (MS. Paris, Gr. 74, 550, 543; Laur. VL 23), у фреско-сликарству као, на пример, у Токали Килисе у Кападокији, чије сликарство потиче из IX века, или на мозаицима црква Хосио Лукас и Дафни, који потичу из XI века.¹⁷⁶⁵ У византијској иконографији постоје представе у којима се сâм Христос представља као звезда, како је приказан у Богородици Љевишкој или у Старом Нагоричину,¹⁷⁶⁶ а које су засноване на Старом завету и текстовима црквених отаца. Христос као звезда приказан је и на трону

¹⁷⁶¹ Исто, 212; Schoedel, *Ignatius of Antioch*, 87.

¹⁷⁶² Athanase d'Alexandrie, *Sur l'incarnation du Verbe*, 392, 396.

¹⁷⁶³ Clauss, *Mithras*, 92–94.

¹⁷⁶⁴ Krealing, *The Christian Building*, T. XXIII, XXIV; Kalokyris, *The Star of Bethlehem*, 95.

¹⁷⁶⁵ Исто, 64–66.

¹⁷⁶⁶ Исто, 88; Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 77–78; Тодић, *Старо Нагоричино*, 99.

Максимијана Равенског, на саркофагу из Арла, саркофагу из цркве Сан Витале у Равени итд.¹⁷⁶⁷

Шестокрака звезда, коју срећемо на овим споменицима, изведена је из Христовог монограма, христограма. Христограм се појављује у три форме: ✱ – када се састоји од иницијала Христовог имена на грчком Ι ΧΡ *Ἰησοῦς Χριστός*, ✱ као шестокрака звезда – исти монограм у којем је изостављен горњи део слова Ρ, и у трећој форми Ϡ – као комбинација крста и Ρ слова монограма. Осмокрака звезда је, како се претпоставља, комбинација крста и монограма.¹⁷⁶⁸ У појединим случајевима, звезда је приказана као цвет (невен или ружа), као на мозаику са представом Рођења Христовог у Капели Палатини у Палерму, насталој под утицајем литургијске традиције на Западу, по којој је Христос цвет од корена Јесејева, *Stella parit solem rosa florem forma decorem*.¹⁷⁶⁹

Иако се христограм јавља већ на новцу Константина Великог, кованом у Тицинијуму 315. године, на шлему који цар носи, на новцу његове мајке Јелене је приказана осмокрака звезда коју окружује лаворов венац.¹⁷⁷⁰ Место на којем је приказивана осмокрака звезда на новцу, до V века, кореспондира са местом на којем се, касније, приказује христограм. То је посебно упечатљиво на представама Викторије која седи и исписује христограм на штиту, нарочито на ковањима цара Јулијана Апостате, где он поново уступа место осмокракој звезди.¹⁷⁷¹ Сâм цар Јулијан, у панагирицима који га славе, често је упоређиван са звездом.¹⁷⁷² Крајем V века, христограм постаје посебно популаран и чешће је од звезде заступљен на новцу.

У раном средњем веку, представа звезде присутна је у иконографији лангобардског,¹⁷⁷³ меровиншког,¹⁷⁷⁴ фризијског¹⁷⁷⁵ и раног англосаксонског новца.¹⁷⁷⁶ Звезда је, најчешће, облика невеновог цвета, осмокрака, каква се на Западу, у овом

¹⁷⁶⁷ Kalokyris, *The Star of Bethlehem*, 89–92.

¹⁷⁶⁸ Било је покушаја да се порекло христограма нађе у паганској симболици и управо је паганска шестокрака звезда један од облика који је навођен као могући извор. Kalokyris, *The Star of Bethlehem*, 92–96; Grierson, *Byzantine Coins*, 36.

¹⁷⁶⁹ Kalokyris, *The Star of Bethlehem*, 96, Т. 15.

¹⁷⁷⁰ Sear, *Byzantine Coins*, бр. 16583.

¹⁷⁷¹ Carson, *Coins of the Roman Empire*, бр. 801.

¹⁷⁷² MacCormack, *Art and Ceremony*, 49–50.

¹⁷⁷³ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 459, Т. 16, бр. 319, 323.

¹⁷⁷⁴ Исто, 496, Т. 26, бр. 539.

¹⁷⁷⁵ Исто, 508, Т. 30.

¹⁷⁷⁶ Исто, 584, Т. 53; 588, Т. 54; Gannon, *The Iconography*, 160–166, фиг. 5.6, 5.8, 5.11.

периоду, среће у илуминираним рукописима и скулптури у сценама Епифаније,¹⁷⁷⁷ или има облик Давидове звезде, као на појединим емисијама новца Фризије.¹⁷⁷⁸

У каснијем периоду, звезда се често среће на новцу Запада. Самосталне представе звезда, као на новцу шпанскога краља Алфонса VI,¹⁷⁷⁹ енглеског краља Хенрија I или угарских краљева Ладислава I, Стефана II и Андрије II, нешто су ређе.¹⁷⁸⁰ Најчешће се звезде приказују у аверсном пољу новца, између кракова крста, или на реверсу, смештене поред представе владара, изнад представе града, у склопу хералдичке композиције итд.¹⁷⁸¹ Интересантна је појава такозваних клинова, који се на западном новцу појављују у кантонима између кракова крста, са којима формирају осмокраку звезду. На угарском новцу, овакве представе појављују се већ на ковањима Стефана I.¹⁷⁸²

Појаву звезда на појединим емисијама западног новца могуће је објаснити астрономским догађајима забележеним у периоду када је новац искован.¹⁷⁸³

Под утицајем угарског новца, представе звезде и полумесеца поред представе куне на аверсу, те између кракова крста на реверсу, обележје су хрватских бановаца, док поједине емисије полубановаца на аверсу носе представу полумесеца и шестокраке звезде.¹⁷⁸⁴

Самостална представа звезде, као хришћанског симбола, биће често заступљена на новцу крсташа и постаће једно од његових обележја. На једном од првих крсташких ковања на Истоку, на новцу који кује Балдуин Фландријски у Едеси 1100–1104. године, појављује се представа осмокраке звезде на реверсу, док је на аверсу представљен

¹⁷⁷⁷ Исто, 166, фиг. 5.12.

¹⁷⁷⁸ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 508, Т. 30, бр. 634–637.

¹⁷⁷⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 80, бр. 167.

¹⁷⁸⁰ Faintich, *Astronomical Symbols*, 46, фиг. 112; Réthy, *Corpus I*, Т. 3, бр. 36, Т. 5, бр. 82, Т. 12, бр. 211.

¹⁷⁸¹ Réthy, *Corpus I*, Т. 10, Т. 12, итд; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 104, бр. 233, 235, 107, бр. 239, 109, бр. 247, 117. бр. 266, 120, бр. 271, 272 итд; Faintich, *Astronomical Symbols*, 43, фиг. 103, 46–47, фиг. 112.

¹⁷⁸² Réthy, *Corpus I*, Т. 1.

¹⁷⁸³ Faintich, *Astronomical Symbols*, на више места.

¹⁷⁸⁴ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 159–165.

крст.¹⁷⁸⁵ Потом осмокраке и шестокраке звезде срећемо на новцу крсташког Бејрута,¹⁷⁸⁶ Сидона¹⁷⁸⁷ и Триполија,¹⁷⁸⁸ кованом у XII и XIII веку.

Осим звезде на новцу крсташа, шестокраку звезду или такозвани Соломонов печат, унутар којег је исписано име и титула владара, носе аверсна и реверсна страна сребрног дирхама и полудирхама који, у Алепу, кују владари из династије Ајубида.¹⁷⁸⁹ Имитације овог новца коване су од стране крсташа.¹⁷⁹⁰ Соломонов печат носи и реверс бакарног дирхама владара из династије Артукида, кован у Мардину 1184–1201. године,¹⁷⁹¹ а срећемо га и на реверсу селџучког новца кованог крајем XII и почетком XIII века.¹⁷⁹²

На византијском новцу су често заступљене представе осмокраке, шестокраке или петокраке звезде. У рановизантијском периоду, звезде су коришћене да би се разликовао новац одређене вредности или да би се њима означила ковања емитована поводом каквих важних догађаја.¹⁷⁹³

Касније, по теорији коју су изнели Андреас и Џудит Стилиану, као одговор на симболизам Запада који је продро у време крсташа, Византија је покушала да направи своју хералдичку традицију, а концепт је био базиран управо на комбинацији крста или полумесеца окруженог звездама. Осим новца царева Анастасија I и Јустинијана I, комбинација ових симбола среће се и на ретким фолисима Константина IX Мономаха, Константина X Дуке и Алексија I Комнина, на којима је крст постављен на полумесецу.¹⁷⁹⁴ Представу крста на полумесецу допуњену звездом, а касније само осмокраке звезде и полумесеца, носе и штитови светих ратника у црквама на Кипру и у

¹⁷⁸⁵ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 73, бр. CC124.

¹⁷⁸⁶ Исто, 97, бр. CC185.

¹⁷⁸⁷ Исто, 97, бр. CC187.

¹⁷⁸⁸ Исто, 100, 102, бр. CC194, CC196–199, CC20–02, 102, CC205.

¹⁷⁸⁹ Исто, 108, Т. 3, бр. CC212.

¹⁷⁹⁰ Исто, 122.

¹⁷⁹¹ Исто, 85, бр. CC165.

¹⁷⁹² Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, 43, бр. 16031, 16033, 45, бр. 15979.

¹⁷⁹³ Grierson, *Catalogue V/1*, 94.

¹⁷⁹⁴ Stylianou, Stylianou, *A Cross inside a Crescent*, 130–40, фиг. 1; Grierson, *Byzantine Coins*, Т. 57, бр. 993 (J); Grierson, *Catalogue III/2*, Т. LXVIII, J.3, J.9; Grotowski, *Arms and Armour*, 249.

Мореји, у сликарству које потиче из XIII и са почетка XIV столећа.¹⁷⁹⁵ Међутим, покушај је пропао, те се у каснијем периоду овакве представе више не срећу на византијском новцу, али ни на штитовима светих ратника.

Интересантно је да се симбол звезде и полумесеца појављује и на фасади Цркве Свете Софије у Трапезунту,¹⁷⁹⁶ а треба поменути да је на новцу Турака Селцука из династије Зенгида, кованом крајем XII и почетком XIII века, честа представа владара који седи и обема рукама држи полумесец док му је звезда изнад колена.¹⁷⁹⁷

Ретке самосталне представе осмокраке звезде у центру реверсног поља, у византијском новчарству, носе фолиси цара Нићифора III, исковани у Константинопољу. На аверсу је представа Христа.¹⁷⁹⁸

Иако је представа звезде стално присутна у византијском новчарству, чини се да је нешто чешће заступљена на новцу који се кује у новоствореним државама након распада царства, а посебно на новцу након рестаурације. Мотив звезде је чест на ковањима Никејског и Солунског царства, као завршетак на штапу којег владар држи заједно са светитељем.¹⁷⁹⁹ На новцу Солунског царства, велика звезда се јавља и као мотив изнад представе модела града који држе владар и Свети Димитрије.¹⁸⁰⁰ На једном анонимном никејском ковању, у аверсном пољу се појављује шестокрака звезда облика цвета,¹⁸⁰¹ а сличну представу носи и једна емисија сребрног новца солунског цара Јована Дуке.¹⁸⁰² Представа звезде-цвета са осам, односно шест латица заступљена је и на трахејима царева Михаила VIII и Андроника II кованим у Солуну.¹⁸⁰³ Приметно је да се звезде највише појављују на новцу који је под Палеолозима кован у Солуну: срећу се са обеју страна поред представе Христа, светих личности, владара, изнад представе модела града који држе владар и светитељ, као украс на врху регалија

¹⁷⁹⁵ Stylianou, *A Cross inside a Crescent*, фиг. 11; Gerstel, *Art and Identity in the Medieval Morea*, 278–279, фиг. 9; Grotowski, *Arms and Armour*, 249.

¹⁷⁹⁶ Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium*, 82–83, фиг. 57.

¹⁷⁹⁷ Исто, 83; Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, 32–33, бр. 15719, 15722, 15855, 15794.

¹⁷⁹⁸ Grierson, *Catalogue III/2*, 831, Т. LXX, бр. 9.2–9.20.

¹⁷⁹⁹ Hendy, *Catalogue IV/2*, 457, 458, 465, 491, 616.

¹⁸⁰⁰ Исто, 616–617, Т. XLVI, бр. 1.1–1.6.

¹⁸⁰¹ Исто, 540, Т. XXXVII, бр. 8.

¹⁸⁰² Исто, 595, Т. XLIII, бр. 33.

¹⁸⁰³ Grierson, *Catalogue V/1*, 86; Исто, *Catalogue V/2*, Т. 9, бр. 152–154, Т. 42, бр. 736–738, Т. 45, бр. 789–797.

итд.¹⁸⁰⁴ Иако је било покушаја да се њиховој појави да дубље значење,¹⁸⁰⁵ чини се да је улога звезда на новцу Палеолога, у пољу поред представа, само декоративна. Самосталне представе звезда, односно цвета, у уметности и у византијском новчарству, симболично представљају Христа.

У српској средини, мотив звезде у фреско-сликарству заступљен је и као украс на владарској одежди. Црвене звезде на белој основи примећују се на постави огртача Стефана Првовенчаног у Богородици Љевишкој, на његовом портрету на западном зиду припрате.¹⁸⁰⁶ Звезде у разнобојним круговима на белој основи има и тканина доње хаљине коју носи Јован Оливер на портрету у Лесновском наосу.¹⁸⁰⁷ Иначе, мотив звезде је чест на скупоченим тканинама, посебно свили, још од античког периода, а неки истраживачи су сматрали да је управо текстил послужио као узор за представе звезданог неба у ранохришћанским споменицима.¹⁸⁰⁸ Срећу се, касније, на византијском, а посебно италијанском текстилу, те је на минијатури рукописа *Паноплиа Догматика* цар Алексије I Комнин приказан у одежди украшеној златним звездама, срцима и палмама,¹⁸⁰⁹ а иста врста текстила приказана је на тканини олтара на мозаику из раног XII века у Цркви Светог Марка у Венецији.¹⁸¹⁰

Чини се да је мотив звезде, као остали мотиви који се појављују у овом периоду, и њена заступљеност у уметности и новчарству у периоду између XII и XV столећа, резултат посебне културне интеракције која је наступила за време крсташа, када су Запад, Византија и муслимански свет били повезани снажним културним, војним и дипломатским везама. У средњовековној Србији, на граници између Истока и Запада, ови разнородни културни утицаји сливали су се и остављали трага, па се тако и мотив звезде нашао у новчарству.

Представе шестокраке звезде на новцу деспота Стефана те на анонимном ковању из његовог периода, биле су последица њиховог сталног присуства како у новчарству

¹⁸⁰⁴ Grierson *Catalogue* V/1, 94; Исти, *Catalogue* V/2, Т. 42, Т. 44, Т. 45–46, Т. 51.

¹⁸⁰⁵ Герасимов је сматрао да се све звезде и цветови на новцу Палеолога могу протумачити као симболичне представе Христа. Gerasimov, *Monnaies des Paléologues*, 103–116.

¹⁸⁰⁶ Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 59–60, Т. II.

¹⁸⁰⁷ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 153–154; Габелић, *Манастир Лесново*, 114–116. Т. I; Поповић, *Костими и инсигније*, 56.

¹⁸⁰⁸ Gonosová, *The Formations and Sources*, 230, 236–7; Janes, *God and Gold in Late Antiquity*, 128–129.

¹⁸⁰⁹ Cutler, Spieser, *Byzance Médiévale*, фиг. 279–280; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 157.

¹⁸¹⁰ Demus, *The Mosaics of San Marco*, Т. 13; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 157.

Запада, тако и на новцу који се кује у Византији, посебно по обнови царства. Својим изгледом, представе звезде на српским ковањима највише подсећају на представе са новца крсташа. Као на крсташком и византијском новцу, и на српском новцу оне симболично представљају Христа. Цвет са пет латица, приказан на аверсној страни једне емисије обола¹⁸¹¹ деспота Ђурђа Бранковића, такође треба посматрати у истом контексту.

Представа крина

Једину самосталну представу хералдичког крина, на српском средњовековном новцу, носи реверс динара Ђурђа Бранковића, из господског периода. Представу крина допуњује легенда +ГОСПОДННЬ ГЮЪГЪ. Аверс новца носи представу Христа у мандорли, уз легенду IC-XC.¹⁸¹²

Пре динара Ђурђа Бранковића, крин се, као мотив, појављује на српском новцу као детаљ на владарским регалијама, на скиптару и круни. Представа владара, који у руци држи скиптар са крином, први пут је приказана на динару краља Драгутина, а мотив крина дат је и на аверсној страни новца, лево и десно од представе Христа на престолу.¹⁸¹³ Исту представу Христа носе три емисије динара краља Милутина,¹⁸¹⁴ а на његовом новцу и Богородица је приказана како у руци држи крин.¹⁸¹⁵ После краљева Драгутина¹⁸¹⁶ и Милутина,¹⁸¹⁷ скиптар са крином понеће и представа краља Стефана Душана,¹⁸¹⁸ а крин ће се наћи и у челенци на једној емисији његових динара са представом шлема.¹⁸¹⁹ Скиптар са крином носе и цареви Душан и Урош на которским

¹⁸¹¹ Иванишевић, *Новчарство*, 296, бр. 45.18.

¹⁸¹² Иванишевић, *Новчарство*, 294, бр. 45.6.

¹⁸¹³ Исто, 239, бр. 2.3.

¹⁸¹⁴ Исто, 240, бр. 3.2, 3.3, 3.4.

¹⁸¹⁵ Исто, 241, бр. 3.6.

¹⁸¹⁶ Исто, 239, бр. 242.

¹⁸¹⁷ Исто, 240–241, бр. 3.3, 3.4, 3.5.

¹⁸¹⁸ Исто, 247, бр. 6.16.1, 6.16.2.

¹⁸¹⁹ Исто, 247, бр. 6.12.2.

динарима,¹⁸²⁰ кнез Лазар,¹⁸²¹ Константин Балшић¹⁸²² те деспоти Стефан Лазаревић¹⁸²³ и Ђурађ Бранковић.¹⁸²⁴ Осим скиптар са крином, од времена краља Драгутина, у српском новчарству а под утицајем Запада, на глави владара приказују се готички стилизоване кринове круне. На својим новцима носе их краљеви Драгутин, Милутин, Владислав, Стефан Дечански, Душан као краљ, али и као цар на которским динарима, као и цар Урош на которским динарима и улцињским фоларима.¹⁸²⁵

Као самостална представа, кринова круна је приказана на емисији динара које заједно кују Ђурађ Бранковић и Стјепан Томаш,¹⁸²⁶ као и на једној емисији обола деспота Лазара Бранковића.¹⁸²⁷

Поред тога, треба истаћи представу Стефана Мусића на једној емисији његових динара, где је на реверсу новца приказан великаш како стоји и у десној руци држи крин док му лева почива на појасу.¹⁸²⁸

Мотив крина, на српском новцу, појављује се и на представама крста, где се, на једној емисији динара деспота Угљеше Мрњавчевића, кринови приказују на процветалим крајевима крста,¹⁸²⁹ али и између кракова, као на динару деспота Стефана Лазаревића.¹⁸³⁰ Деспотови динари са монограмом носе кринове,¹⁸³¹ као и престо Христа на једној емисији.¹⁸³² Исти тип Христовог престола са криновима среће се и на динару који заједнички кују Лазар и Ђурађ Бранковић, а крином се завршава и вишередни натпис на реверсу.¹⁸³³ Престо са криновима среће се и на деспотовим динарима са представом владара са мачем,¹⁸³⁴ на полудинару где су кринови представљени у

¹⁸²⁰ Исто, 262, бр. 9.30.

¹⁸²¹ Исто, 273, бр. 24.12.

¹⁸²² Исто, 278, бр. 30.1.

¹⁸²³ Исто, 288–289, бр. 42.23, 42.31.

¹⁸²⁴ Исто, 295, бр. 45.14.

¹⁸²⁵ Исто, 239, бр. 2.3, 2.5, 241, бр. 3.5–3.10, 242, бр. 4.1–4.3, 243, бр. 5.1–5.4, 244, 6.1–6.3, 251, бр. 6.30, 262, бр. 9.30. 9.32–33.

¹⁸²⁶ Исто, 299, бр. 46.1.

¹⁸²⁷ Исто, 300, бр. 48.2.

¹⁸²⁸ Исто, 283, бр. 38.1.

¹⁸²⁹ Исто, 264, бр. 11.6.

¹⁸³⁰ Исто, 293, бр. 42.61.

¹⁸³¹ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 116, бр. 78, 117, бр. 79.

¹⁸³² Исто, 110, бр. 72.

¹⁸³³ Исто, 119, бр. 81.

¹⁸³⁴ Исто, 125, бр. 87, 129, бр. 89.

угловима оквира постављеног око хералдичког лава,¹⁸³⁵ као и на деспотовим оболима.¹⁸³⁶

Као детаљ на владарским регалијама, кринови су приказани и на печатима српских владара. Скиптар са стилизованим крином на врху појављује се у рукама краља Владислава на његовом печату са повеље Дубровнику, из 1240. године.¹⁸³⁷ Краљ Урош I носи га на златном печату са повеље Богородичином манастиру у Бистрици.¹⁸³⁸ Срећемо га и на печатима трију хиландарских повеља: на круни у представи Стефана Дечанског,¹⁸³⁹ затим на печату деспот Стефан Лазаревић из 1411. године,¹⁸⁴⁰ као и на печату повеље коју је манастиру издала кнегиња Милица, са синовима.¹⁸⁴¹

Због своје беле боје, крин је сматран симболом чистоте, невиности и девичанства. Према мистцима из II столећа, крин помињан у *Песми над песмама* јесте симбол Христа, док је пољски крин, по Оригену, преко повезивања са рајским дрветом живота, симбол бесмртности.¹⁸⁴² У *Беседи на гори*, Христос помиње и кринове: „А за одијело што се бринете? Погледајте на кринове у пољу како расту... Али ја вам кажем да се ни Соломон у свој слави својој не одјену као један од њих“ (Мат. 6, 28–30).

Крин је, посебно на Западу, од XIV века, симбол Богородице те се у средњовековној уметности Запада редовно јавља као дар у руци арханђела Гаврила.¹⁸⁴³ Реалистично приказивање крина срећемо већ на равенским мозаицима из VI столећа, у апсиди базилике Сант Аполинаре ин Класе као рајски цвет, као и у базилици Сант Аполинаре Нуово, међу низовима мученика који приступају Христу и Богородици.¹⁸⁴⁴ Мотив крина био је чест у италијанској предроманичкој и романичкој декоративној скулптури, а одатле се може претпоставити његово директно преношење у скулптуру наших приморских градова.¹⁸⁴⁵

¹⁸³⁵ Исто, 296, бр. 45. 18.

¹⁸³⁶ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 123, бр. 85, 131, бр. 91.

¹⁸³⁷ Čremošnik, *Studije*, 121; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 104.

¹⁸³⁸ Исто, 104–105.

¹⁸³⁹ Војвођић, *Владарски портрети у манстиру Дуљеву*, 149, сл. 5.

¹⁸⁴⁰ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 110.

¹⁸⁴¹ Исто, 111.

¹⁸⁴² Gerbran, Ševalije, *Rečnik simbola*, 520.

¹⁸⁴³ *Leksikon ikonografije*, 418.

¹⁸⁴⁴ Bustacchini, *Ravenna: Capital of Mosaic*, 148, сл. 1, 150–151, сл. 2–4.

¹⁸⁴⁵ Максимовић, *Которски цибориј*, 74.

Мотив крина среће се и на Истоку пре нове ере, на цилиндрима који потичу из Месопотамије, на египатским барелефима или, примерице, на текстилу Сасанида. Као мотив, присутан је на грчком и римском новцу, како из периода републике тако и из периода царства, где је приказиван као симбол наде, али и на новцу Гала, кованом у I веку.¹⁸⁴⁶ Интересантно је да се крин, као мотив, јавља у сараценско-мамелучкој хералдици, на грбу атабега Нуредина Махмуд бин Зенкија, који је био истакнут на дамаској медреси пре 1173. године, а заступљен је и на бакарном новцу који кују мамелучки владари крајем XII и почетком XIII века.¹⁸⁴⁷

Како показују сачуване минијатуре у рукописима на Западу, већ код Каролинга (Paris, Bibliothèque Nationale, MS.9448 fol. 423r) и Отона, крин се појављује као главни украс круна и скиптар, где је снажно повезан са култом владара.¹⁸⁴⁸ Присуство крина на регалијама немачких владара уочава се и касније те је на сребрном денару, који кује цар Фридрих Барбароса, владар приказан са скиптаром чији врх краси велики крин.¹⁸⁴⁹ Мотив крина саставни је део регалија и енглеских владара и владарки на њиховим портретима на новцу и печатима од краја X века.¹⁸⁵⁰ Као мотив на скиптару и круни, али и у руци владара, појављује се и на новцу француских краљева, попут Филипа Лепог (1285–1314),¹⁸⁵¹ али и угарских владара, посебно од Беле IV.¹⁸⁵²

Као хералдички амблем, крин се први пут јавља на владарском печату француског краља Луја VII из 1175. године,¹⁸⁵³ а потом га носе велики печати француских владара од Филипа II Августа (1180–1223) до Луја IX. Већ на печату Луја IX, из 1270. године, хералдички љиљани смештени су у поље штита, као владарски грб. Од времена Шарла VI, грб Француске, плаво поље посуто златним криновима, бива редукован на плаво поље са три крина.¹⁸⁵⁴

Хералдички крин био је приказан и на застави Филипа Августа, када добија званичан статус краљевског амблема и грба Француске, а као орнамент владарског

¹⁸⁴⁶ Pastoureau, *Heraldry*, 99; Ацовић, *Хералдика у Срби*, 111.

¹⁸⁴⁷ Mayer, *Saracenic Heraldry*, 22; Ацовић, *Хералдика у Срби*, 111.

¹⁸⁴⁸ Köhler, *Die Karolingische Miniaturen*, I, 33, 238; Beckwith, *Early Medieval Art*, T. 49.

¹⁸⁴⁹ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 111; Ацовић, *Хералдика у Срби*, 116.

¹⁸⁵⁰ Cherry, *Heads, Arms and Badges*, фиг. 3, 4, 12–17; Danbury, *Queens and Powerful Woman*, фиг. 3–4, 8, 12.

¹⁸⁵¹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 115, бр. 259, T. V, бр. C15.

¹⁸⁵² Réthy, *Corpus I*, T. 13.

¹⁸⁵³ Ailes, *The Knight's Alter Ego*, 9.

¹⁸⁵⁴ Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 12; Ацовић, *Хералдика у Срби*, 118.

орната помиње се и у *Орду* из 1250. године, где се наводи да је владарева обућа, коју носи приликом крунисања, извезена златним љиљанима.¹⁸⁵⁵ На минијатурама које приказују крунисање француских владара Јована II Доброг (Paris, B.N. MS. fr. 2813, fol. 393, с. 1375–77), Шарла V (London, B.L., Cottonian MS. Tiberius B. VIII, fol. 59v, с. 1365) и Шарла VI (Paris, B.N. MS. fr. 2813, fol. 446v, с. 1375–77),¹⁸⁵⁶ као и свечани улазак краљева Луја IX (Paris, B.N., MS. fr. 5594, fol. 146, с. 1472), Шарла V (Paris, B.N., MS. fr. 6465, fol. 417) и Шарла VII (Paris, B.N., MS. fr. 5054, fol. 93v⁰) у Париз након крунисања, одежда краљева, покровац његовог коња и државне заставе приказани су са хералдичким љиљанима.¹⁸⁵⁷

Хералдички крин, као амблем француских владара, посебно је потенциран у време Стогодишњег рата са Енглеском (1337–1453). Његово значење, од 1316. године, повезује се са Светим тројством и привилегованом позицијом француских краљева међу осталим европским владарима, који су једини, како је истицано, помазивани светим миром донетим од анђела са небеса, у ампули криновог облика, приликом обреда крунисања франачкога краља Хлодовеха I. Између 1330. и 1350. године настаје низ поема, али и официјалних текстова који говоре о љиљанима као божанском дару француским краљевима, чиме је истицан легитимитет власти владара из куће Валоа, који су дошли на престо 1328. године.¹⁸⁵⁸ У борби за власт, у склопу пропагандног рата, енглески краљ Едвард III је прво на својим печатима 1340, а затим и на златном новцу пласираном 1344. године, понео титулу краља Енглеске и Француске, која је била допуњена представом хералдичког штита у чијим пољима су, један поред другог, стајали мотив лава, хералдички амблем Енглеске и симбол самога Едварада, и мотив крина, амблем француских краљева. Притом је француски љиљан на штиту добио место *испред* енглеског лава.¹⁸⁵⁹

Хералдички крин је сталан мотив новца француских владара. Може да буде приказан самостално, представљен у пољу реверса под круном, као на новцу краља Јована I.¹⁸⁶⁰ На новцу Шарла VI, кринови су приказани на штиту у склопу грба,¹⁸⁶¹ али

¹⁸⁵⁵ Le. Goff, *Three A Coronation Program*, 50.

¹⁸⁵⁶ Hedeman, *Five Copies in Context*, 72–88, фиг. 5.1–5.5.

¹⁸⁵⁷ Bryant, *Six Medieval Entry Ceremony*, фиг. 6.1, 6.2, 6.3.

¹⁸⁵⁸ Beaune, *The Birth of an Ideology*, 210–225; Ailes, *Heraldry in Medieval England*, 87; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 116–118.

¹⁸⁵⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, Т. VIII, бр. С24; Michael, *The Little Land of England*, 113–126.

¹⁸⁶⁰ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 142, бр. 329.

и без штита, као на његовим златницима, где су у пољу реверса приказана три крина на која је додата љиљанова круна.¹⁸⁶² Краљ Шарл VII, на свом новцу, приказује се у одежди посутој криновима, на позадини такође испуњеној овим мотивом.¹⁸⁶³

Хералдички крин, осим новца француских краљева, носи и новац који кују Анжујци на Сицилији¹⁸⁶⁴ и Угарској, те анжујске кринове на штиту срећемо на новцу Карла Роберта¹⁸⁶⁵ и његовог сина Лудвига.¹⁸⁶⁶

Под утицајем француског новца, хералдички крин се појављује на новцу који се кује у крсташким државама. Први пут га је понео реверс бакарног новца грофа Анрија од Шампање (1192–1197) као краља Јерусалима,¹⁸⁶⁷ а потом га срећемо и на новцу Боемунда IV и Боемунда V (1215–1250), кованом у Антиохији.¹⁸⁶⁸

Хералдички крин, као амблем града Фиренце, као што је већ речено, носио је градски сребрни и златни новац,¹⁸⁶⁹ а под његовим утицајем у Угарској, као и у крсташким државама, кују се бројне имитације овог новца.

Мотив хералдичког крина стално је заступљен у Босни, још од печата краља Твртка I, и сматра се угарским утицајем, јер се исти налазе у грбу анжујске куће, а краљ Лудвиг их је радо стављао у грбове својих вазала и истакнутих племића.¹⁸⁷⁰

У Византији, пре почетка XIII века, представа крина се сретала тек спорадично, највише на текстилу, најчешће унутар празнина карираног поља, што је било карактеристично за византијски текстил, али без неког посебног значења.¹⁸⁷¹

Значајније присуство крина запажа се тек на новцу Никејског царства, где је Свети Трифун слављен као патрон. Сам мотив крина, који се у похвалном спису цара Теодора II Ласкариса повезује са никејским чудом Светога Трифуна, први пут се нашао на

¹⁸⁶¹ Исто, 144, бр. 332.

¹⁸⁶² Исто, 192, бр. 421.

¹⁸⁶³ Исто, 194, бр. 424.

¹⁸⁶⁴ Исто, 111, бр. 254, Т. III, бр. C10, C11.

¹⁸⁶⁵ Réthy, *Corpus II*, Т. 1, Т. 2.

¹⁸⁶⁶ Исто, Т. 4, Т. 5.

¹⁸⁶⁷ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 57, бр. CC082.

¹⁸⁶⁸ Исто, 83, бр. CC160.

¹⁸⁶⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 151, бр. 345.

¹⁸⁷⁰ Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 470; Соловјев, *Историја српског грба*, 196; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 124.

¹⁸⁷¹ Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 316–318; Поповић, *Костим и инсигније*, 115.

новцу за његове владавине.¹⁸⁷² Самосталну представу крина носи аверс неколико емисија номизме тетартерон коју цар кује у Магнезији, или је пак дат поред представе Светога Трифуна.¹⁸⁷³ Новац Теодора II носи и представу владара са Светим Трифуном како, међу собом, држе лабарум који почива на бази у облику великог крина, симболишући наду у победу,¹⁸⁷⁴ или је крин приказан на врху дугачког штапа који, на појединим емисијама новца, владар и светац држе.¹⁸⁷⁵ Представа владара и Светога Трифуна поред крина је директно асоцирала на локално чудо са љиљаном.

Крин се појављује и на новцу никејског цара Јована III Ватаца, кованом у Солуну, са аверсном представом Богородице на престолу, са чије леве и десне стране је приказан по један крин.¹⁸⁷⁶

По рестаурацији царства, љиљан, као владарски симбол, биће прихваћен од стране Михаила VIII Палеолога, али више неће бити везиван за Светога Трифуна.¹⁸⁷⁷ На његовом новцу, кованом у Солуну, крин се приказује самостално, у пољу аверса,¹⁸⁷⁸ или као декоративан елемент у склопу следећих представа: у пољима између кракова крста,¹⁸⁷⁹ изнад представе града Солуна коју држе владар и Свети Димитрије,¹⁸⁸⁰ или у пољу реверса, поред представе владара.¹⁸⁸¹ Мотив крина биће посебно потенциран на новцу Андроника II, кованом у Солуну, где се појављује самостална представа великог крина на аверсу,¹⁸⁸² представа владара који у рукама држи један или два крина,¹⁸⁸³ али

¹⁸⁷² Laurent, *L'embleme du lis*, 423–424; Foss, *Nicaea*, 104–107; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 129; Габелић, *О иконографији св. Трифуна*, 108.

¹⁸⁷³ Henty, *Catalogue* IV/2, 526, Т. XXXVI, бр. 13а, 13б.

¹⁸⁷⁴ Исто, 521–522, Т. XXXV–XXXVI, бр. 7.1–7.5.

¹⁸⁷⁵ Исто, 525–526, Т. XXXVI, бр. 12.4.

¹⁸⁷⁶ Исто, 609, Т. XLV, бр. 8.1–8.3.

¹⁸⁷⁷ Laurent, *L'embleme du lis*, 423, 426–427. У овом раду, аутор је представу крина на новцу Михаила VIII протумачио као симбол победе, погрешно му приписујући новац на чијем аверсу је представа двају владара који међу собом држе велики крин, у којима су ранији истраживачи препознали Михаила VIII са Константином Великим. Заправо, ради се о новцу царева Андроника II и Михаила IX. Grierson, *Catalogue* V/1, 92.

¹⁸⁷⁸ Grierson, *Catalogue* V/2, Т. 12, бр. 186–190.

¹⁸⁷⁹ Исто, Т. 10, бр. 155–158.

¹⁸⁸⁰ Исто, Т. 10, бр. 155–158.

¹⁸⁸¹ Исто, Т. 11, бр. 176–179, 180–181.

¹⁸⁸² Исто, Т. 45, бр. 801–803.

¹⁸⁸³ Исто, Т. 42, бр. 734–735.

и представа два владара, Анроника II и Михаила IX, како међу собом држе велики крин.¹⁸⁸⁴

Мишљења о пореклу крина у византијском новчарству јесу различита. Неки његову појаву повезују са западним утицајем, док има и оних који такве појаве одричу.¹⁸⁸⁵

Крин, сличан представи са новца цара Михаила VIII, у Манастиру Перивлепта у Мистри појављује се у хералдичком контексту, заједно са представом пропетих лавова поред ктиторског натписа. Ктитор манастира је Изабела де Лузињан, западна принцеза удата за деспота Манојла Кантакузина.¹⁸⁸⁶ У хералдичком контексту, крин се приказује и на неким надгробним споменицима у Мистри, Солуну и Цариграду, скупа са осталим хералдичким мотивима: лавовима, орловима, штитовима, крунама и осталим, који обично прате монограм.¹⁸⁸⁷

По свему судећи, изгледа да је додир двеју сфера, Запада и Истока, допринео заступљености крина у византијској иконографији, који је од употребе у склопу иконографије Светога Трифуна, где је представљао мотив чудесног поновног ницања и симбол наде, касније прерастао у један од царских симбола, а потом и у хералдички мотив.

У српској средини, ако изузмемо представе крина у руци Светога Трифуна, са којим се, као својим атрибутом и симболом никејског чуда, светитељ приказује на фрескама у Градцу, Кучевишту¹⁸⁸⁸ и Марковом манастиру,¹⁸⁸⁹ самостална представа крина среће се у фреско-сликарству и као украс на владарској одежди, у склопу орнаментике на которском циборијуму, на саркофазима, у декору пластике Љубостиње, као и на великом броју сачуваних средњовековних прстенова.

Као мотив на владарској одежди, крин срећемо у јужној капели припрате Богородичине цркве у Студеници, на портрету краљице Ане, жене краља Радослава, у склопу владарске поворке. Њена доња, плава туника, која се види испод великог

¹⁸⁸⁴ Исто, Т. 44, бр. 780–783.

¹⁸⁸⁵ Laurent, *L'embleme du lis*, 426; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 129; Габелић, *О иконографији св. Трифуна*, 109, нап. 7.

¹⁸⁸⁶ Katsara, *The City of Mystras*, 174–175; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 164–165.

¹⁸⁸⁷ Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 165.

¹⁸⁸⁸ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 136, сл. 10; Gabelić, *О иконографији Св. Трифуна*, 115.

¹⁸⁸⁹ Mirković, Tatić, *Markov manastir*, 66; Gabelić, *О иконографији Св. Трифуна*, 115–116.

црвеног плашта, украшена је орнаментом жуте боје, круговима у којима су приказани кринови.¹⁸⁹⁰

У Лози Немањића, у Грачаници, мотив крина среће се на одежди Драгутиновог сина, краља Владислава, који носи тамноцрвену тунику са отвореноплавим криновима распоређеним унакрст и преко ње хламиду индиго боје са белим криновима. На портрету Милутиновог сина Константина, белим криновима посута је зелена туника, коју носи испод црвене хламиде.¹⁸⁹¹

Мотив се запажа и на украсу за главу, венцу са сводовима у облуку крина, који носи најмлађа кћи жупана Брајана, у склопу ктиторског портрета у Белој цркви каранској, чије сликарство је настало између 1332. и 1337. године.¹⁸⁹²

Кринови су уклесани и у пољима између arkada на которском циборијуму из друге половине XIV века. Јованка Максимовић је приметила да би крин на которском циборијуму било могуће повезати и за значајну которску породицу Бућа, који су, делимично или потпуно, финансирали израду циборијума.¹⁸⁹³ Наиме, крин се налазио у грбу Бућа, а на основу извора се зна да га је у грбу носила и дубровачка грана ове породице.¹⁸⁹⁴ Говорећи о одласку Николе Буће у Француску, у 1351. години, Орбин наводи да је протовестијар и посланик краља Душана добио од француског краља право да у свој грб стави крин. У самом Котору, на неколико места у граду, сачувана је представа грба са крином, али ниједан није сигурно повезан са Бућама.¹⁸⁹⁵

Крин није био редак на которским споменицима, а његова појава, форсирана у граду, посредством которских уметника пренета је и у унутрашњост. Када разматрамо појаву крина на српском средњовековном новцу и печатима, важно је истаћи да су управо Которани доминирали као закупци српских царина и ковница све до периода владавине краља и цара Душана, посебно у Брскову, где је искован велик број емисија динара Драгутина, Милутина, Стефана Дечанског и Душана. Треба приметити да су готски стилизоване круне са криновима, какве се често јављају на монетарним представама наших краљева и царева од времена Драгутина, приказане на главама краљева Стефана Дечанског и Душана на владарским портретима у манстиру Дуљеву,

¹⁸⁹⁰ Радојчић, *Портрети*, 16, сл. 4; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 120.

¹⁸⁹¹ Радојчић, *Портрети*, 39, сл. 29.

¹⁸⁹² Војводић, *О живопису Беле цркве каранске*, 146–147, сл. 8–9; Поповић, *Костим и инсигније*, 110–111.

¹⁸⁹³ Максимовић, *Которски цибориј*, 73–74.

¹⁸⁹⁴ Исто, 73, нап. 22.

¹⁸⁹⁵ Исто, 73–74; Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 266–267.

где се јављају као последица особеног културног миљеа у којем су портрети настали.¹⁸⁹⁶

Хералдички обликован крин појављује се на гробу непознатог у Цркви Светога Димитрија у Пећкој патријаршији. На покровној плочи саркофага, уклесан је орнамент двоструког низа палметица кринова, ту је и крст на постољу, које симболише Голготу, под којим је смештен један хералдички крин.¹⁸⁹⁷ Две средњовековне надгробне плоче са мотивом хералдичког крина потичу из Манастира Светог арханђела Михаила на Превлаци, од којих је једна са гроба капетана Филипа Барбића.¹⁸⁹⁸

По мотиву крина истиче се саркофаг у припрати Љубостиње, који се везује за монахињу Јефимију, чија се чеона страна састоји од камених гредица украшених мотивом преплетених кринова.¹⁸⁹⁹ И док појаву кринова на надгробним споменицима можемо повезати са цветом као опшеприхваћеним средњовековним сепулкралним симболом, интересантно је да у Љубостињи они нису присутни само као украс на Јефимијином саркофагу већ и на манастирској цркви, где једнообразни кринови у венцима опасују прозоре, лукове, красе розете, а хералдички кринови, повезани у низ, урађени су на надвратнику двери што воде из припрате у наос. Јанко Мангловски је мотив крина у Љубостињи повезао са симболиком коју је цвет носио у *Похвали кнезу Лазару*, где се може тумачити као метафора Лазаревог мучеништва и праведничког раста у чистоти вере.¹⁹⁰⁰ Међутим, интересантно је да се управо крин јавља у руци великаша који стоји на динару приписаном Лазаревом сестрићу, Стефану Мусићу.

Постоје подаци да је у Србији кнеза Лазара крин имао јасно хералдичко значење. По писању Мавра Орбина, кнез Лазар је имао два крина у свом грбу.¹⁹⁰¹ Шлем са Лазареве припрате у Хиландару има калпак који се завршава врхом са крином између пара извијених рогова. Крин се, пре тога, налазио у челенци на једном Душановом динару. Хералдички кринови се, потом, појављују и у грбовном печату деспота Стефана и деспота Ђурђа, али и на новцу оба владара. Најчешће се износи мишљење да се кринови на штиту, у сасатаву грба српских деспота, могу посматрати као израз

¹⁸⁹⁶ Војводић, *Српски владарски портрети у манастиру Дуљеву*, 150–152, црт. 4, 6.

¹⁸⁹⁷ Поповић, *Цветна симболика*, 76.

¹⁸⁹⁸ Црногорчевић, *Михољски збор*, 24–25; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 120.

¹⁸⁹⁹ Поповић, *Цветна симболика*, 76; Магловски, *Симболика кринова*, 152.

¹⁹⁰⁰ Магловски, *Симболика кринова*, 155–156.

¹⁹⁰¹ Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 311; Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 109, сл. 8; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 120.

вазалства према Угарској,¹⁹⁰² али стоји чињеница да је, у овом периоду, анжујске кринове у угарској хералдици заменила амблематика луксембуршког дома.¹⁹⁰³

Хералдички крин, као мотив, чест је на средњовековном прстењу. Од такозваног Славовог прстена, који потиче с почетка XIII столећа и приписује се Славу, властелину Асена II, на простору косовско-метохијске области, преко Босне и Приморја, пронађен је велик број печатних прстенова са овим мотивом.¹⁹⁰⁴

Тумачење појаве и порекла крина у српској и босанској хералдици и данас је отворено и веома актуелно питање.¹⁹⁰⁵ Утицај са Истока, из Византије, потом из Котора, града Светога Трифуна, и најзад из Угарске, били су путеви којима је крин долазио у српску средину. Оно што је сигурно, хералдичком крину је поклоњена посебна пажња у држави кнеза Лазара. Намеће се питање није ли управо значајно присуство крина на регалијама српских владара на новцу и печатима, уз Лазареву тежњу да себе прикаже као њиховог легитимног наследника, учинило да хералдички крин у Моравској Србији процвета у новој симболици. У периоду деспотовине, представу крина треба повезати и са арханђелом Гаврилом, који се у овом периоду српске државе појављује и на новцу.

Представа круне

Самосталну представу круне, у српском новчарству, носи реверс динара који заједно кују деспот Ђурађ Бранковић и босански краљ Стјепан Томаш, где се она појављује као Томашево хералдичко обележје. Представа љиљанове круне допуњена је легендом +D G S TOME REX BOSNE. Аверс новца носи хералдичког лава *passant* Бранковића, уз легенду +**ДЕСПОТЬ ГЮРЬГЪ**.¹⁹⁰⁶

¹⁹⁰² Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 109; Ћирковић, *Допуне и објашњења*, 407.

¹⁹⁰³ Ацовић, *Хералдика и Срби*, 120.

¹⁹⁰⁴ Радојковић, *Накит код Срба*, 124, 196, Т. 114; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 120.

¹⁹⁰⁵ Палавестра, *Илирски грбовници*, 125.

¹⁹⁰⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 299, бр. 46.1.

Љиљанова круна је приказана и на аверсу обола деспота Лазара Бранковића, уз легенду **ЛАЗАРЪ**. На реверсу новца је лав *passant* и назив ковнице **СМ(ЄДРЄВО)**, у легенди.¹⁹⁰⁷

Међу инсигнијама владара, веома важно место припада круни. Она се најчешће помиње приликом описа владарског крунисања у Византији и на Западу, при чему се користе различити термини – *corona*, дијадема, стема, камелавкион, а код наших старих писаца редовно се назива венцем.¹⁹⁰⁸ Сама круна је означавала првенствено владарско достојанство и симбол владарског положаја.¹⁹⁰⁹ Како су, по легенди, знаке царског достојанстава Константину донели анђели, појам круне везан је за схватање о божанском пореклу власти. Истовремено, круна је сматрана реликвијом и владарском инсигнијом, те је на Западу чест назив за круну *sancta* или *sacra corona*.¹⁹¹⁰ У српској средини, од времена краља Милутина, „венац“ се најчешће помиње као реални знак краљевске власти, када има и више помена ове инсигније у српским повељама.¹⁹¹¹ Међутим, судећи према изворима, чини се да је код Немањића престо, у односу на круну, ипак био изразитији симбол власти.¹⁹¹²

Дијадема није спадала у владарске регалије римских царева, пошто су је Римљани сматрали симболом хеленистичког времена, мада се она, понекад, појављује на царским портретима. Први римски цар који је носио дијадему био је Аурелијан, чија владавина се сматра једним од најзначајнијих периода за развој концепта о владару као отелотворењу Бога. На новцу, као царска инсигнија, дијадема се први пут среће на бронзаном медаљону цара Галијена, где је приказан попут Александра, главе забачене уназад, са траком у коси.¹⁹¹³ Статус царске инсигније дијадема добија тек у време цара Константина, након његове коначне победе над Лицинијем 324. године и освајања источних провинција царства, када се на емисијама новца, који кује у источним и панонским ковницама, појављује приказан по узору на Александрову слику, са траком

¹⁹⁰⁷ Исто, 300, бр. 48.2.

¹⁹⁰⁸ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 26–28; Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 278.

¹⁹⁰⁹ Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 279; Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 85.

¹⁹¹⁰ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 126.

¹⁹¹¹ Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 279.

¹⁹¹² Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 29; Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 80–82.

¹⁹¹³ Поповић, *Дијадема на Константиновом портрету*, 103; Hedlund, *Coinage and Authority*, 226. (*Epit. de. Caes.*, 35.5).

у коси. Овакве представе носи новац кован у Солуну и Никомедији 324. године.¹⁹¹⁴ На мултипли кованој у Солуну 326. године, за прославу *vicennalia*, царева дијадема је први пут украшена гемама и камејама.¹⁹¹⁵ Дијадема, дефинисана већ у Константиново време као важна царска инсигнија, у наредном периоду, додавањем крста и других хришћанских симбола, биће трансформисана у хришћанску круну.

На Западу, као и у Византији, у изворима који описију чин владарског крунисања, истичу се две најважније инсигније власти – круна и престо. У последњим годинама владавине Карла Великог, круна, као нови визуелни елемент царског ауторитета, појављује се на владарским булама и, нешто касније, на печатима.¹⁹¹⁶ У време Карла II Ћелавог, круна постаје саставни део средњовековне монархијске слике, а владари се са њом представљају на портретима у илуминираним рукописима, на владарским печатима и на новцу.¹⁹¹⁷ На ту традицију се надовезује и немачко царство Отона I, који је, како извори наводе, приликом свога крунисања за цара, у 962. години, између осталих инсигнија добио и „круну Царства“.¹⁹¹⁸ И у земљама у којима је, све до краја X века, крунисање обављано златним шлемом, као у Енглеској или Норвешкој, обичај ношења владарске круне уведен је пре увођења обичаја крунисања владара у цркви.¹⁹¹⁹ Са круном на глави, енглески владари приказивани су крајем X, а норвешки почетком XII века.¹⁹²⁰

Осим као инсигнија на владарским представама на печатима и новцу, у XIV веку, у западној сигилографији и нумизматици, круна почиње да се приказује у склопу хералдичких композиција, као део грба, постављена на штит, или изнад владарског амблема или монограма.¹⁹²¹ У истом периоду се појављују и самосталне представе круне, најчешће на аверсу новца, док реверс носи амблем владара.¹⁹²² У угарском

¹⁹¹⁴ Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, 43–44; Поповић, *Дијадема на Константиновом портрету*, 104.

¹⁹¹⁵ Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, 44–45, Т. VI, бр. 187; Поповић, *Дијадема на Константиновом портрету*, 104.

¹⁹¹⁶ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 223.

¹⁹¹⁷ Исто, 223, 234, 240.

¹⁹¹⁸ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 17.

¹⁹¹⁹ Hoffmann, *Eight Coronation*, 128.

¹⁹²⁰ Исто, 128; Karkov, *The Ruler Portraits*, 157–158.

¹⁹²¹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 179, бр. 395, 184, бр. 404, 405, 187, бр. 411, 190–193, бр. 416–423 итд; Cherry, *Heads, Arms and Badges*, 15, фиг. 18.

¹⁹²² Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 168, бр. 378, 209, бр. 457, 212, бр. 464.

новчарству, прву самосталну представу круне носи новац који кује краљ Ото (1305–1307),¹⁹²³ а од времена краљева Карла Роберта и Лудвига кринова круна је често заступљена на угарском новцу,¹⁹²⁴ одакле је преузета и на новац српског деспота Лазара Бранковића.

У Византији, нерукотворена круна византијског цара, стема или камелавкион, била је симбол царске моћи и најзначајнија царска инсигнија у средњовизантијском и позновизантијском периоду. Од V века, круна постаје главна инсигнија приликом церемоније крунисања василевса. Њу је, у Цркви Свете Софије, на главу новог цара стављао патријарх или, пак, сâм цар крунишући свога савладара.¹⁹²⁵ По писању Константина Порфиrogenита, византијски цар, попут владара на Западу, имао је на располагању више врста круна, различите боје, те знамо да је о Ускрсу носио црвену или белу круну.¹⁹²⁶

Све до средњовизантијског периода, круна византијских царева била је облика златног венца надвишеног крстом са којег су падале ниске бисера и драгуља. У средњовизантијском периоду, у време цара Алексија I Комнина, уведена је куполна стема, круна затвореног облика, надвишена крстом са препендулијама, а ранији облик круне задржан је за синове владара и за највише титуле властеле.¹⁹²⁷ Од времена Јована II Комнина, византијски цареви ће бити приказивани са овим типом круне, осим на новцу, где се цар са куполном стемом приказује тек у време Палеолога.¹⁹²⁸

На византијском новцу, василевс је увек представљен са круном, чак и на новцу V века, који је најчешће носио војничку бисту владара са шлемом. На самом шлему је приказивана дијадема којој су, на једном типу солида цара Јустинијана, чак придодате ниске бисера и драгуља са стране.¹⁹²⁹ Међутим, за разлику од западног новца, на византијским ковањима нема самосталне представе византијске царске круне.

¹⁹²³ Réthy, *Corpus* I, T.18, бр. 387.

¹⁹²⁴ Réthy, *Corpus* II, T. 2, бр. 25, T. 4, бр. 74, 75, 79, 82, T. 5, бр. 98, T. 6, бр. 107.

¹⁹²⁵ Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 328–329; MacCormack, *Art and Ceremony*, 240–246; Дагрон, *Цар и првосвештеник*, 77.

¹⁹²⁶ *De. Cer.*, (ed. Vogt), I, 175.

¹⁹²⁷ Parani, *Reconstructing*, 27–28.

¹⁹²⁸ Исто, 28; Grierson, *Catalogue* V/1, 66.

¹⁹²⁹ Grierson, *Catalogue* II/1, 81.

Средњовековне српске регалије, тиме и круна, углавном су се ослањале на византијску, али је посебно на печатима и на новцу видљив утицај западноевропске традиције.

Круна, односно великожупански венац, припадала је владарским знацима Стефана Немање, те је, према писању Светога Саве, одричући се власти и постављајући свога сина Стефана на престо, Немања присутнима рекао: „Овог постављам на престо Христом дароване ми владавине“, и потом „сам га венча и благослови“.¹⁹³⁰ Касније, 1217. године, Стефан Првовенчани је крунисан за првог српског краља, „благословеном круном“, која је, по писању Доментијана, затражена од папе, а коју је на главу првог српског краља, у крунидбеном обреду у Дому Спасовом у Жичи, ставио његов брат, архиепископ Сава, „да се зове самодржавни господин кир Стефан краљ“.¹⁹³¹

Међутим, на очуваним представама Стефана Првовенчаног, краљ је приказан са византијским типом круне, што говори да су византијске инсигнолошке норме биле доследно прихватане у немањинској Србији. Са златним венцем на глави, у виду златне траке, са које висе црвене нити на којима су по два црвена драгуља, приказан је Стефан Првовенчани, тада велики жупан, на улазу у Студеницу, на фрагменту фреске настале 1208–1209. године.¹⁹³² Са владарским венцем у виду жуте траке, Стефан Првовенчани, Радослав и Владислав, приказани су и на северном зиду припрате у Милешеву, чије сликарство настаје између 1222. и 1228. године, а са истим типом инсигније приказани су и владари у хоризонталној лози Немањина у јужном параклису Радослављеве припрате у Студеници.¹⁹³³ Од представа краља Уроша I у сликарству Богородице

¹⁹³⁰ Св. Сава, *Списи Св. Саве*, 102; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 124; Марјановић-Душанић, *Владарски знаци Стефана Немање*, 78–79; Благојевић, *Немањини и Лазаревићи*, 85.

¹⁹³¹ Доментијан, *Живот светог Саве и светог Симеона*, 138; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 124–125; Благојевић, *Немањини и Лазаревићи*, 85–86.

¹⁹³² Ђурић, *Портрети на капији Студенице*, 105–112; Марјановић-Душанић, *Владарски знаци Стефана Немање*, 79; Поповић, *Костими и инсигније*, 30; Војводић, *Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле*, 327.

¹⁹³³ Ђурић, *Српска династија и византија на фрескама у манастиру Милешева*, 18; Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, 178; Радојчић, *Портрети*, 16; Поповић, *Костим и инсигније*, 31; Војводић, *Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле*, 327, сл. 4, 5, 14.

Бистричке и Сопоћана, српски краљеви и цареви се приказују са куполном круном, која је на новцу заступљена већ на ковањима краља Радослава.¹⁹³⁴

Осим инсигнија византијског типа, неретко су на главама српских краљева приказане отворене круне западног типа различитог облика те и оне готски стилизоване. Од времена краља Драгутина, као што је већ речено, често се јављају на монетарним представама српских краљева, али су присутне и на њиховим представама на печатима. Појава отворене круне честа је и на портретима српских краљева и младих краљева у монументалном сликарству као, на пример, на представи младога краља у Цркви Светога Димитрија у Пећи,¹⁹³⁵ или на владарским портретима у манастиру Дуљево. Неретко, притом, на овим представама долази до комбинације византијског царског орната и западњачке круне, какав је, рецимо, случај на представама владара на новцу краљева Драгутина и Владислава II, или на владарским портретима у Дуљево.¹⁹³⁶

На основу портрета српских владара, изгледа да је, као на Западу и у Византији, владар морао имати више круна, па су у различитим приликама српски краљеви и цареви носили различите инсигније.¹⁹³⁷

У *Трактату о службама*, када Псеудо-Кодин описује знаке деспотског достојанства, он описује и стематогирон, деспотску круну, за коју каже да се састоји од обруча који је имао четири камариона (лука) ако је деспот био царев син, а само један камарион ако је деспот био царев зет. Са стране круне падају ниске бисера, сије, које су другачији од царских.¹⁹³⁸

Међутим, овакав тип круне, како је описује Псеудо-Кодин, не налазимо ни на једном сачуваном портрету српских деспота. На представама деспота Јована Оливера, венац који на глави носи у лесновској припрати је оштећен, па га није могуће идентификовати, док је онај на глави севастократора, на његовом портрету у наосу, приказан као обруч украшен низом бисера и драгуља. У Капели Јована Крститеља у

¹⁹³⁴ Илић, *Црква Богородице у Бистрици*, 210–214; Радојчић, *Портрети*, 23; Иванишевић, *Новчарство*, 237–238; Војводић, *Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле*, 328.

¹⁹³⁵ Војводић, *Српски владарски портрети у манастиру Дуљево*, 152, 154, сл. 7.

¹⁹³⁶ Исто, 152; Војводић, *Идејне основе*, 316.

¹⁹³⁷ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 125; Војводић, *Српски владарски портрети у манастиру Дуљево*, 152.

¹⁹³⁸ Pseudo Codinos, *Traité des offices*, 275; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 86, нап. 81; Поповић, *Костим и инсигније*, 159.

Охриду, деспот на глави носи неку врсту свечане капе, састављене од обруча и попречног додатка исте ширине који иде од чела према потиљку. Простор између делова обруча испуњен је тканином. Хоризонтални обруч је трочлан, украшен бисерима и драгим камењем.¹⁹³⁹

На портретима деспота Стефана Лазаревића срећемо другачију врсту оглавља. На портрету у Руденици, деспот ниси куполну круну или можда неку врсту капе,¹⁹⁴⁰ на портрету у Љубостињи¹⁹⁴¹ на глави му је отворена круна, каква је приказана на деспотовој глави у Копорину,¹⁹⁴² Каленићу¹⁹⁴³ и Ресави.¹⁹⁴⁴ На портрету деспота Ђурђа са породицом, у Есфигменској повељи, деспот на глави носи отворену високу златну круну.¹⁹⁴⁵ Круна, приказана на главама српских деспота, одговарала је владарском орнату и инсигнијама са којима су приказивани у монументалном сликарству и на портрету у повељи, где се представљају не као деспоти већ као суверени господари својих држава, што су у реалности ослабљене Византије и били.

Интересантно је да се на новцу који кује, за разлику од портрета у црквама, деспот Стефан Лазаревић приказује гологлав, без круне, како је приказиван кнез Лазар, као владар нижег ранга од западних краљева или византијских царева. Отворена круна на глави српских деспота наћи ће се тек на новцу деспота Ђурђа, са представом владара са мачем.¹⁹⁴⁶ Исти тип представе владара носи и новац Лазара Бранковића.¹⁹⁴⁷ Круна која се, на овим представама, приказује на глави српских деспота, разликује се од Ђурђевог круне приказане у Есфигменској повељи, али одговара типу круне која се самостално приказује на новцу деспота Лазара. Исти тип круне, под утицајем угарског новца, понео је и новац босанског краља Стјепана Томаша, а кринова круна је још за време

¹⁹³⁹ Габелић, *Нови податак*, 58–59, сл. 12; Исти, *Манастир Лесново*, 185–186, Т. LV; Поповић, *Костим и инсигније*, 32.

¹⁹⁴⁰ Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 66–67, црт. 1; Радојчић, *Портрети*, 68, сл. 59.

¹⁹⁴¹ Ђурић, *Љубостиња*, 90; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 69, црт. 2.

¹⁹⁴² Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 71, сл. 1; Радојчић, *Портрети*, 69.

¹⁹⁴³ Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 73, црт. 4; Радојчић, *Портрети*, 69.

¹⁹⁴⁴ Тодић, *Манастир Ресави*, 100, сл. 84; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 76–77, сл. 2; Радојчић, *Портрети*, 70, сл. 62.

¹⁹⁴⁵ Ђурић, *Портрети византијских и српских владара у повељама*, 22–23, сл. 3; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 75, црт. 6; Радојчић, *Портрети*, 72, сл. 64.

¹⁹⁴⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 296–298; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, Т. VII, бр. C23.

¹⁹⁴⁷ Иванишевић, *Новчарство*, 299.

краља Стјепана Остоје уведена у грб босанских краљева, први пут на штит на његовом печату.¹⁹⁴⁸

Круна са криновима на новцу српких деспота, за разлику од угарског новца, са којег је преузета, није имала ни онај углед ни симболичну вредност као што је круна Светога Стефана имала у Угарској. Говорећи о круни деспота Стефана, Константин Филозоф истиче да венац деспотског достојанства, који је добио од византијског цара као једну од инсигнија свога звања, деспот „сам себи исплете храбрим и многострадалним подвизима“.¹⁹⁴⁹ То је био венац добијен по личној заслуги владара, а не богомдаровани венац прожет симболиком коју је имао у време српског краљевства или царства.¹⁹⁵⁰

Монограм

Први монограм у српском новчарству, **ВЛК**, понео је реверс динара Вука Бранковића. Аверс овог новца носио је представу Христа на престолу, под легендом **ИС–ХС**.¹⁹⁵¹

Монограми се поново срећу у периоду деспотовине те га носи реверс једне емисије динара деспота Стефана Лазаревића, формиран од слова **ДТПС** унутра **Є–Є**, горе лево **S**. Аверсна страна новца носи представу Христа у мандорли, уз легенду **ИС–ХС**.¹⁹⁵²

Нешто више је монограм заступљен у новчарству деспота Ђурђа Бранковића, где га носе три емисије динара. На аверсу једне емисије, унутар кружне легенде **+ГМЊ ДЕСПОТЬ Б** формиран је монограм од слова **ГЮРЪГЪ**, док је на реверсу лав *passant*.¹⁹⁵³ Монограм на аверсу и реверсу носе две емисије деспотових динара, на аверсу је формиран од слова **ДЕСПОТЬ** и приказан самостално у пољу,¹⁹⁵⁴ односно

¹⁹⁴⁸ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 36, бр. 14.

¹⁹⁴⁹ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, 50.

¹⁹⁵⁰ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 30; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 90.

¹⁹⁵¹ Иванишевић, *Новчарство*, 280, бр. 31.15.

¹⁹⁵² Исто, 291, бр. 42.50.

¹⁹⁵³ Исто, 295, бр. 45.12.

¹⁹⁵⁴ Исто, 298, бр. 45.33.

постављен изнад представе главе владара,¹⁹⁵⁵ а на реверсу је формиран од слова **ГЮРЪГЪ**.

Монограм чине посебно комбинована слова која формирају знак који се користи као идентификациони знак одређене особе. Најчешће укључује само поједина слова имена, или имена и презимена, али може садржити и цело име. На новцу, монограм се појављује већ 350. године пре нове ере, а монограм владара или града често је заступљен на раном грчком и римском новцу. Осим монограма владара, могу се наћи и монограми магистрата, ковничара новца, па чак и самих гравера. Монограм је чест на касноримском бронзаном новцу, а оваква традиција је преузета и у византијском новчарству.

У Византији, империјални монограм је коришћен као реверсни тип бакарног новца од средине V века, најчешће доносећи име владара у генитиву, те је посматран као *signum* владара. Први пут се појавио на бакарном новцу цара Теодосија II, кованом у Константинопољу и Никомедији, између 445. и 450. године.¹⁹⁵⁶ У овом периоду, монограм је најчешће затворен, попут „кутије“, формиран око слова Н, Х или З , а у последњим годинама владавине Јустинијана I се појављује монограм у облику крста, у којем су слова „закачена“ за кракове. У VII веку, на византијском новцу, најчешће је био коришћен такозвани монограм у облику „траке“, чију основу чине слова Х или Т, на која се, потом, испод и изнад, додају остала слова монограма .¹⁹⁵⁷ Предност монограма била је у томе што су на новцу могла бити исписана дугачка имена владара, иако се дешавало да за различита имена царева (Анастасија, Јустинијана) монограм буде формиран од истих слова.¹⁹⁵⁸ На новцу, монограм може бити приказан самостално на реверсу, у пољу поред представе владара, када због величине представе није остало довољно места за натпис, као декоративан елемент у пољу новца, али га срећемо и као ознаку вредности.¹⁹⁵⁹ У византијском новчарству, монограм ће бити коришћен до X века, али је његово присуство на новцу после VII века минорно.¹⁹⁶⁰

На Западу, под утицајем Византије, монограм се први пут појављује на бакарном новцу Либија Севера (461–465), цара Западног римског царства, искованом у Риму, а

¹⁹⁵⁵ Исто, 298, бр. 45.34.

¹⁹⁵⁶ Grierson, *Catalogue* II/1, 107–108.

¹⁹⁵⁷ Исто, 107–109, Т. II; Grierson, *Byzantine Coinage*, 33–34, Т. I.

¹⁹⁵⁸ Grierson, *Byzantine Coinage*, 33.

¹⁹⁵⁹ Исто, 33; Grierson, *Catalogue* II/1, 107.

¹⁹⁶⁰ Grierson, *Catalogue* II/1, 109; Исто, *Catalogue* III/1, 189.

потом га германски владари, као краљевски монограм, стављају на свој сребрни новац. Први краљевски монограм, на Западу, понео је сребрни новац Одоакара, искован у Равени.¹⁹⁶¹ Ради се о затвореном типу монограма који опонаша монограм са новца Теодосија II. После доласка Острогота у Италију, монограм постаје уобичајан на њиховом сребрном новцу, а традиција коришћења монограма на новцу је, путем њих, пренета преко Алпа, где ће једно време бити коришћен у владарским повељама Меровинга из прве половине VII столећа, да би се, крајем века, нашао и на новцу.¹⁹⁶² Ову традицију следиће Каролинзи те први монограм носи већ новац Пипина Малог, искован 754/5, начињен од слова R P или RxP (Rex Pippinus) и слова R F (Rex Francorum).¹⁹⁶³ Монограм у облику крста, као *signum* владара, први пут на Западу среће се 769. године, у повељама Карла Великог, а потом и 793/4. године, на новцу, под утицајем италијанског новчарства. На каролиншком новцу, овакав тип монограма је присутан током IX века.¹⁹⁶⁴ Монограм у облику крста је био чест на новцу кованом у западном Медитерану, а обележје је и папског новца кованог у Риму.¹⁹⁶⁵ Употреба монограма у владарским повељама, у време Карла Великог, била је резервисана искључиво за краља, док су остали чланови владарске породице користили крст као потпис.¹⁹⁶⁶ Почетком IX столећа, Луј I Побожни, као краљ Аквитаније, уводи на свој новац нови тип монограма Н-форме, којим се враћа на византијски тип монограма Теодосија II и који убрзо бива коришћен и на новцу и на повељама.¹⁹⁶⁷

Монограм на новцу Запада, у овом периоду, био је графички знак краљевског ауторитета који су само поједини, као чланови интелектуалне елите, пре свега припадници клера, могли да протумаче. За највећи део својих поданика, владар је постао анониман. Он је био божји изабраник, чији ауторитет је долазио од Бога, а његово лично име, притом, мање је важно.¹⁹⁶⁸

¹⁹⁶¹ Kent, *The Roman Imperial Coinage*, Vol X, 60, 93, 277, бр. 462–5, 408, бр. 2715–7, 442, бр. 3501.

¹⁹⁶² Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 471, Т. 19, бр. 388; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 167–169.

¹⁹⁶³ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 520–523, Т. 33; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 171.

¹⁹⁶⁴ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 524, Т. 34, бр. 741–747, 532–555, Т. 37–45; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 35, бр. 78, 40–41, бр. 92.

¹⁹⁶⁵ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 564–571, Т. 48–49.

¹⁹⁶⁶ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 181–182.

¹⁹⁶⁷ Исто, 182–183.

¹⁹⁶⁸ Исто, 196.

До XII века, монограм је присутан у новчарству Запада заједно са епиграфским натписом на реверсу, када га потискују хералдичке представе и све чешћа употреба владарских иницијала, најчешће почетног слова имена приказаног испод круне на аверсу. Ови „крунисани“ краљевски иницијали постају чести у западном новчарству XIV и XV столећа.¹⁹⁶⁹ Исти случај је и са угарским новцем, где је владарски иницијал К присутан на ковањима Карла I Роберта, а иницијал L под круном носи већ новац његовог сина, краља Лудвига.¹⁹⁷⁰ На угарском новцу је карактеристична појава краљевских иницијала смештених између кракова двоструког крста на аверсу, као владарског знака, која је потом преузета и на хрватским бановцима.¹⁹⁷¹

Под утицајем Запада, иницијал се, у овом периоду, појављује и у српском новчарству. Слово Д, на реверсу, носе једна емисија динара¹⁹⁷² и две емисије обола¹⁹⁷³ деспота Стефана Лазаревића.

У позновизантијском новчарству, употреба монограма на новцу постаје поново актуелна. Појављује се нови тип монограма који, за разлику од оног коришћеног у претходном периоду, укључује и презиме владара. Осмишљен у време Михаила VIII Палеолога, нови тип монограма први пут је приказан на новцу Андроника II, формиран од слова П, А, Л и Г, најистакнутијих слова презимена ПАЛАЈОЛОГОС.¹⁹⁷⁴ Монограм носи новац који кују цареви Андроник II, Андроник II и Михаило IX те Андроник III. Најчешће је приказан на аверсној страни новца, док је на реверсу представа владара,¹⁹⁷⁵ осим на новцу Андроника III, када се појављују емисије на којима је монограм смештен на реверсу док аверс носи представу Богородице.¹⁹⁷⁶

У овом периоду, осим на византијском новцу, употреба монограма честа је и у архитектури, скулптури, у минијатурама, на одећи, накиту итд. У Манастиру Христа Хоре (Кахрије џамија), на портретима неких од чланова из династије Палеолога, на њиховој одежди, приказани су кружни медаљони са монограмима.¹⁹⁷⁷ Исти мотив носи

¹⁹⁶⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 116, 130, бр. 307, 153–154, бр. 349–350, 168, 171, 193, бр. 423, 209.

¹⁹⁷⁰ Réthy, *Corpus II*, Т. 6, бр. 106–107.

¹⁹⁷¹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 26.

¹⁹⁷² Иванишевић, *Новчарство*, 289, бр. 42.33.

¹⁹⁷³ Исто, 292, бр. 42.56–42.57.

¹⁹⁷⁴ Grierson, *Catalogue V/1*, 92–93.

¹⁹⁷⁵ Grierson, *Catalogue V/2*, Т. 35, бр. 591–592, Т. 38, бр. 661–670, Т. 40, бр. 701–704, Т. 43, бр. 760–762 итд.

¹⁹⁷⁶ Исто, Т. 49, бр. 891–893.

¹⁹⁷⁷ Underwood, *The Kariye Djami*, I, 284–286, 289–291, Т. 540–541, 546–547; Габелић, *Нови податак*, 57.

и хаљина пронађена у једном од гробова у манастиру, за коју се претпоставља да припада кћерки Михаила VIII, Ирини Раулиној Палеологиној, умрлој 1332. године.¹⁹⁷⁸ У Гротаферати се чува тканина чија је површина украшена монограмом Палеолога и двоглавим орловима,¹⁹⁷⁹ а исти монограм носи и фрагмент оквира иконе пронађен у Цариграду.¹⁹⁸⁰ Делови парапета из Пантанасе у Мистри, који се данас чувају у мистарском музеју, носе у угловима и на средишњем кругу плоче монограме Кантакаузина-Палеолога,¹⁹⁸¹ а кружни монограм очуван је и на фрагменту из цариградске Фетије џамије, за који се претпоставља да припада Михаилу Тарханиоту.¹⁹⁸²

За разлику од Запада, чија амблематика се изражавала на нивоу грба, византијска амблематика се изражавала на нивоу знака, при чему је писана реч имала важну улогу. Један од разлога за то јесте свакако значај коју је писменост, као својеврсни индикатор друштвеног статуса, имала за житеље царства.¹⁹⁸³ У време Палеолога неретко се, управо западни хералдички мотиви комбинују са византијским монограмом, какав је, рецимо, случај са гробом Е у Цркви Христа Хоре, чија декорација се састоји од хералдичког љиљана, орла, лава, штита, круне, срца и великих монограма који доминирају композицијом.¹⁹⁸⁴

Неки аутори сматрају да је византијска амблематика, у којој се алфавет, писана реч комбинује са другим визуелним симболима, слична исламској, пре свега селџучкој амблематици. Као пример се наводи употреба тугре, личног и династичког монограма исламских владара, која има своје паралеле са византијским монограмом.¹⁹⁸⁵ Комплексни визуелни језик створен од знакова, симбола и инсигнија, на Западу назван хералдика, имао је своје паралеле и у византијском и у исламском свету, који су се у раздобљу између XII и XV века мешали и уливали један у други, насупрот свим разликама.

¹⁹⁷⁸ Underwood, *The Kariye Djami* I, 284–286, Т. 541; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 165–166, фиг. 13.

¹⁹⁷⁹ Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, 52; Поповић, *Костим и инсигније*, 106, нап. 599.

¹⁹⁸⁰ Grabar, *Sculptures byzantines*, 137, бр. 137, Т. СЛII; Габелић, *Нови податак*, 56.

¹⁹⁸¹ Milet, *Monuments byzantins de Mistra*, Т. 58,14, 62.15; Габелић, *Нови податак*, 56.

¹⁹⁸² Mango, Howkins, *Raport on Field Work*, 333, фиг. 37; Габелић, *Нови податак*, 56.

¹⁹⁸³ Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 165.

¹⁹⁸⁴ Underwood, *The Kariye Djami* I, 280–288, Т. 450–451; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 165.

¹⁹⁸⁵ Redford, *Byzantium and the Islamic World*, 388–396; Ousterhout, *Byzantium between East and West*, 167.

Под утицајем Византије, употреба монограма уведена је и у бугарско новчарство. Прве царске монограме, начињене од слова царевог презимена Ш и А, носе емисије бакарног новца Михаила Шишмана.¹⁹⁸⁶ Потом се монограм среће на бакарном новцу цара Ивана Александра,¹⁹⁸⁷ као ознака речи „Александар“ и речи „цар“, а потом на бакарном новцу царева Ивана Страцимира¹⁹⁸⁸ и Ивана Шишмана,¹⁹⁸⁹ те на новцу Тертера.¹⁹⁹⁰

Као на бугарском, под утицајем византијског новца монограм је ушао и у српско новчарство. Када се говори о иконографији новца из овог периода, треба истаћи присуство Грка у деспотовини, као закупаца царина и ковница деспота Ђурђа Бранковића, али и значајну циркулацију турског новца на српским трговима, акчи и мангура чије обележје је управо натпис и представа лава, коју носи турски бакарни новац на свом реверсу, о чему је већ било речи.

У сфрагистици, најстарији монограмни печат сачуван је на повељи великог хумског кнеза Андрије, издатој Дубровнику, нешто пре 1235. године.¹⁹⁹¹ Печатна слика састоји се од латинског крста уз који су укомпонована слова легенде – монограма. Овај печат, по својој ликовној концепцији, представља јединствену појаву на овим просторима, а његови директни узорци су из Византије. У Србији су пронађена два прстена која потичу с краја XIII и почетка XIV века. Главе ова два прстена имају монограм у облику крста, какви се срећу на византијском прстењу од VI до IX столећа.¹⁹⁹² Крајем XIV и почетком XV века било је уобичајено да се монограм ставља у средину натписа на печатном прстењу. Налазимо га на печатима босанских великаша: Радича Санковића,¹⁹⁹³ Сандаља Хранића,¹⁹⁹⁴ Вука Хранића,¹⁹⁹⁵ Стјепан Вукчића,¹⁹⁹⁶ те Владислава, Влатка и Стјепана Херцеговића.¹⁹⁹⁷

¹⁹⁸⁶ Dimnik, Dobričić, *Medieval Slavic Coinages*, 129, 222, бр. 8.2.1–8.2.3.

¹⁹⁸⁷ Исто, 223–225, бр. 9.2.1, 9.2.5, 9.2.10–9.2.12.

¹⁹⁸⁸ Исто, 226, бр. 10.2.2–10.2.4.

¹⁹⁸⁹ Исто, 227–228, бр. 11.2.1–11.3.2.

¹⁹⁹⁰ Исто, 228, бр. 13.2.1.

¹⁹⁹¹ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 58–59, бр. 30.

¹⁹⁹² Радојковић, *Накит код Срба*, 112, сл. 57–58.

¹⁹⁹³ Исто, 189; Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 64–65, бр. 35–36.

¹⁹⁹⁴ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 69–70, бр. 42–43.

¹⁹⁹⁵ Исто, 70–72, бр. 44–46.

¹⁹⁹⁶ Исто, 73–75, бр. 48–51, 77, бр. 54.

¹⁹⁹⁷ Исто, 78–82, бр. 56, 60–61.

Монограми се срећу и у архитектури. Монограми, са словима распоређеним у облик крста, насликани су, у време краља Милутина, на пољу бифоре западног зида наоса у Грачаници, око 1320. године.¹⁹⁹⁸ У Леснову, крстолике монограме, распоређене у четири круга, имао је беоцуг полијелеја.¹⁹⁹⁹ Обичај бележења имена и титуле ктитора монограмом смештеним у кругу и овде је дошао под утицајем Византије, где се још од VI века срећу у архитектонској украсној пластици цркава.²⁰⁰⁰

¹⁹⁹⁸ Габелић, *Нови податак*, 57.

¹⁹⁹⁹ Исто, 54.

²⁰⁰⁰ Мано-Зиси, *Ископавања у Царичином граду*, 143; Габелић, *Нови податак*, 55.

ОСТАЛЕ ПРЕДСТАВЕ И НАТПИСИ

Представа коња

Међу бројним врстама новца које је ковао Вук Бранковић издваја се динар са представом коња на аверсу и вишередним натписом **СН ДИНАР ВЪКОВЪ** на реверсу. Реч је о динару који припада једној од првих емисија новца Вука Бранковића, искованом највероватније у његовој ковници у Приштини, на којем се први пут, на српском средњовековном новцу, појављује представа коња без јахача,²⁰⁰¹ обележена у нашој нумизматичкој литератури као „енигматска представа“.

Коњ у пољу аверса представљен је у профилу, у лакој касу, са испруженом левом ногом, како корача удесно. Ради се о тешком коњу за борбу, неоседланом, снажне анатомије, којег је вешто изрезала рука искусног гравера. Мотив осамљеног коња са новца Вука Бранковића није се више појављивао у српском новчарству.

Колики је значај коњ имао за владара у културном и спиритуалном дискурсу антике и средњег века делимично смо осветлили говорећи о коњаничкој представи владара која је, како смо видели, у иконографији владарске слике на новцу и печатима имала нарочит значај. Саставни део ове представе био је владарев коњ, који је у слику владара ратника укључиван као саставни део коњаничке представе или је могао бити приказиван и самостално.

Још од републиканског периода, у пратњи римског императора, као његова лична, елитна гарда, налазиле су се коњичке трупе, *equites*, које су биле важан део римске борбене силе. Право на титулу *equus equo publico* била је значајна привилегија у римском друштву, знак припадности коњици, која је чинила повлашћену класу царства.²⁰⁰² Већ од VI века п. н. е, за улазак у римску коњаничку елиту биле су потребне одређене вештине и способности које је јахач морао поседовати, као и припадност вишем друштвеном сталежу.²⁰⁰³ На тај начин, заједно са коњаником ратником, и његов коњ постаје симболом одређеног друштвеног статуса. Бити јавно

²⁰⁰¹ Иванишевић, *Новчарство*, 168–169, 278, бр. 31.3.

²⁰⁰² Hill, *The Roman Middle Class*, 4–6; Henderson, *The Establishment of the Equester Ordo*, 61–72.

²⁰⁰³ Hill, *The Roman Middle Class in the Republican Period*, 8.

скинут са коња, у римском друштву, био је чин великог понижења, како је 184. године п. н. е. забележио генерал и конзул Луције Корнелије Сципион Азијатик.²⁰⁰⁴

Поред представа владара на коњу, у римском новчарству појављују се и представе осамљених коња, посебно крилатог Пегаза, симбола коњице. Овакве представе биле су честе у III веку, када је и реверс новца цара Галијена, искован 260. године у Медиолануму, понео на аверсу представу владара а на реверсу представу Пегаза, под легендом ALACRITATI, односно FIDEI EQVITVM,²⁰⁰⁵ која је на експлицитан начин показивала лојалност коњице цару. Исто симболично значење носила је и представа кентаура који се нашао на реверсу Галијеновог новца, кованог у истом периоду. Кентаур је представљен у профилу, како корача налево, држећи глоб у десној а тропеон у левој руци.²⁰⁰⁶

Наследник цара Галијена, Клаудије II Готски (269–270), свој респект према римској коњици показао је уводећи у владарску иконографију нови тип представе, приказујући на аверсу владоца како води свога коња за узде.²⁰⁰⁷ Овакву представу аверса носио је велики златник цара Константина Великог искован у Тицинуму 313. или 315. године, после победе над Максенцијем. На аверсној страни овог златника, Константин је представљен у ратничкој униформи са шлемом, заједно са својим коњем кога држи за узде испод легенде SALUS REI/PUBLICAE. Реверсна страна новца носи представу владара на уздигнутој платформи, поред персонификације богиње Викторије, са уздигнутом десном руком у ставу *adlocutio*, како се обраћа војницима коњаницима који стоје у пратњи коња. Легенда која је прати гласи IMP CONSTANTINUS P AUG.²⁰⁰⁸

Моћна слика витеза коњаника који галопира на свом коњу, присутна на печатима и новцу европских владара од XI века, није се могла замислити раздвајањем коња од витеза. Веза између средњовековног витеза и његовог коња била је толико снажна да су један без другог били само сенка, губећи свој идентитет. Зато су представе коња без јахача слабо заступљене на европском средњовековном новцу. Њихова појава на новцу претходила је коњаничкој представи, па тако ретке, снажно стилизоване представе осамљених коња срећемо средином VIII века на сребрном новцу краљева Северне

²⁰⁰⁴ Livy, *Ab urbe condita*, XXIX, 44.1.

²⁰⁰⁵ Göbl, *Die Münzprägung der Kaiser*, 106, бр. 1051, 1068–1071; Hedlund, *Coinage and Authority*, 109.

²⁰⁰⁶ Webb, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. V/1, 164.

²⁰⁰⁷ Webb, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. V/1, 230, бр. 227; Hedlund, *Coinage and Authority*, 60, 109.

²⁰⁰⁸ Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, T. 9, 36; Walter, *The Iconography of Constantine*, 22–23, фиг. 189–190.

Умбрије²⁰⁰⁹ и нешто касније, средином IX века, на ковањима Данске.²⁰¹⁰ Средином XIV stoleћа, представа коња красила је бакарни новац који у Напуљу кује краљ Фердинанд I и који ће, по овој представи, добити назив *cavallo*.²⁰¹¹

Представа кентаура у новчарству Запада присутна је само на ретким ковањима англосаксонског новца из периода између VI и VIII века. На аверсу овог новца, кентаур је представљен у профилу, са горњим делом трупа окренутим фронтално, са дугачким репом, како држи палмову грану.²⁰¹²

Представе осамљених коња на новцу Истока, поред представа владара на коњу, обележиле су аверс новца Турака Селцука. Представе осамљених коња честе су на бакарним ковањима Румског султаната из XII stoleћа, где је коњ увек представљен у профилу, често у сценама које асоцирају на лов, приказан заједно са псом и срном.²⁰¹³ У XIII веку, на аверсу бакарног новца појављују се представе кентаура, такође у сценама лова, датог у профилу, са горњим делом трупа окренутим уназад, приказаног како одапиње стрелу из лука.²⁰¹⁴

У византијском новчарству, представе осамљених коња без јахача нису биле заступљене.

У српској средини, после коњаничких представа које су понели прво владарски печати, а потом динари, уследила је представа осамљеног коња на новцу Вука Бранковића. Тежак, ратни коњ, какав је овде представљен, био је у средњем веку најскупли и најзначајни део опреме витеза. Како сведоче сачувани подаци из дубровачког архива, у XIII и XIV stoleћу обичан теглећи коњ коштао је 10 перпера, док је витешки коњ за борбу могао да достигне цену од 300 перпера, колико је босански бан платио за једног оваквог коња дубровачком кнезу Јоханесу Георгију.²⁰¹⁵ И у српским повељама је истицана разлика између коња бољарских и војничких, који не смеју да се товаре, и обичног, кудравог, товарног коња.²⁰¹⁶

²⁰⁰⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 38, бр. 40.

²⁰¹⁰ Исто, 48, бр. 105.

²⁰¹¹ Исто, 186, бр. 409.

²⁰¹² Gannon, *The Iconography*, 151–154, бр. 4.62, 4.64.

²⁰¹³ Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, 80, бр. 16202–16204.

²⁰¹⁴ Исто, 101–102, бр. 16037, 16040.

²⁰¹⁵ Čremošnik, *Studije*, 123, нап. 162.

²⁰¹⁶ Новаковић, *Законски споменици*, 687, 651 (израз из Дечанске повеље из 1330. године и Арханђелске повеље из 1348. године); Поповић, *Костим и инсигније*, 81.

Говорећи о вези коња и витеза у Европи касног средњег века, Анри Рибмон је означио коња као идентификациони знак, као привилегованог носиоца идентитета витеза коњаника, који је био у стању да истовремено назначи његове личне врлине и истакне његов социјални статус. Бити добар витез подразумевало је поседовати доброг коња.²⁰¹⁷ Израз „добар коњ“, у овом периоду, означавао је првенствено бојног коња, посебно одгајаног због величине и снаге, какав је представљен на новцу Вука Бранковића. Овакав коњ могао је да понесе у борбу оклопљеног коњаника са мачем и штитом и тежину оклопа самога коња.

„Коњ добри“, поред оружја, био је на српском двору не само инсигнија владара, већ и важна инсигнија властеле. Колико је коњ у српској средњовековној средини био сматран обележјем витеза, најбоље говори синтагма коњ – витез забележена у епским народним песмама. У српској епској књижевности, која пева о времену Вука Бранковића, нема митског јунака за чије име се не везује име његовог митског коња. Јабучило – коњ војводе Момчила, српски митолошки Пегаз који у зору попушта крила до копита, Зеленко – коњ са људском душом Дамјана Југовића, Ћогин – ждребе из царске ергеле у чијем седлу умире Бановић Страхиња, и Шарац – митски коњ митскога јунака, краља Марка. Опевани српски витезови сигурно не би били то што јесу без својих легендарних коња, који су поседовали неизмерну лепоту и готово људску памет.

У уводу приручника за јахање, који Дом Дуарте пише у XV веку за португалске принчеве, набрајајући разлоге због којих један владар мора да буде добар јахач, истакнуто је како учећи да савлада коња човек добија могућност да научи да укроти све своје страхове, стичући тако квалитете потребне за рат и за живот. Бити добар коњаник за Дуартеа значи „зајахати“ све животињско у себи и постати човеком снажнога тела и храброга срца, поштован и неустрашив. На крају, Дуарте закључује да је само супериоран човек вредан супериорног коња.²⁰¹⁸

Овакво схватање било је присутно и у Византији, па у *Причи о Велизару* анонимног аутора сазнајемо да је византијске војнике, који су се посебно истакли у рату, достижући идеал великог ратника, генерал лично награђивао величанственим коњима, оседланим прелепим седлима, и поклањао им златне мачеве.²⁰¹⁹

²⁰¹⁷ Ribémont, Prévot, *Le cheval en France au Moyen Age*, 207; Franz, *The Horseman as a Work of Art*, 50.

²⁰¹⁸ Preto, *The Royal Book*, 6–9.

²⁰¹⁹ Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium*, 71.

Синтагма велик човек – велик коњ може се пратити до мита о кентауру, изврсном ратнику, полукоњу и получовеку, који у свом бићу није представљао стапање два нивоа, људског и животињског, него прелаз, сублимацију једног у други.²⁰²⁰

У животу Вука Бранковића, како сведочи његов новац, коњ је имао посебно место. У приватном животу коњ је, изгледа, био његова инспирација, док је у друштвеном контексту, он био знак његовог племићког и витешког достојанства, инсигнија његове моћи. Иако није опеван у народној песми, представа безименог коња Вука Бранковића остала је сачувана у сребру његовог динара.

Представа градске тврђаве/града

Представа градске тврђаве, у српском новчарству, појављује се као обележје градског новца, фолара и полуфолара који кују приморски градови у саставу српске средњовековне државе, а по њеном распаду и у држави Балшића. На свом реверсу носиће је фолари и полуфолари града Котора,²⁰²¹ те фолари Улциња,²⁰²² Скадра,²⁰²³ Дриваста²⁰²⁴ и Свача,²⁰²⁵ док је на аверсној страни овог новца најчешће представа патрона града. Представа градске тврђење допуњена је легендом која носи име града уз именицу CIVITAS.

За разумевање и тумачење представа које носи новац једног града треба поћи од чињенице да је ковање новца за сопствене, градске потребе било одраз аутономије и повластица које је град уживао у односу на централну власт. Тиме су представе на

²⁰²⁰ Ribémont, Prévot, *Le cheval en France au Moyen Age*, 272; Franz, *The Horseman as a Work of Art*, 68.

²⁰²¹ Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore*, 118; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 78–80, бр. 1, 2, 3, 8 9; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 208, бр. 7.1.1.1, 7.1.1.2, 7.1.2.1.

²⁰²² Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore* Баћић, 121; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 92, бр. 9.

²⁰²³ Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore*, 121; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 95, бр. 10; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 216, бр. 10.1.2.4.

²⁰²⁴ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 96, бр. 1; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 217, бр. 11.1.1.1.

²⁰²⁵ Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore*, 121; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 96, бр. 1; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 216, бр. 12.1.1.1.

новцу превасходно биле у служби репрезентације градског/комуналног идентитета. Преко њих се испољавала свест о сопственој традицији, културном наслеђу и континуитету развоја. Поред профита, који је увек био један од основних разлога ковања новца, а који је у овом случају био јако мали јер се радило о бакарном новцу чија је циркулација ограничена на простор града, може се рећи да је градски новац, кроз легенде и представе које је носио, служио као својеврсно сведочанство поноса града и његових житеља.²⁰²⁶ Из тог угла је потребно и сагледати иконографска решења која су обележила новац средњовековних градова не би ли се у потпуности разумело њихово значење.

У ликовним делима, средњовековни град се увек представља као бедемима омеђен. Такав је случај и на новцу. Утврђивање града бедемима у антици и средњем веку било је условљено политичким приликама и војним потребама, а саставни део фортификационог система биле су градске капије. Оне су биле место сусрета града са његовим окружењем, место где су се наплаћивале разне таксе трговцима и сељацима који су пристизали, а уједно и најосетљивије место одбрамбеног система. У средњовековним градовима су велика пажња, новац и енергија улагани на грађење, декорацију и одржавање градских бедема и капија, као најважнијих предуслова опстанка града.²⁰²⁷ Бедеми и капија су тиме постајали не само визуелно обележје већ и својеврсна слика градског идентитета. У идеалном смислу, град је чинио заједницу људи уједињених у једно тело, одвојену од другог света бедемима и под заштитом свеца заштитника.²⁰²⁸ Зато, када град пројектује своју слику на новцу, он се, најчешће, представља најважнијим обележјима – представом градске тврђаве у чијем је средишту капија и представом градскога патрона.

Представе грађевина на новцу срећу се први пут у римском новчарству. Генерално гледано, последица су значаја који су архитектура и грађевинарство имали у животу Римљана и обично је њихова појава на новцу повезана са градњом или рестаурацијом одређене грађевине.²⁰²⁹ Међутим, за нас је посебно занимљив новац који се ковао у градовима римских провинција на Истоку, а касније и на Западу, у периоду од I века п. н. е. до краја III века. Под римском провинцијском или империјалном контролом, у

²⁰²⁶ Овакаву улогу градски новац имао је већ у градовима римских провинција. Robert, *Les monétaires*, 43–53; Heuchert, *The Chronological Development*, 30, 32.

²⁰²⁷ Fisković, *O umjetničkim spomenicima*, 71–73; Ђуровић, *O зидинама града Котора*, 119–145.

²⁰²⁸ Живковић, *Религиозност и уметност*, 138–139.

²⁰²⁹ Burnett, *Buildings and Monuments on Roman Coins*, 153–162; Howgego, *Coinage and Identity*, 1–19, 4–5.

овим градовима је, поред малих количина сребрног, кован углавном новац од бронзе, који је локално циркулисао.²⁰³⁰ Архитектура, која се појављује на на овом новцу, била је ту да истакне градско наслеђе и идентитет.²⁰³¹ Међу грађевинама које доминирају, поред представа храмова локалних божанстава, мостова и светионика, јесу и представе градске тврђаве са монументалном капијом, као на новцу Никеје, Хадрианопоља, Маркијанопоља, Цезареје Германике итд, које су касније биле посебно популарне на новцу који кују градови у Тракији.²⁰³² Понекад се на новцу срећу и панорамски прикази читавог града какав је, рецимо, новац који кују градови Коринт, Патрас или Помпеопол.²⁰³³

На средњовековном Западу, XI и XII век представљали су важан период за формирање урбане социјалне географије, чиме је створен простор за нову улогу коју ће град имати у друштву. Свест градске управе и грађана о сопственом значају огледа се и кроз иконографију градских печата, који се појављују од касног XII века,²⁰³⁴ и градског новца, којима ће, кроз легенде и мотиве, пласиране вербално и иконографски, бити истакнута аутономија града и локална јурисдикција. Дизајн печата и новца тиме је постајао важан доказ статуса града. Мотив представе града на печатима и новцу у средњем веку оживљен је од стране каролиншких и немачких владара када је империјални печат, а потом и новац, понео слику античког храма која је симболично представљала град Рим, мотив произашао из идеје о обнови Римског царства.²⁰³⁵

Важан аспект градског печата била је легенда у којој, поред назива града, стоји именица *communitas*, *comunia*, *cives*, *civitas* итд. којом је град дефинисан као заједница људи који у њему живе, комуна.²⁰³⁶ Та заједница могла је да буде представљена као свето место, јак религиозни центар, при чему је на печат пласирана представа катедралне цркве или друге религиозне грађевине или патрона града.²⁰³⁷ Град се могао приказати и као место правде представом стубова на градским печатима. Осталим елементима архитектуре, као што су мостови, разне грађевине и градска здања, тежило

²⁰³⁰ Heuchert, *The Chronological Development*, 30, 55.

²⁰³¹ Исто, 48; Howgego, *Coinage and Identity*, 4–7.

²⁰³² Heuchert, *The Chronological Development*, 50, 51.

²⁰³³ Исто, 50, Т. 3.4, бр. 39, Т. 8.1.8.

²⁰³⁴ Bedos-Rezak, *Towns and Seals*, 39; New, *Seals and Status*, 35; Klackenberg, *Seals of Swedish Towns*, 82.

²⁰³⁵ Bedos-Rezak, *Towns and Seals*, 45.

²⁰³⁶ Исто, 43.

²⁰³⁷ Исто, 44, фиг. 11, 12; New, *Seals and Status*, 35; Klackenberg, *Seals of Swedish Towns*, 81.

се да град буде дефинисан као урбана целина.²⁰³⁸ Важан елемент градске архитектуре јесу представе градских зидина и капија, које се на печатима представљају самостално²⁰³⁹ или у виду панорама, где се иза зидина и капије, отворене или затворене, приказује цео град са црквама, важним здањима, лукама и осталим градским обележјима.²⁰⁴⁰ Често је у овакву слику града инкорпорирана представа градског патрона, као нпр. на печату Лондона, где је у срцу града представљен Свети Павле са подигнутим мачем.²⁰⁴¹ Овакве реалистичне градске минијатуре, на граници између картографије и уметности, посебно ће обележити прво новац а потом и градске печате земаља данашње Немачке, Швајцарске и Источне Европе, а свој врхунац ће доживети у периоду од XVI до XVIII столећа. Представом градске архитектуре је истицан историјски процес у којем град настаје, свест о сопственој традицији, континуитету у градском наслеђу, па и сама култура становања. Оно што се на представама запажа јесте хармоничност и тежња да се град прикаже као простор идеалног живота који је произлазио из његовог социјалног и политичког уређења.

На исти начин као на печатима, средњовековни градови су представљани и на новцу. Символична представа града Рима, са фасадом храма са владарских печата Каролинга, убрзо се нашла и на новцу. Среће се на новцу који кују Луј Побожни и Карло Ћелави,²⁰⁴² а често ће се сретати и на оном који кују немачки владари у X веку.²⁰⁴³ Мотив каролиншког храма биће преузет и модификован у симбол опатије у XI веку, на новцу који кују бискупи Опатије Светога Мартина у Туру,²⁰⁴⁴ одакле ће бити преузет на сребрном новцу *gros tournois* француског краља Луја IX који почиње да се кује 1266. године.²⁰⁴⁵ Утицај овог новца, популарно названог *châtel tournois* и његове иконографије биће, у овом периоду, снажан на Западу, као и у новоствореним крсташким државама.

У XI столећу, представе градова на новцу постају иконографски сложеније, те феудални пени и немачке *bracteate* сада носе слику градова утврђених зидинама, са

²⁰³⁸ Bedos-Rezak, *Towns and Seals*, 44, фиг. 13.

²⁰³⁹ Исто, 46, фиг. 13, 15, 16; Klackenberg, *Seals of Swedish Towns*, 82.

²⁰⁴⁰ Bedos-Rezak, *Towns and Seals*, 46, фиг. 12, 22.

²⁰⁴¹ New, *Seals and Status*, 36, фиг. 2.

²⁰⁴² Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 41, бр. 89, 90.

²⁰⁴³ Исто, 55, бр. 115, 56, бр. 116, 66. бр. 131.

²⁰⁴⁴ Исто, 114, бр. 256.

²⁰⁴⁵ Исто. 114, бр. 257.

звоницима и куполама, каква је, рецимо, представа Келна, коју прати легенда IMAGO COLONIE или SANCTA COLONIA.²⁰⁴⁶ На појединим врстама новца могу се препознати стварне грађевине, као што су Порта Нигра на новцу Тријера или катедрала на новцу Ахена.²⁰⁴⁷ Представе градске архитектуре или целих градова постају чест мотив на реверсу новца који се од XII века кује широм средњовековног Запада, посебно на немачком новцу. Чест мотив јесте и представа градског патрона, или на аверсу новца док реверс носи представу градске архитектуре или у склопу самога града, попут представе Светога Маврикија под оружјем на градској капији на новцу који кују бискупи Магдебурга.²⁰⁴⁸ Интересантно решење уједињене слике града и његовог патрона понеће новац Ахена у XIV столећу, када ће на аверсу новца бити представљен Свети Карло Велики са моделом града у рукама.²⁰⁴⁹

Једно од честих обележја града јесте управо приказ градске тврђаве са капијом која може бити представљена као архитектонски сложено здање – са отвореном широком капијом коју окружују четири високе куле, уклопљена у пејзаж, каква је рецимо приказана на новцу комуне Бергама,²⁰⁵⁰ затим као тврђава са два бочних кулама са урезаним заклонима за стрелце на врху, изнад које је представа крста или звезде, какву носи новац Кастиље или новац Провансе,²⁰⁵¹ или шематизована и потпуно сведена, какву срећемо на златном новцу градске комуне Ђенове, златном ђеновину.²⁰⁵² Градска тврђава са великом отвореном капијом коју наткриљује висока централна кула и две бочне ниже била је, најчешће, обележје немачких градова и срећемо је на новцу Мајнца, Пасауа, Мегдебурга, Бранденбурга итд.²⁰⁵³ Све до краја средњег века, приказ градске тврђаве са капијом остаће омиљен мотив којим се, на свом новцу, средњовековни град представљао.

У посебну групу новца спадају представе градске архитектуре и градова које ће понети печати и новац кован у државама крсташа. Већ после Првог крсташког рата, на новцу крсташких држава насталих у Светој земљи, стилизованим представама

²⁰⁴⁶ Исто, 66–68, бр. 132.

²⁰⁴⁷ Исто, 67, 82, бр. 169.

²⁰⁴⁸ Исто, 84, бр. 174.

²⁰⁴⁹ Исто, 162, бр. 362.

²⁰⁵⁰ Исто, 107, бр. 240.

²⁰⁵¹ Исто, 104, бр. 235, 137. бр. 325, 117, бр. 265.

²⁰⁵² Исто, 110, бр. 249.

²⁰⁵³ Исто, 82–85, бр. 170, 172, 175, 179.

Давидове куле и Цркве Христовог гроба афирмише се новостворена крсташка власт. Ове представе посебно су обележиле новац Краљевства Јерусалима, који се кује све до пада Акре,²⁰⁵⁴ и новац Бејрута, чији симбол постаје „Давидова кула“.²⁰⁵⁵ Због сигурности, градови крсташа били су снажно утврђени, са софистицираним фортификационим системом који се састојао од масивних зидина и великог броја кула и који се разликовао од свега што је на том простору до тада било саграђено. Утврђени град – тврђава због тога постаје симбол крсташких држава који ће, поред знака крста на аверсу, као најважнијег обележја, најчешће обележавити реверс крсташког новца.

Утврђени градови – тврђаве могли су бити представљени реалистично, зидани од масивних камених блокова, као утврђени замак са високом централном кулом и двема нижим са стране, са заклонима за стрелце на врху испод којих је полукружна затворена капија, као на новцу који се кује у Кнежевини Антиохији²⁰⁵⁶ или на новцу Јафе.²⁰⁵⁷ Сличну представу града, омиљену у крсташким државама, носиће и новац крсташке Мореје и Хиоса, на којем ће утврђени град бити представљен већим бројем масивних кула.²⁰⁵⁸ Исту представу као симбол Триполија на свом реверсу носиће печат грофа Рајмунда III, владара Грофовије Триполија.²⁰⁵⁹ На новцу који кује Боемунд VII (1257–1287), испод легенде +CIVITAS:TRIPOLIS:SVRE, Триполи ће бити представљен градском капијом, компактним масивним здањем са троје затворених врата и истакнутим заклонима за стрелце на врху.²⁰⁶⁰ Крсташки град је могао бити приказан и као утврђена кула са великом капијом у средишту, као на новцу градова Сидона и Бејрута.²⁰⁶¹

Крсташким ратовима, који су довели до циркулације западног новца на Исток и ковањем новца у крсташким државама насталим на простору некадашњег Византијског царства, представе градова и градске архитектуре, у позновизантијском периоду, вратиле су се и на новац Византије.

²⁰⁵⁴ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 56–59, бр. CC077–CC081, бр. CC083, бр. CC084, бр. CC088.

²⁰⁵⁵ Исто, 97, бр. CC185.

²⁰⁵⁶ Исто, 81, бр. CC149.

²⁰⁵⁷ Исто, 96, бр. CC183

²⁰⁵⁸ Исто, 216, бр. CC674, CC675.

²⁰⁵⁹ Исто, 100, бр. CC195.

²⁰⁶⁰ Исто 102, бр. CC204.

²⁰⁶¹ Исто, 97, бр. CC185.

Овакве представе нестају из иконографије византијског новца у V веку, од када на новцу доминирају империјални и теолошки симболи. Поново ће се појавити у позновизантијском периоду, када су представе града и његових зидина честе на ковањима новостворених држава насталих падом Константинопоља под крсташку власт 1204. године. Латинским освајањем престонице долази до децентрализације и ослобађања провинцијских градова „сенке“ Константинопоља, који престаје да буде ексклузивни центар политичког ауторитета, што омогућава јачање урбане аутономије и свести о сопственом, независном идентитету. Тако се Никеја, Солун, Трапезунт и Арта од провинцијских градова сада претварају у главне градове новостворених држава чије ће главно обележје постати тврди бедеми који, у овом периоду, имају важну одбрамбену функцију.²⁰⁶² Брига владара о одржавању одбрамбеног система била је толико важна да је слављена у панегирицима као израз владареве великодушности и мудрости. У бројним градским енкомониона, који настају до XV столећа, лепота (то καλος) постаје топос који се користи управо при опису града, градске цитаделе и градских зидина.²⁰⁶³

Њихове представе пласиране су и на новац који се кује у новоствореним византијским државама, симболишући не само градски идентитет већ и слободу града. Тако ће новац Солуна, који је искован средином XIII века, под именом цара Јована III и деспота Михаила II, понети стилизовану представу града са капијом изнад које се диже централана кула фланкирана двема нижим, која одговара типу *castle tournois*, заступљеном на крсташком новцу.²⁰⁶⁴ Представу снажних градских зидина са капијом града, на коју је, симболично, постављен крст, носио је и новац Трапезунта, који кују Алексије III и Манојло III.²⁰⁶⁵

Свест о идентитету града и његовој еманципацији ван концепта „империјалног“ присутна је и у Константинопољу средином XIV века, када се у граду, између 1340. и 1360. године, кује новац на којем ће изостати уобичајена титула и представа владара. Уместо тога, новац ће на аверсу носити представу крста и једноставну легенду POLITIKON, а на реверсу представу утврђеног града, са бедемом зиданим од великих камених блокова изнад којих се уздижу четири или пет масивних кула. У средишту је

²⁰⁶² Foss, *Nicaea*, 89–96; Ivison, *Urban Renewal*, 1–46; Bakirtzis, *The Urban Continuity*, 35–64; Morrisson, *The Emperor, the Saint, and the City*, 173–203.

²⁰⁶³ Saradi, *The Kallos*, 45, 49.

²⁰⁶⁴ Hendy, *Catalogue IV/2*, 631, T. XLVII, бр. 3а, 3б; Grierson, *Catalogue V/1*, 82.

²⁰⁶⁵ Wroth, *Catalogue*, 299, 304.

представа градске капије, а изнад представа крста.²⁰⁶⁶ Иконографија и аверсне и реверсне стране политикона очигледно је настала под утицајем новца крсташких држава, а по свом иконографском решењу најсличнија је новцу Хиоса.

Осим земаљске заштите, византијски градови су били и „Богом утврђени“ и светитељем заштићени – заштитником града који у случају опасности интервенише и спасава своју отаџбину. Увек када би се град налазио у искушењу, опсади или каквој другој опасности, веровало се да може бити спасен само благодарећи Христу, уз савезништво светога патрона, а не због немоћи непријатеља или због снаге државе. Зато се у представу града у Византији, као на Западу, укључује слика градског патрона, што је посебно карактеристично за новац кован у Солунском царству. На новцу цара Теодора I Комнина Дуке, око 1227. године, модел града са трима кулама биће симболично представљен у рукама земаљског и небеског заштитника, цара и Светога Димитрија,²⁰⁶⁷ патрона града, или цара и Светога арханђела Михаила,²⁰⁶⁸ који су приказани како га држе између себе. Слика Солуна као утврђеног града са трима кулама била је први пут приказана на реверсу печата Бонифација Монфератског, под легендом CIVITAS THESSALONICARVM.²⁰⁶⁹ Представа града у рукама његових заштитника постаће обележје новца Солунског царства, а носиће је новац царева Манојла Комнина Дуке,²⁰⁷⁰ Јована Комнина Дуке,²⁰⁷¹ Јована III Ватаца²⁰⁷² и Теодора II.²⁰⁷³ Исту представу понеће и новац цара Михаила VIII Палеолога,²⁰⁷⁴ кован у Солуну. У време Палеолога, на солунском новцу се појављује представа цара који у рукама самостално држи модел града.²⁰⁷⁵ Интересантне представе цара као заштитника града понеће новац који кује Јован Дука, представљен како крилима наткриљује градске зидине или стоји пред градском капијом.²⁰⁷⁶ Слична иконографска решења носиће и солунски новац који кују цареви Андроник II²⁰⁷⁷ и Андроник III Палеолог.²⁰⁷⁸

²⁰⁶⁶ Grierson, *Catalogue V/1*, 82, 194–195, бр. 7, 8.

²⁰⁶⁷ Исто, 82; Hendy, *Catalogue IV/2*, 551, Т. XXXVIII, бр. 2a.2, 2c.

²⁰⁶⁸ Hendy, *Catalogue IV/2*, 557, Т. XXXIX, бр. 7a, 7b.1, 7b.2.

²⁰⁶⁹ Grierson, *Catalogue V/1*, 82.

²⁰⁷⁰ Hendy, *Catalogue IV/2*, 576, Т. XLI, бр. 9.1.

²⁰⁷¹ Исто, 592, Т. XLIII бр. 26, 27b.2.

²⁰⁷² Исто, 604, 610, Т. XLV, бр. 9.1, 9.4.

²⁰⁷³ Исто, 616, Т. XLVI, бр. 1.1, 1.2, 1.4, 1.5, 1.6.

²⁰⁷⁴ Grierson, *Catalogue V/1*, 122, бр. 43, 44.

²⁰⁷⁵ Исто, 123, бр. 60, 160, бр. 44, 45, 171, бр. 17.

²⁰⁷⁶ Hendy, *Catalogue IV/2*, 595, Т. XLIII, бр. 35, 36.

Осим Светог Димитрија и Светог арханђела Михаила, који се на солунском новцу појављују као заштитници града, на аверсу хиперперона који у Константинопољу кује Михаило VIII Палеолог приказана је Богородица, заштитница града, испред градских зидина са кулама.²⁰⁷⁹

На новцу приморских градова, у саставу српске средњовековне државе, прву представу града понели су фолари града Котора. Котор је исковао велик број серија градског новца на којима је градска тврђава представљена као компактно правоугаоно здање зидано од масивних камених блокова са заклонима за стрелце на врху, тзв. „мерлетима“, и полукружном капијом у центру, изнад које се уздиже ниска кула, понекад са приказаном заставом.²⁰⁸⁰ По свом основном облику, представа которске градске тврђаве подсећа на утврђене куле, неприступачне и добро брањене, које се, као симбол града, срећу на новцу крсташких градова. На аверсној страни, градски новац Котора носио је представу заштитника града, Светога Трифуна. Представа градске тврђаве наћи ће се и на реверсу которских полуфолара кованих у XIII и XIV веку.

Представа которске тврђаве је послужила као модел за представу града Дриваста, који је на свом новцу приказан као тврђава са трима ниским кулама и полукружном широком капијом у чијем средишту је представа крина, симбола Богородице, заштитнице града чији лик градски фолари носе на аверсу. Овакав тип тврђаве највише подсећа на представу са златног новца Ђенове. Градска тврђава са трима кулама постаће обележје и града Дубровника на емисијама минца које град кује од средине XV века.²⁰⁸¹

На новцу Улциња, на представи градске тврђаве, куле су јаче истакнуте изнад градског бедема, посебно средишња, која се уздиже изнад капије. У средишту широке отворене капије представљено је дрво бујне крошње у чијем подножју су приказане две кугле. Као једна од најбогатијих и најраширенијих симболичких тема, дрво је, између осталог, било симбол полиса и друштва, континуитета и организованог напретка једног

²⁰⁷⁷ Grierson, *Catalogue V/1*, 157, бр. 11.

²⁰⁷⁸ Исто, 171, бр. 11.

²⁰⁷⁹ Исто, 107.

²⁰⁸⁰ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 78–80; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 208, бр. 7.1.2.1.

²⁰⁸¹ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 374; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 66–97; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 206, 6.1.6–6.1.8, 207, 6.1.10–6.3.2.

града.²⁰⁸² Кугле или кругови, у његовом подножју, већ у архаичним културама представљају симбол савршенства, целовитости и вечности, а постављене у пару – небеско-земаљску целину.²⁰⁸³ Спајањем световног карактера града, приказаног архитектуром, и сакралног у лику Богородице, која је као патрон града представљена на аверсу новца, Улцињ се на сопственом новцу представљао идеалним градом, градом потпуне довршености. Поруку да је град место у којем сједињењем божанског – сакралног и земаљског – цивилног долази до напретка градске комуне носила је и представа човека раширених руку и ногу која се, на једној подврсти овог новца, среће у капији града.²⁰⁸⁴ Раширене руке и ноге човека постављеног на градској капији формирале су представу круга – симбола божанског и квадрата – симбола земаљског у чијем средишту се налази представа човека као симбола микрокосмоса.²⁰⁸⁵

Тежња да се град представи као хармоничан, идеалан простор за живот, открива складност силуете капије града којом се, на свом новцу, представља Свач, епископско средиште под заштитом Светога Јована Крститеља, чији лик је приказан на аверсу. За разлику од которске, масивне и неприступачне, градска тврђава Свача је у свом подножју отворена са четири полукружна отвора, одељена стубовима са капителима, а колонада се наставља и на првом спрату творећи два лука над којима се издижу куле на врху.

Као тврђава – замак, на скадарском новцу је град представљен као масивно здање у чијем подножју су два засведена улаза изнад којих се дижу две снажне високе куле међу којима је приказана звезда и над њоме круг.

Под утицајем приморског новца, представа ведуте града нашла се на динару који кује град Звечан у време цара Уроша. Новац је носио приказ шлема са челенком на аверсу под легендом IMPERATOR-VROSIVS и приказ града на реверсу којим доминира снажна градска кула кружног облика над улазном капијом са чије десне стране је представа цркве са крстом а са леве представа још једне грађевине. Приказ града допуњује легенда **ЗВЪЧИЊ(?) – ГРАДЪ.**²⁰⁸⁶

Звечан, један од најстаријих српских средњовековних градова, био је опасан зидинама појачаним кружним кулама, а најважнија градска здања биле су Црква

²⁰⁸² Gerbran, Ševalije, *Rečnik simbola*, 176–177.

²⁰⁸³ Исто, 455.

²⁰⁸⁴ Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore*, 121.

²⁰⁸⁵ Gerbran, Ševalije, *Rečnik simbola*, 127.

²⁰⁸⁶ Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 97, бр. 1; Иванишевић, *Новчарство*, 258, бр. 9.11.

Светога Ђорђа и владарска палата у којој су повремено боравили српски владари.²⁰⁸⁷ Звечан је, по свему судећи, крајем XIII и почетком XIV века имао значење повремене владарске резиденције, а владарска палата у њему је била монументално двоспратно здање, на чијим зидовима је била сликана декорација.²⁰⁸⁸ Вероватно је да су управо та два здања представљена на новцу, поред куле која је у средњем веку чинила незаобилазну слику града. Представа градске ведуте на новцу Звечана, смештеног поред богатог рудника Трепче, сведочи о формирању урбаних структура на простору српске средњовековне државе, градова који ће свест о сопственом идентитету истаћи самим именом и представом најзначајнијих градских здања на свом новцу, како је то, у истом периоду, чињено на Западу.

У средњовековном сензибилитету, град је имао богату симболичну, религиозну и есхатолошку димензију. Његови бедеми су били граница између спољашњег и унутрашњег живота, са градском капијом као споном између два света. У центру града, као најважнија грађевина, стојао је свети храм. Оваква слика града пласирана је и на градском новцу.

Натпис

Иако натпис, као ни монограм, не улазе у тему нашег рада, без осврта на њих немогуће је сагледати колико је, на изванредан начин, турски новац и његова циркулација на нашем простору утицала на иконографију српског позносредњовековног новца и појаву нових иконографских типова.

Први динар са вишередним натписом искован је у време цара Душана. Натпис, смештен у реверсном пољу новца, гласи **СТЕФАНЪ ВЪ ХІ БІ БЛІГОБЕРНН ЧРЪ**. Аверс новца носи представу Христа на престољу, под легендом **ІС-ХС**.²⁰⁸⁹ Једноредни натпис **СФЪЗР**, у средини реверсног поља, окружен легендом

²⁰⁸⁷ Поповић, *Замак у српским земљама*, 194–195; Златковић, *Стари град Звечан*, 45–53.

²⁰⁸⁸ Гиљфердинг, *Путовање*, 255; Поповић, *Замак у српским земљама*, 195.

²⁰⁸⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 246, бр. 6.10.

+IMPERATOR – STEFAN, односно +СТИПАНЬ ЧИРЬ носи емисија полудинара са представом главе цара на аверсу.²⁰⁹⁰

Динар са вишередним натписом цара Душана постао је узор за бројна ковања у временима која су уследила, посебно за новац обласних господара. Обележје овог новца постаје вишередни натпис који чини фраза „У Христа Бога благоверни“, која се налази на новцу личности великих државних претензија, којој је додата титула и име издавача новца. Носи га новац краља Вукашина,²⁰⁹¹ краља Марка,²⁰⁹² неименованог краља,²⁰⁹³ деспота Јована Драгаша и Константина Драгаша,²⁰⁹⁴ жупана Николе Алтомановића,²⁰⁹⁵ кнеза Лазара,²⁰⁹⁶ Ђурђа I Балшића²⁰⁹⁷ и Вука Бранковића.²⁰⁹⁸ Само „благоверни“, уз титулу и име, стоји на новцу који кују Андреаш,²⁰⁹⁹ неименована краљица²¹⁰⁰ и Једр.²¹⁰¹

Нешто другачији натпис, „По милисти божјој“, среће се на реверсу новца који кују Андрија Гропа²¹⁰² и Риг,²¹⁰³ а једна емисија динара Ђурђа I Балшића на реверсу носи натпис **БОГОМЪ ДАНН ВЕЛНКН ГНЪ ГЪРЪГЪ**.²¹⁰⁴ На динарима Вука Бранковића се први пут појављује вишередни натпис са именом српског новца, који гласи **СН ДННПР ВЉКОВЪ**.²¹⁰⁵ Вишередни натпис, временом, мењаће се и прилагођавати величини плочице новца, која се непрестално смањивала, па се на каснијим ковањима обласних господара, у пољу реверса, среће само име издавача новца, најчешће написано у два

²⁰⁹⁰ Исто, 251, бр. 6.26, 6.27.

²⁰⁹¹ Исто, 265–266, бр. 12.5–12.10.

²⁰⁹² Исто, 266–267, бр. 14.2–14.4.

²⁰⁹³ Исто, 268, бр. 16.1–16.4.

²⁰⁹⁴ Исто, 269, бр. 18.1–19.1.

²⁰⁹⁵ Исто, 271, бр. 23.1–23.2.

²⁰⁹⁶ Исто, 271, бр. 24.1–24.2.

²⁰⁹⁷ Исто, 276, бр. 26.1–26.4.

²⁰⁹⁸ Исто, 278, бр. 31.2.

²⁰⁹⁹ Исто, 267, бр. 15.1–15.3

²¹⁰⁰ Исто, 268–269, бр. 17.1–17.3.

²¹⁰¹ Исто, 270, бр. 21.1.

²¹⁰² Исто, 270, бр. 20.1–20.4.

²¹⁰³ Исто, 270, бр. 22.1.

²¹⁰⁴ Исто, 276, бр. 26.5.

²¹⁰⁵ Исто, 278, бр. 31.3.

реда. Овакав, сажет вишередни натпис носи новац Вука Бранковића,²¹⁰⁶ Гргура Бранковића,²¹⁰⁷ Вукових вазала Јакова,²¹⁰⁸ Смила,²¹⁰⁹ Влатка,²¹¹⁰ Драгослава,²¹¹¹ Јандрије,²¹¹² новац патријарха,²¹¹³ те новац који Стефан Мусић кује у држави кнеза Лазара.²¹¹⁴ Натпис са именом града на реверсу, у овом периоду, појављује се на новцу који кују градови Скопље²¹¹⁵ и Призрен.²¹¹⁶

Епиграфски типови новца обележје су и новчарства деспотовине, где се појављују од вишередног натписа до иницијала и монограма. У овом периоду се наставља употреба вишередног натписа из претходног раздобља – **ВЪ ХЯ БЯ ГНЪ ДЕСПОТ СТЕФАНЪ**,²¹¹⁷ али се срећу и нови, као **ГНЪ ДЕСПОТ СТЕФАНЪ**²¹¹⁸ или само **ДЕСПОТ**,²¹¹⁹ **П/Т**,²¹²⁰ **Д-ПТ**²¹²¹ и бројне друге варијанте. Вишередни натпис **НОВА ЦЕКА ГНА ДЕСПОТА** обележио је, на деспотовим динарима, отварање нове српске ковнице у Сребреници.²¹²²

Употреба натписа честа је и у новчарству Ђурђа Бранковића, па их носи новац кован у господском и деспотском периоду, од натписа на заједничком динару Лазара и Ђурђа Бранковића – **ГНЪ ГЮРЪГЪ Н ЛАЗАРЪ**,²¹²³ до натписа **ГЮРЪГЪ**, **+ГНЪ ГЮБГ**²¹²⁴ **+ГНЪ ДЕСПОТЬ ГЮРЪГЪ Г**,²¹²⁵ **ГНЪ ДЕСПОТЬ Г**,²¹²⁶ **ДЕСП**²¹²⁷ итд. У

²¹⁰⁶ Исто, 279–280, бр. 31.8–31.13.

²¹⁰⁷ Исто, 280, 32.1.

²¹⁰⁸ Исто, 281, бр. 33.3–33.4.

²¹⁰⁹ Исто, 281, бр. 34.1.

²¹¹⁰ Исто, 282, бр. 35.1–35.2.

²¹¹¹ Исто, 282, бр. 36.1.

²¹¹² Исто, 283, бр. 37.1.

²¹¹³ Исто, 283, бр. 39.1–39.2.

²¹¹⁴ Исто, 283, бр. 38.1–38.3.

²¹¹⁵ Исто, 284, бр. 40.2.

²¹¹⁶ Исто, 284, бр. 41.1–41.3.

²¹¹⁷ Исто, 290, бр. 42.41–42.42.

²¹¹⁸ Исто, 291, бр. 42.43.2–42.44.

²¹¹⁹ Исто, 291, бр. 42.45, 42.49, 292–293, бр. 42.59, 42.64, 42.65.

²¹²⁰ Исто, 292, бр. 42.51.

²¹²¹ Исто, 292, бр. 42.53.

²¹²² Исто, 291, бр. 42.47.

²¹²³ Исто, 293, бр. 44.1.

²¹²⁴ Исто, 294–295, бр. 45.5, 45.7.

²¹²⁵ Исто, 295, бр. 45.8, 45.11, 297, бр. 45.25–45.26, 298, бр. 45.32.

овом периоду је искован и динар са вишередним натписом на аверсу и реверсу, јединствен у српском новчарству, где се поред имена и титуле деспота Ђурђа на аверсу, на реверсу појављује натпис *Си мекан сребрник*.²¹²⁸ На новцу овог раздобља појављују се, самостално, и натписи са именом ковница Смедерева,²¹²⁹ Рудника,²¹³⁰ Новог Брда²¹³¹ и Рудишта.²¹³² Обележавање имена ковнице на новцу уобичајно је у доба деспотовине. Вишередни натпис на аверсу **ВОЄВДЯ НВАННШЬ** носи и новац војводе Иваниша.²¹³³

Натписи на новцу, који се налазе у легенди која допуњује представу или исписани у пољу полочице као једноредни или вишередни, одражавали су правна стања и схватање доба у којем су настали. Легенда новца, пратећи ликовне представе, због ограниченог написног поља, није давала много простора те је често долазило до скраћивања имена и титуле владара. За разлику од ње, вишередни натписи дају простор за много дужу титулатуру, у коју се уносе и карактеристичне владалачке формуле, чиме се може сазнати више о владарској идеологији и претензијама издавача новца.

У западном новчарству, под утицајем римског, епиграфски типови новца, од вишередног натписа до монограма, срећу се већ на монетама кованим у раносредњовековном периоду. У новчарству Вандала, као на римском новцу, на аверсу се појављују натписи, ознаке за вредност новца окружене венцем. Реверсна страна остроготског, каролиншког те новца англосаксонских владара, поред монограма, носила је и натпис, једноредан или вишередан, у којем је било исписано име и титула владара, REX или REGIS, која се среће већ у легенди на вандалском новцу.²¹³⁴ Испред имена владара, додају се слова DN, у значењу NOMINE DOMINE (у име Бога) те ће реверс новца који кује остроготски краљ Аталарик (526–534) на реверсу носити

²¹²⁶ Исто, 296, бр. 45.20.

²¹²⁷ Исто, 296, бр. 45.21.

²¹²⁸ Исто, 183, 191, 296, бр. 45.15.

²¹²⁹ Исто, 297, бр. 45.27.

²¹³⁰ Исто, 297, бр. 45.29.

²¹³¹ Исто, 298, бр. 45.31–45.32.

²¹³² Исто, 298, бр. 45.30.

²¹³³ Исто, 300, бр. 49.1.

²¹³⁴ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 52, 418–420.

вишередни натпис DN/ΑΤΗΛ/ΑΡΙCVS/RIX,²¹³⁵ док ће на аверсу бити приказана биста краља. На новцу Каролинга, у време краља Пипина, у титулу владара укључује се формула REX FRANCORUM,²¹³⁶ а потом и GRATIA DEI REX, коју срећемо у новчарству Карла Ћелавог.²¹³⁷ Сматра се да је оваква формула, на новцу Запада, пласирана под утицајем Византије и византијског новца.²¹³⁸ Између 771. и 793/4. године, владарска титула на новцу Каролинга редукована је само на име владара, па су поједине емисије новца Карла Великог понеле дворедни натпис CARO/LVS, исписан на обема странама плочице.²¹³⁹ Такође у отонском периоду, на новцу царева Отона I и Отона II, биће исписано само име владара O/TT/O у реверсном пољу, у вишередном натпису.²¹⁴⁰ За разлику од претходног раздобља, где је натпис био распоређен по целој површини плочице новца, сада је смештен у средишту и окружен легендом, што је постало образац за будућа западна ковања. На англосаксонском новцу, кованом у IX веку, натпис са именом и титулом владара појављује се исписан у више редова, најчешће три, међусобно одвојених хоризонталном линијом, али постоје и ковања у којима натпис тече хоризонтално и вертикално, формирајући крст у пољу новца.²¹⁴¹

Епиграфски типови новца доминирали су у западном новчарству и у наредним вековима, па ће XI и почетак XII века обележити учестала употреба натписа на реверсу, исписаних у једном или више редова, најчешће са именом и титулом владара, али се у њима појављују и називи ковница те имена градова, када је о градском новцу реч.²¹⁴² Исти је случај и са новцем који се кује у крсташким државама крајем XI и почетком XII века,²¹⁴³ где се у реверсном пољу појављују и вишередни натписи попут „Боже помози свом слуги Рожеру“, какав носе емисије бакарног новца који Рожер од Салерна кује у Антиохији.²¹⁴⁴ Касније, у западном новчарству, епиграфске типове

²¹³⁵ Исто, Т. 8, бр. 127.

²¹³⁶ Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority*, 102, 121.

²¹³⁷ Исто, 102; Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 538, Т. 39.

²¹³⁸ Grierson, *Catalogue III/1*, 179.

²¹³⁹ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, Т. 33, бр. 722–731; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 34, бр. 77; Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority*, 128.

²¹⁴⁰ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 59, бр. 124.

²¹⁴¹ Исто, 47, бр. 103; Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I*, 598–605, Т. 57, Т. 58.

²¹⁴² Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 71. бр. 145, 86. бр. 184, 93, бр. 204–205, 107, бр. 238 итд.

²¹⁴³ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 74–75, бр. CC125, CC128, CC132, 79, CC140, 81, CC149, CC151.

²¹⁴⁴ Исто, 80, бр. CC145–CC146.

новца полако истискује хералдика и задржава се, најчешће, само употреба првог слова владаревог имена.

На почетку XI века, на Западу, у граничном појасу са муслиманским државама, појављују се имитације муслиманских динара и њихових фракције, са вишередним натписом на аверсу и реверсу, исписаним арапским писмом, прво у Шпанији а потом и на Сицилији,²¹⁴⁵ а иста појава присутна је и касније, у XII веку. За време владавине Рожера II, на Сицилији су коване емисије новца са вишередним натписом на арапском, и на аверсу и на реверсу, али и емисије где је аверс био исписан арапским а реверс латинским писмом.²¹⁴⁶ Овакве емисије бакарног новца присутне су и у новчарству краљева Виљема I и Танкреда.²¹⁴⁷ И на простору Шпаније се кују копије арапског новца. Већ у X столећу, у Кордопском калифату је кован златан динар, а у XII столећу његове имитације кују хришћански владари Фердинанд II, краљ Леона (1157–1188) и Алфонсо VIII, краљ Кастиље (1158–1214). На златнику кастиљанскога краља, у склопу аверсног арапског натписа инкорпориран је крст, а на дну, латинским писмом, додата прва слова краљевог имена – ALF, при чему је дошло до необичног спајања муслиманске и хришћанске иконографије.²¹⁴⁸ У крсташком новчарству се често појављују имитације исламског новца, нпр. имитације златних динара које Саладин кује у периоду после пада Јерусалима 1187. године,²¹⁴⁹ или сребрних дирхама кованих у Дамаску средином XIII века, са вишередним арапским натписом на аверсу и на реверсу, са Мухамедовим именом и годином његовог рођења.²¹⁵⁰ Интервенцијом папе, ова пракса је напуштена; отпочело се са ковањем крсташког хришћанско-арапског сребрног дирхама и полудирхама 1251. године, у Акри. Легенда, која је попуњавала читаву површину плочице аверсне и реверсне стране новца, и даље је била писана на арапском, али је сада написана у духу хришћанске вере. На аверсу дирхама је гласила „Један Бог, једна вера, једно крштење“, са великим крстом у кругу, смештеним у средишту, док је реверс носио натпис „Отац, Син и Свети дух: једно божанство“. Међутим, по одласку папског легата, најкасније 1253. године, крсташи су се вратили

²¹⁴⁵ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 65, бр. 130.

²¹⁴⁶ Исто, 95, Т. II, бр. С6; Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 163, фиг. 1.

²¹⁴⁷ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 95, бр. 211.

²¹⁴⁸ Исто, Т. II, бр. С7.

²¹⁴⁹ Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 109.

²¹⁵⁰ Исто, 120; Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 166.

старој пракси ковања имитација арапског новца, јер дирхам са крстом није могао бити пласиран у муслиманском свету. Профит је, у овом случају, победио догму.²¹⁵¹

Епиграфки типови новца, у исламском новчарству, појављују се 691/2. године, када је, по први пут, реверс дирхама омејадског калифа Абд ал-Азиза (682–720) уместо ватреног олтара зороастризма, који је био уобичајан на новцу сасанидских владара,²¹⁵² понео вишередни натпис, шахаду, објаву исламске вере у којој се наводи да је Мухамед Алахов посланик. Аверс новца носио је представу бисте владара.²¹⁵³ Потпуно избегавање представа на исламском новцу уследило је већ 696–698, када су динар и дирхам понели вишередни натпис и на аверсу и на реверсу. На аверсу је била исписана шахада, окружена рисалом (посланицом) из Курана 9,33, док је на реверсу била исписана реч божја, скраћена варијанта 112. суре Курана. Новац је носио и име ковнице, што је пракса уобичајна већ у новчарству Сасанида.²¹⁵⁴ Био је ово потпун раскид са хеленистичком традицијом на исламском новцу и симболична форма исказивања нове религије. Овакви типови новца срећу се и у новчарству Турака Селџука, где у XII веку вишередни натпис постаје обележје реверсне стране новца,²¹⁵⁵ док се у XIII веку, у Дамаску, кује и златан новац са вишередним натписом на аверсу и реверсу.²¹⁵⁶ Сматра се да су иконографија селџучког новца и монголски новац кован у Анадолији утицали на уобличавање иконографије новца Турака Османлија, чије ковање је отпочело 1326. године, за султана Орхана.²¹⁵⁷ На аверсу првих турских сребрних акчи, у неколико редова била је исписана шахада „Нема Бога до Алаха, Мухамед је божји посланик“, док је реверс носио натпис “Орхан, нека Алах учини његову власт вечном”.²¹⁵⁸ По вишередном натпису на аверсу и реверсу, акчама су наликвале и мангуре, бакарни новац који је такође почео да се кује за владавине султана Орхана Газија.²¹⁵⁹

²¹⁵¹ Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences*, 167; Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders*, 121, CC256.

²¹⁵² Heidemann, *The Evolving Representation of the Early Islamic Empire*, 161–167, фиг. 8–15.

²¹⁵³ Исто, 168–168, фиг. 16.

²¹⁵⁴ Исто, 184–189, фиг. 29–30.

²¹⁵⁵ Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, 32–35.

²¹⁵⁶ Исто, 88, бр. 14711.

²¹⁵⁷ Ramuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, 30, 81; Damali, *History of Ottoman Coins*, 106–129.

²¹⁵⁸ Damali, *History of Ottoman Coins*, 107.

²¹⁵⁹ Исто, 129.

Под утицајем исламског новчарства, у VIII веку, типови новца са вишередним натписом продрли су на византијски новац у време владавине цара Лава III.²¹⁶⁰ Цар кује милиаресион који је на аверсу носио вишередни натпис, са именима владара који прати титула Βασιλεὺς ΛΕΟΝ/SCONST/ANTINЄЄ/СӨЄУЬА/SILIS, док је на реверсу представа крста на постољу, праћена легендом IhSUS (или hISUS) XRISTUS NICA.²¹⁶¹ Аверсна страна са вишередним натписом, после новца Лава III, постаје уобичајен тип реверса сребрног новца све до XI века.²¹⁶² Вишередан натпис на реверсу носе и емисије анонимних фолиса кованих у X и XI веку.²¹⁶³

У време Комнина, вишередни натпис среће се у новчарству цара Алексија I пре новчане реформе,²¹⁶⁴ а по паду царства носиће га емисије бакарног новца солунских царева Теодора Анђела²¹⁶⁵ и његовог сина Јована.²¹⁶⁶ По рестаурацији царства, вишередни натпис појављује се тек спорадично у новчарству Палеолога, на двама врстама политикона те на емисијама бакарног новца царева Андроника II и Михаила IX, кованим око 1300. године.²¹⁶⁷

Од титула које су, у вишередном натпису, исписиване уз царско име на новцу, најчешће су василевс, Βασιλεὺς, која се први пут појављује управо на милиаресиону Лава III,²¹⁶⁸ и титула деспот, Δεσπότης,²¹⁶⁹ док се титула аутократор, Αυτοκράτωρ, иначе ретко коришћена на новцу, среће у вишередном натпису тек у време солунског цара Теодора Анђела,²¹⁷⁰ док у време Палеолога постаје уобичајена. Поред имена и титуле владара, у вишередном натпису се појављују и карактеристичне фразе попут „у Богу“ – ἐκ Θεό, касније εν Θεώ, која је уведена на милиаресиону Лава III, а потом и „у Христу“ –ἐν Χριστώ, која је почела да се употребљава од владавине цара Лава VI.²¹⁷¹ Значајнију новину доноси новац цара Теофила, на којем се појављује натпис DOULOS XRISTU S

²¹⁶⁰ Grierson, *Catalogue* III/1, 5, 62, 106, 227; Grierson, *Byzantine Coins*, 38.

²¹⁶¹ Grierson, *Byzantine Coins*, 38; Grierson, *Catalogue* III/1, 107, 177, 251–253, Т. II–III, бр. 22а.1–23.

²¹⁶² Grierson, *Byzantine Coins*, 38.

²¹⁶³ Исто, 38; Grierson, *Catalogue* III/1, 634–707.

²¹⁶⁴ Hendy, *Catalogue* IV/1, 211–214; Исто, *Catalogue* IV/2, Т. II, бр. 11, 13.2, 19.1, 19.3.

²¹⁶⁵ Hendy, *Catalogue* IV/2, 562–563, Т. XL, бр. 11–12.6.

²¹⁶⁶ Исто, 587, Т. XLII, бр. 13.1–13.2.

²¹⁶⁷ Grierson, *Catalogue* V/1, 89–90; Исто, *Catalogue* V/2, Т. 39, бр. 689–691.

²¹⁶⁸ Grierson, *Catalogue* III/1, 177–178, 231.

²¹⁶⁹ Исто, 178.

²¹⁷⁰ Исто, 179; Hendy, *Catalogue* IV/2, 546, 562, Т. XL, бр. 11–12.6.

²¹⁷¹ Grierson, *Catalogue* III/1, 179, 231.

PISTOS EN AVTO BASILEU ROMAION где се владар назива слугом божјим и у Богу благоверним василевсом Ромеја – δούλος Χριστοῦ καὶ πιστός ἐν αὐτόῳ βασιλεύς τῶν Ρωμαίων.²¹⁷² Овакви натписи показују сличност са исламским дирхамом, где управо религиозне фразе чине текст исписан на новцу.²¹⁷³

У XI столећу, уз име владара почиње да се наводи и презиме, што је први пут забележено у легенди на хистаменону, а потом и у вишередном натпису на милиаресиону цара Константина X Мономаха,²¹⁷⁴ а наставља се до пада царства. Презиме владара је пласирано на новцу да би се направила разлика између царева који су носили исто име, али је такође рефлектовало новоосвојене позиције аристократије која се уздигла на власт.

На царским печатима, као и на новцу, први вишередни натпис понео је реверс печата цара Лава III и Константина V, док је на аверсу била представа крста на постољу.²¹⁷⁵ Овакав тип печата користиће се потом за време самосталне владавине Константина V,²¹⁷⁶ Константина V и Лава IV²¹⁷⁷ Лава IV и Константина VI,²¹⁷⁸ Лава V и Константина²¹⁷⁹ и биће потом у употреби све до владавине цара Михаила III, када је на царским печатима пласирана представа Христа на аверсу, док је реверс остао резервисан за представу владара. У XI и XII веку, на аверсу владарских печата је фаворизирана представа Христа, док је на печатима владарки најчешће приказана Богородица, што ће се задржати до пада царства. Међутим, употреба вишередних натписа није напуштена; по распаду царства носе га нпр. реверси печата солунског цара Јована Комнина Дуке²¹⁸⁰ те Давида Комнина, владара Трапезунта.²¹⁸¹ На печатима Палеолога, вишередни натпис среће се самостално на реверсу²¹⁸² или у комбинацији са представом владара и владарке, исписан у два вишередна низа, распоређена лево и

²¹⁷² Исто, 179.

²¹⁷³ Исто, 179.

²¹⁷⁴ Исто, 180; Grierson, *Catalogue* III/2, 765, 767, 771, T. LXIV, бр. 4–7b.

²¹⁷⁵ Nesbitt, Morrison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 60–61, 31.1–31.2.

²¹⁷⁶ Исто, 61–62, бр. 32.1.

²¹⁷⁷ Исто, 62–63, бр. 33.1–33.2.

²¹⁷⁸ Исто, 63–64, бр. 34.1.

²¹⁷⁹ Исто, 7073, бр. 42.1–42.8.

²¹⁸⁰ Исто, 90, бр. 100.1.

²¹⁸¹ Evans, *Byzantium: Faith and Power*, 33–34, бр. 7F.

²¹⁸² Исто, 32, бр. 6.

десно од представе.²¹⁸³ Овакав тип печата био је заступљен већ у Никејском царству,²¹⁸⁴ а срећемо га и на печату епирског деспота Томе.²¹⁸⁵

Вишередни натпис, исписан на реверсу, био је главно обележје печата цариградских патријарха, док је реверс најчешће носио представу Богородице.²¹⁸⁶

У бугарском новчарству, вишередни натпис на новцу, за разлику од монограма, среће се само на реткој емисији бакарног новца који кује деспот Добротица, највероватније око 1370. године, који на аверсу носи натпис „Деспот“, исписан у три реда, док је на реверсу скраћеница за име Јован Добротица.²¹⁸⁷

На нашим просторима, први вишередни натпис, у средини реверсног поља, понео је печат хумскога кнеза Мирослава. Легенда, распоређена у четири реда, гласи „Печат кнеза хумског Мирослава“, док аверс печата носи представу стојеће фигуре Светога Стефана.²¹⁸⁸ Исто решење аверсне и реверсне стране носи потом печат Стефана Немање, из периода пре ступања на престо жупана, с том разликом што је натпис на Немањином печату исписан на грчком.²¹⁸⁹

На српском новцу, први натпис у пољу реверса понели су динари, а потом и полудинари цара Душана. Вишередни натпис „Стефан у Христу Богу благоверни цар“, пласиран на царском динару, био је формула која се јавља у интитулацији Душанових царских повеља, а која представља директан превод византијске царске титуле. Оваква формула стоји у интитулацији повеље која је пратила Душанов Законик, у којој се каже: „Тако и ја... названи раб Христу Стефан, у Христу Богу благоверни цар свима Србима и Грцима, и Странама бугарским, и целом Западу, Поморју, Фругији и Арбанасима, милошћу и помоћу божјом самодржавни цар...“²¹⁹⁰ Владавина „по милости божјој“, која је, између осталог, сведочила о потпуној самосталности и независности владоца, од владавине Стефана Немање редовно је истицана у интитулацијама повеља Немањића, а епитет „благоверни“ говори о припадности владара хришћанској цркви и православној вери. Емисија динара, која је на свом

²¹⁸³ Исто, 32–34, бр. 7А–7F; Nesbitt, Morriison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 194–200.

²¹⁸⁴ Nesbitt, Morriison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 192–194, бр. 101.1–103.1.

²¹⁸⁵ Evans, *Byzantium: Faith and Power*, 35–36, бр. 9.

²¹⁸⁶ Nesbitt, Morriison, *Catalogue of Byzantine Seals*, 202–219.

²¹⁸⁷ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 141, 228, бр. 12.1.

²¹⁸⁸ Anđelić, *Srednjovjekovni pečati Bosne i Hercegovine*, 55–58, бр. 29.

²¹⁸⁹ Исто, 58.

²¹⁹⁰ Законик, 144.

реверсу понела овакву титулу владара, уследила је након емисије крунидбених динара, издатих поводом царског крунисања. Вишередни натпис на реверсу био је близак византијском новчарству, за разлику од једноредног натписа у пољу новца у кружној легенди на царском полудинару, који је очигледно настао под утицајем западних ковања. По крунисању за цара, на царским печатима, сачуваним на повељама издатим 1346. године, појављује се натпис на реверсу „Стефан благоверни цар“.²¹⁹¹ Обе титуле улазе потом у формулар владарских повеља и печата, па их срећемо код цара Уроша и краља Вукашина. Што се тича краља Марка, није сачувана ниједна његова исправа, али његов новац носи владалачку формулу „У Христа Бога благоверни краљ Марко“, односно „Благоверни краљ Марко“. Иста титула стоји на тексту свитка који Марко држи у левој руци на портрету у Марковој задужбини, Цркви Светога Димитрија код Скопља.²¹⁹²

По паду царства, повеље које издају обласни господари у XIV столећу, у формулару узимају много тога из раније краљевске и царске канцеларије.²¹⁹³ У њима, као и у титулатури на новцу, обласни господари дају одушка својим политичким амбицијама, а у средњовековним документима, владарску идеологију и претензије добро илуструје интитулација и потпис. Они су често истоветни са вишередним натписима који се појављују на новцу.

На основу сачуваних повеља кнеза Лазара, интитулацију или потпис „У Христа Бога благоверни кнез Лазар“ срећемо у више кнежевих докумената, нпр. у Раваничкој повељи (1381),²¹⁹⁴ Лазаревом документу Лаври, који је сачуван у фрагментима,²¹⁹⁵ и повељи о оснивању Богородичиног манастира у Ждрелу (1380).²¹⁹⁶ Повеље кнеза Лазара носе и опширнију интитулацију, која следи примере из краљевских и царских докумената XIII и XIV века, којој се, поред формуле „У Христа Бога благоверни“, додају епитети самодржац или самодржавни, владарско име Стефан те земље којима

²¹⁹¹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 109.

²¹⁹² Ђурић, *Три догађаја у српској држави*, 87–88.

²¹⁹³ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 31; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 138–140.

²¹⁹⁴ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 196; Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 25–26; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 142.

²¹⁹⁵ Новаковић, *Законски споменици*, 495; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 142.

²¹⁹⁶ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 193–195; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 143.

кнез влада,²¹⁹⁷ али се оваква титулатура на Лазаревом новцу не појављује. Натпис „У Христа Бога благоверни кнез Лазар“ носе и два Лазарева печата, са документа за хиландарску болницу из 1380. године и са повеље руском Манастиру Светога Пантелејмона из 1381. године.²¹⁹⁸

„У Христа Бога благоверни Јован деспот Драгаш“ гласи потпис на повељи коју Јован и Константин Драгаш издају манастиру Хиландару 1377. године,²¹⁹⁹ као и потпис на повељи издатој руском Манастиру Светога Пантелејмона из исте године.²²⁰⁰ Константин Драгаш, у својим документима, назива се „У Христа Бога благоверни господин Константин“ – у интитулацији повеље коју је издао манастиру Хиландару 1380,²²⁰¹ као и у хиландарској повељи из 1381²²⁰² – док у вишередном натпису на једној емисији његових динара себе назива царем. Титула цара, избор представа пласираних на новац и интитулације у неким од повеља одају Драгашеве претензије на власт над деловима Српског царства, о чему је већ било речи.

У вишередном натпису на новцу Ђурђа I Балшића појављују се натписи „У Христа Бога благоверни господин Ђурађ“, а онда и „Богом дани велики господин Ђурађу.“²²⁰³ У зетским повељама, формула „У Христа Бога благоверни...“ јавља се тек код Ђурђа II, у повељи издатој Дубровнику из 1386. године.²²⁰⁴ Титула господин, коју срећемо на новцу Ђурђа I Балшића, једна је од титула коју су носили обласни господари. Поред највиших титула, преосталих из периода царстава – титуле краља Вукашина и Марка Мрњавчевића и титуле деспота Јована Драгаша – у натписима на новцу, обласни господари носе старе титуле жупана (Никола Алтомановић, жупан Риг, Андрија Гропа) и кнеза (Лазар). Иако се титула господин на новцу, у овом периоду, појављује само на динару Ђурђа I Балшића, носили су је Вук Бранковић, Константин Драгаш и

²¹⁹⁷ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 24–26; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 142–143.

²¹⁹⁸ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 143; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 110.

²¹⁹⁹ Новаковић, *Законски споменици*, 452; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 146.

²²⁰⁰ Новаковић, *Законски споменици*, 512–515; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 146.

²²⁰¹ Новаковић, *Законски споменици*, 457; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 147.

²²⁰² Новаковић, *Законски споменици*, 543–455; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 147.

²²⁰³ Иванишевић, *Новчарство*, 276, бр. 26.1–26.5.

²²⁰⁴ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 35; Шекуларец, *Дукљанско–зетске повеље*, 173–177.

Александар, господар Канине и Валоне.²²⁰⁵ Достојанство господин појавило се још у периоду немањићког краљевства; носио га је краљ Драгутин после абдикације,²²⁰⁶ а у време обласних господара ова титула је стекла владарска обележја. У јавним исправама обласних господара појављује се формула „господство ми“, уместо до тада коришћених формула „краљевство ми“ и „царство ми“.²²⁰⁷ Та сложеница није била искључиво везана за владарску титулу господин, па се појављује и у исправама Лазара Хребелјановића²²⁰⁸, као и у повељама и на печатима његовог сина Стефана, те Ђурђа и Лазара Бранковића.²²⁰⁹ Једна емисија кнежевих динара у легенди носи титулу **ГОСПОДНИИ КНЕЗИ ЛАЗАРИ**,²²¹⁰ а оваква пракса биће присутна и на новцу деспотовине.

Иако је носио титулу господина, она се не среће на новцу Вука Бранковића. Носи је само натпис **ГОСПОДИНЬ ВЛК** на печату повеље издате манастиру Хиландару, поводом даривања неких села између 1389. и 1398. године.²²¹¹ На његовој првој емисији динара, појављује се вишередни натпис „У Христа Бога благоверни кнез Лазар“,²²¹² из периода када је признавао кнеза за државног господара, а одмах потом је уследила емисија динара са натписом „У Христа Бога благоверни Вук“, која, изостављањем Лазаревог имена, говори о Вуковој самосталности. Међутим, сви остали натписи на његовим динарима носе само име, **ВЛЪКЪ**, најчешће исписано у два реда, и вишередни натпис „Вуков динар“. И на једном од његових печата, који је сачуван са повеље његове удовице Маре и синова, издате Дубровнику 1405. године, целу површину типара печата попуњава натпис **ВЛЪКЪ**.²²¹³ У својим повељама, по распаду

²²⁰⁵ Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, 105, 107, 109.

²²⁰⁶ Исто, 106; Новаковић, *Законски споменици*, 136; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 118–128.

²²⁰⁷ Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 145; Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, 110–113.

²²⁰⁸ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 24–26; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 142–145; Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, 111.

²²⁰⁹ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 110–111; Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, 111; Веселиновић, *Држава српских деспота*, 43–47, 66–67, Т. I–III, 87, Т. IV.

²²¹⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 274, бр. 24.19.

²²¹¹ Новаковић, *Законски споменици*, 451; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 149; Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, 107.

²²¹² Иванишевић, *Новчарство*, 278, бр. 31.1.

²²¹³ Čremošnik, *Studije*, 136.

царства, Вук Бранковић се јавља скромно, са интитулацијама „Раб Христов Вук“ или „По милости божјој Вук Бранковић“.²²¹⁴ Међутим, у повељама које издаје после Косова, интитулација се мења; у повељи којом је потврдио Хиландару ранији поклон из 1365. године, у потпису стоји „У Христа Бога благоверни господин Стефан Вук“,²²¹⁵ што говори о Вуковим претензијама и политичким амбицијама у посткосовској Србији.

Интересантно је да се једино у области Македоније, у вишередним натписима на српским динарима, на новцу Јована Драгаша и Андрије Гропе, појављује презиме уз име издавача новца, што је била одлика византијског новчарства овог периода. На осталим ковањима је исписано само име владара, уз титулу или без ње. Само име издавача новца на реверсу својствено је динарима који се кују у области Вука Бранковића. У легенди, која прати представу, презиме ће понети новац који кују Балша II Балшић,²²¹⁶ Ђурађ II Страцимировић²²¹⁷ и Балша III²²¹⁸ те Ђурађ Бранковић.²²¹⁹

Карактеристично за период владавине обласних господара јесте исписивање имена града у дворедном натпису у пољу реверса новца, „Скопље“ и „Призрен“, и то у области Вука Бранковића. Ако изузмемо новац приморских градова, где је име града у легенди било неизоставно, у унутрашњости Србије је име града у легенди први понео редак динар цара Уроша искован у Звечану,²²²⁰ а потом га носе емисије динара кнеза Лазара, исковане у Новом Брду.²²²¹ У периоду деспотовине, у реверсном пољу новца, појављују се једноредни натписи са именима градова-ковница – „Смедерево“, „Рудник“, „Ново Брдо“ и „Рудишта“. Једна од одлика турских акчи било је име ковнице исписано на реверсу, поред уобичајне фразе молитве за владара, па је у овом случају утицај турског новца неспоран.

На новцу из периода деспотовине, титулатура владара је била исписана у форми вишередног натписа који је доминирао у претходном периоду – „У Христа Бога господин деспот Стефан“ или „У Христа Бога деспот Стефан“, али и као титула

²²¹⁴ Новаковић, *Законски споменици*, 451–455; Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 41; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 149; Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, 107.

²²¹⁵ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 41.

²²¹⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 276, бр. 27.1.

²²¹⁷ Исто, 277, бр. 28.1–28.2.

²²¹⁸ Исто, 277, бр. 29.1–29.2.

²²¹⁹ Исто, 294, бр. 45.1.

²²²⁰ Исто, 258, бр. 9.11.

²²²¹ Исто, 273, бр. 24.12–24.15.

„господин деспот Стефан“, „деспот Стефан“ или само „Деспот“, исписана у троредном, дворедном или једноредном натпису. Поред тога, у пољу реверса појављују се и скраћенице П/Т, РПД, ПТБ, Д-П Т, К ТДН П. Што се тиче натписа на новцу деспота Ђурђа, они су, као и код деспота Стефана, сасвим кратки, уз навођење титуле и имена или само имена владара.

Већ у новчарству деспота Стефана, код појединих вишередних натписа на једној емисији динара и трима емисијама обола, кованих у Новом Брду, појављују се хоризонталне линије – једна или чак три извучене једна испод друге – које деле плочицу новца на два или три једнака поља. Натпис „Деспот“ исписан је у два реда, изнад и испод линије, или као једноредан, у центру средишњег поља. Хоризонталне линије, које поље аверса и реверса новца деле на два дела, биле су карактеристика турских акчи. Већ на акчама и мангурама султана Мурата I, равна хоризонтална линија дели поље аверса и реверса на два једнака дела у којима је распоређен натпис,²²²² на исти начин како је подељено поље једне емисије деспотових динара²²²³ и једне емисије обола.²²²⁴ На наредним емисијама акчи султана Мурата I, аверсно и реверсно поље новца на два једнака дела било је подељено двома хоризонталним линијама, извученим једна испод друге, а потом се појављују и акче са три линије на реверсу²²²⁵ што је карактеристика једне емисије деспотових обола са шлемом са челенком на реверсу.²²²⁶ И на акчама султана Мурата II, на аверсу и реверсу јасна су два реда натписа; натпис деле две лучне линије на аверсу и две или три паралелне линије на реверсу новца. На аверсу, у дворедном натпису, исписано је име султана и његовог оца, са титулом „Мурад бин Мехмед кан“ и година ковања, исказана комбинацијом бројева и слова, док реверс носи фразу „Куллида мулкух“, у преводу „Овековечила му се владавина“, исписано изнад линије. Испод линије је име ковнице.²²²⁷ Исто иконографско решење носи и новац султана Мехмеда II.²²²⁸

У новчарству деспота Ђурђа искован је јединствен динар чију површину аверсног и реверсног поља деле линије, у овом случају три хоризонталне, између којих је

²²²² Damali, *History of Ottoman Coins*, 141, бр. 3-G1a–3-G1b, 144, бр. 3-M2.

²²²³ Иванишевић, *Новчарство*, 291, бр. 42.45.

²²²⁴ Исто, 293, бр. 42.64.

²²²⁵ Damali, *History of Ottoman Coins*, 143, бр. 3-G3a–3-G3b.

²²²⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 293, бр. 42.63.

²²²⁷ Damali, *History of Ottoman Coins*, 239.

²²²⁸ Исто, 277–288.

распоређен троредни натпис. Натпис на аверсу гласи **ГНЪ ДЕСПОТЬ Г ВЮКСѢНГСЪ**, а на реверсу ()/ΖΥ **МЕКАН СРѢБРИННИКЪ**. Док је у периоду Српскога царства, када се вишередни натпис појавио у Душановом новчарству, пресудан био утицај византијског новчарства, у периоду деспотовине је значајан утицај турског новца и његове иконографије. Турски новац, прво акче а потом и мангуре, још од времена султана Бајазита I кола заједно са српским динарима, а од владавине султана Мурата II има значајног удела у монетарној маси деспотовине и користи се у свакодневним трансакцијама, посебно у градовима. Зато у новчарству деспота Ђурђа преовлађују динари и оболе, са вишередним натписом или монограмом на аверсу и представом лава на реверсу, који по својој иконографији одговарају акчама и мангурама султана Мурата II и Мехмеда II. Значајан оптицај турског новца условио је да се иконографија динара, а пре свега оболе, уобличава и прилагођава иконографији валуте која је препозната као добра валута на домаћем тржишту.

**Историјска и привредна позадина развоја
монетарне слике средњовековне Србије**

УДЕО ПОЛИТИЧКИХ ПРИЛИКА У РАЗВОЈУ НОВЧАРСТВА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ И ФОРМИРАЊУ ИКОНОГРАФИЈЕ НОВЦА

Први владар српске средњовековне државе који је ковао свој новац био је краљ Стефан Радослав Немањић. Радослав је ступио на престо у 1227. години, и на њему се задржао до 1233/34. године, када га је збацио, а потом и протерао из Србије његов млађи брат, Владислав. Један од разлога за Радослављев губитак власти била је његова крајње византофилска оријентација, која је у Србији изазвала велико незадовољство.²²²⁹ Син византијске принцезе Евдокије, кћерке византијског цара Алексија III Анђела, а потом и зет епирског деспота Теодора I Анђела, Радослав је инсистирао на свом грчком пореклу и припадништву царској династији Анђела-Дука. Текст угравиран на вереничком прстену направљеном за принцезу Ану,²²³⁰ легенде његових монета,²²³¹ чак и повеља Дубровчанима коју издаје фебруара 1234. године,²²³² сведоче о њему као „изданку лозе Дука“. У том светлу треба посматрати и новац краља Радослава који се типолошко и стилски везује за ковања Солунске државе.²²³³ По својој вредности, тежини, грчким натписима и иконографском решењу, новац краља Радослава поклапао се са ковањима Солунске државе. Новчани систем био је постављен на биметализму; кован је новац од двеју врста метала, сребра и бакра, две номинале – *сребрни* и *бакарни трахеј*. Силаском са престола краља Радослава престаје ковање ове врсте српског новца.²²³⁴

Снажно присуство византијског духа у Србији краља Радослава, чак изразито у појединим доменима, био је његов покушај да се политички и идеолошки ослони на

²²²⁹ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 85–86; Динић, *Из српске историје средњег века*, 61.

²²³⁰ Баришић, *Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке*, 257–258.

²²³¹ Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава*, 40–43; Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 108–112; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 91–92; Исти, *Новчарство*, 87–88.

²²³² Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, 11.

²²³³ Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава*, 47; Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 106–107; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 91–92; Исти, *Новчарство*, 71, 83, 84–85, 87–88.

²²³⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 84–85.

тада моћног владара какав је био Теодор I Анђео, и да се на тај начин уклопи у нову реалност византијског света после пада царства 1204. године.²²³⁵ Међутим, веома брзо, оваква политика је доживела рораз. Пропаст Теодора I у бици код Клокотнице 1230. године, значио је за Радослава губитак најважније подршке и свргавање са власти. Преузимањем власти од стране краља Владислава I, долази до промене у политичкој оријентацији у земљи, а поновно чвршће повезивање са византијским светом сретемо у време владавине краља Милутина.

После владавине краља Радослава, долази до прекида ковања српског средњовековног новца. Његови наследници, краљеви Владислав I Немањић и млађи брат Урош I, нису ковали свој новац.²²³⁶ До обнове ковања српског новца долази у време владавине краља Стефана Драгутина, који је по доласку на власт 1276. године започео ковање српских динара.²²³⁷ Динар, основна српска новчана јединица, био је крупан сребрни новац чији назив потиче од латинске речи *denarius*, којом су Римљани називали сребрни новац.²²³⁸ Први помен српског новца наведен је у Дубровачком царинском статуту 1277. године, којим се одређују таксе на извоз робе, где се наводи да се поред млетачких матапана – „denariis grossis de Veneciis et de Brescoua“ – и брсковски динари ослобађају плаћања царине.²²³⁹ Називом *динар* српски новац је први пут обележен у XIV веку, када се, на два емисијама новца Вука Бранковића, на реверсу појављује вишередни натпис **СН ДННІР ВЛЪКОВЪ**, односно + **ВЛКОВЪ ДННІРЪ ІІ**.²²⁴⁰

За разлику од новца краља Радослава, узор за обновљену српску монету овога пута пронађен је на Западу. По тежини, финоћи сребра и потпуно преузетом иконографском решењу, новац краља Драгутина одговарао је млетачком грошу. Једино је натпис на њему сведочио да се ради о српском новцу.²²⁴¹ Велика сличност са матапаном омогућавала је српском динару да се инфилтрира на тржиште којим је доминирала

²²³⁵ Максимовић, *Сучељавање и прожимање двају светова*, 15.

²²³⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 71–72.

²²³⁷ Исто, 90–92; Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 37.

²²³⁸ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 14.

²²³⁹ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 37; Иванишевић, *Новчарство*, 62.

²²⁴⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 278, бр. 31.3, 280, бр. 31.14.

²²⁴¹ Исто, 72; Недељковић, *Млетачка интервенција*, 289–291; Ћук, *Србија и Венеција*, 25–26.

Млетачка република, што је осигуравала његов трговински пласман у готово целом Средоземљу.²²⁴²

Основ за обнову ковања српског средњовековног новца чинио је нагли привредни развој земље који је почивао на развоју рударства, започетом доласком Саса у Брсково, за време краља Уроша I, што је изазвало и јачање трговине, пре свега са западним земљама. О јачању српске економске моћи сведочи и појачано интересовање Дубровчана за ове крајеве. Већ 1268. године, да би обезбедили повлашћен положај у привреди Србије, обавезују се на плаћање „српског“, односно „светодмитарског“ дохотка у износу од 2.000 перпера, у млетачким или дубровачким грошевима.²²⁴³ Све до пада српске средњовековне државе, Дубровчани ће задржати примат у трговини, пре свега као посредници приликом извоза сребра у Венецију. Политичко и привредно посустајање Византије одразило се и на њен новчани систем, што је у монетарним токовима у региону довело до новог односа снага. Доминација коју је Млетачка република, као трговачка сила, у ово време имала на простору Средоземља, резултирала је наметањем венецијанског гроша као доминантне валуте у региону и потискивањем византијске номизме. Као резултат ових промена, у многим земљама овог простора, па и у Србији, уместо ранијих имитација византијског новца, кује се новац по узору на матапан. Као успешна имитација матапана, по свим особинама које је имао, српски новац овога раздобља, који се у изворима помиње као „denarius grossus de Brescoa“, био је радо приман у међународном трговачком промету и у самој Венецији.²²⁴⁴

После пет година валадавине, краљ Драгутин је пао са коња и сломио ногу, што је веома брзо прерасло у крупан политички догађај. Привремено непокретан после пада, а тиме и неспособан да врши прву међу функцијама владања – да предводи војску, Драгутин је, у 1282. години, сазвао државни сабор у Дежеви на којем је своје млађем брату Стефану Урошу II Милутину предао власт. Том приликом, склопљена је погодба међу браћом о редоследу наслеђивања престола, а извршена је и подела државе. У Драгутиновим рукама остала је посебна област која је обухватала северне крајеве

²²⁴² Ћук, *Србија и Венеција*, 23–35; Иванишевић, *Новчарство*, 35, 36–41; Stahl, *Zecca*, 37, 140–141.

²²⁴³ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 93.

²²⁴⁴ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 42–47; Metcalf, *Coinage in the Balkans*, 194, 207–210, 218, 232–235; Недељковић, *Млетачка интервенција*, 293 и даље; Ћук, *Србија и Венеција*, 24–25, 30; Иванишевић, *Новчарство*, 73–77.

тадашње српске државе, крајеве око Рудника и Ариља, а 1284. године добија на управу и Мачванску бановину са Београдом те северну Босну, поседе своје таште, угарске краљице Јелисавете. Припајањем Браничева и Кучева, после заједничке победе краљева Драгутина и Милутина над куманским великашима Дрманом и Куделином, између 1286. и 1290. године, заокружена је територијална целина државе краља Драгутина.²²⁴⁵ Његова област временом је све више попримала особине државе у савременом значењу ове речи,²²⁴⁶ а престала је да постоји краљевом смрћу, у 1316. години, када су крајеви, који су раније припадали Србији, ушли у оквире државе краља Милутина, који је по споразуму из Дежеве господарио Рашком. Посебан, такође независан део државе, са посебним управним апаратом, чинила је област краљице Јелене, мајке краљева Драгутина и Милутина, која је господарила Зетом, Требињем и крајевима око Плава и Горњег Ибра, а које јој је Драгутин уступио по доласку на власт.²²⁴⁷ Крајем XIII века, у оквирима тадашње српске државе постојале су три „државе“ и, како се говорило, две краљевине – Рашка и Србија,²²⁴⁸ у којима је сваки краљ водио самосталну унутарњу и спољну политику, држао своју војску, располагао својим приходима од царина и закупа и самостално ковао новац.²²⁴⁹ У својој спољној политици, Драгутин се све јаче окретао Западу, а централна зона његовог интересовања била је Угарска, што се одражава и на иконографију његовог новца. На другој страни, краљ Милутин је доласком на власт започео освајање територија у Македонији, које ће трајати више година и резултирати мировно-брачним уговором 1299. године. Тада је склопљен брак између краља Милутина и Симониде, кћерке византијског цара Андроника II Палеолога, а Милутин је, под видом мираза, задржао освојене византијске територије. Уследио је период посебних односа између Византије и Србије, који ће имати далекосежне последице за српску културу и друштво,

²²⁴⁵ Динић, *Област краља Драгутина*, 61–82; Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 50–56; Исти, *Из српске историје средњег века*, 85–89; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 106–108; Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 152–159.

²²⁴⁶ Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 159, посебно напомена 17.

²²⁴⁷ Исто, 156–158.

²²⁴⁸ Динић, *Стефан Драгутин „rex Sarviae“*, 436–437; Динић, *Из српске историје средњег века*, 169–171.

²²⁴⁹ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 57, 74–75; Иванишевић, *Новчарство*, 90–102; Димитријевић, *Новац српских средњовековних владара*, 11–87.

такозвана византизација Србије.²²⁵⁰ Милутиново успостављање тешњих веза са Византијом одразило се на однос међу браћом и поново отворило питање наследника Србије. Већ приликом склапања његовог брака са Симонидом, због условљавања Цариграда да потомци принцезе из царске куће имају првенство око наслеђивања престола, Драгутин је био спреман да нападне брата. У отворени рат против њега кренуо је 1301. године, бранећи интересе свога сина, који је по Дежевском споразуму био одређен за наследника престола и тако започео сукоб који ће, са краћим прекидима, трајати читаву деценију.²²⁵¹

Поједини догађаји из унутарње и спољне политику Србије крајем XIII и почетком XIV века, за време владавине краљева Драгутина и Милутина, оставили су трага на новцу тог периода и његовој иконографији. Након Дежевског сабора и Драгутинове абдикације, после које је наступила подела земље, обојица владара у својим „државама“, на основу регалних права, кују новац, у паралелним емисијама, све до сукоба 1301. године. Ковање, које обележава ово раздобље, по свом иконографском решењу аверса и реверса и даље је, као у време самосталног ковања краља Драгутина, копија млетачког матапана, динар са заставом, који се сада кује у различитим ковницама. То потврђују млетачки и дубровачки извори, у којима се већ око 1292. године помињу „denarius grossos de Brescoa et de Rassa“, односно, „monete Raxe, de Brescoa seu alique parte Sclauonie“,²²⁵² динари који су ковани у Брскову, на простору краља Милутина, и они који се кују за краља Драгутина, у новој ковници у Руднику,²²⁵³ који поред Брскова у ово време постаје снажан рударски центар. Емисије новца краљева Драгутина и Милутина једино су се разликовале по тежини и финоћи сребра, што је довело до разлике у њиховој обрачунској вредности у односу на матапан, при чему је новац краља Милутина имао већу вредност.²²⁵⁴ Осим промене курса и девалвације динара, тежинско одступање српског новца у односу на матапан доводило

²²⁵⁰ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 139; Динић, *Из српске историје средњег века*, 86–87; Максимовић, *Сучељавање и прожимање двају светова*, 16, нап. 29.

²²⁵¹ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 114; Динић, *Из српске историје средњег века*, 89.

²²⁵² Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 48, 53–55; Ђук, *Србија и Венеција*, 29–32; Иванишевић, *Новчарство*, 96; Димитријевић, *Новац српских средњовековних владара*, 2.

²²⁵³ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 55; Иванишевић, *Новчарство*, 72–73; Динић, *Из српске историје средњег века*, 559.

²²⁵⁴ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 56–57; Динић, *Српски новац у Срему*, 459; Иванишевић, *Новчарство*, 41–42, 94; Димитријевић, *Новац српских средњовековних владара*, 28.

је повремено и до потпуне забране његовог оптицаја у Венецији и свим градовима који су се налазили под њеном влашћу, осим у Дубровнику, где је само кратко време био забрањен.²²⁵⁵ Овим мерама, Млетачка република је настојала да заштити своју валуту и њен стандард.

Након рата који је између краља Милутина и краља Драгутина трајао десет година, од 1301 до 1311. године, краљ Драгутин напушта ковање новца по узору на млетачки матапан, а на његовим динарима појављују се нови типови владарских представа, представа владара са мачем, која ће обележити српско новчарство и представа владара који стоји.

После смрти краља Драгутина, године 1316, у областима у којима је владао наследио га је син Владислав II. О владавини краља Владислава II сведоче и емисије његовог новца кованог у ковници у Руднику, које највећим делом, по својим метролошким и стилским особинама, представљају наставак ковања његовог оца, краља Драгутина.²²⁵⁶ Владавина краља Владислава није дуго трајала. Убрзо по доласку на власт долази у сукоб са краљем Милутином који тежи да својој држави припоји његове територије, а 1323. године у рату је са Стефаном Дечанским који му је преотео Рудник. Спор око Рудника био је његов последњи помен у изворима, после чега му се губи сваки траг.²²⁵⁷

После смрти Милутинове, Стефан Урош III Дечански крунисан је за краља Србије. Стефанов долазак на престо био је неочекиван преокрет у животу Милутиновог сина, који је због покушаја узурпације очеве власти био ослепљен и протеран у Цариград, а потом, уз интервенцију цркве, након седам година враћен у Србију.²²⁵⁸ На почетку своје владавине, Стефан Дечански је следио политику свога оца и окренуо се Византији. Убрзо после крунисања, после смрти прве жене Теодоре, оженио се Маријом Палеологином, блиском царевом рођаком, а потом се и умешао у грађански рат између Андроника II и његовог унука, Андроника, помажући старога цара. То га је довело у отворени сукоб са Андроником III, који је, заузевши власт у Цариграду, склопио савез са бугарским царем Михаилом Шишманом против Србије. Битка се

²²⁵⁵ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 40–41; Ћук, *Србија и Венеција*, 29–34; Иванишевић, *Новчарство*, 37–41, 74–75; Stahl, *Zessa*, 140–141.

²²⁵⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 102–103; Димитријевић, *Новац српских средњовековних владара*, 29–38.

²²⁵⁷ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 118, 143.

²²⁵⁸ Исто, 142–143; Динић, *Из српске историје средњег века*, 90.

одиграла код Велбужда, 1330. године, и окончана је победом војске Стефана Дечанског, при чему је бугарски цар био убијен.²²⁵⁹

Битка код Велбужда имала је свој одјек и у Србији и веома брзо резултирала још једном насилном сменом на српском престолу. Моћна властела била су жељна даљих освајања и ширења државе према југу, где су у време краља Милутина била учињена прва озбиљна освајања византијске територије. Стално привредно напредовање Србије и отварање нових рудника, између осталог, омогућавало је и поседовање добро организоване војске у којој је, још од времена Милутиновог, било све више плаћених најамника,²²⁶⁰ што је све чинило добру основу за даљу експанзију у областима Македоније. Свог предводника, у овом подухвату, моћни феудалци пронашли су у Стефану Душану, и након побуне и устанка, краљ Стефан Дечански је заточен после чега је окончао живот, а његов син је 8. септембра 1331. године крунисан за краља.²²⁶¹

Освајањем Рудника 1323–1324. године, краљ Стефан Дечански објединио је све српске земље, али је новчани систем и даље наставио да се развија у два одвојена тока. Извори из овог периода подвлаче разлику између динара са југа и са севера земље, па се тако у њима говори о динарима *de cruce* или *de Rudinico*.²²⁶² Поновно обједињавање новчаног система биће спроведено за време владавине краља Душана.

Доласком на власт Стефана Душана Немањића, наступило је ново поглавље српске средњовековне државе из којег ће она изаћи потпуно промењена. Већ у јесен 1331. године, краљ Душан је кренуо у ратни поход према Византији, настављајући тако политику из Милутиновог времена, овога пута запоседајући Македонију у много већем обиму. Ратови за освајање византијских територија потрајаће више од једне деценије, да би коначно, заузимањем Сера, у септембру 1345. године, достигли свој врхунац.²²⁶³ Заједно са другим крајевима југоисточне Македоније, тада је под српску власт дошла и Света Гора. По заузимању Сера, краљ Душан је сазвао државни сабор и прогласио се царем Срба и Грка. После освајања Сера, у државној ковници искован је динар са натписом *Rex Rasiae – Imperator Romaniae* односно *Rex Rasianorum – Imperator*

²²⁵⁹ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 144–146; Максимовић, *Сучељавање и прожимање двају светова*, 17; Динић, *Из српске историје средњег века*, 91.

²²⁶⁰ Динић, *Из српске историје средњег века*, 431–441.

²²⁶¹ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 147; Динић, *Из српске историје средњег века*, 91; Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 45.

²²⁶² Иванишевић, *Новчарство*, 103–105, 119–120.

²²⁶³ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 161; Динић, *Из српске историје средњег века*, 94, 144.

Romaniorum, који је био показатељ тренутног стања ствари.²²⁶⁴ Свечаност царског крунисања обављена је у Скопљу, на Ускрс, 16. априла 1346. године, а пре крунисања, српски црквени поглавар, архиепископ Јоаникије, проглашен је за патријарха, чиме је, по византијском обичају, имао право да крунише царског кандидата.²²⁶⁵ Тим чином, српска црква је уздигнута на степен патријаршије. После крунисања цара Душана, уследила је нова царска емисија динара са представом божанске инвеституре владара, такозвани крунидбени динари.²²⁶⁶ Душанова царска титула била је врхунац успеха српске државе и резултат вишедеценијске политике коју је Србија водила према Византији. У српским хрисовуљама, насталим после 1346. године, Душан се потписивао као „цар Срба и Грка“, али у грчким хрисовуљама, у његовом потпису стоји: „Стефан и Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије“. Термин Романија, као територијални назив, овде је дошао уместо термина Ромеја, како изворно стоји у потпису византијских царева. Византија, која је тада била у јеку грађанског рата, прихватила је затечено стање; цар Јован V Палеолог, у повељи манастиру Хиландару, из 1351. године, признао је Душану царску титулу ограничавајући је на простор Србије.²²⁶⁷

После крунисања у Скопљу, цар Душан је почео да издаје хрисовуље и царске простагме на грчком језику, угледне велможе и чланови царске породице понели су највише византијске титуле деспота, севастократора и кесара, а 1349. године, у духу деловања великих византијских царева, издао је и *Законик*.²²⁶⁸ Византијска царска иконографија, присутна већ одраније у српском друштву и уметности, у време Душаново, увођењем великог броја нових представа, одразила се и на иконографију српског новца. Поред динара који су представљали главну номиналу, у овом раздобљу је започето и ковање нове номинале, *полудинара*, кованих у малим емисијама, који нису имали битног утицаја на циркулацију новца, јер су динари остали примарно средство плаћања.²²⁶⁹ Покушај стварања мањих новчаних јединица бележимо и пре

²²⁶⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 245, бр. 6.8.1–6.8.2; Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 151.

²²⁶⁵ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 152–154; Динић, *Из српске историје средњег века*, 193–194.

²²⁶⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 246, бр. 6.9.1–6.9.2; Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 160–161.

²²⁶⁷ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 160–161.

²²⁶⁸ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 165–166; Динић, *Из српске историје средњег века*, 95–96; Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 160–163, 227–244; Максимовић, *Сучељавање и прожимање двају светова*, 17–18.

²²⁶⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 28, 113, 251, бр. 6.26–6.28.

владавине цара Душана, у време краљева Милутина и Владислава.²²⁷⁰ Ради се о изузетно ретким емисијама, од којих је сачувано свега неколико примерака који се само на основу тежине новца разликују од динара кованих у истим раздобљима.

У време Душанове владавине, појављују се и прва феудална ковања. У периоду између 1340. и 1350. године, на северу српске државе, Бранко Растислалић је ковао свој новац са натписом Слуга Бранко, по којем се његов новац једино разликовао од истог типа новца цара Душана.²²⁷¹ Растислалићи су били српска властеоска породица чији чланови су имали веома важне функције на двору цара Душана, а 1361. године помињу се као господари Браничева и Кучева, где самостално издају царине.²²⁷²

Смрћу цара Душана, крајем 1355. године, уследила је нова епоха у историји српске средњовековне државе. Цар Стефан Урош није био личност са довољно одлучности и амбиције да настави пут свога оца. Велико Душаново царство је веома брзо испољило све своје слабости и почело да се распада. Распад српске државе започео је на југу, где су велике територије византијског царства, освојене за мање од десет година, отприлике у истом року биле изгубљене, одвојене од централне власти и расцепкане у мање самосталне феудалне области, које аутохтоно настављају свој политички живот. Одвајање Епира и Тесалије, у 1356. години, као и издвајање Браничева и Кучева на северу, у 1359. години, када Растислалићи признају сизеренство угарског краља, било је прво смањење целине царства на самом почетку Урошеве владавине.²²⁷³ Међутим, и у другим деловима државе доћи ће, веома брзо, до формирања појединих територија са посебном физиономијом и већим степеном самосталности, које ће своје праве контуре и основни смисао добити у време обласних господара и коначног распада царства. Јачање и издвајање властелина новог кова огледало се у потчињавању слабије властеле и успостављању врховних права на њиховој територији, а затим и самосталним иступањем према централној власти. Тако се из окриља Урошеве државе постепено осамосталила Серска област, где царица Јелена, преузимајући прерогативе централне власти, већ 1360. године самостално издаје повеље, иступајући као независни владар

²²⁷⁰ Исто, 28, 102, 103, 242, бр. 3.10, 4.4.

²²⁷¹ Исто, 135–136, 255, бр. 8.1.

²²⁷² Динић, *Растислалићи*, 139–144; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 28, 76, 77.

²²⁷³ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 209–214; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 11–36; Динић, *Из српске историје средњег века*, 107–109; Максимовић, *Сучељавање и прожимање двају светова*, 19.

Серске државе,²²⁷⁴ и кује свој новац.²²⁷⁵ Ова област, за време Јеленине краткотрајне самосталне владавине, доживела је и признање Цариграда.

Личност која је из корена променила прилике на тадашњој политичкој сцени био је Вукашин Мрњавчевић. Заједно са својим братом Угљешом, преузеће водећу улогу у Српској држави, све до заједничке погибије у бици на Марици, 1371. године. Циљ Мрњавчевића није био само учествовање у власти, издизањем Вукашина за краља и савладара, већ и стварање нове владарске породице у српској држави, обезбеђивањем српског престола Вукашиновом сину Марку.²²⁷⁶

Мрњавчевићи су, као и други крупни феудалци овог периода, свој пут започели као властела цара Душана. Јован Угљеша, са титулом великог војводе, господарио је Конавлима и Требињем, док је Вукашин, са титулом жупана а потом и титулом деспота, коју је добио од цара Уроша 1364. године, руководио пространом облашћу која је обухватала Призрен, Приштину, Ново Брдо, Скопље, Прилеп и Охрид. Уживали су подршку и царице Јелене, која је подржала Вукашиново уздизање за краља и савладара цару Урошу 1365. године, при чему је Угљеша добио деспотску титулу и преузео власт у Серу.²²⁷⁷ О томе сведочи и заједнички новац царице и краља Вукашина, кован у Урошевој ковници, са грчким натписом и представом владара на коњу на аверсу, док је на реверсу шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и главом окренутом удесно.²²⁷⁸ О савладарству цара Уроша и Вукашина Мрњавчевића сведоче њихови заједнички портрети на северном зиду припрате Цркве Светога Николе у Псачи, где су скоро истоветно обучени: носе црни сакос, лорос, манијак, перибрахион, на глави им је круна са перпендулијама, у десној руци држе крст, а у левој акакију. Као владар, Урош је представљен са десне, а Вукашин с леве стране.²²⁷⁹ Цар и краљ 1366. године шаљу заједничко посланство у Дубровник због светодмитарског дохотка, а Вукашин, у хрисовуљи коју издаје руском манастиру на Светој Гори у јануару те исте

²²⁷⁴ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 66–68; Шуица, *Немирно доба*, 16; Динић, *Из српске историје средњег века*, 107–108.

²²⁷⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 141, 263, бр. 10.1–10.3.

²²⁷⁶ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 114.

²²⁷⁷ Исто, 109–114; Шуица, *Немирно доба*, 19–20; Динић, *Из српске историје средњег века*, 111–112.

²²⁷⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 263, бр. 10.1.

²²⁷⁹ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 112; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 173; Радојчић, *Портрети*, 60–61, сл. 51.

године, себе назива краљем Срба и Грка.²²⁸⁰ Из овог периода потиче и заједнички новац цара Уроша и краља Вукашина на чијем је аверсу, испод натписа краљ, приказан Вукашин који јаше на коњу, док је на реверсу дат шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и главом окренутом удесно, уз натпис VROSIV-S INPERATOR.²²⁸¹

Серском облашћу, која је чинила велику територију у чији састав су улазили острво Халкидик и Света Гора, после повлачења царице Јелене, Угљеша Мрњавчевић управљао је потпуно самостално, а ту своју самосталност и независност подвукао је 1369. године, додајући својој деспотској титули наслов автократор и самодржац, титулу коју су користили српски краљеви и коју ће, после њега, понети кнез Лазар.²²⁸² Израз самосталности деспота Јована Угљеше био је и његов новац. Познати су динари из трију његових емисија, од којих је главна обележена новим иконографским решењем у српском новчарству, представом двоглавог орла на реверсу, симболом деспотског достојанства.²²⁸³ У јесен 1371. године, браћа Мрњавчевићи су самостално кренули у напад на Османлије, који се завршио њиховом погибијом, што је резултирало и окончањем независног постојања њихових држава. Пре битке на Марици, Вукашинов син Марко одређен је за наследника краља Вукашина и престолонаследника српске државе, а њихови портрети сачувани су у Цркви Светога Димитрија у Марковом манастиру код Скопља, на којима су, на црвеној позадини, резервисаној за приказивање владара, Вукашин и његов син приказани са знацима краљевског достојанства.²²⁸⁴ У децембру 1371. године умро је и цар Урош, чиме је и формално држава Немањића престала да постоји.

После смрти цара Уроша, крупна српска властела искористила је погодан тренутак за увећање својих поседа и јачање своје политичке, војне и економске моћи. У Рашкој, на површину избијају два обласна господара, млади жупан Никола Алтомановић и кнез Лазар.

Област Николе Алтомановића, коју је наследио после смрти кнеза Војислава Војиновића, простирала се на западу српске државе, између Дрине и Рудника на северу

²²⁸⁰ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 107, 118; Шуица, *Немирно доба*, 20; Динић, *Из српске историје средњег века*, 111.

²²⁸¹ Иванишевић, *Новчарство*, 264, бр. 12.1.

²²⁸² Михаљчић, *Крај Српског царства*, 117, 128; Шуица, *Немирно доба*, 20.

²²⁸³ Иванишевић, *Новчарство*, 142, 264, бр. 11.5.

²²⁸⁴ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 109–110, 195–196, 200; Ћурић, *Три догађаја у српској држави*, 87–100.

и дуж јадранске обале, од Дубровника до Боке Которске на југу. Алтомановић, у односу на остале обласне господаре, управљао је највећом територијом, а Дубровчани су му исплаћивали владарске трибуте, кумерк солски и светодмитарски доходак.²²⁸⁵ Међутим, већ 1373. године, млади жупан бива избачен из политичке игре у неуспешном покушају да заузме Стон и Пељешац; кнез Лазар га је заробио и ослепио, а његова територија брзо је расцепкана и подељена. О некадашњој моћи великог жупана Николе Алтомановића остао је да сведочи његов новац, кован у Руднику, са натписом „У Христа Бога благоверни жупан Никола“.²²⁸⁶

После пада жупана Николе Алтомановића, Лазар Хребелановић постао је најмоћнији обласни господар на територији бившег царства. Територија његове државе обухватала је цело Поморавље, врло значајне рударске центре Ново Брдо и Рудник, а 1379. године, после војничког похода на област Растислалића, Лазар је заузео Кучево и Браничево, чиме је његова држава избила на Дунав. Лазар се по први пут у изворима помиње у време Српског царства 1362. године, као властелин цара Уроша, са дворском титулом ставиоца.²²⁸⁷ Био је син Припца Хребелановића, логотета и пехарника цара Душана, чији поседи су се налазили у Прилепцу код Новог Брда. Са титулом кнеза, коју ће носити до краја живота, Лазар Хребелановић јавља се 1371. године, када почиње његов политички успон.²²⁸⁸ Своје политичке позиције учвршћивао је родбинским везама, орођујући се са најмоћнијим обласним господарима. Његови зетови били су Вук Бранковић, Ђурађ II Страцимировић Балшић, син бугарског цара Шишмана и мачвански бан Никола Горјански, а у родбинским везама био је и са челником Мусом, господарем жупе Браничево, за кога је била удата Лазарева сестра Драгана и кога су наследили синови Стефан и Лазар Мусић. Стефан Мусић био је једини великаш у области кнеза Лазара са правом ковања новца и који је, под именом Стефан, ковао три емисије динара.²²⁸⁹ Лазарев брак са Милицом, која је потицала из бочне лозе Немањића, био је још један битан елемент који је ишао у прилог његовом амбициозном политичком програму, обнови баштине Немањића. За власт кнеза Лазара и његово политичко уздизање била је пресудна и подршка српске цркве, која је у њему

²²⁸⁵ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 220.

²²⁸⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 271, бр. 23.1–23.3.

²²⁸⁷ Михаљчић, *Лазар Хребелановић*, 20; Исти, *Крај Српског царства*, 248; Шуица, *Немирно доба*, 25.

²²⁸⁸ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 249; Исти, *Лазар Хребелановић*, 28.

²²⁸⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 283, 38.1–38.3.

видела обновитеља српске државе. Његовом заслугом је дошло до црквеног измирења са Цариградском патријаршијом и признања Српске патријаршије 1375. године, чиме је скинуто велико бремене са српске државе и цркве.²²⁹⁰ Као ктитор више задужбина, следио је немањићку традицију, а богато је даривао цркву и светогорске манастире. Све то га је издвајало од осталих обласних господара и његовом политичком путу давало све изгледе за успех. О угледу, који је имао у држави, сведочи и његово самостално сазивање сабора за избор патријарха Спиридона, уз сагласност српске цркве. Управо у то време, у повељама које издаје и на печатима, он постаје самодржац, или самодржавни господин, господин Срба и Подунавља или, пак, све српске земље и Подунавља, Стефан кнез Лазар.²²⁹¹ О владарским претензијама кнеза Лазара сведече и представе на његовом новцу, где се у реверсном пољу, испод натписа са његовим именом и кнежевским звањем, налази представа владара који седи на престолу или стоји испред њега, у сакосу, са дијадимом, стемом и скиптаром, док је на аверсу представа Христа на престолу.²²⁹² На овим ковањима, по први пут после пропасти царства, један обласни господар је представљен на начин резервисан за српске краљеве и царева. Уз то, представљен је у пуном царском орнату, у којем су се, осим царева Душана и Уроша, на свом новцу представљали још само краљеви Вукашин и Марко.²²⁹³ Осим на печатима и на новцу, где се опонашају иконографска решења из немањићког периода, на сликаним портретима је кнез Лазар приказиван као владар, са свим знацима владарског достојанства, али без стеме, најчешће са отвореном круном без препендулија.²²⁹⁴ Касније новчане емисије кнеза Лазара донеће нову представу владара, која ће, овога пута, бити у складу са владарском титулом наведеном у легенди новца, CONTE LASARO. На овим ковањима, кнез Лазар је гологлав, у властеоској хаљини са појасом, у десној руци држи скиптар или усправљен мач, док му лева почива на грудима или на појасу.²²⁹⁵ Оваква представа владара постаће уобичајена у време владавине кнеза Стефана Лазаревића.

²²⁹⁰ Михаљчић, *Лазар Хребелановић*, 66–68; Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 81–91.

²²⁹¹ Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 85–95; Мошин, *Самодржавни кнез Лазар*, 24–29; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 141–144.

²²⁹² Иванишевић, *Новчарство*, 272, бр. 24.3–24.7, 273, бр. 24.12–24.15, 274, бр. 24.20–24.23.

²²⁹³ Исто, 264–266, бр. 12.3–12.4, 13.1, 14.1, 14.5.

²²⁹⁴ Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 69, 71, 76–778.

²²⁹⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 157, 272–273, бр. 24.8–24.11, 24.16.

У овом периоду, у борбу за наслеђе српског царства укључује се и Твртко I Котроманић, крунишући се, у 1377. години, за „краља Срба, Босне, Поморја и западних страна“. У свом плану о обнови државе Немањића, Твртко се позивао на свој родослов, у којем је истицано сродство Котроманића и Немањића. Твртко је крунисан у српским земљама, по православном обреду, при чему је присвојио владарско име Стефан. Међутим, да оставри свој наум, Твртку је недостајала подршка српске цркве, која је стајала уз кнеза Лазара.²²⁹⁶

Поред државе кнеза Лазара, после пада браће Мрњавчевића и слома Николе Алтомановића, проширена је и учвршћена област Вука Бранковића, господара Косова, у чијем саставу су били важни трговачки градови и рударски центри: Скопље, Призрен, Пећ, Приштина, Вучитрн, Трепча, Звечан, Сјеница, Коморане на Лиму, а вероватно и Брсково на Тари. Уз кнеза Лазара, чијом кћерком Маром је био ожењен, Вук Бранковић је био најзначајнија политичка фигура у Србији последње две деценије XIV века. Потicao је из познате феудалне породице, чији чланови су имали висока звања на двору Немањића: његов деда Младен био је војвода краља Стефана Дечанског и цара Душана, а његов отац, Бранко Младеновић, био је севастократор и господар Охрида. У време цара Уроша, Вук и његов брат Гргур држали су своју баштину у Дреници, а значајно ширење њихове области започиње после Маричке битке, када се Вуково уздизање одвија упоредо са успоном кнеза Лазара, кроз њихово удружено деловање против заједничких непријатеља.²²⁹⁷ У повељама које издаје и у легендама на новцу који кује, Вук Бранковић носи скромну титулу „господин Вук“ или у натпису стоји само његово име.¹¹³ Његова држава, у односу на државу кнеза Лазара, била је самостална област, у којој он води одвојену унутарњу и спољну политику, издаје повеље, аутономно води своју новчану политику и кује новац. Ипак, Вук Бранковић, у једном периоду, признавао је кнеза Лазара као врховног господара, о чему сведоче његова најстарија новчана врста, на чијој се аверсној страни, испод имена ВЛЪКЪ, налази представа шлема са челенком поред којег је штит са трима косим тракама, док је на реверсу вишередни натпис са именом и звањем кнеза Лазара.²²⁹⁸ И у повељи коју издаје Дубровнику, јануара 1387. године, он кнеза Лазара назива „својим

²²⁹⁶ Михаљчић, *Лазар Хребелановић*, 60–65, 82–85; Ђирковић, *Работници, војници, духовници*, 285–291.

²²⁹⁷ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 254–255; Шуица, *Немирно доба*, 24.

²²⁹⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 278, бр. 31.1.

господином“.²²⁹⁹ Међутим, веома брзо, Бук Бранковић је почео самостално да иступа, о чему сведоче његове касније емисије новца, са којих се губи име кнеза.

Новчана политика, коју је Вук Бранковић водио у својој области, разликовала се од новчане политике других обласних господара, јер је само његова властела ковала свој новац. Ковање властеоског новца било је веома распрострањено на његовој територији, а осим властеле, свој новац ковао је патријарх и градови Призрен и Скопље.²³⁰⁰ Од Вукових властелина, свој новац су ковали челник Смил, Јаков, Драгослав, Влатко Хранотић, Јандрија и Вуков брат, Гргур Бранковић.²³⁰¹ Неки од њих, управо захваљујући новцу који су ковали, остали су сачувани од заборава. Динари ових великаша, судећи по броју примерака у оставама у којима су нађени, ковани су у малим новчаним емисијама и циркулисали су у веома узаном кругу. Значајније емисије имали су само властелин Јаков и Вуков брат Гргур, што потврђује бројност налаза њихових динара у оставама.²³⁰²

Од свих Вукових властелина, само је Јаков, поред својих двеју самосталних врста, ковао заједнички новац са својим господарем. То су две врсте новца са натписом Јаков на аверсу и Вук на реверсу, које су у потуности, по својој тежини и иконографском решењу, урађене по узору на Вуков новац.²³⁰³ Јаков се не помиње у изворима, а познат је само на основу сачуваних примерака новца које је ковао. Остали великаши, који су ковали свој новац, само су делимично осветљени историјским изворима, најчешће се јављајући тек у по једном запису.²³⁰⁴ Властелин о коме је сачувано највише података био је челник Смил. Он се више пута помиње у дубровачким изворима као Вуков поверљив човек, који је у Дубровнику, у више наврата, депоновао његово сребро и злато.²³⁰⁵

Осим Вука Бранковића, важан члан породичног и политичког савеза кнеза Лазара био је Ђурађ II Страцимировић Балшић, који се 1386–1387. године оженио Лазаревом кћерком Јеленом. Балшићи су господарили Зетом и градовима Скадром, Дривастом и

²²⁹⁹ Новаковић, *Законски споменици*, 203; Мошин, *Самодржавни кнез Лазар*, 39; Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 95.

²³⁰⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 283–284, бр. 39.1–39.2, 40.1–40.2, 41.1–41.3.

²³⁰¹ Исто, 280–283, бр. 32.1, 33.1–33.4, 34.1, 35.1–35.2, 36.1, 37.1.

²³⁰² Исто, 151.

²³⁰³ Исто, 281, бр. 33.1–33.2.

²³⁰⁴ Шуица, *Немирно доба*, 121–123, 135.

²³⁰⁵ Исто, 125–126, 135.

Љешом. Пре Маричке битке, припадали су породичном савезу краља Вукашина Мрњавчевића, када је Ђурађ I Балшић, глава породице, био ожењен Вукашиновом кћерком Оливером.²³⁰⁶ У домаћим изворима, Балшићи се први пут помињу 1360. године, у повељи цара Уроша којом се укидају самовољно уведене царине у Зети Балшића и држави кнеза Војислава Војиновића.²³⁰⁷ Браћа Балшићи, Страцимир, Ђурађ I и Балша II, синови родоначелника Балше I, на политичкој сцени Србије јављају се изненада, али иступају амбициозно, постепено се успињући од пронијара до обласних господара. У политичким односима са другим државама, зетски владари иступају као самостални господари независне државе, издају повеље и кују сопствени новац.²³⁰⁸ Браћа Балшићи су већ 1369. године носили титулу жупана, а касније, како у повељама тако и на новцу, носе титулу „господин“ и „велики господин“. Балша II назива се „дука драчки“, а Балша III „самодржавни господин, дука велики и господар Зетске земље и западног поморја“.²³⁰⁹ Држава Балшића опстала је до 1421. године, када Балша III одлази на двор свога ујака, деспота Стефана Лазаревића, и предаје му своја легитимна права. Тамо и умире, 1421. године.

На југу српске државе, у прерасподели снага после Маричке битке, створена је држава браће Драгаш, деспота Јована и господина Константина Драгаша. Њихова држава је обухватала бивше поседе деспота Јована Оливера, Овче Поље, Злетово, Брегалницу, Штип, Лесново, жупе Славиште, Прешево, Врање и Иногоште. Центар њихове области били су градови Штип и Струмица. Положај државе Драгаша био је веома важан јер су контролисали транзитну трговину из Солуна у унутрашњост, а држали су и значајне руднике Кратово и Злетово, што је доводило бројне стране трговце на њихову територију. Родоначелник Драгаша био је севастократор а потом и деспот Дејан, ожењен сестром цара Душана, Теодором. Као потомци српске владарске породице, Драгаши су уживали углед у Византији, о чему сведочи брак кћерке господина Константина Драгаша, Јелене, са византијским царем Манојлом II Палеологом, коме је родила шест синова, од којих су Јован VIII и Константин XI два последња византијска цара. Јован и Константин Драгаш постају обласни господари после смрти краља Вукашина и деспота Угљеше, а у изворима се први пут помињу

²³⁰⁶ Исто, 23; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 47.

²³⁰⁷ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 168; Новаковић, *Законски споменици*, 182; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 45–46.

²³⁰⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 276–278, бр. 26.1–30.1.

²³⁰⁹ Мошин, *Самодржавни кнез Лазар*, 35; Шекуларац, *Дукљанско – зетске повеље*, 10–11.

1373. године.²³¹⁰ Јован Драгаш носио је титулу деспота, коју је, као најближи сродник, добио од цара Уроша. У повељама које је издавао увек се потписивао као деспот,²³¹¹ а његова титула истакнута је на обема врстама новца који је ковао.²³¹² Његов млађи брат, Константин, иако таст византијског цара, носио је само скромну титулу господина, како сведочи сачувана документарна грађа у којој се потписивао као господин, благородни господин, односно господар Константин.²³¹³ Међутим, у повељи његове кћерке Јелене и зета Манојла II Палеолога из октобра 1395. године, Константин Драгаш носи титулу „славног господара Србије“,²³¹⁴ а исту титулу срећемо и на крсту у Манастиру Светога Дионисија на Атосу, на којем стоји да је „поклон Јелене, владарке Ромеја, Палеологине, жене цара Манојла Палеолога, кћери Драгаша, господара Србије“.²³¹⁵ Владарске претензије Константина Драгаша можда најбоље илуструје натпис на његовом новцу, који гласи: „В Христа Бога благоверни цар Константин“.²³¹⁶

После замонашења Јована Уроша Палеолога, Драгаши су остали најближи светородној династији, па њихове владарске претензије нису биле без основа, међутим, изван њихове области нико их није признавао. Недуго после Маричке битке, Драгаши постају турски вазали, признајући врховну власт султана, али у својој држави и даље имају широку унутрашњу самоуправу, о чему сведоче повеље које су издавали и новац који су ковали. Константин Драгаш погинуо је, као турски вазал, у бици на Ровинама 1395. године.

Наследници српскога краља и деспота, млади краљ Марко и његова браћа, као владари у западној Македонији, на унутрашњополитичкој сцени Србије били су на маргини политичких дешавања. Њихове области налазиле су се између Вардара и Црне реке на истоку, Охрида на западу, Шар-планине и Скопља на северу. Центар њихове државе био је град Прилеп. Краљ Марко, иако је носио највишу, краљевску титулу, није имао ни војне ни политичке моћи да се наметне као нови српски владар. Уместо

²³¹⁰ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 202–206; Шуица, *Немирно доба*, 17.

²³¹¹ Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 146–147; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 209.

²³¹² Иванишевић, *Новчарство*, 269, бр. 18.1–18.2.

²³¹³ Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 147–148; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 209.

²³¹⁴ Miklosich, Müller, *Acta et diplomata graeca*, 260–264; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 209.

²³¹⁵ Мошин, *Крст царице Јелене*, 136–137; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 209.

²³¹⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 269, бр. 19.1.

тога, веома брзо после Маричке битке постао је турски вазал, а свој живот завршио је у бици на Ровинама 1395. године.²³¹⁷ Уз краља Марка, у изворима се помиње његов брат Андреаш; његово име се по први пут среће у повељи краља Вукашина из 1370. године.²³¹⁸ Владао је у западној Македонији, где је подигао и своју задужбину, Манастир Светога Андрије поред реке Треске, у 1389. години. После погибије краља Марка, он и његов брат Дмитар прелазе у Угарску.²³¹⁹ Андреаш је ковао свој новац са вишередним натписом „Благоверни Андреаш“,²³²⁰ док је на новцу његовог брата Марка остала забележена Маркова краљевска титула – „Ма(рко) К(рал)љ“,²³²¹ као сведочанство некадашње моћи куће Мрњавчевића.

Један од градова које су некада држали Мрњавчеви, Охрид, после погибије краља Вукашина приграбио је властелин Андрија Гропа. Потicao је из старе арбанашке породице, која је крајем XIII века имала своје поседе у планинском масиву северозападно од Охридског језера.²³²² После Маричке битке, Гропа се осамостаљује и постаје обласни господар са центром у Охриду. У нартексу Цркве Богородице Перивлепте у Охриду, у натпису изнад надгробне композиције са портретом његовог зета, властелина Остоје Рајаковића који је настао 1379. године, Андрија Гропа носи титулу жупана.²³²³ Иста титула назначена је у интитулацији на новцу који је ковао у охридској ковници. Познате су четири врсте Гропиног новца, које се разликују по натпису на реверсу, у којем се Гропа, у интитулацији, уз жупана назива још и господаром Охрида.²³²⁴

У јужним областима српске државе, после смрти краља Вукашина, свој новац ковала су два непозната властелина, Једр и жупан Риг, о којима у изворима не постоје никакви подаци. Спомен на њих сачувао је само новац који су ковали, у чијем је вишередном натпису на реверсу остало забележено њихово име.²³²⁵

²³¹⁷ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 197–199; Шуица, *Немирно доба*, 23.

²³¹⁸ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 180; Михаљчић, *Крај Српског царства*, 201.

²³¹⁹ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 201.

²³²⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 267, бр. 15.1–15.3.

²³²¹ Исто, 266–267, бр. 14.1–14.5.

²³²² Михаљчић, *Крај Српског царства*, 197; Шуица, *Немирно доба*, 35.

²³²³ Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 153–154.

²³²⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 270, бр. 20.1–20.4.

²³²⁵ Исто, 160, 270, бр. 21.1, 22.1.

Готово сви обласни господари, у оквирима својих области, ковали су сопствени новац, динаре, користећи налазишта руде и старе ковнице које су се нашле на њиховим поседима. Преузимање прерогатива централне власти истовремено је било израз одређене властеоске моћи и истицања независности обласног господара. Могућност ковања новца била је важан чинилац у вођењу економије, грађењу трговинских односа и остваривању привредне и политичке самосталности у областима које су контролисали. Обласни господари регулишу положај страних трговаца на својој територији те дају у закуп руднике и царине,²³²⁶ а независност и самосталност, главне политичке идеје овога периода, биле су истакнуте иконографијом бројних типова новца кованог у овом раздобљу.

После битке на Косову 1389. године, у Србији је поново отворено питање државног континуитета, али и легитимитета наследника кнеза Лазара. Његовом смрћу је урушена унутрашња организација његове државе, а њен суверенитет био је угрожен како споља, неизвесном ситуацијом са Угрима и Османлијама, тако и изнутра. Вук Бранковић сада јавно истиче своје политичке претензије, са Константином Балшићем од Дубровчана тражи исплату светодмитарског дохотка, узима владарски придевак Стефан и као да нема Лазаревића, преузима улогу коју је пре Косова у српским земљама имао кнез Лазар. За своје претензије Вук Бранковић је добио подршку братства манастира Хиландара, у којем је значајну улогу имао његов брат, монах Герасим.²³²⁷ Тежиште дипломатске активности високодржавног карактера премешта се у Вукову област, па се за остваривање заштите својих интереса њему обраћају Млечани и Дубровчани, а посланство му шаље и угарски краљ.²³²⁸ Политички примат Вука Бранковића остаће и после његовог губитка Скопља и признања османске супрематије 1392. године и трајаће све до 1396. године, када Вук Бранковић губи територије, а потом и живот.

Преузевши власт у своје руке после смрти кнеза Лазара, кнегиња Милица је настојала да учврсти положај свом најстаријем сину Стефану, истичући и у земљи и у иностранству да је он законити владар и наследник свога оца. Захваљујући подршци црквених кругова, њему је, као некад кнезу Лазару, после смрти патријарха Спиридона дато право сазивања државног сабора на којем је 1390/1391. године изабран нови

²³²⁶ Михаљчић, *Крај Српског царства*, 44–46, 269; Шуица, *Немирно доба*, 133–134.

²³²⁷ Мошин, *Самодржавни кнез Лазар*, 41; Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 149; Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 233–235; Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 303.

²³²⁸ Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 231.

патријарх, Данило III, чиме је истакнуто да је Стефан Лазаревић легитимни наследник кнеза Лазара у српским земљама.²³²⁹ После слома Вука Бранковића, највећи део његових области, као награду за лојалност, султан Бајазит је дао Лазаревићима. Ови догађаји поново враћају Лазаревиће у политичку игру, а њихов прворазредни задатак био је учвршћивање власти. У томе су имали пуну подршку српске цркве и новог патријарха Данила III, а свој политички програм градили су на идеолошком наслеђу кнеза Лазара, уз наставак ослањања на немањићку традицију. У темељ своје државне политике, Лазаревићи су уградили и култ кнеза Лазара, новог светитеља-мученика, у чију славу настају бројни култни списи.²³³⁰ Нова етапа у владавини Лазаревића наступила је 1402. године, после битке код Ангоре, када је поразом Турака дошло до раскидања вазалних односа Србије према Бајазитовим наследницима и до номиналног признања врховне власти византијског цара прихватањем деспотске титуле коју је Стефану Лазаревићу, у Цариграду, доделио цар Јован VII Палеолог, савладар цара Манојла II Палеолога.²³³¹ Титула деспота уздигла је углед Стефана Лазаревића изнад осталих феудалних породица у Србији, а среће се на његовим повељама први пут 1405. године, у потпису на повељама издатим Дубровчанима и деспотици Јевпраксији.²³³² Добијање деспотске титуле забележено је и на новцу деспота Стефана, како натписима на њему, тако и иконографијом – титула деспота јавља се у легенди и натписима на новцу у бројним варијантама, а инсигнија деспота, двоглави орао раширених крила, обележила је неколико типова новца, приказана самостално или у склопу грба.²³³³ Настојање да се настави државно–правни континуитет државе Немањића и потреба да се Стефан Лазаревић наметне као легитимни обновитељ и ујединитељ српске државе, видљива је у повељама које он издаје, као и у предговору Закона о рудницима, који настаје 1412. године, где се позива на Светога Симеона и Светога Саву, називајући их својим очевима и прадедовима, позивајући се на њих као на своје духовне и стварне претке, истичући да је њихов законити наследник.²³³⁴ У династичким сликама Лазаревића, насталим у првим годинама владавине кнеза Стефана, на фрескама у

²³²⁹ Михаљчић, *Лазар Хребелјановић*, 298; Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, 357–359; Веселиновић, *Држава српских деспота*, 112.

²³³⁰ Михаљчић, *Лазар Хребелјановић*, 127–157.

²³³¹ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 39–40.

²³³² Исто, 45, 52, Т. I.

²³³³ Иванишевић, *Новчарство*, 287, бр. 42.7–42.19, 289, бр. 42.34–42.35.

²³³⁴ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 13–27.

Рамаћи и Љубостињи, такође је истакнут легитимитет нове владарске „светородне лозе“, као и божанско порекло њихове власти подвучено сценама симболичне инвеституре владара од стране Христа.²³³⁵

После битке код Ангоре, тражећи ослонац на Западу, Стефан Лазаревић 1403/4. године ступа у вазални однос према угарском краљу Жигмунду, од кога на управу добија Београд – у који сели своју престоницу, затим Голубац и Мачву, а 1412. године и Сребреницу са широм околином.²³³⁶ Долазак под српску власт Сребренице, која је управо тада доживљавала врхунац свога развоја, као један од највећих рудника сребра, знатно је ојачало материјалну основу власти деспота Стефана. У обновљеној ковници у Сребреници, ковани су динари који су на реверсу носили четвороредни натпис **НОВА ЦЕКА ГНА ДЕСПОТА**.²³³⁷ Рудници сребрне и златне руде били су главни извор владарских прихода, а у овом периоду, поред обнављања старих рудничких копова, отварају се и нови. Ово територијално проширење уследило је после смиривања унутрашњих борби и укључивања Косова у састав деспотовине. Када је Балша III Балшић 1421. године завештао Зету своме ујаку, политички програм деспота Стефана, процес окупљања српских земаља, био је практично окончан.²³³⁸ Земље Бранковића, Лазаревића и Балшића биле су поново уједињене у једну државну целину.

У новчарству Стефана Лазаревића значајна је велика реформа новца коју ће спровести између 1402. и 1407. године. Спроведеном реформом уведен је нови динар знатно веће тежине и започето ковање нове номинале, *обола*, ситног сребрног новца који је служио за ситне трансакције у свакодневном животу.²³³⁹ Иста новчана политика настављена је у време владавине деспота Ђурђа Бранковића, када се кују и полудинари,²³⁴⁰ те динари и оболи за владавине Лазара Бранковића.

Стална потражња рударских производа на европском тржишту и исцрпљеност рудника у западној Европи били су главни чиниоци који су, током прве половине XV века, дали нови подстицај рударској производњи. Са напретком рударске производње, трговина је узела још већи замах, па су се у рударским центрима увелико обављали

²³³⁵ Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 71–75; Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 152, 172; Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 32–33; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 65–70.

²³³⁶ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 114–117.

²³³⁷ Иванишевић, *Новчарство*, 183, 291, бр. 42.47.

²³³⁸ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 120–122.

²³³⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 28, 178, 180.

²³⁴⁰ Исто, 178.

финансијски и кредитни послови. Даља концентрација становништва у градовима²³⁴¹ још више је подстакла потребу за разменом између рударских насеља и околних села, што је условило потребу за ситним новцем који би се користио у свакодневним трансакцијама. Економска и тржишна клима у областима са развијеним рударством у деспотовини приближно је одговарала ономе што су имали развијени делови Европе на прелазу из средњег у нови век,²³⁴² па су и новчани токови српске државе били повезани са општим новчаним токовима у Европи, где поред златног и сребрног новца, који је био у оптицају, већ у XIV веку бележимо ковање мањих номинала сребрног новца за потребе свакодневног живота.²³⁴³

Деспот Стефан Лазаревић умро је 1427. године, а на српском престолу га је наследио његов сестрић, Ђурађ Бранковић. Он је за Стефановог наследника проглашен на сабору који је, тим поводом, сазван у рудничкој Сребреници, најкасније 1425. године, после чега је, у складу са државном идеологијом, као његов савладар, владао Зетом.²³⁴⁴ По смрти Вука Бранковића, Ђурађ Бранковић, као обласни господар, заједно са својим братом Лазаром, владао је државом свога оца коју је од Турака откупио пре Ангорске битке.²³⁴⁵ Из овог периода потиче и њихов заједнички новац, као и новац који Ђурађ кује самостално, са титулом господин, у ковницама у Трепчи и Приштини.²³⁴⁶

Држава коју је Ђурађ Бранковић наследио од Стефана Лазаревића, протезала се од Дунава до Јадранског мора и била је најјача балканска хришћанска држава у првој половини XV века. По уговору који је деспот Стефан склопио са угарским краљем Жигмундом у Тати 1426. године, Ђурађ је од стране Угарске признат за новог српског владара, али је услов био предаја Београда и осталих градова и земаља које је деспот Стефан добио на управу. Ипак, у саставу деспотовине остају значајни рудници племенитих метала: Рудишта на Авали, уз који се налазила и ковница новца, чији назив

²³⁴¹ Претпоставља се да је у овом периоду Сребреница имала више од 3000 становника, а у време највећег напретка Ново Брдо око 10 000 становника. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни*, 339.

²³⁴² Ђирковић, *Работници, војници, духовници*, 73; Спремић, *Прекинут успон*, 447–449.

²³⁴³ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 404; Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 139–141; Иванишевић, *Новчарство*, 178; Stahl, *Zessa*, 40–68.

²³⁴⁴ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 61; Спремић, *Ђурађ Бранковић*, 43, 45.

²³⁴⁵ Спремић, *Ђурађ Бранковић*, 30.

²³⁴⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 293, бр. 44.1, 294, бр. 45.1–45.7.

је остао забележен на оболу кованом у њој, те рудник Сребреница.²³⁴⁷ Оставши без престонице, Ђурађ Бранковић је почео да зида нову, Смедерево, најмоћније утврђење Србије и њену последњу одбрану. Зидање је започето 1428, а град је, како стоји у натпису на њему, био завршен 1430. године. Назив града забележен је у легенди на динарима и оболима кованим у његовој ковници.²³⁴⁸ Две године после доласка на престо, Ђурађ Бранковић је добио знаке деспотског достојанства од Георгија Филантропена, изасланика византијског цара Јована VIII Палеолога.²³⁴⁹ За прве две године владе, као и у ранијем периоду, носио је скромну титулу „господин“, коју налазимо у писаним изворима, али и у натписима на његовом новцу.²³⁵⁰ По добијању деспотског звања, долази до промене у његовом потпису те се у интитулацијама и потписима у повељама које издаје назива „Милостију божјеју господин Србљем деспот Гјург“.²³⁵¹

Деспот Ђурађ био је у вазалном односу према Турској и према Угарској. Још од смрти Вука Бранковића, Турци су били присутни у његовој некадашњој области, где је у главним градовима и трговима постојала двојна управа и у време деспота Ђурђа. Ситуација са Турцима кулминирала је после напада султана Мурата на Србију 1439. године, када је цела Србија, осим Зете, први пут пала под турску власт. Уследила је обнова деспотовине, такозвана Дуга војна 1443/4. године, организована као крсташки поход, коју је подржао и папа. Велика крсташка војска била је предвођена угарским краљем Владиславом, војсковођом Јанком Хуњадијем и деспотом Ђурђем. Рат је завршен уговором о миру и споразумом о десетогодишњем примирју 1444. године, а деспот Ђурађ, вештом политиком и личним војним ангажманом, повратио је већ изгубљену државу.²³⁵² Нешто касније, 1451. године, кован је заједнички новац деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија са представом деспота на аверсу и грбом Хуњадија на реверсу.²³⁵³

После смрти деспота Ђурђа, у 1456. години, нови продор Турака, који је кренуо 1455. године, под Мехмедом II, више се није дао зауставити. Ђурђа Бранковића, на

²³⁴⁷ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 128–129; Спремић, *Ђурађ Бранковић*, 55.

²³⁴⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 297, бр. 45.27–45.28; Спремић, *Ђурађ Бранковић*, 56–59.

²³⁴⁹ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 63–65; Спремић, *Ђурађ Бранковић*, 61–62.

²³⁵⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 294–295, бр. 45.1–45.7.

²³⁵¹ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 66.

²³⁵² Исто, 141–142; Спремић, *Ђурађ Бранковић*, 109–120.

²³⁵³ Иванишевић, *Новчарство*, 189, 299, бр. 47.1–47.2.

српском престолу, наследио је његов најмлађи син Лазар, чија кратка владавина је трајала само две године. Деспот Лазар Бранковић био је последњи владар српске средњовековне државе који је ковао свој новац. Деспотску титулу Лазар је добио од изасланика византијског цара Јована VIII Палеолога, Георгија Филантропина, оног истог који је крунисао и његовог оца.²³⁵⁴ На неколико његових сачуваних повеља, интитулација деспота Лазара гласи: Милостију Божјеју господин Србљем деспот Лазар.²³⁵⁵ На два сачуваним врстама његовог новца, кованим у последњој српској ковници – Смедереву, у легенди на динару је натпис Деспот Лазар, док у легенди на оболу стоји само име, Лазар.²³⁵⁶ Лазар Бранковић умро је изненада, 1458. године, оставивши Србију без наследника. После његове смрти, деспотовину потресају борбе око престола, да би се све утишало падом Смедерева у турске руке, 1459. године, овога пута коначно. Српска средњовековна држава престала је да постоји. Утихнуле су и њене ковнице.

²³⁵⁴ Веселиновић, *Држава српских деспота*, 85.

²³⁵⁵ Исто, 87.

²³⁵⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 194, 299–230, бр. 48.1, 48.2.

ПРИВРЕДА ЗЕМЉЕ

Један од главних момената који је допринео развоју новчаног система средњовековне Србије био је привредни успон српских земаља који започиње средином XIII века, доласком немачких рудара Саса. Тада је започет развој рударства и експлоатација рудног потенцијала земље, што је утицало на процват многих привредних грана, нарочито занатства и трговине. Производња племенитих метала, а пре свега сребра, са јачањем трговине, омогућила је отварање ковница и почетак сталног ковања домаћег новца који ће започети од времена краља Драгутина Немањића.

Прве податке о присуству Саса у Србији налазимо у недатираној повељи краља Уроша I,²³⁵⁷ где се помиње њихово присуство у Брскову, које убрзо постаје најстарији и најпознатији рударски и трговачки центар српске државе. Најстарији датирани помен о Брскову имамо у повељи краља Уроша I из 1254. године, у којој се даје дозвола дубровачким трговцима да „греду на Брсково“.²³⁵⁸ Саси су у нашим рудницима били ангажовани у рударској производњи, унапређујући је својом стручношћу и применом савршеније рударске технике. Захваљујући новој техници коју су увели,²³⁵⁹ обим производње племенитих и обојених метала временом се повећава, а крајем XIII и почетком XIV столећа отварају се нови рудници. Неколико деценија после Брскова, са радом је започео и други велики рударски центар – Рудник, у 1293. години,²³⁶⁰ а убрзо потом, у 1303. години, у писму папе Бенедикта IX барском архиепископу Марину, помињу се Трепча и Рогозна као седишта католичке парохије.²³⁶¹ До средине XIV века отворени су и Јаћево, Копорић, Плана, Остраћа те Ново Брдо, које ће из рударског насеља брзо прерасти у највећи рударски град и урбано средиште средњовековне Србије.²³⁶² У овом периоду постају активни и рудници у Подрињском рударском

²³⁵⁷ Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Старо српско рударство*, 21; Динић, *Из српске историје средњег века*, 458–459.

²³⁵⁸ Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Старо српско рударство*, 22.

²³⁵⁹ Исто, 49–77, 81–88.

²³⁶⁰ Динић, *Из српске историје средњег века*, 557.

²³⁶¹ Ђирковић, *Работници, војници, духовници*, 244.

²³⁶² Динић, *Из српске историје средњег века*, 584–620.

басену, Трешњица и Липник, чији се почетак рада везује за прелазак Саса из Рудника у ову област.

Отварање нових рудника текло је континуирано кроз читав XIV век, да би у првој и другој деценији XV века српско рударство доживело свој успон. До средине XV столећа познато је око тридесет рудника, а поред отварања нових (Запланина, Ливада, Беласица, Ковачи, Бело Брдо, Зајача, Бохорина, Крупањ, Дежевица, Дусина, Рудиште), обнављају се и стара рудишта. Најзначајнији рудници овог периода били су Ново Брдо и Сребреница.²³⁶³ До застоја у рударству дошло је средином XV века, падом највећег броја рудника српске средњовековне државе под турску власт.

У српским рудницима производило се сребро, злато, олово и бакар. Квалитет руда био је веома добар, а нарочито сребрне руде, која је била веома тражена на страним тржиштима. Посебно је било тражено гламско сребро, због процента злата у њему. Извоз метала из Србије био је у сталном порасту. Податке о трговини сребром срећемо већ 1280. године, да би у првој половини XV столећа, како бележе историјски извори, његов извоз достигао највећи интензитет.²³⁶⁴

Највеће количине сребра, посредством Дубровчана, извезене су на тржиште Венеције, док је мањи део доспео на тржиште других италијанских градова, посебно у јужној Италији и Сицилији. На велику потражњу српског сребра утицала је његова несташица на европском тржишту, узрокована опадањем производње европских рудника, која је започела двадесетих година XIV века, а свој врхунац имала тридесетих година XV века.²³⁶⁵ Повећана потражња за племенитим металима и снажна рударска производња српских рудника, оријентисана према тржишту, привукла је трговце из Приморја и дала снажан подстрек развоју трговине у овом периоду.

Бројна архивска грађа сведочи о веома развијеној трговини на територији средњовековне Србије. Средишта трговине образују се уз богата рудишта среброносног олова, која су привукла дубровачке и друге предузетнике, тако да рударски тргови веома брзо постају најјача привредна средишта, центри занатства и

²³⁶³ Исто, 510–526, 606–620; Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Старо српско рударство*, 81–85, 95–101.

²³⁶⁴ Ђирковић, *Работници, војници, духовници*, 89–92; Ђук, *Србија и Венеција*, 100–104; Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Старо српско рударство*, 67–71, 106–108.

²³⁶⁵ Ђук, *Србија и Венеција*, 101; Иванишевић, *Новчарство*, 53; Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Старо српско рударство*, 113–123.

трговине.²³⁶⁶ Међусобно су били повезани густом мрежом караванских путева, а као главно превозно средство коришћена је теглећа марва.

Најважнији артикли, који су се у почетку извозили из Србије, били су сточарски производи, кожа, восак, мед, сирова свила, али су убрзо, развојем рударства, примат у извозу заузели метали, пре свега сребро. У Србију су се највише увозиле тканине, а поред њих со, зачини, оружје, занатски и уметнички предмети. Привредни напредак српске државе огледао се и у повећаној потражњи за скупоценом робом са Запада, скупоценим тканинама, накитом, сребрним чашама, предметима од стакла и другим драгоценим предметима.²³⁶⁷

Најважнији посредници у трговини између унутрашњости наше земље и Запада били су дубровачки и которски трговци, а поред њих срећемо Млечане, Сплићане и трговце из других градова Приморја. Ради успешније трговине, трговци су, најчешће, удруживали финансијска средства и склапали трговачка друштва, о чијим пословањима сведоче и сачуване трговачке књиге, а бавили су се и разним кредитним трансакцијама.²³⁶⁸ Удружени трговци нису се ограничавали само на трговање, већ су се у улози финансијера и предузетника укључивали у сâм процес рударске производње, а били су и закупци царина и ковница, с обзиром на то да су ови послови били везани за трговину.²³⁶⁹

Због природе посла, трговци су се трајније везивали за поједине трговачке центре, остајући у њима више година, тако да су многи од њих имали у Србији куће и друге непокретности. Повластице, утемељене на уговорима са српским владарима, осигуравале су им личну слободу, имовинску сигурност и слободу вероисповести, што је подразумевало и право на изградњу цркава, услед чега долази до стварања разгранате мреже католичких парохија на простору средњовековне Србије. Рударске општине имале су своју аутономију и аутономију судства, а све ове привилегије

²³⁶⁶ Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 46; Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 244–252; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 127–130; Динић, *Из српске историје средњега века*, 596–597, 670, 679–685; Божанић, *Рударство*, 654–665.

²³⁶⁷ Ћук, *Србија и Венеција*, 99–130, 132.

²³⁶⁸ Исто, 136–166; Malović-Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 114–129; Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 130–134; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 104–106.

²³⁶⁹ Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 45, 113–130; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 23, 79–95.

изведене су из повластица које су Саси добили од српских владара у време свог досељавања.²³⁷⁰

Развој рударства и трговине подстакао је долазак страних занатлија у Србију, посебно оних који су се бавили обрадом метала, али се поред њих, у трговачким књигама и другим архивским документима, срећу и занатлије других занимања. Били су организовани у занатске еснафе чија организација је била уређена по узору на оне у приморским градовима.²³⁷¹ Међу занатлијама најбројније су били заступљени златари, што је разумљиво с обзиром на повећану потребу мајстора за различиту обраду племенитих метала. Њихов рад био је утврђен посебним одредбама у Законику цара Душана, као и у Закону деспота Стефана Лазаревића за Ново Брдо,²³⁷² што говори о важности и распрострањености овог заната.

Посао златара у средњем веку није се базирао само на изради украсних предмета; њих срећемо у рудницима где се баве пречишћавањем сребрне руде, али и у ковницама новца које се прво отварају поред рудника, а касније и при већим трговима. У Брскову, првом рударском центру средњовековне Србије, радила је ковница која се у изворима први пут помиње 1276. године, а у њој су, од самога почетка њеног рада, радили млетачки златари.²³⁷³

Ковачи новца су златари, јер је техника ковања новца једна од златарских техника. Њихов посао у ковницама укључивао је израду калупа, обраду метала и само ковање новца. Осим ковања новца, због сличности саме технике израде, златари ће за српске средњовековне владаре израђивати и златне и сребрне печате за владарске повеље.²³⁷⁴

Ковнице су биле у рукама владара, али су, као и рудници, даване у закуп, што је доносило владару велике приходе, поред осталих пореза и дажбина које је убирао. Често су закупци ковница били сами златари, који су због финансијских средстава, која

²³⁷⁰ Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 240–259; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 29–30, 130–131, 210–211; Динић, *Из српске историје средњег века*, 469–474.

²³⁷¹ Радојковић, *Уметничка обрада метала*, 10–11; Malović-Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 149–154; Зечевић, *Накит Новог Брда*, 184.

²³⁷² Радојковић, *Уметничка обрада метала*, 10–11; Динић, *Из српске историје средњег века*, 469; Зечевић, *Накит Новог Брда*, 188; Петровић, *Златари*, 235–236.

²³⁷³ Радојковић, *Уметничка обрада метала*, 8; Радојковић, *Накит код Срба*, 69; Ћук, *Србија и Венеција*, 24, 140.

²³⁷⁴ Радојковић, *Уметничка обрада метала*, 8; Петровић, *Златари*, 263.

је требало уложити у процес ковања новца, удруживали капитал и улазили у трговачка друштва, склапајући уговоре са трговцима и закупцима царина.²³⁷⁵

Рад ковница и мајстора ковничара и калупара био је под строгом контролом, о чему сведоче и одредбе из Душановог Законика и Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића које се односе на рад златара, али су, у исто време, и закони о ковању новца, у којима се прописују строге казне за златаре који кују новац тајно, ван тргова.²³⁷⁶ Временом, са развојем трговине, долази и до повећања тражње за новчаним средствима, што је доводило до отварања све већег броја ковница новца, а највише их је било средином XIV века, када су услед економског процвата и проширивања граница српске државе, потребе за новцем биле највеће.

Постепеним падом одређених територија српске средњовековне државе под турску власт, а са њима и рударских области, број ковница у којима се српски новац кује постепено ће се смањивати, а у неким ће започети ковање турског новца.²³⁷⁷ Последња ковница српског средњовековног новца у граду Смедереву престала је да ради 1458. године, годину дана пре пада српске државе под турску власт.

Развој рударства је довео до великих промена српског средњовековног друштва, које су се осетиле у свим аспектима живота. Захваљујући његовом интензивном развоју, који ће трајати до средине XV века, са развојем рударства наступио је период великог политичког и економског уздизања српских владара и властеле.

Приходи који су се од рударства остваривали непосредно, на основу регалних права (дажбине на руде, пречишћени метал, ковнице новца) или посредно, преко царина услед повећаног промета, били су добра економска подлога за општи прогрес. Развој привредног живота довео је до веће потражње за новцем, те је поред домаће валуте која се кује, у оптицају био и страни новац. У таквим условима отворености према новинама и променама, у градовима, који се убрзано развијају, ствара се посебна културна средина интернационалног карактера.

Територијалним освајањима и проширењем српске државе према југу, у време њеног врхунца, присуством страних плаћеника у српској војсци, чије присуство је константно од времена краља Стефана Дечанског, преко мајстора занатлија који долазе у српске

²³⁷⁵ Malović-Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 154–157; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 25–26, 170–172; Петровић, *Златари*, 264–271.

²³⁷⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 50; Петровић, *Златари*, 270.

²³⁷⁷ Елезовић, *Тарапана*, 115–117; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 236.

земље и робе која се увози, на српском тлу струје различити утицаји и стилови, романички и готички са једне и византијски са друге стране, који ће се комбиновати и преплитати у српској уметности и занатству, што ће се одразити и на иконографију српског средњовековног новца.

За разлику од градских насеља у унутрашњости Србије, која су достигла врхунац свог развоја у првој половини XV века, приморска места су се много брже развијала, успостављајући до краја XII века трговину копненим и морским путем.²³⁷⁸ Градови у Приморју ушли су у састав државе Немањића освајањима Стефана Немање 1185. године, када су им потврђене старе повластице и градска аутономија.

Даљем привредном развоју приморских градова допринела је трговина сребром и златом из српских и босанских рудника, што је све подстицало њихов културни, друштвени и привредни развој. Средњовековни Котор био је главна извозна и увозна лука Србије у време владавине династије Немањића, посебно за извоз племенитих метала из српских рудника, а српски владари су различитим уговорима и трговачким привилегијама омогућавали несметан рад трговцима из Приморја.

Поред трговачких, градови Котор, Бар и Улцињ добијају од Немањића и политичке повластице, што ће омогућити развој градских аутономија, а израз добијених привилегија било је и ковање градског новца изузетог „из владарског или државног регала“. Нажалост, градски статuti, помоћу којих би се могло пратити остваривање те аутономије, а тиме и ковање градског новца, осим Статута града Котора, нису сачувани.²³⁷⁹

Сем велике трговачке улоге коју су имали, приморски градови су истовремено били и развијени занатски центри чија производња је, у прво време, имала локални карактер, да би касније њихови производи били извожени у блиско залеђе и унутрашњост Балкана, а делимично чак и у иностранство. Бројни занати развијали су се нарочито у Котору, који је, поред Дубровника, био привредно најразвијенији градски центар у овом делу јадранске обале. Занатлије из приморских градова, пре свега златари и кројачи, често су се сретали у рударским центрима Србије и Босне.

²³⁷⁸ Malović-Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 12–13; Тирковић, *Работници, војници, духовници*, 39; Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни*, 333–334.

²³⁷⁹ Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore*, 118, 120; Malović-Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 7–8, 129–130.

У оваквим условима развоја робно-новчане привреде у приморским градовима рано се појавила потреба за ситним градским новцем који би се користио у свакодневним трансакцијама. Зато је највероватније током XII века започело ковање *фолара*,²³⁸⁰ а у XIV веку и *полуфолара*, бакарног новца који је служио за сопствене потребе града, а кован је у комуналним ковницама.

Први бакарни новци ковани су у Котору, а у XIV веку се бакарни фолари кују и у Улцињу, Бару, Дривасту, Свачу и Скадру. Полуфолари су ковани само у Котору, најразвијенијем привредном центру, а појављују се у оптицају у трећој четвртини XIV века.²³⁸¹

У време владавине цара Душана, у Котору је започето ковање динара,²³⁸² које ће бити настављено и за време цара Уроша, када су, осим динара,²³⁸³ у Котору били ковани и полудинари.²³⁸⁴ После пропасти Српског царства, ковање новца у приморским градовима биће настављено.

²³⁸⁰ Постоји мишљење, на основу стила и сличности которских фолара са новцем краља Сицилије Рожера I, да почетак њиховог ковања треба ставити на крај XI или почетак XII века. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe*, 200; Други аутори сматрају да је до ковања которских фолара дошло нешто касније, па Димитријевић почетак њиховог ковања везује за 1270. годину, када се помињу у Дубровачком статуту, у одлуци којом се одређује њихов курс у односу на динар. Димитријевић, *Новац српских средњовековних владара*, 312–313.

²³⁸¹ Milošević, *Stara kovnica novca u Kotoru*, 203; Димитријевић, *Новац српских средњовековних владара*, 322–323.

²³⁸² Иванишевић, *Новчарство*, 251, бр. 6.30.

²³⁸³ Исто, 262, 9.30.

²³⁸⁴ Исто, 262, 9.31.

ЗАКУПЦИ СРПСКИХ КОВНИЦА И КОВАЧИ НОВЦА

Право на ковање новца, у српској средњовековној држави, као и у другим западним државама овог раздобља, било је неприкосновено владарско право и један од облика испољавања суверенитета. Ковање новца припадало је корпусу регалних права које је титулару доносило редовне приходе и давало му искључиво право да одлучује о томе како ће новац изгледати (одабир типа представе и натписа који ће се наћи на новцу), о врсти монетарног метала, тежини и квалитету новца који се кује, што је подразумевало строгу административну контролу сваке новчане емисије.²³⁸⁵ Овај прерогатив централне власти владар је могао делимично да уступи другом лицу, какав је био случај са царем Душаном и Бранком Растислалићем, царем Урошем и краљем Вукашином, у држави Вука Бранковића, у којој су под својим именом новац ковала њему потчињена властела, патријарх и градови, те са новцем приморских градова. Други вид присвајања права на ковање новца била је његова узурпација, присутна у Србији у време распадања царства, када обласни господари, присвајањем права на ковање сопственог новца, подвлаче своју политичку моћ и независност.

Новац је могао бити кован у владаревој ковници и у том случају би читав посао око организације и израде новца био поверен државним чиновницима, или је ковање новца давано у закуп приватним лицима. У историјским изворима често се помиње да су српски владари давали ковнице у закуп, најчешће на годину дана, наплаћујући своју добит унапред. То је значило постојање зграда са уређајима за топљење и пречишћавање метала, снабдених потребним алатом, у којима је купац требало да организује и финансира израду новца.²³⁸⁶ Као закупци српских ковница најчешће се помињу цариници, богати трговци из Котора и Дубровника, који су поседовали не само капитал, већ и знање и углед. Неретко организовани у заједничка трговачка друштва ради финансијског удруживања, ови трговци су узимали у закуп и царине и ковнице, закупљујући на тај начин наплату владаревих прихода и такси произашлих из регалних права (део руде, део истопљеног метала, приходи ковнице, тржне таксе итд.).²³⁸⁷ Царине и ковнице давале су у закуп приватним лицима због непостојања

²³⁸⁵ Гњатовић, *Добри и зли динари*, 110–111, 118–119; Иванишевић, *Новчарство*, 49–50.

²³⁸⁶ Шербан, *Размишљања*, 204.

²³⁸⁷ Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 265–266; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 171.

институција и вештих службеника који би се старали о државним финансијама. Царинике на пословима закупаца и управника ковнице срећемо и у Дубровачкој републици, од оснивања дубровачке ковнице.²³⁸⁸

У средњовековној Србији, места где се ковао новац називала су се цеке односно ковнице. Оба термина срећу се у Законику деспота Стефана Лазаревића за Ново Брдо из 1412. године: „О ковнице суд. Закон је и за динаре што се кову у *цекe*“.²³⁸⁹ Натпис *Нова цeка господина Деспота* носили су и деспотови динари ковани у ковници у Сребреници, после њеног преласка у српске руке 1411. године. Највише података о томе где су се ковнице налазиле добијамо управо из сачуваних докумената дубровачког архива, у којима се помињу њихови закупци, односно мајстори који су били ангажовани за рад у њима. У писаним историјским изворима српски динари најчешће се називају по месту где се налазила ковница у којој су исковани: нпр. *denarri de Brescoa*, *grossi de Rudinico*, динар *de Nouaberda*, а називе неких ковница налазимо исписане и у легендама на самом новцу, па тако сазнајемо да су ковнице, поред оних у приморским градовима, постојале и у граду Звечану, Новом Брду, Скопљу, Охриду, Призрену, Смедереву, Руднику и Рудишту. О томе да је нека ковница постојала на одређеном месту понекад сведочи само материјал пронађен приликом археолошких ископавања, као што је случај са ковницом краља Радослава у Расу²³⁹⁰ или ковницом Вука Бранковића у Трговишту.²³⁹¹ О постојању неких ковница, као што је ковница новца у Пећи, где се претпоставља да је кован новац патријарха у последњој четвртини XIV столећа, остају само претпоставке.²³⁹²

О организацији рада у српским ковницама и самој техници ковања новца не постоје сачувани подаци, али имајући у виду да су најчешће Дубровчани били њихови закупци, може се претпоставити да се рад у њима одвијао на исти начин као у дубровачкој ковници. Како стоји у сачуваним одлукама дубровачког Великог вијећа, посао закупца, односно управника ковнице (који се најчешће помињу као *officiales zechae* или *officiales de Cessa*) био је да обезбеди метал за рад, надзорника ковнице,

²³⁸⁸ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 168–169.

²³⁸⁹ Динић, *Из српске историје средњег века*, 643–644.

²³⁹⁰ Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 104–105, 108–112; Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава*, 39–40, 45–46; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 92–93; Исти, *Новчарство*, 61–62.

²³⁹¹ Иванишевић, *Нова емисија српског новца*, 59–62; Исти, *Новчарство*, 67.

²³⁹² Душанић, *Средњовековна монета српског патријарха*, 129–136; Иванишевић, *Новчарство*, 67.

административно особље и стручне раднике, квалификоване за све техничке послове.²³⁹³

Сам процес ковања новца остао је непромењен од античких времена. Одвијао се у неколико фаза које су се обављале у засебним радионицима, под надзором мајстора радионице. Процес је започињао топљењем и пречишћавањем метала, који је потом искиван и извлачен у полуге или шипке. Шипке су потом пресоване у плоче које су секачима сечене у кружне плочице, незнатно теже од стандардних новчића, чија тежина је затим мерена и по потреби коригована (одсецањем вишка метала, односно његовим додавањем ако су плочице биле мање тежине). Плочице су затим бељене, а потом се приступало самом ковању новца, за шта су коришћена два припремљена калупа. Први, непокретан калуп, који је представљао аверс новца, фиксирао би се на наковањ, изнад њега је стављан припремљен комад метала, а потом покретан калуп реверса, који је ковач држао кљештима и ударао тешким чекићем.²³⁹⁴

Најважније за рад ковнице било је пронаћи веште мајсторе за резање калупа, ковничаре односно калупаре, који су у дубровачкој ковници не само резали калупе, већ и ковали новац.²³⁹⁵ Они су на основу предлога, које је владар одобрио, на калупима од челика прво исцртавали, а потом резали представе аверса и реверса, након чега је урезиван натпис. Осим технике гравирања, за израду калупа коришћене су и пунце од метала са деловима представе и натписа израђених у позитиву, испупчене, чијим би утискивањем у челик калупа настајао негатив представе и натписа, који је потом длетом дорађиван а евентуалне грешке исправљане.²³⁹⁶ За израду калупа требало је доста времена и брзо су се тупили кроз експлоатацију, што је све успоравало ковање новца, па је за једну новчану емисију прављено више калупа, при чему је ангажовано неколико мајстора. Калупи су могли бити израђивани у једној, а потом допремани у другу ковницу, где је вршено ковање новца, па је тако нпр. одлуком дубровачког Малог вијећа, из 1386. године, допуштено да Милче златар изреже калупе за фоларе

²³⁹³ Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 169–180.

²³⁹⁴ Исто, 236–239, 240; Васић, *Ковање и ковнице*, 7–8; Becker, *The Coin Makers*, 90–104; Иванишевић, *Новчарство*, 55–57; Stahl, *Zesca*, 331–346.

²³⁹⁵ Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 185.

²³⁹⁶ Исто, 239; Васић, *Ковање и ковнице*, 8; Божиновић, *Велика остава*, 164–165; Иванишевић, *Новчарство*, 58.

града Улциња.²³⁹⁷ Због контроле њихове израде, најчешће су обележавани сиглама у облику словних или неких других знакова.²³⁹⁸

С обзиром на то да је више мајстора резало калупе за исту врсту новца, врло често су мењани или додавани детаљи на основном типу представе, чиме су стваране разноликости на истој емисији новца. Одлуку о врсти представе која ће се наћи на аверсу и реверсу сваке новчане емисије и натписима који ће ја пратити доносио је владар, али су детаљи као што су облик слова натписа, начин приказивања владаревог лика, тип изабраних инсигнија, тип свете личности која ће бити представљена на новцу итд. најчешће били препуштени избору самога калупара и зависили су од његовог знања и умећа.²³⁹⁹ Међутим, један сачувани податак из дубровачке ковнице говори о томе да су понекад сами калупари били аутори целокупног иконографског решења појединих емисија новца. Наиме, у мају 1499. године, представници дубровачке владе, Марин Буних и Андро Бобаљевић, склопили су уговор са калупаром Николом Прибисалићем, у којем се он обавезао да ће исковати хиљаду фолара „тачно према узорку који им је показао“.²⁴⁰⁰ Случај овог калупара, који сам израђује и нуди предлог по којем ће бити ковани нови дубровачки фолари, говори да је улога ових мајстора у ковницама можда била много већа него што се претпоставља.

Из одлука дубровачког Малог вијећа сазнајемо да су калупари, који су радили за дубровачку ковницу, били домаћи људи, специјализовани златари.²⁴⁰¹ Да су на

²³⁹⁷ Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 186.

²³⁹⁸ Сигле се налазе и на аверсу и на реверсу српског новца, а могу бити у облику слова, знакова састављених од тачака, кружића и крстића, појединачних представа биља, цвећа, птица, звезда итд. или сложених композиција и жанр сцена. Улога сигли на новцу у нашој нумизматичкој литератури различито је тумачена, од тога да оне означавају закупца ковница, мајстора калупара, име ковнице или ознаке континенталног сребра који су допремани у ковницу. Прљинчевић, *Улога и значај словних и других знакова*, 127–163; Metcalf, *Колико је ковница постојало у Србији*, 172–175; Божиновић, *Велика остава*, 166; Иванишевић, *Новчарство*, 54–55.

²³⁹⁹ Не постоје сачуване информације на који начин су, у средњем веку, доношене одлуке о томе које представе ће се наћи на одређеним емисијама новца ни ко је све у томе учествовао. И у студијама о новчарству држава чији утицај је био најснажнији за организацију српског ковања новца, Византије и Венеције, на ову тему постоје само индикације. Grierson, *Catalogue* V/1, 56; Stahl, *Zecca*, 302.

²⁴⁰⁰ Fisković, *Dubrovački zlatari*, 184.

²⁴⁰¹ Године 1346. узет је у службу Марко, син Анђела златара; неколико година касније помиње се Бене Чибрановић, затим Радоје златар, па потом, у 1386. години, Милче златар. Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 185.

пословима израде новца и у Србији радили златари сведочи неколико одредаба Законика цара Душана из 1354. године, у којима се они доводе у везу са ковањем новца. Тако се у члану 168. изричито наређује: „Златара у жупама по земљи царевој нигде да није, осим у трговима, где је поставио цар новац ковати.“ За непоштовање ове наредбе била је прописана казна расељавања села и спаљивања златара, чланом 169. За златаре који у граду кују тајно новац такође је била прописана казна спаљивања, а град је био дужан да плати глобу колико одреди цар. Осим ковања новца, златари су у градовима, на основу члана 170, могли да кују и за „друге потребе“.²⁴⁰²

Златари у средњем веку, поред ковача оружја, представљају неку врсту занатлијске елите²⁴⁰³ која је поседовала веома широко образовање. Изучавање златарског заната трајало је и до петнаест година, а шегрт је, у овом периоду, морао да научи да пише, чита и рачуна, да упозна врсте и својства племенитих и неплеменитих метала, драгог камења и бисера, све технике њихове обраде, да упозна анатомију људског тела, црквене каноне, стилска струјања у земљама у окружењу, укусе и вредновања средине у којој ради.²⁴⁰⁴ Сва ова знања и вештине, које је златар требало да поседује, подвлачиће разлику у квалитету рада и врсности средњовековног мајстора.

У средњовековној Србији, златарски занат почео је озбиљније да се развија тек у XIV столећу, када се може говорити о извесном српском стилу у златарству и златарским радионицама,²⁴⁰⁵ а тек крајем XIV и почетком XV столећа у дубровачким изворима бележе се имена домаћих златара из Новог Брда.²⁴⁰⁶ У приморским градовима, овај занат је одавно развијен; дубровачки златари су већ 1306. године уједињени у златарској братовштини, а у Котору се градским статутом из 1352. године прописују одредбе о раду которских златара.²⁴⁰⁷ У овим богатим трговачким градовима је потреба за златарским производима била велика, што је условило рани развој и цветање златарског заната, па се у Котору, до средине XIV века, у нотарским књигама помиње преко педесет златара који у својим радионицама окупљају помоћнике и

²⁴⁰² Законик, 133–135; И у Дубровнику, наредбом владе из 1386. године, златари су свој рад могли обављати искључиво у тзв. Златарској улици, која се налазила уз државну ковницу. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 143–215, 156–157.

²⁴⁰³ Ћирковић, *Занати*, 215.

²⁴⁰⁴ Исто, 162; Ковијанић, *Которски златари*, 30; Петровић, *Златари*, 233.

²⁴⁰⁵ Радојковић, *Старо српско златарство*, 18.

²⁴⁰⁶ Динић, *Из српске историје средњег века*, 645; Петровић, *Златари*, 249–250, 255.

²⁴⁰⁷ Fisković, *Dubrovački zlatari*, 146, 154.

шегрте.²⁴⁰⁸ Када је у Србији почео развој рударске производње, а са њом и стално ковање новца, због непостојања довољног броја обучених мајстора, закупци ковница се окрећу златарима из својих градова и ангажују их на пословима ковача српског новца. Обично се ради о вештим и искусним златарима са изграђеним стилем, који је овим путем бивао транспонован на српски новац. Преко њих, елементи различитих стилова, насталих на другим поднебљима, долазе у српску средину и бивају преузети од домаћих мајстора који се код њих обучавају. На овај начин, на српском новцу долази до оригиналних комбиновања византијских и западних техника и мотива и стварања серија новца новог, специфичног израза. Управо због тога, сачувани подаци о пореклу закупаца српских ковница упућују на средине из којих су долазили утицаји који појединим ковањима дају посебна обележја. Пратећи њихов траг, у оним ковницама за које су нам остали сачувани подаци, покушаћемо, у настојању да што боље проникнемо у процес уобличавања иконографије српског новца, укључимо још једну важну компоненту.

Рас

Како показују резултати археолошких ископавања на локалитету Градина, у комплексу средњовековног Раса, у склопу овог утврђења постојала је ковница у којој је кован новац краља Срефана Радослава.²⁴⁰⁹ Краљ Радослав ковао је четири емисије новца: емисију сребрног трахеја са представом попрсја арханђела Михаила на аверсу и представом Христа који крунише краља на реверсу, чије иконографско решење реверса је било поновљено и на једној незавршеној емисији бакарног трахеја, док су друге две емисије бакарног новца носиле представу Христа Емануила на аверсу и представу Богородице која крунише краља на реверсу, односно представу Христа на престолу у аверсном пољу новца и представу Светога Константина и краља у реверсном пољу.²⁴¹⁰

Да је ковница заиста постојала на овом месту и да је овде кован Радослављев новац, сведочи пронађени материјал настао у појединим фазама његовог ковања: девет

²⁴⁰⁸ Ковијанић, *Которски златари*, 24.

²⁴⁰⁹ Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава*, 39–40; Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 106; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 92–93; Исти, *Новчарство*, 61, 88.

²⁴¹⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 237–238, бр. 1.1–1.4.

недорађених и неистањених бакарних плочица, једанаест плочица припремљених за ковање, те две бакарне полуге које су могла послужити као сировина за израду.²⁴¹¹ На истом месту, откривени су примерци новца из све три емисије бакарних трахеја. На пронађеном новцу на појединим комадима емисије бакарног трахеја са представом Христа који крунише владара, на реверсу недостају делови представе и натписа, а на свим пронађеним примерцима ове врсте новца аверс је остао празан, без отковане представе.²⁴¹² Сви примери новца нађени у ковници у Расу потичу из једног калупа, што потврђује тезу да је новац кован на месту где је нађен.²⁴¹³

Новац краља Радослава се по свом типу, тежини, иконографском и стилском решењу у потпуности уклапа у солунска ковања, чак су и сигле на њему обележене на сличан начин као на византијском новцу.²⁴¹⁴ Стилска сличност израде појединих калупа са одређеним типовима новца из солунске ковнице, висок квалитет израде и стилска уједначеност сачуваних комада, при чему се емисија сребрног трахеја посебно издваја прецизношћу и стручношћу израде калупа,²⁴¹⁵ упућују на калупаре из солунске ковнице. Да се изради овакав новац била је потребна велика стручност и искуство мајстора калупара, а Србија краља Радослава, у којој новац тек почиње да се кује, није имала људе припремљене за такав подухват.

Почетком XIII века српско златарство није развијено у оном степену у коме је развијено византијско златарство из овог периода, а репрезентативни златарски радови увозе се из Византије и са простора данашње Италије, јер домаћи златари не владају компликованим техникама потребним за њихову израду. Они ће тек у XIV веку владати скоро свим византијским техникама обраде метала, при чему ће стећи и лакоћу и прецизност израде, која је била карактеристична за радове византијских мајстора.²⁴¹⁶

²⁴¹¹ Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава*, 40; Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 107; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 93; Исти, *Новчарство*, 61.

²⁴¹² Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава*, 40–44; Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 109–110; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 93; Исти, *Новчарство*, 88, 237, бр. 1.2.

²⁴¹³ Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 93; Исти, *Новчарство*, 88.

²⁴¹⁴ Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 105, 114; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 94; Исти, *Новчарство*, 89.

²⁴¹⁵ Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 105.

²⁴¹⁶ Радојковић, *Старо српско златарство*, 23–24.

Недостатак стручних домаћих мајстора вичних изради калупа,²⁴¹⁷ у време када краљ Радослав започиње ковање првих српских новчаних емисија, условило је да се краљ за помоћ око ковања обрати свом тасту Теодору I Анђелу и солунској ковници.

Брсково

Прве вести о закупцима српских ковница и ковачима српских динара стижу из Брскова, 1277. године, ковнице краља Драгутина. У ово време, Брсково на Тари је већ богата варош са живом трговином и интензивном рударском делатношћу, у којој се налази велик број трговаца из Приморја, у првом реду Которана и Дубровчана, који су у Брскову стално настањени и поседују сопствене куће. Подаци о сталном присуству великог броја трговаца и пословних људи у Брскову сачувани су до седамдесетих година XIV века, док се у наредном периоду Брсково ретко помиње у документима. Замирање рударске производње и експлоатације сребра довело је до померања трговаца и капитала ка другим новоствореним рудницама и трговима те до гашења брсковске вароши.²⁴¹⁸

У Брскову се трговало и улазило у послове појединачно или удруженим капиталом, као у случају закупа брсковске царине и ковнице, где своја средства заједнички удружују Которани и Дубровчани. На основу сачуване задужнице из которског архива, потписане 3. јуна 1280. године, сазнајемо да Которани Тома и Марко Драговић и Марко Гацулани дугују дубровачком богаташу Паску Вукашићу своту од 1142 перпера млетачких матапана, као његови ортаци у закупу царине и ковнице у Брскову (рго

²⁴¹⁷ Постоји претпоставка да су и српски мајтори били укључени у израду калупа, која је изнешена на основу грешака које постоје у натпису на појединим врстама, при чему су нека слова погрешно написана или изостављена. Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 106; Међутим, ова претпоставка је тешко одржива ако погледамо да је учесталост грешака у натписама на новцу била готово уобичајена у срењовековним ковницама, због брзине рада и самог процеса израде калупа, па је тако на новцима кованим у дубровачкој ковници, где раде домаћи људи златари, готово на свим емисијама „сва сила погрешака“, па су „погрешни или нетачни натписи прилично обична ствар“ како је то приметио Милан Решетар. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 253–256.

²⁴¹⁸ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 11; Ћирковоћ, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 22–27; Иванишевић, *Новчарство*, 62; Динић, *Из српске историје средњег века*, 459–460, 469.

societate mercati et secse Briscoe).²⁴¹⁹ То значи да су управо ови трговци до 1280. године, у једном периоду, који није био мањи од годину дана, били у обавези да организују рад ковнице краља Драгутина и пронађу обучене мајсторе за ковање српских динара.

Значајан податак о томе где су тражени мајстори калупари за брсковску ковницу пружа нам вест о Блажу златару (aurifex Blasius), који се 1302. године жалио Сињорији, чији је био поданик, због претрпљене штете од 550 перпера, коју му је нанео цариник српскога краља, Которанин Драго Балдвина. Пошто су цариници, по правилу, и закупци српских ковница, Драго Балдвина је 1302. године, вероватно, држао у закуп брсковску ковницу краља Милутина. У својој жалби, Блаж наводи да у Брскову већ 16 година ради свој занат, а његов посао вероватно је био везан за саму ковницу новца. После овог догађаја, Блаж је био затворен 10 месеци у тврђави званој Скопље, а у Србији је боравио до лета 1313. године, до своје смрти.²⁴²⁰ Да Блаж није једини млетачки златар који у овом периоду ради у Брскову, види се из једне млетачке белешке из 1318. године, у којој се помиње још један Млечанин, Оливер Куп, који је у Брскову, бавећи се својим занатом, такође боравио 16 година.²⁴²¹

Колико су италијански златари били цењени и тражени у Србији почетком XIV века, потврђује случај златара Петра из Венеције, настањеног у Дубровнику, који је 1313. године био позван на двор краља Милутина. Наиме, краљев изасланик Трифун Бућа склопио је са Петром уговор по којем се он обавезао да ће радити на српском двору у периоду од годину дана, за плату од осам либара венецијанских гроша, уколико се краљу буде свидео његов рад. Такође, уговором је била предвиђена и друга могућност: ако се Петров рад не допадне српском краљу, Бућа му је понудио ортачки посао у којем је он требало да обезбеди сребро за рад, а добит од израђених предмета била би дељена напола. Као део плате, Петар је одмах примио 36 перпера.²⁴²²

Са Трифуном Бућом је пословао и которски златар Савин Анђелов из Буча, један од најистакнутијих и најбогатијих которских мајстора. Био је син златара Анђела (filius Anselmi aurificis), а у његовој радионици, као помоћници, радили су и млетачки

²⁴¹⁹ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 11–12; Ћирковоћ, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 25.

²⁴²⁰ Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 121; Ћук, *Србија и Венеција*, 140.

²⁴²¹ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 313.

²⁴²² Fisković, *Dubrovački zlatari*, 206; Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 121; Ћук, *Србија и Венеција*, 141.

златари, од којих су нам познати Донато Николетов и Нашинбене из Венеције, који су, по сачуваним уговорима, били обавезни да раде не само у његовој которској радионици, већ заједно са њим и у Србији.²⁴²³

Мајстор Савин је пословао у Србији у време владавине краљева Милутина и Душана. Приликом својих пословних путовања, позајмљивао је новац од Трифуна Буће, а Бућа се у периоду између 1326. и 1335. године помиње као финансијер још неколико которских златара који одлазе у Србију, појединачно или удружени у трговачка друштва, међу којима су Радоје златар и Никола Радогостов из Будве, угледни и богати которски златари.²⁴²⁴ Да ли су ови златари или њихови помоћници били ангажовани на неким пословима у брсковској, или некој другој српској ковници, немамо сачуваних података. Међутим, с обзиром на позиције Трифуна Буће на српском двору и капитал који је улагао као кредитор пословних људи из свог родног града, сигурно није пропуштао да им омогући ангажман на уносним пословима у Србији. Због тога су Которани, као закупци царина и ковница, доминантни у Брскову за владавине краља Милутина и Стефана Дечанског, у чијој служби, поред Трифуна Буће, на високим положајима срећемо бројне богате и угледне Которане, активно укључене у послове око трговине и експлоатације сребра.²⁴²⁵ Пошто су закупци ковница тада били махом Которани, поред венецијанских златара, који се помињу у изворима, златари из Котора сигурно чине главнину техничког особља које у ковницама ради, а међу њима су и ковачи српских динара.

За време владавине краља Милутина, 1319. године, у Брскову се као купац царине налазио још један Которанин, Иван Драго, који се помиње због измењеног царинског режима.²⁴²⁶

У првој половини XIV века забележена су имена само тројице Дубровчана које срећемо на пословима цариника у Брскову: Андрије Сокорчевића, који је био купац царине највероватније 1322–1323. године, те Домање Менчетића и Марина Гучетића, који су послове цариника обављали средином XIV века.²⁴²⁷ Од дубровачких златара, у

²⁴²³ Ковијанић, *Которски златари*, 33.

²⁴²⁴ Исто, 26, 32, 37.

²⁴²⁵ Међу њима се истичу Никола Бућа, цариник Дечанског, протовестијар краља Душана, Николин брат Михаило, познати дипломата и привредник, Тома Павла Томина Драго, државни судија и дипломата Дечанског, Грубо Паскоја Марголова (Пасквалић), Душанов цариник, касније протовестијар.

²⁴²⁶ Пирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 25.

²⁴²⁷ Исто, 26.

Брскову се 1319. године помиње златар Богдан, који је крајем XIII и почетком XIV столећа одржавао живе везе између Брскова и Дубровника,²⁴²⁸ и Паско Радишев, који је по уговору у Брскову требало да се задржи годину дана на пословима израде накита. Да ли се на томе завршио његов рад, није остало забележено.²⁴²⁹

Од првог помена брсковских динара 1276. године, у брсковској ковници је искован већи број емисија српског средњовековног новца. Овде поједине емисије својих динара кују краљ Драгутин – од доласка на власт до сукоба са братом Милутином 1301. године, краљ Милутин – од преузимања рашког престола 1282. до своје смрти, и краљ Стефан Дечански. Неки од њих помињу се у сачуваним дубровачким и млетачким документима. Динари првих емисија краља Драгутина, кованих по узору на млетачки грош, поменути су у признаници из 1281. године, у којој Леонард Кокот враћа Обраду Лонги дуг из 1276. године у износу од 25 перпера брсковских динара,²⁴³⁰ те у дубровачком царинском статуту из 1277. године, којим се венецијански и брсковски гроши ослобађају извозне царине. Ове емисије помињу се и у млетачкој одлуци из 1280. године, по којој су се државни надзорници ковнице морали заклети да ће мењати млетачке гроше за брсковске динаре, „*pondus per pondus*”.²⁴³¹ Следећи документ, у којем се помињу брсковски динари, потиче од 22. јуна 1283. године, када задарски трговци Стефан Мартиновић и Фрањо Курилић склапају договор о продаји апулске соли за коју ће Фрањо платити „*ad rationem soldorum denariorum grossorum quinquaginta quinque de denariis de Brescoa de bandera pro quolibet centenario dicti salis*”.²⁴³²

Одавно је примећено да висок домет израде брсковског динара, њихов чист стил и иконографија, која у првим емисијама следи свој млетачки узор у свим детаљима, упућују на иностране мајторе Млечане, који су, како смо видели, били присутни у Брскову од самог почетка рада ковнице. У страху да мајстори ковничари, који су радили у венецијанској ковници, своје знање и вештине не искористе ван Венеције, Млетачка република им је забранила да без посебне дозволе напуштају град дуже од три месеца. За непоштовање ове уредбе била је прописана новчана казна и одлазак у затвор на шест месеци.²⁴³³

²⁴²⁸ Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 130–131.

²⁴²⁹ Исто, 131; Fisković, *Dubrovački zlatari*, 169.

²⁴³⁰ Чремошник, *Развој српског новчарства*, 37; Иванишевић, *Новчарство*, 62.

²⁴³¹ Иванишевић, *Новчарство*, 37.

²⁴³² Исто, 42.

²⁴³³ Stahl, *Zecca*, 348–349.

Податак о брсковским ковањима доноси и сачувана признаница из 1281. године, у којој Марија де Шор, сестра краљице Јелене, потврђује да је дана 27. фебруара примила своту од 200 „soldos denariorum grossorum de Brescoa, de quibus fuerunt soldi denariorum grossorum de Brescoa, de quibus fuerunt soldi denariorum grossorum centum septuaginta de denariis de cruce et de lilio, et residui triginta soldi fuerunt de denariis de macia”.²⁴³⁴ У тренутку када су коване ове врсте динара краља Драгутина, са реверсном представом владара на трону, који у десној руци држи скиптар са крином а у левој глоб са двоструким крстом, односно мач положен преко крила, закуп ковнице ортачки су држали Дубровчани Паско Вукашић и Которани Драговићи и Гацулани. Да ли су мајстори калупари, који су у њиховој ковници радили на изради овог новца, били Млечани, Дубровчани или Которани, немамо података, али како њихов рад показује, били су упућени у иконографију западног новца.

Рудник

Средњовековни Рудник, смештен подно највише планине Шумадије, био је један од најзначајнијих рудника и тргова у српској средњовековној држави. На овом простору, још од праисторије, непрекидно је трајала рударска производња, а током средњовековне епохе, сребро и бакар били су главни производ овог рудника.

У дубровачким изворима, Рудник се први пут помиње 1293. године, у „сремској земљи“ краља Драгутина,²⁴³⁵ а од самог оснивања града, у њему су постојале значајне колоније Саса, Которана и Дубровчана. У почетку, которски трговци су бројнији и више ангажовани у Руднику, а на њихов велик број упућује и постојање братовштине Светога Трифуна (*fratellia de Rudenicho S. Triphonis*), која је постојала још средином XIV века.²⁴³⁶ Они ће своју предност у пословању задржати до пада Николе Алтомановића и преласка Рудника у руке кнеза Лазара 1373. године, од када подаци о Дубровчанима, у овом рударском насељу, постају све бројнији. До краја деспотовине, дубровачка колонија у Руднику била је изразито јака и активна, а пословање неких њених чланова може се пратити дужи низ година.

²⁴³⁴ Чремошник, *Развој српског новчарства*, 39; Иванишевић, *Новчарство*, 62.

²⁴³⁵ Храбак, *Рудник под Штурцем*, 7; Иванишевић, *Новчарство*, 63; Динић, *Из српске историје средњег века*, 557.

²⁴³⁶ Динић, *Из српске историје средњег века*, 573.

Веома брзо по његовом оснивању, у Руднику је основана и ковница новца, а почетак њеног рада посредно је забележен у дубровачкој одлуци из 1303. године, у којој се говори о две врсте српских динара – „moneta Raxe de Brescoa seu aliqua parte Sclauonie”, а “Grossi de Rudnicho” изричито се спомињу већ десетак година касније.²⁴³⁷ Име рудничке ковнице остало је забележено и на реверсу динара деспота Ђурђа Бранковића, који су овде исковани.²⁴³⁸ Ова ковница радила је најдуже од свих ковница у средњовековној Србији, од свог оснивања до пада деспотовине. После смрти деспота Лазара Бранковића, османска војска освојила је тврђаву Островицу, а потом, трајно, заузела Рудник 1458. године.

За све време свога рада, ковница у Руднику давана је у закуп приморским трговцима, истовремено са закупом царине, а имена многих од њих остала су сачувана у дубровачким изворима. Први подаци о закупцима рудничке царине потичу из 1347. године, када цар Душан јавља дубровачком кнезу да су Никола Лукаретић и Марин Кл. Гучетића држали, поред других, и трг Рудник. После њих, цариници у Руднику су поново Дубровчани, Ловро Вукасовић и Марин и Живе Паскетић, којима цар, у 1349. години, по истеку закупа даје разрешницу да ништа не дугују.²⁴³⁹

Случај цариника Мароја Вучинића, који је држао рудничку царину 1371. године, када је кнез Лазар први пут завладао Рудником, потврђује да је у надлежности рудничких цариника био и рад ковнице. Наиме, у спору око наплате дуга, цариник Вучинић је оптужен, од стране Богавца Прибојевића Округлог, да кује лажне гроше, које је овај показао кнезу, због чега је затворен и био је у обавези да плати штету од стотину литара сребра.²⁴⁴⁰

Из писама које потичу између 1400. и 1405, године, у којима кнегиња Милица својим цариницима у Руднику наређује исплате појединих дугова, сазнајемо да су и у њено време царину држали Дубровчани, трговци Вукша Мишетић Бобаљевић, Јакша Водопић и његов брат Никша, а потом Мароје, Хранко, Остоја и Влатко.²⁴⁴¹ Вукша Мишетић или Вук Михаила Бобаљевић и његов брат Влахо Михаила Бобаљевић помињу се и у разрешници деспота Стефана, из 1425. године, о закупу деспотове

²⁴³⁷ Исто, 567; Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 55; Иванишевић, *Новчарство*, 63.

²⁴³⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 297, бр. 45.29.

²⁴³⁹ Динић, *Из српске историје средњег века*, 560, нап. 17; Храбак, *Рудник под Штурцем*, 19.

²⁴⁴⁰ Динић, *Из српске историје средњег века*, 560–561; Храбак, *Рудник под Штурцем*, 19.

²⁴⁴¹ Динић, *Из српске историје средњег века*, 564; Храбак, *Рудник под Штурцем*, 23.

царине у Угарској. Највероватније се ради о Нађбањи или Фелшбањи, познатим рудницима сребра и злата са ковницама.²⁴⁴² Из оскудних података о деспотовој ковници и Нађбањи, сазнајемо да се ковничар звао Stephanus Remetei, који је емисије новца, које је израдио, означавао сиглама n-S.²⁴⁴³

На месту рудничких цариника, Дубровчани доминирају и у периоду деспотовине. Извори из прве половине XV века, у којима се налази дугачак списак дубровачких трговаца,²⁴⁴⁴ који су једном или више пута – као Јакша Водопић – држали у закуп царину и ковницу, пружа нам могућност да расветлимо колико је, у овом раздобљу, био јак утицај Дубровчана на рад рудничке ковнице. На месту цариника у Руднику они су остали до освајања Србије. Последњи познати закупци рудничке царине били су Јаков Николић и његов син Петар, које на месту цариника срећемо 1442. године.²⁴⁴⁵

Држећи у закуп рудничку ковницу новца, дубровачки трговци доводе у Рудник златаре из свога града, којих је у XIV и XV столећу, услед процвата овог заната, у Дубровнику било много. Међутим, о златарима који су радили у овој ковници нема непосредних помена. Помиње се да би први ковничари рудничке ковнице могли бити Саси и Млечани.²⁴⁴⁶ Сачувано је неколико имена дубровачких златара који у ово време бораве у Србији, без наведеног одредишта, а могуће је да неки од њих раде баш у Руднику. У јулу 1329. године, удружили су се Младен Милченић и Милче Которанин (Милко Драганов) да заједно раде у Србији,²⁴⁴⁷ а мајстор Милче је још неколико пута, по окончању овог посла, боравио по градовима у унутрашњости, позајмљујући новац за своја трговачка путовања.²⁴⁴⁸ У пролеће 1341. године, кренуо је у Србију дубровачки златар Милош Радића Драгомилић са својим помоћником, а 1424. године, на годину дана, овде долазе на рад златари Анте Хранисалић и Радослав Милошић.²⁴⁴⁹ Поред кратких годишњих путовања, дубровачки златари су и дуже боравили у рударским местима у Србији, где су поједини поседовали и куће, радећи на дворовима великаша, при рударским окнима и ковницама новца.

²⁴⁴² Калић, *Цариници деспота Стефана Лазаревића*, 71–73, 76, 80–82.

²⁴⁴³ Иванишевић, *Новчарство*, 189.

²⁴⁴⁴ Динић, *Из српске историје средњег века*, 561, нап. 20.

²⁴⁴⁵ Исто, 565.

²⁴⁴⁶ Храбак, *Рудник под Штурцем*, 16.

²⁴⁴⁷ Fisković, *Dubrovački zlatari*, 169; Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 131.

²⁴⁴⁸ Ковијанић, *Которски златари*, 34.

²⁴⁴⁹ Fisković, *Dubrovački zlatari*, 169.

У рудничкој ковници је кован новац краљева Драгутина, Милутина, Владислава II, Стефана Дечанског, Душана, цара Уроша, жупана Николе Алтомановића, кнеза Лазара, деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. У изворима, новац се помиње као *grossi de Rudnicho*, а једину вест о иконографији рудничких динара доноси нам тестамент из 1348. године, у којем се спомињу динари са мачем – „*grossi dela spada antisi de Rudnicho*”.²⁴⁵⁰

Ново Брдо

Ново Брдо, смештено у планинском пределу, између огранака Копаоника и Скопске Црне горе, југоисточно од Приштине, било је најзначајнији рударски и трговачки центар Србије, а у првој половини XV века и најпознатији рудник читавог Балкана. У доба пуног напретка града, цени се да је Ново Брдо имало 10.000 становника.²⁴⁵¹

Богатство Новог Брда почивало је на експлоатацији олова и сребра, нарочито тзв. гламског сребра, са одређеним процентом злата, које је преко Дубровника и Котора претежно отпремано у Венецију. Обиље рудног богатства, које је Новом Брду донело епитет „сребрног и златног града“, привукло је велик број пословних људи и занатлија из Приморја, који су у Новом Брду и околини стекли некретнине и били стално настањени. Међу њима је било највише Которана и Дубровчана, који су чинили најбројније страно становништво, али и Саса, Грка, Млечана, Мађара, Албанаца, Јевреја и других, обичних људи и припадника племићких породица, који су у овом граду, живећи заједно са домаћим становништвом, створили посебну културну климу, која ће свој одраз имати и на новцу искованом у новобрдској ковници.²⁴⁵²

Ново Брдо се у изворима први пут помиње 1326. године, када краљ Стефан Дечански обавештава дубровачког кнеза да Лука Марка Лукаревић, закупац новобрдског трга из времена његовог оца, краља Милутина, није остао ништа дужан.²⁴⁵³ Као и у првом помену града, све до његовог пада под Турску власт, у 1455.

²⁴⁵⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 63; Динић, *Из српске историје средњег века*, 567–568.

²⁴⁵¹ Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Старо српско рударство*, 132.

²⁴⁵² Исто, 131, 132; Динић, *Из српске историје средњег века*, 652–660; Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 28, 32–36, 50–56.

²⁴⁵³ Иванишевић, *Новчарство*, 64; Динић, *Из српске историје средњег века*, 596; Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 24; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 222–223.

години, најчешћи закупци царине и ковнице у Новом Брду, чија имена су остала сачувана у писаним документима, били су Дубровчани.

Од цариника краља Стефана Дечанског познати су Паскоје Гучетић, који је новобрдску царину држао у закуп пре априла 1326. године, и Которани Petrus de Sabe и његов брат Franciscus, који је пословао са Трифуном Бућом.²⁴⁵⁴ По подацима којима располажемо, ово је једини помен Которана на месту закупаца новобрдске царине и ковнице.

Крајем 1366. и почетком 1367. године, како сазнајемо из његовог тестаментa, купац царине и тргова новобрдских био је Дубровчанин Вита Гучетић. Иако је после распада Српског царства Ново Брдо у власти кнеза Лазара, у овом периоду новац од царине исплаћен је цару Урошу. Међутим није сасвим сигурно да ли је цар приходе од новобрдске ковнице убирао до краја живота.²⁴⁵⁵

У време кнегиње Милице, на месту новобрдског цариника 1399. године помиње се Ђерђаш, Србин из Новог Брда.²⁴⁵⁶ Иако знамо да је и домаће становништво било укључено у трговачке послове и експлоатацију рудног блага, њихова улога на месту закупаца царина и ковница, осим понеке спорадичне вести, остала је готово неосветљена.

Већи број података о именима цариника и њиховим активностима познат нам је тек од краја XIV и почетком XV века, из периода деспотовине, од када потиче велик број жалби дубровачких трговаца на понашање цариника и нове, веће царине које су тада уведене. У Републику Светога Влаха, у 1398. години, стигле су жалбе на понашање цариника Новака Македола, а протести због „недозвољених царина“ упућују се 1407. године, када царину држе Бенко Гундулић, Мароје Станчић и Матеја Крусић, и 1412. године, када на месту закупаца поново срећемо Бенка Гундулића, овога пута са Марином Градићем и „другима“. Бенко Гундулић је држао царину и 1414. и 1423. године, када су му ортаци били Тудре Мласконић и Симко Станишић. Тудре Мласконић је био новобрдски цариник и 1411. године, а Симко Станишић је држао царину и 1418. године, ортачки са Марином Градићем и Живком Кастратом.²⁴⁵⁷

²⁴⁵⁴ Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 222; Динић, *Из српске историје средњег века*, 597.

²⁴⁵⁵ Динић, *Из српске историје средњег века*, 599.

²⁴⁵⁶ Исто, 600–601, 638.

²⁴⁵⁷ Исто, 612–613, 637–638; Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 32.

Осим Дубровчана, на месту цариника у Новом Брду, у време деспота Стефана Лазаревића, био је и Грк са Пелопонеза, Калојан Русота, утицајна личност у новобрдској заједници. Он је држао у закуп царину у јануару 1423. године, што сазнајемо из писма деспота Стефана упућеног њему и још тројици већ поменутих Дубровчана који су у овом периоду, заједно са њим, држали царину. Калојан Русота је био цариник у Новом Брду и за време деспота Ђурђа Бранковића,²⁴⁵⁸ на чијем двору је био утицајна личност, па му се Дубровчани често обраћају са молбом да посредује код деспота за њихове повластице. У књизи новобрдског трговца Михаила Лукаретића је сачувано име „кројача Калојановог Божидача“, а колико је овај Грк био важна личност у граду сведочи и помен његове смрти у летописима. После Калојана Русоте, на месту цариника помиње се Грк Манојло, можда син Калојанов,²⁴⁵⁹ а потом његов рођак Кантакузин, који је 1442. године, у време привремене турске власти над Новим Брдом, био њихов цариник. Кантакузин је и 1445. године држао царину, за време деспота деспота Ђурђа, када се помиње због проблема које је правио дубровачким трговцима код куповине сребра.²⁴⁶⁰ Његова породица живела је у Новом Брду до 1477. године, када су их Турци погубили.

За разлику од периода деспота Стефана Лазаревића, кад су царине и ковнице у рукама Дубровчана, чини се да је деспот Ђурђе за овај посао радије ангажовао угледне Грке, који су, преко његове жене Ирине, имали јаке везе на Ђурђевом двору. Промена закупаца царине имала је утицаја и на иконографију динара кованих у Новом Брду, па док у време Дубровчана на новцу преовлађују религиозне представе преузете са дубровачких ковања, посебно у време кнеза Лазара и деспота Стефана, новац деспота Ђурђа носи нова, профана иконографска решења и другачији стил њихове обраде.

У Новом Брду је била најзначајнија српска средњовековна ковница новца, активна од средине XIV века до пада града у турске руке. У њој су више од једног столећа ковани новобрдски гроши – *grossi de Nouaberda*, који се први пут помињу 1350. године, у исправи извесног Бранила из Новог Брда.²⁴⁶¹ Ковница је сигурно радила и раније, већ у време краља Милутина, када је забележен први купац царине. Од почетка XV века, новобрдски грошеви се често помињу у сачуваним тестаментима

²⁴⁵⁸ Динић, *Из српске историје средњег века*, 638, 652; Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 50–52.

²⁴⁵⁹ Динић, *Из српске историје средњег века*, 653; Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 54.

²⁴⁶⁰ Динић, *Из српске историје средњег века*, 638, 652–653.

²⁴⁶¹ Исто, 598; Иванишевић, *Новчарство*, 64; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 222.

Дубровчана из Новог Брда, а у књизи дужника дубровачког трговца Михаила Лукаревића је сачуван и њихов однос према осталом новцу који се свакодневно користио у граду – млетачким дукатима, дубровачким грошима и турским аспрама.²⁴⁶²

Сматра се да је Ново Брдо било први српски град чије име се нашло на новцу, искованом у његовој ковници, у време кнеза Лазара. NOVOMONTE M ARG (Novomonte moneta argentea), стајало је у натпису на аверсу прве од четири емисије Лазаревих динара овде искованих,²⁴⁶³ а назив града – **Н-В БР-Д-О**, односно **НОВО Б-Р-Љ-Д-О** – сачуван је и у натпису на реверсу двеју емисија динара деспота Ђурђа.²⁴⁶⁴

Јак градски центар, какав је Ново Брдо било крајем XIV века, са ковницом у којој су исковане бројне емисије српског средњовековног новца, имао је потребу за великим бројем занатлија различитих струка, међу којима је био значајан број златара. Имена неких од њих су забележена у књизи дужника Михаила Лукаревића: Voxidar Butchou seth oresse, Jachob oresse bratanaz de Raicho, Dmitar Spani orese, Nixa Lechich.²⁴⁶⁵ У дубровачким архивским књигама из друге половине XIV века, у 1379. години се помиње Георгио златар из Новог Брда, 1383. године златар Хранисла, дубровачки грађанин који борави у Новом Брду, крајем XIV века Добрић Ненадић из Новог Брда, грађанин Дубровника, 1402. године тада већ покојни Љеш, златар из Новог Брда, и Богић Прибојевић, чије име је сачувано у тестаменту из 1440 године.²⁴⁶⁶ У тестаментима Дубровчана из Новог Брда, 1402. године су забележени Радослав златар и Прибиња Милошевић.²⁴⁶⁷ У ред дубровачких грађана, године 1384, Мало веће примило је Јурека Ивановића из Новог Брда, сина Ивана Златара, чија златарска породица из Новог Брда прелази у Трепчу почетком XV века.²⁴⁶⁸

²⁴⁶² Динић, *Из српске историје средњег века*, 640–643; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 234–223.

²⁴⁶³ Иванишевић, *Новчарство*, 273, бр. 24.12–24.15; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 228–229.

²⁴⁶⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 298, бр. 45.31–45.32; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 234–235.

²⁴⁶⁵ Ковачевић-Којић, *Прилог проучавања занатства у Новом Брду*, 526; Динић, *Из српске историје средњег века*, 645.

²⁴⁶⁶ Динић, *Из српске историје средњег века*, 645; Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 48–50; Петровић, *Златари*, 236–237.

²⁴⁶⁷ Петровић, *Златари*, 238.

²⁴⁶⁸ Исто, 237, 239.

У Новом Брду раде и златари из Бара, Јакша Миладиновић Зец и Никша Радаковић, који се 1439. године налазио у овом граду.²⁴⁶⁹

У првој половини XV века, 1447. године, у Новом Брду бораве и златари из приморских места на северном и средњем Јадрану, Алгрето и Петар Пасалиер и Ђурач (Ђурађ), Мађар из Угарске, чије присуство је забележено 1434. и 1438. године.²⁴⁷⁰ Осим бављења златарским радом за сопствене потребе, на којим су све пословима ови златари били ангажовани, није нам познато. Међутим, присуство Ђурача и вероватно других мађарских златара у Новом Брду, чија имена нису сачувана у изворима, могуће је повезати са радом у ковници, с обзиром на јак утицаја угарског новца на иконографију ковања Ђурђа Бранковића, који је у овом периоду изразито присутан.

Боравак само неколико златара у Новом Брду могуће је сигурније повезати са радом у ковници новца. Међу њима је которски златар Милко Шишманов из Новог Брда (*Milče aurifficho*), који се у которским изворима помиње 1388. године.²⁴⁷¹ У Котору је уживао глас доброг мајстора и добијао је бројне наруџбине за угледне манастире. Имао је две куће, смештене између кућа угледних которских властелина, и радионицу, у којој је примао шегрте на обуку. Помиње се као покојни 1419. године. Постоје претпоставке да би овај Милко могао бити онај исти Милче *aurifici-cecherio* који је у Дубровнику, по одлуци Малог вијећа 1386. године, ковао калупе за улцињске фоларе.²⁴⁷² Он се у Дубровнику први пут помиње 1383. године, када му се, по одлуци Малог већа, даје кућа са годишњим најмом од 20 перпера. Сматра се да је Милче припадао златарима-ковничарима који су у Дубровнику приватно израђивали калупе за новац, што је дубровачка влада, до почетка XV века, дозвољавала без званичне одлуке.²⁴⁷³ Да ли је Милче, као искусни мајстор, после ангажмана у Дубровнику позван да ради у новобрдској ковници, када је под кнезом Лазаром држе Дубровчани у закуп, или је у Новом Брду боравио раније, намамо података.

Други златар који би могао бити новобрдски ковничар јесте Дубровчанин Никша Перковић, који је са своја два сина, Пирком и Живком, боравио у Новом Брду између

²⁴⁶⁹ Исто, 243.

²⁴⁷⁰ Исто, 249.

²⁴⁷¹ Исто, 237, 265–266; Ковијанић, *Kotorski zlatar Milko*, 82; Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 48.

²⁴⁷² Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 186, 511; Петровић, *Златари*, 265.

²⁴⁷³ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 510–512; Петровић, *Златари*, 265.

1434. и 1438. године.²⁴⁷⁴ Пре тога, као аурифабер, Перковић је радио у дубровачкој ковници 1422. године (*Nixa Percouich et compagni maistri dela zecha*).²⁴⁷⁵ Златари се у изворима помињу као: *aurifex, orexe, orese*. У XV веку долази до уже специјализације у оквиру златарског заната, па у овом периоду, уз име златара, срећемо назив *aurifaber*, а означава мајстора чија је специјалност ковање злата у танке плочице или нити за филигранске радове.²⁴⁷⁶

У овом периоду, у Србији је веома активан још један дубровачки златар, Никша Прибисалић Форнар, чији рад је везан за дубровачку ковницу и српске ковнице на Косову. Био је врло имућан златар, члан братовштине Антунина и познат алхемичар. Овај мајстор је у Новом Брду боравио више пута, 1425, 1428. и 1444. године.²⁴⁷⁷ Пре тога, срећемо га у Трепчи, где се помиње у судским споровима 1422. и 1428. године, и у Приштини, где је боравио 1425, 1427. и од 1437. до 1439. године.²⁴⁷⁸

Његово кретање по Србији показује да је своје послове везивао само за руднике и тргове у којима су се, у овом периоду, обављали послови великих размера и у којима су радиле значајне ковнице новца. Потом се враћа у Дубровник, где је у служби Дубровачке општине, од јануара 1449. до краја 1461. године, са мањим прекидима, радио као ковач дубровачких минци, „као јавни вагач и огледач сребра, гламског сребра и кованих динара, те вештак за вагање и огледавање златних дуката“.²⁴⁷⁹ Дубровачка влада, у марту 1449. године, одобрила му је да осам дана борави на двору херцега Стјепана Вукчића Косаче.²⁴⁸⁰

Најпознатији новобрдски златар био је Јован Прогоновић, који се после пада Новог Брда под Турке преселио у Дубровник, од када потичу бројни подаци о његовом успешном раду. У документима се помиње као *Johannes Progonouich de Novomonte aurifex habitator Ragussi*, а могуће је да је био пореклом из села Прогоновића код

²⁴⁷⁴ Петровић, *Златари*, 266.

²⁴⁷⁵ Исто, 266.

²⁴⁷⁶ Ковачевић-Којић, *Dubrovčani zanatlije u srednjovekovnoj Srebrenici*, 27, нап. 10, 41.

²⁴⁷⁷ Петровић, *Златари*, 246, 266–268.

²⁴⁷⁸ Исто, 264, 267.

²⁴⁷⁹ Исто, 264; Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 179, 186, 211–212.

²⁴⁸⁰ Петровић, *Златари*, 256.

Подгорице. Осим златарским радом, Прогоновић се, као већина богатих златара у овом периоду, бавио и трговином сребром.²⁴⁸¹

За ковницу у Новом Брду ангажовани су добри и искусни мајстори, а колики су углед имали у Србији крајем XIV века сведочи и тужба закупца призренске царине краља Вукашина, Марина Бенешића, против својих ортака, Јакова Сокорчевића и Ћиве Пуцића, од 15. августа 1370. године, у којој он наводи да је на основу повеље „господина краља“ отишао у Ново Брдо да би нашао „мајсторе за ковницу“.²⁴⁸² Тужба Марина Бенешића је једини сачувани документ у којем се помиње призренска ковница новца и њени закупци.

Трепча

Копаоничка област била је једна од најбогатијих рударских подручја средњовековне Србије, а највеће и најпознатије место овога краја била је Трепча. Ово рударско насеље се први пут помиње 1303. године, као католичка парохија у писму папе Бенедикта IX барском архиепископу Марину,²⁴⁸³ а врхунац свога развоја достићи ће у првој половини XV века, као и већина наших рударских места.

Трепча је била богата сребром, оловом и гвожђем, а због велике концентрације руде на малом простору брзо је привукла трговце из Приморја. У сачуваним изворима се највише помињу Дубровчани, међу којима је велики број припадника богатих властеоских породица. Они су се дуго задржавали у граду, ангажујући свој капитал у свим расположивим пословима, а неки од њих, као Јуније Сокорчевић, поседовали су у Трепчи своје куће. Неретко се помињу као кредитори и блиски сарадници српских владара, као Паскоје Сокорчевић који је у време Ђурђа Бранковића био деспотов челник ризнички.²⁴⁸⁴ Осим Дубровчана, у Трепчи послују и Саси, Которани, Сплићани и Млечани.

После распада Српског царства, Трепча се нашла у области Вука Бранковића, а по његовој смрти, у рукама његових наследника. У разрешници, коју Мара Бранковић

²⁴⁸¹ Исто, 252–253; Fisković, *Dubrovački zlatari*, 91, 204, 212, 229, 233; Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 50.

²⁴⁸² Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 512–513; Иванишевић, *Новчарство*, 67; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 226; Петровић, *Златари*, 265.

²⁴⁸³ Иванишевић, *Новчарство*, 65; Динић, *Из српске историје средњег века*, 670.

²⁴⁸⁴ Динић, *Из српске историје средњег века*, 676; Спремић, *Прекинут успон*, 378.

издаје 1411. године, сазнајемо да је Стоњанин Богиша Радмиловић, са још неким друговима, држао у закуп царину и ковницу у Трепчи и Приштини те да није остао ништа дужан ни „од царине и од цеке“.²⁴⁸⁵ Његови ортаци у овом послу били су Новак Маћедол, Мароје Алексић и Николица Ђерђашевић.²⁴⁸⁶ Иако је ово први документ у којем се помиње ковница у Трепчи, претпоставља се да је она била активна и у време Вука Бранковића те да је у њој Вук ковао свој новац.²⁴⁸⁷

Ковница је ортачки узета у закуп од стране Дубровчана и 1412. године, а крајем исте године један од купаца, Мароје Наљешковић, разрешен је обавеза за „дел од ковнице у Трепчи“.²⁴⁸⁸ Почетком 1413. године, цариници госпође Маре били су Јакша Бенвенутић (Драгојевић) и Никола Звијездић, а после њих царину држе Богиша Радмиловић и Богдан Миленовић, за кога у септембру 1414. године Ђурађ Бранковић потврђује дубровачким властима да је „држал за мене царину и ковницу за годиште“.²⁴⁸⁹

Ковница Бранковића је и 1421. године у рукама Дубровчана, када је, са царином, заједно држе Јакша Брајковић, Антоје Брајковић и Стјепша Тврдисалић.²⁴⁹⁰ Антоје и Јакша Брајковић били су златари, синови златара Брајка Богојевића Тинтине, који се у Трепчи помиње већ 1405. године. Бавили су се трговином тканинама, воском и оловом, често са ортацима удружени у трговачка друштва, а сарађивали су и са трговачком кућом браће Кабуџић.²⁴⁹¹ Припадали су имућним Дубровчанима и уживали су велики углед међу својим земљацима у колонији у Трепчи. Случај браће Брајковић сведочи о свестраној активности златара у овом периоду.

Ковница Бранковића радила је и 1423. године, када се Стјепша Тврдисалић поново помиње на месту цариника *gabelle Tripze*.²⁴⁹² Приштина је већ у рукама Турака, где се 1423. године налазе турски суд и царина. Престанак рада српске ковнице и коначан прелазак Трепче у турске руке зебележен је у вести из 1436. године, у којој се говори

²⁴⁸⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 65; Динић, *Из српске историје средњег века*, 673; Божанић, *Рударство*, 658.

²⁴⁸⁶ Динић, *Из српске историје средњег века*, 673.

²⁴⁸⁷ Исто, 671.

²⁴⁸⁸ Исто, 673; Иванишевић, *Новчарство*, 65.

²⁴⁸⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 65; Динић, *Из српске историје средњег века*, 674.

²⁴⁹⁰ Динић, *Из српске историје средњег века*, 674; Петровић, *Златари*, 244.

²⁴⁹¹ Петровић, *Златари*, 243–244.

²⁴⁹² Динић, *Област Бранковића*, 22; Иванишевић, *Новчарство*, 65.

да је турски „склав“ у Трепчи и Приштини вршио притисак на дубровачке трговце и задржавао сребро.²⁴⁹³

О златарима који су радили у ковници у Трепчи, као и у осталим српским ковницама, нема непосредних података. Могуће да је један од њих био златар Дабижив Станишић, родом из Бара, који је у Трепчи боравио 1411. и 1412. године, а у једном дубровачком документу, из 1420. године, забележен је као аурифибер.²⁴⁹⁴

Документи о судским споровима који су пред дубровачким конзулима вођени у Србији сачували су највећи број имена дубровачких златара, могућих ковничара српског новца, па тако сазнајемо да је у Трепчи боравио и златар Новак, дубровачки грађанин, који је у једном судском спору, вођеном у Трепчи 1424. године, именован као аурифабер.²⁴⁹⁵ У судским споровима у Трепчи, 1422. и 1428. године, учествовао је и већ помињани дубровачки златар Никола Прибисалић Фолнар, о коме је сачувано највише података.

Од осталих дубровачких златара, који бораве у Трепчи са прекидима од 1415. године до њеног пада у турске руке, помињу се Ратко Прибиловић и Радосав Утисеновић, искусни златари за које се зна да су у Дубровнику поседовали своје златарске радионице.²⁴⁹⁶ На раду у Трепчи помиње се и дубровачки златар Михат, који је одржавао пословне везе са Дубровником.²⁴⁹⁷

Приштина

Иако се налазила на раскрсници важних путева, развој Приштине започиње тек седамдесетих година XIV века, када долази до успона Новог Брда, Трепче и Јањева, који су се налазили у њеној близини. Идући у рударска места, многи трговци свраћају у Приштину те се она, од неутврђеног сеоског насеља, како ју је 1342. године описао Јован Кантакузин,²⁴⁹⁸ убрзо претвара у веома прометан трговачки центар у којем се кратко задржавају или насељавају на дуже, неки и на тридесет година, бројни

²⁴⁹³ Динић, *Област Бранковића*, 27; Иванишевић, *Новчарство*, 65; Динић, *Из српске историје средњег века*, 677–678.

²⁴⁹⁴ Петровић, *Златари*, 242–243, 264.

²⁴⁹⁵ Исто, 264.

²⁴⁹⁶ Исто, 242.

²⁴⁹⁷ Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 131.

²⁴⁹⁸ Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 46.

дубровачки трговци и занатлије. Приштина је била једна од краљевских престоница у којој су често боравили краљ Милутин, цар Душан и Урош.²⁴⁹⁹

После смрти цара Уроша, Приштина се нашла у области Вука Бранковића и била је један од његових главних градова. Он је ту 1387. године издао повељу Дубровчанима којом регулише њихов положај у својој области, што је било важно за развој самога града.²⁵⁰⁰ После смрти Вука Бранковића, Приштина је, заједно са осталим Вуковим земљама, од стране султана Бајазита 1396. године дата деспоту Стефану Лазаревићу, као награда за добро држање. Из периода владавине деспота Стефана над Приштином потиче и признаница којом деспот, 15. марта 1402. године, потврђује Дубровчанину Мароју Цинцуловићу да је све платио за царине којима је управљао.²⁵⁰¹ Мароје Цинцуловић је у исто време био и закупац приштинске ковнице у којој је кована једна врста динара деспота Стефана.

Приштина и остала баштина Вука Бранковића враћена је у руке његових наследника пре битке код Ангоре. Госпођа Мара, са синовима Гргуром и Ђурђем, 25. марта 1406. године, из Приштине пише дубровачкој влади да Андрија Менчетић није ником дужан у њиховој земљи.²⁵⁰² Изгледа да је пракса Бранковића била да царину и ковницу у Приштини и Трепчи издају истовремено истим закупцима, о чему сведоче већ наведени подаци о закупу Трепче. Као закупци, појављују се дубровачки трговци, а њихов број у Приштини расте од 1422. године и највећи је четрдесетих година XV века, када Приштина има најјачу дубровачку насеобину, чак бројнију од Новог Брда.²⁵⁰³

Дубровчани су били и златари које, према сачуваним подацима, можемо повезати са радом у приштинској ковници новца. Никола Твртка Главинић и Никола Живолиновић, дубровачки трговци гламским сребром, године 1428. ангажовали су у Приштини дубровачког златара Ратка Радетића на пословима одвајања и пречишћавања сребра које садржи злато.²⁵⁰⁴ Овај мајстор био је стручњак у овом

²⁴⁹⁹ Исто, 45.

²⁵⁰⁰ Исто, 46.

²⁵⁰¹ Исто, 47, нап. 16.

²⁵⁰² Исто, 47, нап. 16; Иванишевић, *Новчарство*, 68.

²⁵⁰³ Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 56.

²⁵⁰⁴ Петровић, *Златари*, 267.

послу, а пречишћавање племенитих метала, *affinatio argenti*, било је важно и у самом процесу ковања новца. Ратка Радетића срећемо у Приштини поново 1440. године.²⁵⁰⁵

У вези са пословима важним за процес ковања новца, помиње се у изворима још један дубровачки златар, Матко Миловановић. Он, као изговор што није са осталим Дубровчанима дочекао Иса-бега, приликом његовог уласка у Приштину 1441. године, наводи да је ово наређење стигло у последњем тренутку, док је имао „на ватри растопљено сребро“.²⁵⁰⁶ Топљење и пречишћавање металне руде, да би се од ње направила одговарајућа смеша, обављало се у посебним просторијама у згради ковнице, а неретко су златари, ангажовани на овим пословима, правили и калупе за израду новца.

Сребреница

Смештена у чувеном рударском басену средњег Подриња, Сребреница је, после Новог Брда, била највећи рудник на Балканском полуострву у првој половини XV века. У изворима се први пут помиње 16. аугуста 1352. године, с краја владе босанског бана Стјепана Котроманића, а већ ова најранија вест везана је за једног дубровачког златара, Добру Бевењутића. Поменути Бевењутић био је оптужен од дубровачке владе да је за бана ковао гроше по дубровачком калупу, „било по писму, било по лику Христа или Светога Влаха“. Пре доласка у Сребреницу, Добре Бевењутић је радио у дубровачкој ковници, где је 1349. године израђивао калупе.²⁵⁰⁷ Године 1387, у изворима се помињу сребренички грошеви,²⁵⁰⁸ што сведочи да је Сребреница већ у XIV веку имала своју ковницу у којој су босански владари ковали новац, а као први закупци сребреничке царине и ковнице помињу се дубровачки грађани, 1368. године Лукша Бевењутић, а 1376. браћа Бокшић и Тврдак Бјелојевић.²⁵⁰⁹

Сребреница је прешла у српске руке 1411. године, када је краљ Жигмунд предао град деспоту Стефану, заједно са осталим жупанијама и градовима у Угарској. Први

²⁵⁰⁵ Исто, 267.

²⁵⁰⁶ Исто, 267; Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 131; Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 66.

²⁵⁰⁷ Ковачевић-Којић, *Дубровчани занатлије у средњовековној Сребреници*, 26–27, нап. 7; Динић, *Из српске историје средњег века*, 501, нап. 12.

²⁵⁰⁸ Динић, *Из српске историје средњег века*, 503–505.

²⁵⁰⁹ Исто, 505; Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 20.

сребренички цариник деспота Стефана, који се помиње у изворима, био је Дубровчанин Марин Влаха Градић, коме дубровачка влада, у јуну 1414. године, пише да се трговци жале на њега као цариника у Сребреници због наплате новоуведених дажбина и царина.²⁵¹⁰

Уговор који је деспот Стефан 1417. године склопио са Дубровчанима Марином Градићем, Бенком Гундулићем и Јакшом Водопијом о продаји сребреничке царине једини је сачувани уговор у којем је тачно одређена цена закупа царине и ковнице у средњовековној Србији те дефинисана права закупаца. Наиме, царина је продата за 3000 литара сребра, при чему су цариници доплатили још 100 литара и тиме добили право да нико у Сребреници не сме променити ни једну аксађу сребра изван ковнице нити сме примати динаре у замену за сребро од других осим од цариника.²⁵¹¹ На основу овог уговора, сазнајемо да је у Сребреници 1417. године отворена нова, српска ковница новца, на чијем челу су били поменути цариници. Ова ковница радила је за све време деспотове владавине.

После смрти деспота Стефана, Сребреница је прелазила из руке у руку; у септембру 1431. године она је у рукама краља Твртка II, потом је од јесени 1432. једно време држи деспот, који је 1435. године издаје у закуп Турчину Јусупу.²⁵¹² Године 1437. цариници деспота Ђурђа су Дубровчани Марин Ј. Гучетић и Пако Стипашиновић,¹³⁹ који је закупник деспотове царине и 1454. године.²⁵¹³ Падом деспотовине, Сребреницу заузимају Турци, а потом, крајем 1443, поново је у рукама деспота Ђурђа, да би је средином маја 1444. преотео босански краљ Стјепан Томаш. У деспотовим рукама је 1445, а већ 1446. Дубровчани преговарају са краљем Томашом о закупу царине и ковнице. Следеће године је направљен споразум између Босне и Србије о подели царинских прихода, а деспот Ђурађ, у овом периоду, имао је свога цариника у Сребреници, Дубровчанина Гунка Рачуната.²⁵¹⁴ Рат између Босне и Србије око Сребренице настављен је следеће године, а град је још неколико пута прелазео из руке у руку до коначног пада под Турке.

²⁵¹⁰ Динић, *Из српске историје средњег века*, 515; Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 20.

²⁵¹¹ Иванишевић, *Новчарство*, 68; Динић, *Из српске историје средњег века*, 517–518, 541; Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 20.

²⁵¹² Динић, *Из српске историје средњег века*, 526, 534–535; Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 22.

²⁵¹³ Динић, *Из српске историје средњег века*, 550–551.

²⁵¹⁴ Исто, 530.

Ковница у Сребреници радила је и у време деспота Ђурђа, а новац, кован у овој ковници, помиње се по свом лошем квалитету 1431. године. Тада су ковницу и царину држали војвода Богдан и Радослав Занчић, на које су се Дубровчани жалили деспоту.²⁵¹⁵

Проблем са новцем појавио се и 1435. године, када су неки Дубровчани у Сребреници фалсификовали деспотов новац.

Немамо података које су све врсте новца коване у Сребреници за време деспотовине. Само једну врсту динара деспота Ђурђа могуће је са сигурношћу везати за сребреничку ковницу – динар са заједничким натписом деспота Ђурђа и краља Томаша, кован 1447. године, када је на снази био споразум о подели царинских прихода.

Нагли развој рударства у Сребреници и чињеница да је овде постојала ковница новца, привукло је у град велики број занатлија везаних за обраду метала. Међу њима је било највише дубровачких златара, укупно око седамдесет у периоду између 1413. и 1459. године, чија имена су сачувана у судским књигама.²⁵¹⁶ Међу њима, једино за Бољесава *aurifaber*-а можемо претпоставити да је био ангажован у сребреничкој ковници новца. Он се у судским споровима помиње више пута, 1423, 1426, 1429, 1434, 1438. и 1440. године, што значи да је у граду био настањен на дужи период.²⁵¹⁷

У попису дужника дубровачког трговца Луке Сокорчевића сачувана су имена тројице домаћих златара из Сребренице, златара Радослава и Цветка и златара Радована, уз чије име је наведено да је ковничар.²⁵¹⁸ Иако се зна да су Дубровчани у српским градовима узимали за шегрте домаће златаре да код њих уче занат, те да су неки од њих радили у српским ковницама, име златара Радована је једино сачувано име домаћег златара за кога се поуздано зна да је, као ковничар, радио у ковници новца.

Бар

О закупцима ковница приморских градова и златарима који су радили у њима готово да и нема сачуваних података. Изузетак је барска ковница, која је започела са

²⁵¹⁵ Исто, 532; Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 39.

²⁵¹⁶ Ковачевић-Којић, *Дубровчани занатлије у средњовековној Сребреници*, 26–31; Исти, *Средњовековна Сребреница*, 59.

²⁵¹⁷ Ковачевић-Којић, *Дубровчани занатлије у средњовековној Сребреници*, 28.

²⁵¹⁸ Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 60.

ковањем новца у време Ђурђа II Страцимировића 1391. године, када Балшићи губе Скадар, у којем је до тада кован њихов новац. Ковница се први пут помиње у једном документу из 1437. године где се спомињу барски гроши. Изгледа да су за време деспота Ђурђа Бранковића барску ковницу држали у закуп Дубровчани Богета Миловановић и Јакоб Примозић, који су као ковача новца ангажовали дубровачког златара Јакшу Миладиновића. Миладиновић је за свој рад требало да добије трећину ковничке зараде.²⁵¹⁹

У досадашњим истраживањима иконографије српског средњовековног новца, улози закупаца ковница и мајстора који су у њима били ангажовани није посвећивана пажња. Њихове улоге сагледаване су из угла утицаја који су Дубровчани и Которани имали у привредном и друштвеном развоју средњовековне Србије или у склопу студија о развоју занатства. Није посебно истраживана веза између цариника, ковача новца и иконографије коју су понела српска ковања настала у ковници под њиховим закупом. Међутим, рука која је урезивала представу у метал новчића оставила је у њему и свој траг, који понекад препознајемо по језику натписа на новцу, облику имена владара, неком делу његове одеће, облику инсигније итд. У свакој представи коју је обликовао, ковач новца оставио је утиснут делић себе и културног простора на којем је поникао. Због тога смо сматрали да је потребно и за наш рад важно, онолико колико нам је омогућила доступна грађа, открити имена и порекло закупаца српских ковница и мајстора златара који су у њима радили.

²⁵¹⁹ Храбак, *О Балшићким грошевима*, 193; Иванишевић, *Новчарство*, 68.

СТРАНИ НОВАЦ НА ТРГОВИМА СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ДРЖАВЕ

На простору српске средњовековне државе, поред домаћег новца који су ковали српски владари, у оптицају је био и новац страног порекла. Како сведоче сачувани документи међудржавних уговора, тестаменти и документи о разним пословним трансакцијама обављаним на тлу средњовековне Србије, на тржишту, истовремено, циркулисало је више врста новца, разне тежине и финоће, чија је међусобна вредност била тржишно одређена. Да се у једној друштвеној заједници у оптицају поред домаћег нађе и страни новац, била је уобичајена појава у европским државама касног средњег века. Добровољност примања страног новца у оптицају на тлу средњовековне Србије исказана је и у Душановом *Законику*, где се у члану 118, у поглављу које говори о динару као сребрном новцу намењеном унутрашњем промету, забрањује натурање српских динара страним трговцима.²⁵²⁰

Страни новац долазио је у Србију са разних страна, њиме су плаћана међудржавна потраживања, примерице светодимитарски доходак или закупнина Стонског рта, које је Дубровачка република плаћала Србији сваке године, али највећи део страног новца стизао је на српске тргове посредством трговаца из приморских градова, понајвише Дубровчана. Они су доносили велике количине новца са стране да би га улагали у рударство и експлоатацију сребрне руде, којом се трговало на велико, користили су га за закуп ковница и царина, бавили су се трговином, продајући робу локалном становништву често и на вересију, како сведоче сачуване књиге задужења из Дубровачког архива. Страни ковани новац долазио је на домаће тржиште са страним трговцима који су пословали у Србији, али је, у исто време, помоћу њих српски новац одлазио ван граница домаће територије.

Писани извори наводе да су у оптицају, истовремено, биле разне врсте новца, па се трговина, дугови, кредитирања, завештања црквама и разна даривања изражавају у чистом сребру, динарима, млетачким грошима и дукатима, угарским дукатима, а од прве половине XV века и у турским аспрама, које су преплавиле нарочито јужне делове

²⁵²⁰ *Законик*, 216–217; Гњатовић, *Добри и зли динари*, 50.

земље.²⁵²¹ Овакву слику оптицаја новца потврђују и налази новца похрањеног у оставама, посебно онима које потичу из периода српске деспотовине.²⁵²²

До појаве већих емисија домаћег сребрног новца, кованог за време краља Драгутина, страни, пре свега византијски новац, био је присутан да би њиме биле задовољене потребе новчане циркулације. Међутим, иако се српски новац непрекидно ковао од средине XIII до средине XV столећа, у бројним и великим емисијама, страни новац остао је у оптицају на домаћем тржишту у свим периодима српске средњовековне државе. Такав тренд био је изазван све већом потребом за новцем, која је била последица великих промена у привредној слици земље, што се, неминовно, одражавало и на новчани систем.²⁵²³ Међу разним врстама новца у оптицају, унутар једне друштвене заједнице, владала је конкуренција. Које ће се врсте страног новца наћи у оптицају и какав ће однос вредности постојати између домаћег и страног новца зависило је од односа квалитета домаћег и разних врста страног новца. Услед промена на међународном новчаном тржишту, у оптицају новца у Србији боље валуте потискивале су лошије, па је веома брзо, уместо византијског, млетачки новац, као добар новац, постао најомиљеније платежно средство, прво сребрни грош, а касније златан млетачки дукат. Он ће се све до пада српске државе највише користити у већим трговачким пословима.

Пошто присуство страног новца на њеном тржишту није било погодно за државну економију, у Србији, као и у другим земљама у окружењу, страни новац се повлачио из оптицаја и претапао за потребе ковања домаће валуте. Један од начина на који је покушано да се оптицај страних валута гурне у позадину, био је и јачање домаћег новца, због чега су, у српском новчарству, у различитим периодима спровођене новчане реформе после којих је динар постајао већи, тежи и бољег квалитета, све у циљу постизања стабилности домаће валуте и њеног бољег пласмана.²⁵²⁴

Осим квалитета и тежине, за добар пласман новца на тржишту, где доминантну улогу игра одређена валута, у народу препозната као сигуран новац, било је важно и иконографско решење на новцу. Пошто је у средњем веку најважнији био изглед

²⁵²¹ Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 66; Иванишевић, *Новчарство*, 178–179; Динић, *Из српске историје средњег века*, 640–644.

²⁵²² Иванишевић, *Новчарство*, 317; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 234–236.

²⁵²³ Пирковић, *Работници, војници, духовници*, 43.

²⁵²⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 77, 105, 114, 180.

новца, односно изглед представа на њему а не натпис,²⁵²⁵ и српски динари су, као и новац осталих држава у региону, преузимали иконографско решење оне валуте која је, у одређено доба, доминирала у циркулацији. На тај начин је страни новац, који је био у оптицају на тржишту Србије, непосредно утицао на уобличавање иконографије српског средњовековног новца.

Византијски новац

Емисије ковница Византијског царства, златни, сребрни и бакарни новац, имале су вишевековну доминацију у монетарној циркулацији на нашим просторима, а таква слика задржала се све до прве половине XIII века, када циркулација византијског новца, услед промена у друштвено-економским односима на међународној сцени, почиње значајно да слаби. Већ у другој половини XIII века, византијски новац се ретко среће у оставама новца на северу Балкана,²⁵²⁶ док се у осталим деловима земље у циркулацији срећу златан новац Никејског царства, те златан новац царева Андроника II, Андроника II и Михаила IX, Андроника III, те Јована V и Јована VI. Међутим, у односу на период пре прве половине XIII века, налази овог новца су спорадични.²⁵²⁷

Иако у XIII веку бележимо слабљење циркулације емисија новца византијског царства на нашим просторима, око 1230. године, први српски новац који кује краљ Радослав у тврђави Рас, кован је у снажној византијској традицији, везујући се за новац Солунског царства. Краљ Радослав је ковао четири емисије новца: једну емисију сребрног и три емисије бакарног трахеја. Како је већ раније речено, овај новац се по тежини, типу и стилу ослањао на солунска ковања, чак су и поједини детаљи на приказаним представама у потпуности преузети са византијског новца (фронталност и хијератичнос фигуре владара, тип стеме, манијака, лороса итд.). Висок квалитет израде новца краља Радослава, прецизност и елегантан стил карактеристичан за ковања

²⁵²⁵ Чремошник, *Развој српског новчарства*, 30.

²⁵²⁶ У Подунављу, већ крајем XII века, византијски новац истиснуо је из оптицаја западни новац, при чему доминирају фризашки пфенинзи, ковани од квалитетног сребра у аустријским и словеначким ковницама. Metcalf, *Coinage in the Balkans*, 89–97; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 87–88; Радић, Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја*, 35–38; Ivanišević, *Serbian and Byzantine Coinage*, 47.

²⁵²⁷ Радић, Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја*, 72; Ivanišević, *Serbian and Byzantine Coinage*, 53–54.

Солунског царства,²⁵²⁸ упућују на калупаре из солунске ковнице. Везивање за новац солунске ковнице, у овом случају, био је више последица породичних и политичких веза двеју држава а мање стварног оптицаја новца Солунског царства на нашем простору.²⁵²⁹

Солунски утицај у српском новчарству престаје силаском Теодора I Анђела, а потом и краља Радослава са политичке сцене. Када је под краљем Драгутином настављено ковање српског новца, као прототип му је послужио венецијански грош. Међутим, дуготрајна доминација византијског новца на Леванту и простору Балкана није могла бити избрисана његовим нестанком из циркулације. Венецијански грош, који га је, као доминантна валута, од средине XIII века заменио у међународним и интеррегионалним разменама, својим стилем и иконографским решењем аверса, за које је прототип нађен међу византијским ковањима, показао је да утицај новца византијског типа није лако потиснути. Исту слику даје и новац српских и бугарских средњовековних владара, који су, тражећи узор за свој новац, често посезали за предлошцима са византијских царских ковања, а овај утицај био је у српском новчарству посебно снажан за време владавине цара Душана. У Душановом царству, на простору Македоније паралело циркулише и српски и византијски новац, посебно бакарни новац Палеолога (Михаила VIII, Андроника II, Андроника II и Михаила IX, Андроника III) из солунске и цариградске ковнице, који се користи у свакодневним трансакцијама.²⁵³⁰ Тек у периоду деспотовине, у српском новчарству доћи ће до потпуног удаљавања од иконографије и стила византијског новца.

Дубок траг који је византијски новац оставио у народу на простору Балканског полуострва, видљив је и у очувању назива номинала византијског новца, који су се још дуго после повлачења византијског новца из оптицаја очували у свакодневној употреби. У средњовековној Србији, од седамдесетих година XIII века, у унутрашњем робном промету коришћен је динар, али су цене робе, државне дажбине и глобе

²⁵²⁸ Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава*, 40–48; Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, 103–107; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 88, 90–94; Исти, *Налази новца из тврђаве Рас*, 420–422; Исти, *Новчарство*, 87–89; Исти, *Serbian and Byzantine Coinage*, 45–46.

²⁵²⁹ Иванишевић, *Налази новца из тврђаве Рас*, 420–422; Morrisson, *The Emperor, The Saint and the City*, 186–192; Ivanišević, *Serbian and Byzantine Coinage*, 53.

²⁵³⁰ Ivanišević, *Serbian and Byzantine Coinage*, 55.

изражаване у идеалним перперама.²⁵³¹ Перпера је била обрачунска јединица која је стигла у државу Немањића из Дубровника почетком XIII века, а када је у Србији започело редовно ковање новца, њена вредност, преузета од Дубровчана, износила је 12 сребрних динара.²⁵³² Израз перпер (добро прочишћен), крајем XI века је коришћен у Византији као популарно име за златну номизму, а перпер као обрачунска јединица користила се у Србији све до пада деспотовине.²⁵³³

Новац Млетачке републике

Сребрни грош

Венецијански грош се појавио почетком XIII века, за време владавине млетачког дужда Енрика Дандола (1192–1205), и веома брзо је постао омиљена монета у међународној трговини. Назив *grosso* у изворима се први пут среће у тестаменту Јакопа дела Скале, из 1211. године, у којем он наводи да му један појединац дугује „denarios grossos tres”, а други “37 denarios grossos”.²⁵³⁴ У време када је почело ковање млетачког гроша, на монетарном тржишту Запада недостајала је валута која би својим квалитетом задовољила све веће потребе за новцем услед убрзаног развоја економије, посебно у италијанским градовима-државама. Током XII и XIII века, на Западу је највише кован ситан сребрни и бакарни новац, који није био подесан за веће трговачке послове.

Дванаести век био је један од најкритичнијих периода европске монетарне историје. Његов крај обележила је девалвација многих националних валута и драматичан губитак њихове вредности. Овај процес, као последица друштвено-политичких

²⁵³¹ У српским писаним споменицима, динар се појављује као мера вредности упоредо са перпером само онда кад је требало изразити новчану суму мању од 12 динара, односно једне перпере. Ђатовић, *Добри и зли динари*, 45.

²⁵³² Исто, 41–43; Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 40; Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 24–25.

²⁵³³ У Новобрдском законнику деспота Стефана Лазаревића, из 1412. године, казне за преступе изречене су у перперама па је тако прописана казна за преступ у ковници гласила „да се палац одсече и да се плати глобе 50 перпера“. Динић, *Из српске историје средњег века*, 643.

²⁵³⁴ Stahl, *Zecca*, 16–18.

промена које су се у овом периоду дешавале, снажно је захватио и Византијско царство, чији новац бележи рапидан пад вредности; златни хиперперон губи на својој финоћи, а сребрни аспрон трахеј девалвира неколико пута од средине XII до почетка XIII века.²⁵³⁵ Иста ситуација била је и са ковањима италијанских градова-држава, где је вредност новца толико опала да је компликовала и успоравала свакодневне трансакције.²⁵³⁶

Плаћање новцем мале тежине и лошег квалитета изискивало је велики број кованица при свакој трансакцији, што је код већих плаћања стварало велике потешкоће. Овај проблем посебно је дошао до изражаја у Венецији приликом припрема за Четврти крсташки рат, када је требало убрзати градњу крсташке флоте бржом набавком материјала и плаћањем радника. Са циљем да се новчане трансакције поједноставе и убрзају, венецијанска влада око 1200. године започиње ковање сребрног гроша.²⁵³⁷ Готово од чистог сребра, финоће 0.985, са тежином од 2,18 грама²⁵³⁸ која га је чинила најтежом европском валутом искованом у последњим вековима, грош је веома брзо прихваћен изван граница Венеције и за кратко време је постао најраспрострањенија и најпознатија монета. У писаним споменицима на латинском називан је *grossus denarius veneti*, а помиње се и као дукат,²⁵³⁹ односно матапан.²⁵⁴⁰

Аверс венецијанског гроша носио је представу Христа који седи на престолу са високим наслоном и легенду IC XC, док је на реверсу била представа стојеће фигуре Светога Марка који дужду предаје заставу. Лево од представе дужда стајао је натпис DVX, а десно од представе Светога Марка – S M VENETI. Иконографија и стил венецијанског гроша остали су готово непромењени за све време његовог ковања, које

²⁵³⁵ Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire*, 14–64; Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 87–90; Исти, *Новчарство*, 23; Stahl, *Zecca*, 21.

²⁵³⁶ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 81, 105–106; Stahl, *Zecca*, 13–16.

²⁵³⁷ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 106–107; Иванишевић, *Новчарство*, 23; Stahl, *Zecca*, 17.

²⁵³⁸ Stahl, *Zecca*, 19.

²⁵³⁹ Мада је назив дукат касније био резервисан за златан новац Венеције и грош је у XIII и XIV веку називан дукатом (*ducatus argenti*), или новцем дуждева (*dux*). Grierson, *The Coins of Medieval Europe*, 107.

²⁵⁴⁰ Грош је веома брзо прихваћен у бројним западним државама, пре свега на обалама Источног Медитерана, где је трговина била у рукама Млечана. Био је у оптицају и у многим арапским земљама – Тунису, Египту, Сирији, Јерусалиму, у којима се задржао у циркулацији све до краја XIV века. Назив „матапан“ је реч изведена из арапског језика и означава „фигуру која седи на престолу“ (Христа). Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 107; Stahl, *Zecca*, 207–212.

је са прекидима трајало од 1200. године до владавине дужда Антониа Вениера (1382–1400).²⁵⁴¹

Грош је био не само најраспрострањенија западна монета, већ и новац који је многим државама послужио као узор за ковање сопственог сребрног новца. Веома брзо су се његове имитације појавиле у многим италијанским комунама и државама, у Босни, Србији, Угарској, Бугарској, Ахајској кнежевини на Пелопонезу и другим крсташким државама.

Из Приморја, где је веома брзо постао главно платежно средство, венецијански грош се трговачким путевима постепено ширио по унутрашњости Балкана. Главни трговачки партнер средњовековне Србије, Дубровачка република, у 1205. години, пропашћу Византијског царства, пала је под власт Млетака, која ће трајати до 1358. године, а млетачки грош, до ковања дубровачког динара око 1330. године, био је најзаступљенији сребрни новац у Дубровнику.²⁵⁴² Млетачким грошевима Дубровчани су већ у време владавине краља Уроша I плаћали српски, односно светодмитарски доходак, раније исплаћиван у византијским златницима.

Млетачким грошима, у вредности од 1142 перпере, Которани српском владару плаћају закуп царине и ковнице у Брскову,²⁵⁴³ а како потврђују налази остава из тог периода, у оптицају новца у Србији доминира млетачка монета. С обзиром на доминантну употребу млетачког гроша у промету на српској територији и правце према којима је била усмерена трговина државе Немањића, било је очекивано да се нов сребрни динар краља Драгутина веже за млетачку монету.

Брсковски динари краља Драгутина представљају потпуну копију млетачког гроша у најситнијим детаљима, изузев у натпису на реверсној страни новца који гласи: STEFAN-R/E/X-S-STEFANV. Српски динари одговарали су млетачком стандарду по свом пречнику, који је износио 21 милиметар, просечној специфичној тежини од 2,20 грама и иконографском решењу аверса и реверса; чак се и по квалитету израде калупа у потпуности приближавају млетачком узору.²⁵⁴⁴

²⁵⁴¹ Stahl, *Zecca*, 18, 304–307.

²⁵⁴² Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 470–472; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 37, 300–301.

²⁵⁴³ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 11.

²⁵⁴⁴ Исто, 46–47; Јовановић, *Остава средњовековног новца из Тетова*, 170–171; Ћук, *Србија и Венеција*, 25; Иванишевић, *Новчарство*, 72, 83, 90–91, 238.

Оваква емисиона политика краља Драгутина имала је за циљ да израдом квалитетних копија млетачких гроша осигура добар пријем српских динара на истим тржиштима где се примао венецијански новац. Препознати као добар новац, посредством страних трговаца који су пословали у Србији, српски динари брзо су се нашли ван граница српске територије, као конкуренција млетачким грошевима. Од седамдесетих година XIII века, бројни су помени српских динара у дубровачким, которским, венецијанским и другим архивама. О употреби новца Немањића на територијама које нису улазиле у састав српске средњовековне државе сведоче и налази српских динара у страним оставама које потичу са краја XIII и почетка XIV века на простору од западне Европе до обала Црног мора.²⁵⁴⁵ Све док је српски динар успео да одржи исти квалитет као млетачки грош, страни трговци су га радо примали за своју робу. Међутим, после Дежевског споразума долази до пада тежине српског новца, што ће се наставити и у каснијим деценијама. Због бојазни да не угрози добар глас млетачког новца на међународном тржишту, млетачка власт интервенише увођењем низа мера против српских динара, а 1282. године забранила је употребу српских динара на својој територији.²⁵⁴⁶ Од тридесетих година XIV века, динар се ретко среће у циркулацији ван територија српске државе. Током овог периода, златан новац, чије ковање је започето на Западу око 1250. године, истискује из промета сребрни новац и преузима примат у међународним трансакцијама, поготово код већих плаћања. У Приморју се већ осамдесетих година XIII века у трансакцијама помињу златни фирентински флорини и млетачки дукати.²⁵⁴⁷

Динар са заставом, који су ковали краљеви Драгутин и Милутин, копија млетачког гроша, имао је најдужи век издавања (1277–1308) у целој српској средњовековној нумизматици.

Новац по узору на млетачки грош кован је у Србији поново у XIV веку, на југу земље, као последица његове снажне циркулације на каравнским путевима који су

²⁵⁴⁵ Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 42–46; Metcalf, *Coinage in the Balkans*, 194, 203–211; Димитријевић, *Оставе српског средњовековног новца*, 1–59; Ћук, *Србија и Венеција*, 24–25; Иванишевић, *Новчарство*, 36–42, 304–305.

²⁵⁴⁶ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 478; Чremoшник, *Развој српског новчарства*, 40, 46, 48–49; Недељковић, *Млетачка интервенција*, 287–308; Ћук, *Србија и Венеција*, 29–34; Иванишевић, *Новчарство*, 37–41; Stahl, *Zessa*, 37, 140–141.

²⁵⁴⁷ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 472, 480–483; Динић-Кнежевић, *Златан новац у средњовековном Дубровнику*, 37; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 37, 300–301.

преко ове територије водили према Солуну. У овом периоду се појављују бројне имитације првих емисија гроша, а уз њих и имитације златног млетачког дуката.²⁵⁴⁸

Дукат

Ковање златног новца Млетачке републике, дуката, отпочело је у Венецији 1285. године, као реакција на златан новац Ђенове и Фиренце, који су се појавили на тржишту 1252. године.²⁵⁴⁹

Са тежином од 3.56 грама и финоћом која је остала непромењена током целог средњег века, дукат се брзо нашао на врху монетарне скале у међународној трговини, посебно у области источног Медитерана, где је допринео потпуном истискивању и нестајању византијског златног новца из оптицаја средином XIV века.

Венецијански дукат донео је ново иконографско решење аверсне и реверсне стране, које се по иконографији и стилу у потпуности удаљило од византијских прототипова. Стојећа фигура Христа, на предњој страни новчића, који десном руком благосиља а у левој држи јеванђеље, са обе стране окружена шестокраким звездама, у бадемастој мандорли, није имала претходника међу византијским и западним ковањима. На задњој страни дуката, као на грошу, задржана је представа Светога Марка који дужду предаје заставу, али је дужд, овога пута, представљен на коленима и обе фигуре су дате у профилу. Легенда изнад гласила је SIT T XRE DAT Q TV REGIS ISTE DVCAT.²⁵⁵⁰

Пошто је сребрни венецијански грош на тржишту већ био познат као „дукат“, златан млетачки новац у изворима се помиње као *ducatus auri* све до средине XIV века, од када се назив дукат везује само за златну монету.²⁵⁵¹

Утицај млетачког дуката осетио се веома брзо на новцу држава које су се налазиле на главном правцу млетачких економских комуникација, Венеција–Левант, на којем је република осигурала водећи положај у економској трговини. Већ до крај XIV века у Источном Медитерану, у Малој Азији, Сирији, Египту и Северној Африци појављују се ковања која су била под утицајем млетачког златног новца.²⁵⁵²

²⁵⁴⁸ Metcalf, *Odjeci imena mletačkog dužda*, 41–42; Иванишевић, *Новчарство*, 119, 159–160, 164, 275, 25.1–25.3.

²⁵⁴⁹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 109–110; Иванишевић, *Новчарство*, 23; Stahl, *Zecca*, 28–33, 212.

²⁵⁵⁰ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 110; Stahl, *Zecca*, 303, 307–308.

²⁵⁵¹ Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 110.

²⁵⁵² Stahl, *Zecca*, 212–217.

У градовима на Јадрану, који су били чврсто уклопљени у млетачки економски, а потом, њиховим освајањима и у државни систем републике, млетачки дукат се брзо нашао у монетарној циркулацији и постао најтраженија монета, обарајући цену сребрног новца у оптицају. Од када се појавио на тржишту Дубровника, у 1285. години, па све до пада републике, дукат је, због своје стабилности, постао мерило вредности према којем су одређиване цене осталог новца, услуга и роба. Исти случај био је и у Котору, где је тридесетих година XIV века један дукат вредео 24 млетачка, односно 32 крстава динара или гроша.²⁵⁵³

Преко Приморја, златни млетачки новац веома је брзо продро на простор српске средњовековне државе и остао присутан у трговачким пословима све до пада деспотовине. У свом тестаменту из 1329. године, которски властелин Тома Павла Тома, који је био у служби краља Стефана Дечанског, наводи да је краљу остао дужан 750 дуката које је од њега добио за набавку неке робе коју није успео да набави.²⁵⁵⁴ Дукатима се у Србији, у XIV а нарочито у XV веку, изражавало улог у трговачким пословима, међусобна дуговања и потраживања, као и роба узета на кредит. У дукатима су српским владарима исплаћивана потраживања проистекла из међудржавних споразума и управо они су били најзаступљенија страна монета у владарском трезору.²⁵⁵⁵

Присуство млетачког дуката у трговачким пословима у Србији резултирало је појавом представе Христа у мандорли на српским динарима цара Душана,²⁵⁵⁶ која ће се задржати, у српском новчарству, до владавине Ђурђа Бранковића.

Колико је венецијансјки златни новац био цењен на овим просторима, сведочи његов утицај на уобличавање иконографије дубровачког сребрног новца, чије ковање је отпочело око 1330. године. Представа Христа у мандорли, са аверсне стране млетачког дуката, преузета ја на дубровачком сребрном динару, док је његова реверсна страна носила лик Светога Влаха, заштитника града.²⁵⁵⁷

²⁵⁵³ Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 472–475; Динић-Кнежевић, *Златан новац у средњовековном Дубровнику*, 38–39; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 37, 301.

²⁵⁵⁴ Маловић-Ђукић, *Которски властелин Тома Павла Тома*, 67.

²⁵⁵⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 178–179; Динић, *Из српске историје средњег века*, 641–643.

²⁵⁵⁶ Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, 68–69, бр. 29–30; Иванишевић, *Новчарство*, 116, 181–182, 247, бр. 6.15.

²⁵⁵⁷ Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 249–250, 384; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 98–170.

Када је 1626. године дубровачки динар замењен динарићом, представе са динара преузете су на нову дубровачку кованицу и остале су њеним обележјем све до краја ковања 1761. године.²⁵⁵⁸

Посредством дубровачких динара, иконографска шема аверсне стране млетачког златног дуката нашла се, по први пут, на динарима босанског бана Стјепана II Котроманића.

Новац Дубровачке републике

Дубровник се у свом залеђу веома брзо наметнуо као господар балканског сребра, доминирајући у тој улози посебно у другој половини XIV и првој половини XV века. Монополистички положај републике, у овом раздобљу, почивао је на дуго година ствараној мрежи трговачких колонија, које су грађене уз сваки новоотворени рудник и трг средњовековне Србије и Босне. За државе у Балканском залеђу, дубровачка лука је била незаобилазно место размене у посредничкој трговини. Међутим, Дубровчани се нису задовољавали само караванским превозом рудног блага до Јадрана, те његовим извозом на прекоморска тржишта. Они су у својим рукама неретко имали и само власништво над рудним јамама, организовали су истраживања и ископавања руде, држали у закуп царине и ковнице, имајући готово монопол над откривеним рудним багатством Србије и Босне.

За све то била је потребна велика количина готовог новца, па се поред страног новца, присутног у Дубровнику, и новац из дубровачке ковнице у великим количинама сливао у залеђе републике. Колика је била потражња за готовим новцем, најбоље сведочи забрана Великог вијећа на извожење дубровачког сребрног новца из града, која је први пут изречена 1361. године, а била је на снази још неколико пута у току XV века.²⁵⁵⁹ Изношење новца из града за куповину сребра, робе које је тада у светској размени доносила највише профита, паралисало је живот у Дубровнику, у којем није остајало новца ни за свакодневна плаћања.

У средњовековној Србији и Босни, монете дубровачке ковнице котирале су се као добар новац, са истом ценом и вредношћу коју су имале у Дубровнику.²⁵⁶⁰ О

²⁵⁵⁸ Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 249–250; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 178–190.

²⁵⁵⁹ Решетар, *Дубровачка нумизматика* I, 331–332.

²⁵⁶⁰ Исто, 335.

популарности сребрног дубровачког динара, а касније и полудинара, на овим просторима, сведочи и иконографија домаће валуте из овог периода, чија поједина ковања у Србији и Босни носе снажан печат дубровачког новца.

Због распрострањености дубровачког сребрног динара на простору босанске државе, неке емисије динара босанског бана Стјепана II Котроманића копирају представе са овог новца, па се тако представа Христа у мандорли, истоветна оној са дубровачких динара, нашла на аверсној страни босанских сребрењака,²⁵⁶¹ а исту представу на аверсу задржали су и динари његовог наследника на босанском престолу, бана Твртка, на чију молбу дубровачко Мало вијеће, у априлу 1365. године, допушта златару Радоју да направи 12 калупа за новац који ће се ковати у Босни, „с Исусом с једне стране, а с баном с мачем с друге стране“.²⁵⁶² На овај начин, босански банови су покушали да својим новцем конкуришу дубровачком динару, који је у овом периоду доминирао у оптицају у Босни.

Босански владари су и раније, на својим динарима, преузимали иконографска решења страног новца, борећи се за пласман своје монете на тржишту. Узор за поједина ковања Стјепана II Котроманића био је новац српске државе, ковања краља Стефана Душана, динар са шлемом и челенком и динар са владарем који седи на престолу и држи мач положен преко крила.²⁵⁶³

И у српском новчарству, присуство велике количине дубровачког новца у унутрашњем промету резултира је утицајем дубровачког новца на иконографију српских ковања.

У Србији је забележен нови замах рударске производње у првим деценијама XV века, што је довело до пораста броја Дубровчана у српским градовима, а тиме и до великог прилива дубровачког новца. На његово интензивно присуство и снажно инфилтрирање на домаћем тржишту у овом раздобљу, одговорено је подражавањем његове иконографије на бројним емисијама српског новца.

Овај тренд сталног прилива дубровачких грађана у њихове колоније у Србији бележи се већ у XIV веку, посебно у Новом Брду и његовој околини, у држави кнеза Лазара, које је од средине XIV века било најзначајнији рударски центар у земљи. У

²⁵⁶¹ Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 197, бр. 2.1.2.

²⁵⁶² Исто, 199, бр. 3.1.3; Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 510.

²⁵⁶³ Иванишевић, *Новчарство*, 87; Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages*, 70, 198, бр. 2.1.4.

овом периоду, број Дубровчана у Новом Брду био је највећи у Србији.²⁵⁶⁴ Они су били не само посредници у извозу новобрдског сребра, већ и закупци кнежевих царина и ковница, па зато не чуди да је управо на његовим ковањима, дошло до преузимања још једног иконографског предлошка са дубровачког новца, представе главе Христа са аверсне стране дубровачког полудинара.

Дубровачки полудинар, на почетку свога ковања 1370. године, на аверсу је носио представу главе Христа са нимбом, окренуту лицем, и представу главе Светога Влаха под бискупском капицом на реверсу.²⁵⁶⁵ Управо овакво решење аверсне стране новца обележава две емисије динара кнеза Лазара,²⁵⁶⁶ а исти тип аверса носиће поједине емисије динара и обола које кују деспоти Стефан и Ђурађ Бранковић.

Рударство, као најважнија привредна грана, снажно је утицало на српску средњовековну државу, мењајући је и преображавајући, а доминантна улога коју су дубровачки трговци и њихов новац имали у овом процесу, посебно од друге половине XIV века, остала је снажно забележена у сребру српских ковања из овог раздобља.

Угарски новац

Поделом Србије, после Дежевског сабора, на земље краљева Драгутина и Милутина и повлачењем краља Драгутина у северне области, у његовом новчарству долази до првог утицаја иконографије угарског новца на српске динаре. Око 1280. године, на динарима краља Драгутина појављује се представа владара на престолу без наслона, са скиптаром са крином у десној и глобом са крстом, односно мачем у левој руци.²⁵⁶⁷ Због сличности са представом владара на грошу угарског краља Карла I Роберта, у нашој нумизматичкој литератури ови динари названи су „робертини“.²⁵⁶⁸

Доласком на престо краља Карла Роберта, у Угарској је спроведена реформа новца, а једна од првих мера било је ковање квалитетног новца добре вредности који би

²⁵⁶⁴ Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Старо српско рударство*, 96; Динић, *Из српске историје средњег века*, 597–598.

²⁵⁶⁵ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 249–250; Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, 170–174.

²⁵⁶⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 155, 273–274, бр. 24.16, 24.17.

²⁵⁶⁷ Исто, 86, 239, бр. 2.3, 2.4.1–2.4.2.

²⁵⁶⁸ Réthy, *Corpus II*, Т. 1–2, бр. 2–17.

заменио ослабљене денаре из XII века, толико лошег квалитета да више нису могли бити трговачки новац. У време Карла Роберта кује се златан новац, форинта, сребрни гроши, денари и оболи. Уведена је јединствена монета на истом тржишту, у чијем склопу је био и Срем, као циркуларно подручје за промет соли и сребра из рудника Србије и Босне. На новац су почеле да се стављају ковничке ознаке, а краљевске ковнице су давале у закуп приватним закупцима под контролом владара.²⁵⁶⁹ Угарска почиње да кује нови новац западног типа, прилагођен западним иконографским трендовима, који се, преко угарског, одржавају и на српски новац.

Значајан продор иконографије угарског новца осећа се у Србији у време деспотовине. Србија се политички окреће Угарској, а након споразума између Србије и Угарске из 1411. године, Стефан Лазаревић постаје власник великих поседа у Угарској, међу којима су рудници и ковнице новца, у којима, како смо видели, раде и угарски златари. У новчартву се појављују представе карактеристичне за западни новац: хералдички амблеми, грбови, представе крста, звезде итд, а новчаном реформом коју деспот Стефан спроводи и у Србији почињу да се кују оболи, који служе за свакодневне трансакције. Оваква новчана политика настављена је и за владавине деспота Бранковића.²⁵⁷⁰ Управо у овом периоду се повећава циркулација угарског новца на простору деспотовине, па у оквиру остава похрањених између 1427. и 1516/26. године, поред млетачког и турског новца, налазимо угарске денара и њихове фракције, те златне форинте.²⁵⁷¹ Златни угарски дукати помињу се и у покладу који деспот Ђурађ 1441. године шаље у Дубровник, и то 50.000 дуката, од којих је је 43.553 венецијанских, 6.134 угарских и 313 турских.²⁵⁷² Иконографија угарског златног новца утицала је на уобличавање деспотових динара, па је представа деспота Ђурђа са мачем свој узор имала у представи Светога Ладислава, који се први пут нашао на угарском новцу за владавине краља Лудвига I.²⁵⁷³ Представа Светога Ладислава нашла се и на аверсној страни анонимних динара са представом Светога Марка који клечећем дужду предаје заставу на реверсу, преузетој са млетачких дуката.²⁵⁷⁴ Тако је на овом новцу

²⁵⁶⁹ Nagy, *A távolsági kereskedelem útvonalai Magyarországon*, 25–41.

²⁵⁷⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 173, 176.

²⁵⁷¹ Исто, 178, Т.19.

²⁵⁷² Исто, 179; Спремић, *Ђурађ Бранковић*, 104.

²⁵⁷³ Réthy, *Corpus* II, Т.4, бр. 63, 64А, 66; Иванишевић, *Новчарство*, 182, 296, 45.19, 297, 45.23–45.24, 45.29, 298, бр. 45.31, 299, 47.1–47.2.

²⁵⁷⁴ Иванишевић, *Новчарство*, 165–166, 275, бр. 25.4.

дошло до необичног спајања аверсне и реверне стране двеју најцењенијих монета у Србији овог периода.

Турски новац

Од почетка XV века, турске сребрне акче (ак–бео, бели новац) или аспре, заједно са српским новцем, присутне су у свакодневним трансакцијама у Србији. У књизи новобрдских дужника Михаила Лукаревића, дубровачког властелина који је пословао у Новом Брду тридесетих година XV столећа, увек је назначено да ли је дуг у грошевима (али се не наводи да ли се ради о дубровачким или новобрдским), дукатима или аспрама.²⁵⁷⁵ Лукаревић нам је оставио податке и о томе који је био однос између новца који се тада користио у Новом Брду, па се понекад наводи да један дукат вреди 35 аспри.²⁵⁷⁶ Аспре се помињу и у другим изворима из Новог Брда, највише у тестаментима.²⁵⁷⁷

Ново Брдо је први пут пало под власт Турака 1441. године, за султана Мурата II и у турским рукама је било до 1444. године. Тада су у овој ковници коване акче са ознаком Новар и годином 834, по хиџри.²⁵⁷⁸ Ново Брдо коначно долази под власт Османлија за владавине султана Мехмеда II 1455. године, када је настављено ковање турских акчи.²⁵⁷⁹

Осим у Новом Брду, турске акче су тридесетих година XV века увелико биле у употреби и у осталим деловима земље, па се и у Приштини помињу у тестаментима, завештањима, даривањима, попису дугова итд., поред дуката и динара.²⁵⁸⁰ Познато је да је у земљи Бранковића, и пре него што су Турци заузели ове крајеве, започела турска колонизација рудника и царина, па тако знамо да је Пашаит у Трепчи имао удела у рударском колу и топионици Јунија Сокорчевића 1409. године. Он држи и

²⁵⁷⁵ Динић, *Из српске историје средњег века*, 640; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 234.

²⁵⁷⁶ Динић, *Из српске историје средњег века*, 641–643.

²⁵⁷⁷ Исто, 640.

²⁵⁷⁸ Ramuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, 37; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 236; Damali, *History of Otoman Coins*, 256.

²⁵⁷⁹ Елезовић, *Тарапана*, 117; Ramuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, 37; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 236; Damali, *History of Otoman Coins*, 272, 330.

²⁵⁸⁰ Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 66, 67, нап. 98.

царину на Лиму.²⁵⁸¹ У Трепчи се већ 1436. године помиње ковница новца коју су држали Турци. У самој Приштини, од 1421. године, помиње се турски суд са кадијом, а Турци држе царину у граду као и у суседном Добоју. Почетком 1436. године, турски „склав“ је у Трепчи и Приштини задржавао сребро Дубровчана и вршио притисак на трговце, али на жалбе које му Дубровчани упућују, деспот Ђурађ није могао да интервенише.²⁵⁸²

Област Бранковића коначно ће прећи у турске руке 1455. године, када престаје двојна управа на овој територији, која је трајала око шездесет година.²⁵⁸³ Двојна управа, која је трајала деценијама у земљи Бранковића, нашла је свој одраз и у локалним новчаним трансакцијама, као и у Новом Брду. Зна се да су многа села која су гравитирала Новом Брду тридесетих година XV века, била у турским рукама.

О значајном присуству турског новца почетком XV века на простору Балкана, сведоче и оставе новца војводе Сандаља Хранића. У оставама, које је између 1407. и 1413. године послао у Дубровник, била је значајна количина турских аспри, па она из 1413. године броји 27.243 „турских аспри“, које су се рачунале по 40 у 1 дукат.²⁵⁸⁴ И деспот Ђурађ је 1441. године похранио у Дубровнику „тисућу тисућ“ аспри (милион).²⁵⁸⁵

У Османском царству, новац је започео да се кује за владавине емира Орхана, око 1326. године, и то ковањем аспри од 90% сребра,²⁵⁸⁶ а потом и бакарних мангура.²⁵⁸⁷ За владавине султана Мехмеда II 1477. године у Константинопољу је започето ковање турског златног новца, а златни *султани* исковани су по узору на млетачке дукате.²⁵⁸⁸ Аверс и реверс првог турског новца носили су вишередни натпис, који је чинила шахада и име султана, али без ознаке ковнице и године ковања. Година ковања новца била је први пут утиснута на мангури султана Мурата I, на коме је стајало „Рамазан 790“ по хиџри. Ово је уједно била и једина емисија турског новца која је понела и име

²⁵⁸¹ Исто, 68–69; Динић, *Област Бранковића*, 26–27.

²⁵⁸² Динић, *Област Бранковића*, 28; Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 70.

²⁵⁸³ Динић, *Област Бранковића*, 29.

²⁵⁸⁴ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 485; Динић, *Из српке историје средњег века*, 642.

²⁵⁸⁵ Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 485; Динић, *Из српке историје средњег века*, 642.

²⁵⁸⁶ Ramuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, 30, 38–39, 81; Damali, *History of Otoman Coins*, 106–129.

²⁵⁸⁷ Damali, *History of Otoman Coins*, 129.

²⁵⁸⁸ Исто, 294–296.

месеца када је искована.²⁵⁸⁹ Име ковнице наћи ће се, по први пут, на акчама које кује Сулејман Челебија (1402–1411),²⁵⁹⁰ а његов новац први ће понети и тугру – султанов монограм, који се састоји од његовог имена и титуле, а овај обичај ће се задржати до XX века.²⁵⁹¹

Калиграфски исписана слова у вишередном натпису била су једини мотив који срећемо на турским аспрама и мангурама, а једино одступање од овог правила бележимо на мангурама Мурата II и Мехмеда II, када се на новцу појављују представе лава.²⁵⁹² Сматра се да су ове представе дошле на турски новац под утицајем новца Турака Селцука, а за нас су интересантне јер лав са турских мангура снажно подсећа на хералдичког лава у пролазу, амблем куће Бранковића, који се први пут појавио на новцу Вука Бранковића, а обележиће новчарство деспота Ђурђа и Лазара. У време деспота Ђурђа на српском новчарству започето је и обележавање ковнице на новцу.²⁵⁹³

Циркулацију турског новца на нашим просторима пратимо у два таласа; први талас почиње са акчама сулатана Бајазита I (1389–1402) и емира Сулејмана Челебије и потом замире, да би се циркулација поново јавила са ковањима Мурата II и Мехмеда II, када се поред акчи, у великом броју појављују и бакарне мангуре, подесне за свакодневна плаћања.²⁵⁹⁴ Интересантно је да управо у ово доба са новца деспота Ђурђа нестају представе религиозне садржине, а новцем доминира натпис на аверсу и лав, амблем Бранковића, на реверсу. Својом иконографијом, као и у временима која су претходила, српски новац, пре свега оболи, прилагођавали су се валути која је доминирала на српским трговима.

²⁵⁸⁹ Исто, 144, бр. 3-МI.

²⁵⁹⁰ Исто, 180, бр. 4A-ED-G10-813.

²⁵⁹¹ Исто, 169–171, 4A-G1-805.

²⁵⁹² Kabaklarlı, *The Iconography of Lions*, 2–3, бр. 20–56.

²⁵⁹³ Иванишевић, *Новчарство*, 176–178.

²⁵⁹⁴ Исто, 175, 179, Т. 18; Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду*, 234–235; Марић Јеринић, Нешић, *Оставе са новцем Османског царства*, 233–236.

4.

Закључак

ИКОНОГРАФИЈА СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ НОВЦА ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА

Још је Стојан Новаковић, у својој студији *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, говорећи о истраживању српских старина, истакао да у српској средини, па тиме и у српској уметности, „није потпуно владао уплив византијски, а ни уплив западни никад није до потпуне превласти долазио“.²⁵⁹⁵ Новчарство средњовековне Србије и иконографија представа које су пласиране на српском новцу можда најбоље илуструју ову Новаковићеву тврдњу, показујући сву особеност и специфичност коју је изнедрио такав положај Србије између два средњовековна хришћанска света. Тражећи свој пут у корпусу међународног новца, спој византијског, домаћег и западног добио је један нов, специфичан израз у иконографији српског новца и слици владара која је на њему пласирана.

Први српски новац који кује краљ Радослав, а потом обновљено ковање новца за време краља Драгутина, пронашли су своје исходиште у два различита новчана система своје епохе, византијском и млетачком. У првом случају, разлози за ковање имитација новца Солунског царства били су последица снажног културног и политичког утицаја који је Солунско царство имало на владавину српскога краља, док је везивање Драгутиновог динара за млетачку валуту, која је представљала најцењенију монету на овим просторима, било мотивисано тржишним разлозима. У оба случаја, радило се о потпуном преузимању страних иконографских решења и њиховом пласирању на српски новац. У временима која су уследила, српско друштво, а тиме и српски новац, пролази кроз фазе у којима се јаче или слабије осећала везаност за Византију или Запад, најчешће политички мотивисана, а које су се на српском новцу огледале доминацијом иконографије византијског, односно западног новца. Потом би долазило до постепене адаптације преузетих иконографских предлогака и њиховог прилагођавања домаћој владарској идеологији и политичкој пропаганди.

Снажан уплив на изглед и уобличавање иконографије српске монете имао је и обртни, а преко њега и културни уплив са јадранског приморја, започет отварањем рудника и експлоатацијом сребрне руде, која је представљала основ за развој новчарства у средњовековној Србији. Експлоатација сребрне руде довела је у српску средину читаве колоније предузетника, трговаца и занатлија са Јадрана, пре свега из

²⁵⁹⁵ Новаковић, *Хералдички обичаји*, 302.

Котора и Дубровника, који су са собом донели друштвене и културне обичаје своје средине, које радо прихватају ново племство и нови слој богатих људи, који се у Србији формира у другој половини, а нарочито крајем XIV века. Притом, у рукама которских и дубровачких предузетника нису само производња и продаја српског сребра, већ и закуп царина и ковница те ковање новца, у који се, на овај начин, утискивао део културне климе Запада. Утицаји са Запада у српску средину стизали су и преко плаћеничке, најамничке војске, у којој је било западних витезова. Како извори сведоче, страни плаћеници су били стално присутни у Србији од времена краља Милутина, када обogaћена држава почиње да води снажну освајачку политику према Византији, која свој врхунац доживљава за Душанове владавине. Стицајем политичких, економских и војних околности, у српску државу, из разних извора, стижу елементи византијске и западне културе, обичаја и стилова, који се, како у српској култури тако и у иконографији српског новца, комбинују и стапају у једној оригиналној синтези, творећи нов иконографски израз.

У иконографији српског средњовековног новца могу се запазити два полазишта и два начела на којима је грађена слика владара и његове власти: хришћански карактер власти и идеал владара-ратника. У земљи озраченој јаким византијским културним и политичким утицајима од самога настанка, схватање власти владара почивало је на византијској идеологији и хришћанском карактеру. Од владавине Стефана Немање, Немањићи себе сматрају богоизабраним владарима, а реторичке формуле попут „Богом постављен“, „(Бог) ми све даде у руке“, „Богом дарованим венцем венчан бих“ итд, честе у владарским хагиобиографијама и дипломатичкој грађи, на српском новцу и печатима, преточене су у представе Христа као извора владареве власти, која доминира аверсном страном српског новца. Основни постулат византијског учења о власти акценгован је представама симболичне инвеституре владара, где се српски краљ Радослав и цар Душан, на своме новцу, у представама божје инвеституре круном, потпуно изједначавају са византијским царевима. Овакве сцене се у српско монументално сликарство уводе од времена владавине краља Милутина, док на српским печатима, судећи по очуваној грађи, нису приказиване.

Аверсна страна српског новца, која најчешће носи представе светих личности, показује одређене моделе и свете узоре са којима су се српски владари поистовећивали или их посебно поштовали, градећи према њиховим врлинама слику своје власти. Тако се поједине свете личности, најчешће истицане у владарским повељама и старим српским житијима – Христос, Богородица, Свети Константин, Свети Стефан,

арханђели Михаило и Гаврило²⁵⁹⁶ – приказују на српском новцу, откривајући модел владареве власти, садржај његових политичких идеја и порука које је, њиховим пласманом на свој новац, настојао да истакне. Притом, иако су поједине представе, као нпр. представа владара и цара Константина те представа владара и Светога Стефана, директно преузете са страног новца, имитацијом страних монета, у тренутку када су пласиране на српске динаре, пратиле су основну нит српске владарске идеологије, истовремено одсликавајући културно-политичку композитност друштва на чији су новац пренете. Свети Марко, на српским динарима првобитно приказан имитацијом млетачкога гроша, адаптиран је у представу династичког и државног патрона, Светога Стефана, у тренутку када је на обновљеним ковањима српског новца требало истаћи државну самосталност, династички континуитет и легитимитет владара. Тако је представа, која је у себи носила вишеслојне идеолошке поруке државе на чији новац је првобитно пласирана, искоришћена и модификована у представу која је, у координатама светског поретка власти, осветљавала природу власти и политичку идеологију средњовековне Србије.

Представе светитеља-патрона градова, које носи аверсна страна градског новца кованог у приморским градовима, али и у градовима у држави Вука Бранковића, имале су улогу истицања властитог идентитета једне градске и културне заједнице у склопу државне структуре српске средњовековне државе.

Слика владара, која најчешће обележава реверсну страну српског новца, грађена је према византијском прототипу. Она, преко низа основних модела којима је исказана, одсликава српског владара и његову власт, истовремено одражавајући његово место у односу на Сведржитеља, остале владаре у хијерархији држава савременог света и владареве поданике.²⁵⁹⁷ Још од новца краља Радослава, српски владари се представљају у изразито хијератичном, чеоном ставу, као битном елементу византијске царске слике, у пуном орнату византијских царева, са круном, онако како су се представљали у монументалном сликарству и на владарским печатима. Оваква слика српског владара задржаће се на новцу до периода владавине обласних господара, када се ствара нова слика владара, у властеоској хаљини, без круне, која ће српски новац обележити до владавине Ђурђа Бранковића. Оваква представа владара означила је нову политичку

²⁵⁹⁶ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 188, 302.

²⁵⁹⁷ Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина*, 13–25.

реалност и идеологију српске државе, са нижим рангом власти владара и владарског суверенитета, али и све већу културну и политичку окренутост Западу.

На владарским представама са српског новца и печата, за разлику од монументалног сликарства где су овакве појаве ретке, приметно је наизменично присуство византијских и западних типова инсигнија, или чак њихова комбинација, као на новцу краљева Драгутина и Владислава II, на чијим динарима владар у византијском царском орнату на глави носи отворену готичку круну. Делом, оваква типологија владарских инсигнија може се објаснити преузимањем представа са западног новца, махом угарског, затим утицајем који су на уобличавање иконографије српског новца имали његови ковачи, који су потицали са Запада, али поједине инсигније, као појава мача или шлема у иконографији владарске слике на српском новцу, јасно показују доминацију западњачких инсигнолошких утицаја.

Од периода владавине краља Драгутина, на српски новац уводи се слика владара ратника, који ће већ на динарима краља Милутина бити приказан у ратничком оделу. Представа владара са мачем биће заступљена све до пада деспотовине, приказана у два различита иконографска типа – представом владара на престолу, са мачем положеним преко крила, која се развија по византијском узору, и представом владара који стоји или седи и држи усправљен мач, преузета са западних ковања.

У монументалном сликарству српских владарских задужбина, које настаје у строго византијском иконографском канону, мач у рукама српских суверена приказује се у сценама симболичне инвеституре владара круном и оружјем, које су у репертоар српских владарских представа у црквеном сликарству уведене од краја друге деценије XIV века, за време краља Милутина. Њима је истицана идеја о рату и ратном тријумфу у контексту божјих победа, остварених милошћу божјом, а владар је представљен као божји ратник. Слика о владару ратнику и победнику присутна је и у владарским хагиобиографијама и дипломатичкој грађи од XIII века, а прве представе владара као коњаника-ратника очуване су на владарским печатима, насталим под утицајем Запада. Међутим, иако је идеал владара-ратника стално присутан у слици српског владара, он нигде као на српском новцу није толико истицан и потенциран. То се посебно односи за период владавине краља и цара Душана, када ратничке инсигније мача и шлема доминирају у иконографији његових динара, посебно у периоду до крунисања за цара.

Представе на новцу су огледало владарске идеологије, као портрети владара у ликовној уметности, панегирицима, дворској поезији, владарским житијима... Како је Нинослава Радошевић приметила, за разлику од Византије, где су писци „царских

слова“ углавном били световна лица везана за двор, идеолози српске средњовековне државе и владарски биографи били су превасходно монаси, који су свој поглед на свет формирали у контемплативности, аскези и духовности манастирке изолованости.²⁵⁹⁸ У њиховим текстовима, „углавном, преовлађује основна идеја да је држава српских владара, колико год напредна и победоносна била, одраз (је) привремене славе, а свој смисао види у постизању врлина која воде небеском царству. Због тога српски краљеви постижу узвишеност, колико својом харизматском улогом, толико и смерношћу и покајањем“.²⁵⁹⁹

Овакву слику власти, са представом молитвеног и богобојажљивог владара, боголике иконе који тежи, својим делима и својом владавином, да обезбеди повлашћено место у односу на Господа, носе представе владара сачуване у немањихким задужбинама, иконопису и скулпторалном украсу храмова.²⁶⁰⁰ Притом, у илустровању историјских догађаја у српском живопису, због природе места, никада није дошло до приказивања сцена војних похода и тријумфа.

Међутим, тема рата и војних тријумфа, као и поређење српских владара са прослављеним ратницима – старозаветним вођама, светим ратницима или Александром Македонским, снажно су се развиле у делу архиепископа Данила II и његових настављача. Време у којем је настајало ово највеће хагиографијско и историографијско дело српског средњег века, обојено ратом и освајањима, условило је, између осталих владарских врлина, истицање идеала изабраног вође ратника.

У Византији и на Западу, представе у којима доминирају рат и тријумф украшавале су зидове царских палата, па је вероватно да су и зидови српских владарских резиденција носилили сцене победа извојеваних оружјем. Трагови сликарства су забележени у дворском комплексу у Звачану, а посредне податке о таквом обичају на нашим просторима налазимо код дубровачког историчара Михаила Лукаревића који, описујући долазак цара Душана са породицом у Дубровник 1350. године, забележен и у градским књигама, наводи да је, у цареву част, било насликано низ сцена у којима су

²⁵⁹⁸ Радошевић, *Данило II и вазантијска дворска реторика*, 245–251; Бојовић, *Краљевство и светост*, 195.

²⁵⁹⁹ Бојовић, *Краљевство и светост*, 195.

²⁶⁰⁰ Војводић, *Идејне основе*, 17.

представљене његове победе над народима које је покорио, те да је у Дубровнику, том пригодом, била подигнута и Душанова статуа.²⁶⁰¹

Историјски тренутак рата и ратног тријумфа којим је, Душановим освајањима, Србија извојевала превласт на балканској територији, са неколико једноставних, али јасних и упечатљивих слика тада пласираних на српски новац, наративно је исказан концепт и ток српског освајачког рата, војничке врлине и тријумфа. Представом владара као ратника, у војничком оделу, са исуканим мачем преко колена, уобличеним на српским динарима на подобије представе Светога Димитрија са новца Солунског царства још у време краљева Драгутина и Стефана Дечанског, краљ Душан је, доласком на власт, обзнанио војнички и освајачки карактер своје власти. Потом је, после низа војних успеха, уследило увођење представе војничког шлема на српске динаре, ратничке тријумфалне круне, да би, пред сам крај војничке офанзиве, пред вратима Солуна, српски краљ обема рукама ухватио победоносни мач, одбацујући скиптар, истичући у фокусу своје владарске слике оружје којим је задобио територију, славу и царство које је прогласио. У центру ове ратне приче, која се читала на Душановом новцу, стајао је краљ ратник и тријумфатор, а представе на његовом новцу биле су монументи у минијатури,²⁶⁰² споменици подигнути њему у част. Чак су и Душанови печати понели представу шлема и владара са мачем, иако је иконографија српских владарских печата, генерално, остала конзервативнија у односу на српски новац. Ток историјских догађаја, који су уследили, уткан је у низ представа које су потом пласиране у Душановом новчарству: представа крунисања владара овековечила је чин спуштања царске круне на главу првог српског цара, а оно што је уследило након тога, сачувано у коњаничкој представи Душановог новца, била је слика царског адвентуса, *ovatio* на коњу, први симболични излазак владара тријумфатора пред поданике после царског крунисања. Царска стема биће истакнута и у представи главе владара, где је иконографија представе, преузета са угарског новца, адаптирана променом типа круне и искоришћена у политичкој пропаганди Српског царства. Уследило је истицање династичке слике представама цара и царице, формираним по

²⁶⁰¹ Luccari, *Capioso ristretto degli annali*, Libro II, 59; Радојчић, *Портрети*, 59–60; Војводић, *Идејне основе*, 18.

²⁶⁰² Hedlund, *Coinage and Authority*, 232. Термин је употребљен приликом описа иконографије новца војничких царева, на којима преовлађују представе владара-ратника, које, због турбулетног времена у којем су ови цареви владали, нису могле, као до тада, бити приказане на тријумфалним луковима.

узору на представе Светога цара Константина и царице Јелене, чиме је новим вокабуларом језика слика, које је сада понео његов новац, Душан истицао своје право на цариградско наслеђе. Интересантно је да је, по крунисању за цара, Душан одложио оружје – уместо њега он у представи владара на престолу сада држи скиптар и акакију, док ће представа шлема са челенком остати на његовом новцу у својству фрагментарног грба.

Низом представа пласираних у новчарству краља и цара Душана били су приказани најважнији историјски догађаји у српској држави за време његове владавине и њена политичка идеологија. То је била слика земаљске власти и славе, која се у потпуности разликовала од слике смерности и покајања коју је проповедала црква. И у живопису Душанових задужбина биће истицане исте идеје које је носио његов новац, додуше исказане суптилнијим језиком представа које су носиле вишеслојну симболику.

После смрти цара Душана, представа владара са мачем остаће једна од најзаступљенијих владарских представа на српском новцу, али ће мач којим је освајано и грађено Српско царство, у временима која су уследила, у руци српских владара постати мач којим се брани земља и опстанак.

Узорни модел при избору типова владарске представе, које су до распада царства доминирале српским новцем, било је византијско новчарство. Из његове богате иконографске ризнице потекле су представе владара и Светога Константина, симболичне инвеституре владара, представа владара на престолу са мачем преко колена, представа владара који стоји, коњаничка представа владара, представа владара и владарке, те представа саме владарке. Из византијског новчарства су преузети и натписи на новцу, први пут пласирани на Душановим царским динарима. Из репертоара западних владарских слика преузете су представе владара и Светога Стефана, владара на престолу и главе владара. Представа владара на престолу, коју је први понео новац краља Драгутина, за разлику од византијског новчарства, где се овакав начин приказивања владара ретко појављује, постаће обележје српског новца. Готово половину ових представа чини слика владара са мачем, такође ретко заступљена у византијском новчарству. У временима која су уследила, у периоду владавине обласних господара и у периоду деспотовине, иконографија српског новца окреће се Западу, а на представама које српски динари носе примат узима хералдика.

Витештво, а са њиме и хералдика, у Србију краља Душана долази преко немачких најамника ангажованих у личној служби владара, под чијим утицајем на српски новац доспева представа шлема са челенком, као ратничка инсигнија и фрагментарни грб

владара, а потом је Душанов новац понео и представу потпуног грба. Српски цар, како су показивале представе на његовом новцу, није био само владар и ратник, већ и витез.

Прихватање хералдике од стране владара и двора имало је пресудну улогу у њеном даљем ширењу, до чега је брзо дошло јер су у Србији постојале друштвене снаге заинтересоване за племићке идеале и облике живљења. Хералдички знаци су постали главно обележје ранга и места у друштвеној хијерархији, знаци којима се исказивала подређеност вазала сизерену²⁶⁰³ али и знаци којима се истицала моћ и независност одређене владарске куће, што постаје карактеристично за период владавине обласних господара, када новац и печати почињу да носе представе породичних амблема Бранковића, Лазаревића и Балшића, њихових фрагментарних или целих грбова. У борби за наслеђе Немањића, у кризи власти која је наступила после смрти цара Душана, а потом и Уроша, представе на новцу обласних господара – владарске и хералдичке представе, натписи, те избор светих личности које се приказују, постају средства снажне политичке пропаганде којом се истицала независност и богомданост приграбљене власти.

Појава хералдике на новцу ишла је упоредо са њеном применом на накиту, те средином XIV века прстење новог, економски осамостаљеног слоја људи, почиње да носи хералдичке представе.

Из овог „немирног доба“ српског средњег века, Србија је изашла са новом династијом Лазаревића, чији легитимитет признаје српска црква, и са титулом деспота, коју ће византијски цар, почетком XV века, доделити Стефану Лазаревићу, турском и угарском вазалу. Још једном, Србија је била између Истока и Запада, али уместо Византије на умору, сада је она тампон зона између исламског Истока и римокатоличког Запада. Српски деспоти везују се за Угаре, а упркос очувању византијских утицаја, западни утицај је јачао у свим сферама друштва, што се прелило и у иконографију српског новца и печата.

Српска деспотовина била је богата, космополитска земља, чије богатство је почивало на рударству, које је за владавине деспота Ђурђа организовано по западним узорима и достигло до тада невиђене размере. У српским градовима било је све више богатих људи и племства, а културна клима у многоме је одговарала оној на Западу.²⁶⁰⁴

²⁶⁰³ Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 460; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 147.

²⁶⁰⁴ Спремић, *Прекинут успон*, 448.

Пишући о начину и обичајима који су владали у деспотовини, на двору деспота Стефана, Константин Филозоф је, између осталог, написао: „Живео је заједно са источним и западним (владарима); прихватио је све добре обичаје као што (су): одело које је на корист и на украс, оружје, (начин) јахања, седење за трпезом по старешинству, ред прилоком службе божје...”²⁶⁰⁵ Константин Филозоф, у житију деспота које је написао, није славио деспота због његове побожности за живота нити због чуда после смрти, како је то до тада било уобичајено у српским владарским хагиобиографијама, већ га је славио као витеза, истичући његове ратничке и витешке врлине.²⁶⁰⁶ Такву слику носи и деспотов новац.

Осим представе владара у властеоској хаљини, који седи или стоји са инсигнијама власти у рукама, међу којима су мач и лабарум, новац деспота Стефана обележавају породични амблем Лазаревића, шлем са бивољим роговима, те византијски амблеми и симболи, представа двоглавог орла, знак деспотског достојанства, приказана самостално или у склопу фрагментарног или потпуног хералдичког грба, као и натписи, заступљени од иницијала до вишередних натписа. Како је приметио Сима Ћирковић, баш на новцу и печатима деспотовине, хералдика са Запада сусрела се са византијским представама и симболима (двоглавим орлом, крстом и оцилима),²⁶⁰⁷ немањићко и византијско наслеђе стопило се са западним витештвом, постајући нови хералдички *alter ego* његовог власника и саме државе, њихова симболична персонификација.

Новац и печати деспота Ђурђа и Лазара Бранковића носиће готово исте представе фрагментарних и потпуних грбова као код деспота Стефана, у које ће бити инкорпориран амблем Бранковића, лав *passant*, који ће, самостално приказан, обележити највећи број ковања деспота Бранковића. Оно што њихов новац разликује од новца деспота Стефана јесте представа владара приказаног као ратника, у ратничком оделу, са огртачем и круном на глави, који у десној руци држи усправљен мач а у левој крст.

Чини се да представа владара, формирана по лику Светога Ладислава са угарских дуката, није случајно изабрана за представу српског деспота. Свети Ладислав I (1077–1095) постао је у Угарској персонификација владара-витеза и витешког идеала уопште.

²⁶⁰⁵ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, 17.

²⁶⁰⁶ Спремић, *Прекинут успон*, 449.

²⁶⁰⁷ Ћирковић, *Допуне и објашњења*, 466.

Заједно са Светим Стефаном, био је владар који је консолидовао институцију хришћанске краљевине у Угарској, а у литургијским текстовима, који су му посвећени након канонизације, назива се стубом хришћанске војске и непобедивим бранитељем отаџбине.²⁶⁰⁸ У таквој улози се налазио и деспот Ђурађ, пред надирућим трупама Османлија које су незауостављиво урушавале хришћанску тврђаву српске деспотовине. Међутим, колико је она била угрожена, посредно сведочи и деспотов новац, са којег су, постепено, први пут у српском новчарству, нестали хришћански светитељи и симболи. Чини се да је пред турском силом прво поклекнула иконографија српског новца. На њему је остала представа деспота Ђурђа са исуканим мачем, натпис који је носио његово име и титулу и лав Бранковића, који се, иронијом судбине, није много разликовао од лава са турских мангура. Два владара, „Господин деспот Ђурађ“ и „Мехмед Султан бин Мурад хан“, чије су титуле биле исписане у натпису на аверсу српског и турског новца који је колао српским трговима, одмеравали су своје снаге. А онда је, недуго по смрти деспота Ђурђа, мрак турског ропства, у који је Србија пала, помрачио и сјај српских динара. Међутим, представе утиснуте у њиховом сребру и даље настављају да говоре о српској средњовековној држави и њеним владарима, о једном свету који је своје место тражио и свој идентитет градио између Истока и Запада.

²⁶⁰⁸ Klaniczay, *Holy Rulers*, 171, 188–190.

5.

Библиографија

СКРАЋЕНИЦЕ

BZ	Byzantinische Zeitschrift
Гласник ДКС	Гласник Друштва конзерватора Србије
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ЕМЕ	Early Medieval Europe
ЗЛУ	Зборник за ликовне уметности, Матица Српска
ЗНМ	Зборник Народног музеја (Београд)
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета
ЈЉВ	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ИЧ	Историјски часопис
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
РЕВ	Revue des études byzantines
Споменик СКА	Споменик Српске краљевске академије
ССА	Стари српски архив

ИЗВОРИ (са скраћеницама)

Anthologia Graeca = Anthologia Graeca Carminum Christianorum, eds. W. Christ, M. Paranikas, Leipzig 1871.

Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских* = Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, приредио Л. Мирковић, Београд 1935.

Athanase d'Alexandrie, *Sur l'Incarnation du Verbe* = Athanase d'Alexandrie, *Sur l'Incarnation du Verbe*, ed. and trans. Ch. Kannengieser (Sources Chrétiennes), Paris 1973.

Bédier, *La Chanson de Roland* = J. Bédier (ed.), *La Chanson de Roland*, Paris 1931.

BHL = *Bibliotheca hagiographica latina antiquae*, ed. Socii Bollandiani, Bruxellis 1898–1901.

Venantius Fortunatus, *Appendix Carminum 2* = Venantius Fortunatus, *Appendix Carminum 2: "Ad Iustinum et Sophiam Augustos"*, tr. W. George, Liverpool 1995.

De Cer., (ed. Vogt) = *Le livre des cérémonies I–II*, ed. A. Vogt, Paris 1935.

Доментијан, *Живот светоза Саве и светоза Симеона* = Доментијан, *Живот светоза Саве и светоза Симеона*, приредила Р. Маринковић, Београд 1988.

Eusebius, *The History of the Church* = Eusebius of Caesarea: *The History of the Church from Christ to Constantine*, trans. G. A. Williamson, Harmondsworth 1965.

Eusebius, *Life of Constantine* = Eusebius, *Life of Constantine*, eds. A. Cameron, S. G. Hall, Oxford 1999.

Ioannis Zonarae Epitomae historiarum = *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum* III, ed. Th. Bütner-Wobst, Bonnae 1897.

Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље* = П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1986.

Јагић, *Светостефански хрисовуљ* = Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, Беч 1890.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* = Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, eds. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington 1967.

Constantine VII Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions* = Constantine VII Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. and trans. J. Haldon, Vienna 1990.

Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског* = Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, превод и напомене Г. Јовановић, Београд 2009.

Livy, *Ab urbe condita libri*, у преводу на енеглески језик доступно на: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=liv.%201.1>

Miklosich, *Monumenta Serbica* = F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858.

Miklosich, Müller, *Acta et diplomata graeca* = F. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I–IV, Vindobonae 1860-1890.

Наумов, *Дарбените граматии на Дејановиќи* = П. Е. Наумов, Дарбените граматии на Дејановиќи (Кон анализата на историските извори од крајот на век), *Историја*, 1984, 219–237.

Новаковиќ, *Хрисовуља цара Стефана Душана* = С. Новаковиќ, Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре, *Споменик СКА* 9, 1891, 6.

Новаковиќ, *Законски споменици* = С. Новаковиќ, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

PL = *Patrologiae cursus completus: Series latina*, ed. Jacques-Paul Migne. 222 vols, Paris 1844–1888.

Pitra, *Analecta Sacra* = J. B. Pitra, *Analecta Sacra Spicilegium Solesmensi Parata*, Paris 1876.

Порчић, *Писмо краља Владислава II* = Н. Порчић, Писмо краља Владислава II дубровачком кнезу и општини, *ССА* 1, 2002, 31–54.

Post-Nicene Fathers of the Christian Church = *Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Volume X, Michigan 1956.

Pselli Miscellanea = *Pselli Miscellanea*, ed. Sathas, MB V, Paris 1876.

Законик = Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, Београд 1960.

De Cer., (ed. Reiske) = *De Ceremoniis aulae byzantinae*, ed. J. J. Reiske, Bonn 1829–1830.

Saint Athanasius, *Oratio III contra Arianos* = Saint Athanasius, *Oratio III contra Arianos* у: *Patrologiae cursus completus. Patrologiae graecae*, ed. J. P. Migne, vol. 26, Imprimerie Catholique, Paris 1857.

Св. Сава, *Списи Св. Саве* = Св. Сава, *Списи Св. Саве*, приредио В. Ћоровић, Београд–Сремски Карловци 1928.

Соловјев, *Одабрани споменици* = А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926.

Соловјев, *Повеље Цара Уроша* = А. Соловјев, *Повеље Цара Уроша у Хиландарском архиву*, *Богословље* II/4, св. 4, 1927, 291–292.

Стефан Првовенчани, *Житје светог Симеона* = Стефан Првовенчани, *Житје светог Симеона* у: С. Првовенчани, *Сабрана дела*, приредила Љ. Јухас-Гергиевска, Београд 1999.

Стојановић, *Стари српски хрисовуљи* = Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, акти, биографије, *Споменик СКА* 3, 1890.

Стојановић, *Старе српске повеље и писма* = Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, Београд–Сремски Карловци, 1929.

The Poems of Prudentius = *The Poems of Prudentius*, translated by Sr. M. Clement Eagan, C.C.V.I, The Fathers of the Church, Vol. 43, Washington, D.C. 1962.

Flavius Crescontius Corippus, *In Laudem Iustini Augusti minoris* = Flavius Crescontius Corippus, *In Laudem Iustini Augusti minoris*, ed. A. Cameron, London 1976.

ЛИТЕРАТУРА (са скраћеницама)

Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders* = E. Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders and the World of Islam*, Malta 2006.

Ailes, *Heraldry in Medieval England* = A. Ailes, *Heraldry in Medieval England: Symbols of Politics and Propaganda* у: *Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England*, eds. P. Coss, M. Keen, Woodbridge, 2002, 83–104.

Ailes, *The Knight's Alter Ego* = A. Ailes, *The Knight's Alter Ego: From Equestrian to Armorial Seal* у: *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, eds. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson, London 2008, 8–12.

Alföldi, *Hasta-Summa Imperii* = A. Alföldi, *Hasta-Summa Imperii: the spear as embodiment of sovereignty in Rome*, *American Journal of Archaeology* 63, no. 1, 1959, 1–27.

Alföldi, *Die monarchische Repräsentation* = A. Alföldi, *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreich*, Darmstadt 1970.

Amore, *Tryphon* = A. Amore, *Tryphon*, *Lexikon für Theologie und Kirche* X, Freiburg 1965.

Angelov, *Imperial Ideology* = D. Angelov, *Imperial Ideology & Political Thought in Byzantium, 1204–1330*, New York 2007.

Andaloro, *La datazione della tavola di S. Maria in Trastevere* = M. Andaloro, *La datazione della tavola di S. Maria in Trastevere*, *Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte* 19–20, 1972–1973.

Andreopoulos, *Metamorphosis* = A. Andreopoulos, *Metamorphosis: The Transfiguration in Byzantine Theology and Iconography*, New York 2005.

Anđelić, *Srednjovjekovni pečati* = P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

Антоновић, *Град и жупа* = М. Антоновић, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.

Ацовић, *Хералдика и Срби* = Д. М. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008.

Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore* = B. Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore do kraja XV vijeka*, *Kulturno naslijeđe* 1, 112–130.

Бабић, *О живописном украсу олтарских преграда* = Г. Бабић, *О живописном украсу олтарских преграда*, *ЗЛУМС* 11, 1975, 21–41.

Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара* = Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара* у: *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 65–80.

Бабић, *О портретима у Рамаћи* = Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвестиране владара*, ЗЛУ 15, 1979, 151–177.

Бабић, *Краљева црква* = Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987.

Бакалова, *Принос към изследване на царската идеологија* = Е. Бакалова, *Принос към изследване на царската идеологија в средновековна Българија (стенописите в црквата „Св. Архангел Михаил“ край Иваново)*, *Проблеми на изкуството* 3, 1988, 31–45.

Bakirtzis, *The Urban Continuity* = С. Bakirtzis, *The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike*, *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2004, 35–64.

Bank, *Byzantine Art* = А. Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad 1985.

Баришић, *Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке* = Ф. Баришић, *Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке (Радослава Немањића)*, *Зборник радова Византолошког института* XVIII, 1978, 257–258.

Barker, *Social and Political Thought* = Е. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium From Justinian to the Last Paleologus. Passages from Byzantine writers and documents. Translation, introduction and notes*, Oxford 1957.

Bastien, *Le Buste monétaire* = Р. Bastien, *Le Buste monétaire des empereurs romains*, vol. 3, Wetteren 1992.

Baumgartner, *The Raid on Gaza* = Е. Baumgartner, *The Raid on Gaza in Alexandre de Paris's Romance y: The Medieval French Alexander*, eds. D. Maddox, S. Sturm-Maddox, New York 2002, 29–39.

Baun, *Tales from Another Byzantium* = Ј. Baun, *Tales from Another Byzantium: Celestial Journey and Local Community in the Medieval Greek Apocrypha*, Cambridge 2007.

Beaune, *The Birth of an Ideology* = С. Beaune, *The Birth of an Ideology: Myths and Symbols of Nation in Late-Medieval France*, Berkeley 1991.

Beaucamp, *Le Statut de la femme à Byzance* = Ј. Beaucamp, *Le Statut de la femme à Byzance (IVe-VIIe siècle)*, I, Paris 1990.

Bedos-Rezak, *The King Enthroned* = В. Bedos-Rezak, *The King Enthroned, a New Theme in Anglo-Saxon Royal Iconography y: In Kings and Kingship*, ed. J. T. Rosenthal, Binghamton–New York 1986, 53–88.

Bedos-Rezak, *Towns and seals* = В. Bedos-Rezak, *Towns and seals: representation and signification in medieval France y: Town Life and Culture in the Middle Ages and Renaissance*, eds. В. Pullan, S. Reynolds, Manchester 1990, 34–47.

Bedos-Rezak, *Replica: Images of Identity* = В. Bedos-Rezak, *Replica: Images of Identity and the Identity of Images in Prescholastic France y: The Mind's Eye: Art and Theological Argument in the Middle Ages*, eds. Ј. Hamburger, А. М. Bouché, Princeton 2006, 46–64.

- Bellinger, *Catalogue I* = A. R. Bellinger, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. I, *Anastasius I to Maurice (491-602)*, Washington D. C. 1966.
- Benvenuti, *The Crusaders* = M. Benvenuti, *The Crusaders in the Holy Land*, Jerusalem 1970.
- Bennett, *Chariot Racing* = D. Bennett, Chariot Racing in the Ancient World, *History Today*, 1997, 41–48.
- Bertelli, *The King's Body* = S. Bertelli, *The King's Body: Sacred Rituals of Power in Medieval and Early Modern Europe*, University Park 2001.
- Becker, *The Coin Makers* = T. W. Becker, *The Coin Makers*, New York 1969.
- Beckwith, *Early Medieval Art* = J. Beckwith, *Early Medieval Art*, London 1974.
- Bešlagić, *Stećci* = Š. Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982.
- Благојевић, *Србија у доба Немањића* = М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989.
- Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи* = М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004.
- Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве* = Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве у: О кнезу Лазару*, Београд 1975, 81–91.
- Bognetti, *I "Loca Sanctorum"* = G. P. Bognetti, *I "Loca Sanctorum" e la storia della Chiesa nel regno dei Longobardi*, у: *Rivista della storia della Chiesa in Italia*, VI, 1952, 165–204.
- Божиновић, *Велика остава* = Р. Божиновић, Велика остава новца кнеза Лазара и његових савременика, *Нумизматичар* 20, 1997 (1998), 157–167.
- Божанић, *Рударство* = С. Божанић, Рударство на подручју Светостефанског властелинства у Средњем веку, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXI, 2006, 654–665.
- Бојовић, *Краљевство и светост* = Б. И. Бојовић, *Краљевство и светост: Политичка филозофија средњовековне Србије*, Београд 1999.
- Bryant, *Six Medieval Entry Ceremony* = L. M. Bryant, *Six Medieval Entry Ceremony at Paris у: Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, ed. J. M. Bak, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, 88–119.
- Brett, *The Automata* = G. Brett, The Automata in the Byzantine "Throne of Solomon", *Speculum* Vol. 29, No. 3, 1954, 477–487.
- Breckenridge, *The Numismatic Iconography* = J. D. Breckenridge, *The Numismatic Iconography of Justinian II*, New York 1959.
- Brown, *The Self-Definition of the Venetian Republic* = P. F. Brown, *The Self-Definition of the Venetian Republic у: City-States in Classical Antiquity and Medieval Italy*, eds. A. Molho, K. Raaflaub, J. Emlen, Stuttgart 1991, 511–548.

Brubaker, Tobler, *The Gender of Money* = L. Brubaker, H. Tobler, *The Gender of Money: Byzantine Empresses on Coins (324–802)* y: *Gendering the Middle Ages*, eds. P. Stafford, A. B. Mulder-Bakker, Oxford 2005, 42–65.

Brubaker, *Vision and Meaning* = L. Brubaker, *Vision and Meaning in Ninth-century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory Nazianzus*, Cambridge 2008.

Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII = P. M. Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VII, *Constantine and Licinus (313–337)*, eds. C. H. V Sutherland and D. Litt, London 1966.

Burnett, *Coinage in the Roman World* = A. Burnett, *Coinage in the Roman World*, London 1987.

Burnett, *Buildings and Monuments on Roman Coins* = A. Burnett, *Buildings and Monuments on Roman Coins* y: *Roman Coins and Public Life under the Empire: E. Togo Salmon Papers II*, eds. G. M. Paul, M. Ierardi, Ann Arbor 1999, 137–164.

Bustacchini, *Ravenna, Capital of Mosaic* = G. Bustacchini, *Ravenna, Capital of Mosaic*, Ravenna 2001.

Buchan, *Frozen Desire* = J. Buchan, *Frozen Desire: The Meaning of Money*, New York 1997.

Wallace-Hadrill, *The Frankish Church* = J. M. Wallace-Hadrill, *The Frankish Church*, Oxford 1983.

Wallace-Hadrill, *The Emperor and His Virtues* = A. Wallace-Hadrill, *The Emperor and His Virtues*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. 30, No. 3 (3rd Qtr.) 1981, 298–323.

Wallace-Hadrill, *Image and Authority* = A. Wallace-Hadrill, *Image and Authority in the Coinage of Augustus*, *Journal of Roman Studies* 76, 1986, 66–87.

Valeva, *Empresses of the Fourth and Fifth Centuries* = Julia Valeva, *Empresses of the Fourth and Fifth Centuries: Imperial and Religious Iconographies* y: *Зборник радова Ниш и Византија VII*, Ниш 2009, 67–76.

Walker, *Islamicising Motifs* = A. Walker, *Islamicising Motifs in Byzantine Lead Seals: Exoticising Style and the Expression of Identity*, *The Medieval History Journal* 15, 2012, 385–413.

Walter, *Papal Political Imagery* = C. Walter, *Papal Political Imagery in the Medieval Lateran Palace*, *Cahiers Archéologiques* 20, 1970, 155–176.

Walter, *Raising on a Shield* = C. Walter, *Raising on a Shield in Byzantine Iconography*, *Revue des études byzantines*, tome 33, 1975, 133–176.

Walter, *The Iconographical Sources* = C. Walter, *The Iconographical Sources for the Coronation of Milutin and Simonida at Gračanica* y: *Византијска уметност почетком XIV века*, Београд 1978, 183–200.

Walter, *“Later-day” Saints* = C. Walter, *“Later-day” Saints and the Image of Christ in Ninth-Century Marginal Psalters*, *Revue des études byzantines*, tome 45, 1987, 205–222.

Walter, *The Origins of the Cult of Saint George* = Ch. Walter, *The Origins of the Cult of Saint George*, *Revue des études byzantines*, LIII, 1995, 296–322.

Walter, *IC XC NI KA* = C. Walter, *IC XC NI KA. The Apotropaic Function of the Victorious Cross*, *Revue des études byzantines*, tome 55, 1997, 193–220.

Walter, *The Warrior Saints* = Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Oxford 2003.

Walter, *The Iconography of Constantine* = C. Walter, *The Iconography of Constantine the Great, Emperor and Saint: With Associated Studies*, Leiden 2006.

Wanscher, *Sella Curulis* = O. Wanscher, *Sella Curulis, the Folding Stool: An Ancient Symbol of Dignity*, Copenhagen 1980.

Васић, *Ковање и ковнице* = М. Васић, *Ковање и ковнице античког и средњовековног новца*, Београд 1975.

Webb, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. V/1= P. H. Webb, *The Roman Imperial Coinage: Valerian I to Florian*, Vol. V, Part 1, eds. H. Mattingly, E. A. Sydenham, London 1927.

Wellesz, *The Akathistos* = E. Wellesz, *The Akathistos. A Study in Byzantine hymnography*, *DOP* 9–10, 1955–1956, 143–174.

Веселиновић, *Војска* = А. Веселиновић, *Војска у средњовековној Србији*, *Војноисторијски гласник* 1–2, 1994, 385–422.

Веселиновић, *Држава српских деспота* = А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006.

Williams, *The Sidus Iulium* = M. F. Williams, *The Sidus Iulium, the Divinity of Men, and the Golden Age in Virgil's Aeneid*, *Leeds International Classical Studies* 2.1, 2003, 1–29.

Wilsdorf, *La diffusion du culte de Saint Michel* = C. Wilsdorf, *La diffusion du culte de Saint Michel en Allemagne*, *Millénaire monastique du Mont Saint Michel* 3, 1971, 389–392.

Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића* = Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати у: Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 265–298.

Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана* = Д. Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији у: Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 537–565.

Војводић, *Владарски портрети српских деспота* = Д. Војводић, *Владарски портрети српских деспота у: Манастир Ресава. Историја и уметност*, Деспотовац 1995, 65–95.

Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“* = Д. Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“*. *Две древне и неуобичајене инсигније српских владара у XIV и XV веку у: Трећа југословенска конференција византолога*, Београд–Крушевац 2002, 249–273.

Војводић, *Српски владарски портрет у манастиру Дуљеу* = Д. Војводић, *Српски владарски портрет у манастиру Дуљеу*, *Зограф* 29, 2002–2003, 143–159.

Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија* = Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005.

Војводић, *Идејне основе* = Д. Војводић, *Идејне основе српске владарске слике у средњем веку* (дактилографисана докторска дисертација), Београд 2006.

Војводић, *Портрети Вукановића* = Д. Војводић, *Портрети Вукановића у манастиру Морачи*, Београд 2006.

Војводић, *О живопису Беле цркве каранске* = Д. Војводић, *О живопису Беле цркве каранске у савременом сликарству Рашке*, *Зограф* 31, Београд 2006–2007, 135–152.

Војводић, *Од хоризонталне ка вертикалној генеолошкој слици Немањића* = Д. Војводић, *Од хоризонталне ка вертикалној генеолошкој слици Немањића*, *Зборник радова Византолошког института* XLIV, 2007, 295–314.

Војводић, *Персонални сасатва слике власти* = Д. Војводић, *Персонални сасатва слике власти у доба Палеолога. Византија-Србија-Бугарска*, *Зборник радова Византолошког института* XLVI, 2009, 409–433.

Војводић, *Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле* = Д. Војводић, *Портрет првих ктитора у приземљу Жичке куле у: Зборник радова Ниш и Византија X*, Ниш 2012, 323–339.

Volbach, *Early Christian Art* = W. F. Volbach, *Early Christian Art*, London 1961.

Wroth, *Catalogue* = W. Wroth, *Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards, and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum*, London, 1911.

Габелић, *Црвени коњанички лик арханђела Михаила* = С. Габелић, *Црвени коњанички лик арханђела Михаила у Леснову*, *Зограф* 8, 1977, 55–58.

Габелић, *Прилог познавања живописа цркве Светог Николе* = С. Габелић, *Прилог познавања живописа цркве Светог Николе код Станичења*, *Зограф* 18, 1987, 22–36.

Габелић, *Нови податак* = С. Габелић, *Нови податак о севастократорској титули Јована Оливера у време сликања лесновског наоса*, *Зограф* 11, 1980, 54–62.

Габелић, *Циклус арханђела* = С. Габелић, *Циклус арханђела у византијској уметности*, Београд 1991.

Габелић, *Манастир Лесново* = С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998.

Gabelić, *О Иконографији Sv. Trifuna* = S. Gabelić, *О Иконографији Sv. Trifuna*, *Културно наследство* 28–29, 2004, 107–124.

Габелић, *Манастир Конче* = С. Габелић, *Манастир Конче*, Београд 2008.

Гајић, *Сребрне чаше* = М. Гајић, *Сребрне чаше позног средњег века у Србији*, Београд 2010.

- Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање* = Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, *Нумизматичар* 2, 1979, 119–120.
- Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава* = Д. Гај-Поповић, *Новац и ковница краља Радослава*, *Нумизматичар* 8, 1985, 102–118.
- Galavaris, *Styles as an Approach* = G. Galavaris, *Styles as an Approach to the Holy in Byzantine Coins*, *Ovolos* 2, 1997, 120–129.
- Gannon, *The Iconography* = A. Gannon, *The Iconography of Early Anglo-Saxon Coinage: Sixth to Eighth Centuries*, Oxford 2003.
- Gardner, *The Coins of the Greek and Scythic Kings* = P. Gardner, *The Coins of the Greek and Scythic Kings of Bactria and India in the British Museum*, London 1886.
- Garipzanov, *Metamorphoses of the Early Medieval Signum* = I. Garipzanov, *Metamorphoses of the Early Medieval Signum of a Ruler in the Carolingian World*, *EME* 14, 2006, 419–464.
- Garipzanov, *The Symbolic Language* = I. H. Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority in the Carolingian World (c. 751–877)*, Leiden–Boston 2008.
- Garland, *Byzantine Empresses* = L. Garland, *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium Ad 527–1204*, Taylor & Francis e-Library 2002.
- Gasparri, *Kingship Rituals and Ideology* = S. Gasparri, *Kingship Rituals and Ideology in Lombard Italy* у: *Rituals of Power: From Late Antiquity to the Early Middle Ages*, ed. F. Theuws, J. L. Nelson, Leiden 2000.
- Geary, *Furta Sacra* = P. J. Geary, *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton 1978.
- Gerbran, Ševalije, *Rečnik simbola* = A. Gerbran, Ž. Ševalije, *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*, Novi Sad 2004.
- Georgieva Todorova, *New Religion–New Symbolism* = R. Georgieva Todorova, *New Religion–New Symbolism: Adoption of Mandorla in the Christian Iconography* у: *Зборник радова Ниш и Византија IX*, Ниш 2011, 48–63.
- Gerasimov, *Monnaies des Paléologues* = T. Gerasimov, *Monnaies des Paléologues avec des représentations d'étoiles*, *Byzantinobulgarica* 3, 1969, 103–116.
- Gerola, *L'aquila bizantina e l'aquila imperiale* = G. Gerola, *L'aquila bizantina e l'aquila imperiale e due teste*, *Felix Ravenna*, 1934, 7–36.
- Gerth, Wright Mills, *From Max Weber* = H. H. Gerth, C. Wright Mills (ed.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, New York 1947.

Gerstel, *Art and Identity in the Medieval Morea* = S. E. J. Gerstel, *Art and Identity in the Medieval Morea* y: *The Crusades From the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, eds. A. Laiou, R. P. Mottahedeh, Washington, D. C. 2001, 263–285.

Gieysztor, *Nine Gesture* = A. Gieysztor, *Nine Gesture in the Coronation Ceremonies of Medieval Poland* y: *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, ed. J. M. Bak, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, 152–165.

Глигоријевић, *Сликаство тепчије Градислава* = М. Глигоријевић, *Сликаство тепчије Градислава у манастиру Трескавцу, Зограф* 5, 1974, 48–51.

Гиљфердинг, *Путовање* = А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни, и Старој Србији*, Сарајево 1972.

Gnecchi, *I medaglioni Romani* = F. Gnecchi, *I medaglioni Romani*, I–III, Milano 1912.

Гњатовић, *Добри и зли динари* = Д. Гњатовић, *Добри и зли динари: функције новца и новчани систем средњовековне Србије*, Београд 1998.

Göbl, *Die Münzprägung der Kaiser* = R. Göbl, *Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I., Gallienus, Saloninus (253–268), Regalianus (260), und Macrianus, Quietus (260–262)*, Wien 2000.

Godelier, *Antropologija* = M. Godelier, *Antropologija*, Zagreb 1982.

Gonosová, *The Formations and Sources* = A. Gonosová, *The Formations and Sources of Early Byzantine Floral Semis and Floral Diaper Patterns Reexamined*, *Dumbarton Oaks Papers* 41, 1987, 227–237.

Le. Goff, *Three A Coronation* = J. Le. Goff, *Three A Coronation Program for the Age of Saint Louis: The Ordo of 1250* y: *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, ed. J. M. Bak, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, 46–58.

Grabar, *L'empereur* = A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936.

Grabar, *L'iconoclasme* = A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Le dossier archéologique*, Paris 1958.

Grabar, *Ampoules de Terre Sainte* = A. Grabar, *Ampoules de Terre Sainte*, Paris 1958.

Grabar, *Christian Iconography* = A. Grabar, *Christian Iconography: A Study of its Origins*, Washington, D. C. 1968.

Grabar, *Sculptures byzantines* = A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, II (XIe–XIVe siècle), Paris 1976.

Granger-Taylor, Gavrilović, *Embroidered Belt* = H. Granger-Taylor, Z. Gavrilović, *Embroidered Belt or Border* y: *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections* (Cat. Nr. 225), London 1994, 208–211.

Graham, *Ceremonial and Commemorative Chairs* = C. Graham, *Ceremonial and Commemorative Chairs of Great Britain*, London 1994.

Grierson, *Catalogue II/2* = Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. II, Part 2, *Phocas to Theodosius III (602-717)*, Washington, D. C. 1968.

Grierson, *Catalogue III/1* = Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. III, Part 1, *Leo III to Michael III (717-867)*, Washington, D. C. 1973.

Grierson, *Catalogue III/2* = Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. III, Part 2, *Leo III to Nicephorus III (867-1081)*, Washington, D. C. 1976.

Grierson, *Symbolism in Early Medieval Charters and Coins* = Ph. Grierson, *Symbolism in Early Medieval Charters and Coins* γ: *Simboli e simbologia nell'alto medioevo, 3-9 Aprile 1975, SSCISAM, no. 23 (Spoleto: Presso la sede del Centro) 1976, 601-640.*

Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage I* = Ph. Grierson, M. Blackburn, *Medieval European Coinage I: With a Catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*, Cambridge 1986.

Grierson, *Byzantine Coins* = Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, Berkeley-Los Angeles 1982.

Grierson, *Coins of Medieval Europe* = Ph. Grierson, *Coins of Medieval Europe*, London 1991.

Grierson, Mays, *Catalogue of Late Roman Coins* = Ph. Grierson, M. Mays, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection: From Arcadius and Honorius to the accession of Anastasius*, Washington, D. C. 1992.

Grierson, Blackburn, Travaini, *Medieval European Coinage III* = Ph. Grierson, M. Blackburn, L. Travaini, *Medieval European Coinage: With a Catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, 14: Italy (III) South Italy, Sicily, Sardinia*, Cambridge 1998.

Grierson, *Catalogue V/1* = Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. V, Part 1, *Michael VIII to Constantine XI (1258-1453)*, Washington, D. C. 1999.

Grierson, *Catalogue V/2* = Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. V, Part 2, *Michael VIII to Constantine XI (1258-1453): Catalogue, Concordances and Indexes*, Washington, D. C. 1999.

Грозданов, *Охридско зидно сликарство* = Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980.

Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком I* = Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком I, Зограф 14, 1983, 60-67.*

Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком II* = Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком (II)*, *Зограф* 15, 1984, 85–93.

Grotowski, *The Legend of St. George* = P. L. Grotowski, *The Legend of St. George Saving a Youth from Captivity and its Depiction in Art*, *Series Byzantina I.*, Warszawa 2003, 27–77.

Grotowski, *Arms and Armour* = P. L. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*, Leiden–Boston 2010.

Gurval, *Caesar's Comet* = R. Gurval, *Caesar's Comet: The Politics and Poetics of an Augustan Myth*, *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. 42, 1997, 39–71.

Давидов Темерински, *Циклус страшног суда* = А. Давидов Темерински, *Циклус страшног суда у: Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 191–213.

Давидов Темерински, *Имperiјални смисао дечанског сликарства* = А. Давидов Темерински, *Имperiјални смисао дечанског сликарства: уводна разматрања у: Зборник радова Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 241–252.

Дагрон, *Цар и првосвештеник* = Ж. Дагрон, *Цар и првосвештеник: студија о византијском „цезаропапизму“*, Београд 2001.

Dale, *“Inventing” a Sacred Past* = T. E. A. Dale, *“Inventing” a Sacred Past: Pictorial Narratives of St. Mark the Evangelist in Aquileia and Venice, ca. 1000–1300*, *Dumbarton Oaks Papers* vol 48, 1994, 53–104.

Dale, *Stolen Property* = T. E. A. Dale, *Stolen Property: St. Mark's first Venetian Tomb and the Politics of Communal Memory у: Memory and the Medieval Tomb*, eds. E. Valdez El Alamo, Carol Stamatidis Pendergast, Adershot–Brookfield, 2001, 205–225.

Damali, *History of Otoman Coins* = A. Damali, *Osmanli Sikkeleri Tarihi/History of Otoman Coins*, Vol. 1, Istanbul 2010.

Danbury, *Queens and Powerful Woman* = E. Danbury, *Queens and Powerful Woman: Image and Authority у: Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, eds. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson, London 2008, 17–25.

Dewald, *The Iconography of the Ascension* = E. T. Dewald, *The Iconography of the Ascension*, *American Journal of Archaeology*, Vol. XIX, No. 3, 1915, 277–319.

Deer, *Das Kaiserbild im Kreuz* = J. Deer, *Das Kaiserbild im Kreuz*, *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte* 13, 1955, 48–112.

Deichmann, *Ravenna* = F. W. Deichmann, *Ravenna*, II, pt. 2, Wiesbaden 1974.

Demus, *The Mosaics of Norman Sicily* = O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, London 1949.

Demus, *The Mosaics of San Marco* = O. Demus, *The Mosaics of San Marco in Venice*, Texte, vol. 1–2; Plates, vol. 1–2, Chicago–London 1984.

Denzey, *A New Star on the Horizon* = N. Denzey, *A New Star on the Horizon: Astral Christologies and Stellar Debates in Early Christian Discourse* у: *Prayer, Magica and the Stars in the Ancient and Late Antique World*, eds. S. Noegel, J. Walker, B. Wheeler, University Park, Pennsylvania 2003, 207–223.

Димитријевић, *Оставе српског средњовековног новца* = С. Димитријевић, *Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава*, *Историјски часопис XX*, 1973, 89–124.

Димитријевић, *Оставе* = С. Димитријевић, *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године*, *Споменик Српске академије наука и уметности 122*, 1981, 1–59.

Димитријевић, *Средњовековни српски новац* = С. Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, Београд 1997.

Димитријевић, *Новац српских средњовековних владара* = С. Димитријевић, *Новац српских средњовековних владара*, Београд 2006.

Dimnik, Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages* = M. Dimnik, J. Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages in the Balkans: Numismatic History and Catalogue*, London 2008.

Динић, *Српски новац у Срему* = М. Динић, *Српски новац у Срему почетком XIV века*, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, III, 1930, 459–460.

Динић, *Стефан Драгутин „rex Sarviae“* = М. Динић, *Стефан Драгутин „rex Sarviae“*, *Гласник Историског друштва у Новом Саду IV*, 1931, 436–437.

Динић, *Област краља Драгутина* = М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежеве*, *Глас САН ССIII*, 1951, 61–82.

Динић, *Растислалићи* = М. Динић, *Растислалићи*. Прилог историји распадања српског царства, *Зборник радова Византолошког института II*, 1953, 139–144.

Динић, *Односи краља Милутина и Драгутина* = М. Динић, *Односи краља Милутина и Драгутина*, *Зборник радова Византолошког института 3*, 1956, 56–80.

Динић, *Област Бранковића* = М. Динић, *Област Бранковића*, *Прилози за књижевност, језик, историју, фолклор*, књ. XXVI, свеска 1–2, 1960, 5–30.

Динић, *Из српске историје средњег века* = М. Динић, *Из српске историје средњег века*, приредили С. Ћирковић, В. Ђокић, Београд 2003.

Динић-Кнежевић, *Златан новац у средњовековном Дубровнику* = Д. Динић-Кнежевић, *Златан новац у средњовековном Дубровнику*, *Истраживања 14*, 1992, 31–45.

Drijvers, *Flavia Maxima Fausta* = J. W. Drijvers, *Flavia Maxima Fausta: Some Remarks*, *Historia: Zeitschrift fur Alte Geschichte*, vol. 41, 1992, 500–506.

Dujčev, *Miniature* = I. Dujčev, *Miniature Mansijevog letopisa*, Sofija–Beograd 1965.

Düll, *Unbekannte Denkmäler* = S. Düll, *Unbekannte Denkmäler der Genuesen aus Galata, Istanbuler Mitteilungen* 33, 1983, 225–238.

Душанић, *Средњовековна монета српског патријарха* = С. Душанић, *Средњовековна монета српског патријарха* у: *Српска православна црква 1219–1969*, Београд 1969, 129–136.

Ђорђевић, *Две молитве краља Стефана Дечанског* = И. М. Ђорђевић, *Две молитве краља Стефана Дечанског пре битке на Велбужду и њихов одјек у уметности*, ЗЛУ 15, 1979, 135–150.

Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле* = И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1995.

Ђурић, *Историјске композиције* = В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству и њихове књижевне паралеле II*, *Зборник радова Византолошког института* 10, 1967, 121–148.

Ђурић, *Три догађаја у српској држави* = В. Ј. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, *Зборник за ликовне уметности* 4, 1968, 67–97.

Ђурић, *Портрети на капији Студенице* = В. Ј. Ђурић, *Портрети на капији Студенице*, *Зборник Светозара Радојчића*, Београд 1969, 105–112.

Ђурић, *Византијске фреске* = В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.

Ђурић, *Нови Исус Навин* = В. Ј. Ђурић, *Нови Исус Навин*, *Зограф* 14, 1983, 5–15.

Ђурић, *Портрети византијских и српских владара с повељама* = В. Ј. Ђурић, *Портрети византијских и српских владара с повељама* у: *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд–Смедерево 1989, 20–56

Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина* = В. Ј. Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина и владарска идеологија*, *Богословље* 31, св. 1, 1987, 13–25.

Ђурић, *Друштво, држава и владар* = В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић-Бранковић*, *ЗЛУМС* 26, 1990, 13–43.

Ђурић, *Српска династија и византија на фрескама* = В. Ј. Ђурић, *Српска династија и византија на фрескама у манастиру Милешева*, *Зограф* 22, 1992, 13–25.

Ђурић, Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I* = В. Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, Београд 1997.

Ђурић, Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку II* = В. Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку II*, Београд 1997.

Ђурић, *Le nouveau Constantin* = В. Ј. Ђурић, *Le nouveau Constantin dans l'art serbe médiéval*, у: *ΛΙΘΟ-ΣΤΡΩΤΟΝ. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für Marcell Restle*, eds. В. Borkopp, Th. Stepan, Stuttgart 2000, 55–64.

Ђурић, *Љубостиња* = С. Ђурић, *Љубостиња – Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985.

Ђуровић, *О зидинама града Котора* = Б. Ђуровић, *О зидинама града Котора*, *Споменик САН СУ*, 1956, 119-145.

Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium* = A. Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trabizond*, Aldershot 2004.

Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance* = J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance, étude sur l'art imperial de Constantinople*, Paris 1923.

Evans, *Byzantium: Faith and Power* = H. Evans (ed.), *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*, New York–New Haven 2004.

Evans, *The Armenians* = H. C. Evans, *The Armenians у: The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261*, eds. H. C. Evans, W. D. Wixsom, New York 1997, 350–356.

Елезовић, *Тарапана* = Г. Елезовић, *Тарапана (Дарб-хане) у Новом Брду*. – Турске акче (аспре) коване у ковници Новог Брда, *Историјски часопис* 2, 1950, 115–117.

Живковић, *Ариље* = Б. Живковић, *Ариље*, Београд 1970.

Živković, *Sopocaani* = B. Živković, *Sopocaani*. Crteži fresaka, Beograd 1984.

Живковић, *Религиозност и уметност* = В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору XIV–XV века*, Београд 2010.

Zacos, Veglery, *Marriage Solidi of the Fifth Century* = G. Zacos, A. Veglery, *Marriage Solidi of the Fifth Century*, *The Numismatic Circular* 68, no. 4, 1960, 73–74.

Zacos, Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. 1/3, = G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. 1/3, Basel 1972.

Зечевић, *Накит Новог Брда* = Е. Зечевић, *Накит Новог Брда у: Ново Брдо*, Београд 2004.

Златковић, *Стари град Звечан* = М. Златковић, *Стари град Звечан*, Приштина 2007.

Иванишевић, *Нова емисија српског новца* = В. Иванишевић, *Нова емисија српског новца с Трговишта код Новог Пазара*, *Нумизматичар* 13, 1990, 59–62.

Иванишевић, *Новац краља Радослава* = В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, *Зборник радова Византолошког института XXXVII*, 1998, 87–95.

Иванишевић, *Налази новца из тврђаве Рас* = В. Иванишевић, *Налази новца из тврђаве Рас у: Тврђава Рас*, Београд 1999, 417–436.

Иванишевић, *Новчарство* = В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

Иванишевић, *Развој хералдике* = В. Иванишевић, *Развој хералдике у средњовековној Србији*, *Зборник радова Византолошког инситута XLI*, 2004, 213–234.

Иванишевић, Радић, *Ковница у Новом Брду* = В. Иванишевић, В. Радић, *Ковница српског средњовековног новца у Новом Брду у: Ново Брдо* 2004, 222–247.

Ivanišević, *Serbian and Byzantine Coinage* = V. Ivanišević, *Serbian and Byzantine Coinage у: Serbia and Byzantium. Proceedings of the International Conference Held on 15 December 2008 at the University of Cologne*, eds. M. Angar, C. Sode, Cologne 2009, 45–57.

Iverson, *Urban Renewal* = E. Iverson, *Urban Renewal and Imperial Revival in Byzantium (730–1025)*, *Byzantinische Forschungen* 26, 2000, 1–46.

Илић, *Црква Богородице у Бистрици* = J. Илић, *Црква Богородице у Бистрици–Вољевац*, *ЗЛУМС* 6, 1970, 201–218.

Janin, *La géographie ecclésiastique* = R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique*. Tome III, Paris 1953.

Janes, *God and Gold in Late Antiquity* = D. Janes, *God and Gold in Late Antiquity*, Cambridge 1998.

Јанковић, *Нека запажања о властелинским шлемовима* = Ђ. Јанковић, *Нека запажања о властелинским шлемовима XIV и XV века*, *Зборник Филозофског факултета у Београду* XVI, 1989, 147–162.

Jacobs, *Coins and Christianity* = K. A. Jacobs, *Coins and Christianity*, London 1985.

Jeffreys, *The Komnenian Prokypsis* = M. Jeffreys, *The Komnenian Prokypsis*, *Parergon* N.S. 5, 1987, 38–53.

Јовановић, *Остава средњовековног новца из Тетова* = В. Јовановић, *Остава средњовековног новца из Тетова*, *Нумизматичар* 3, 1980, 169–186.

Јовановић, *Ново Брдо* = В. Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град у: Ново Брдо*, Београд 2004.

Јовановић, *Азбучник* = З. М. Јовановић, *Азбучник православне иконографије и градитељства*, Београд 2005.

Јовановић, *Српски средњовековни новац* = М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, Београд 2001.

Jolivet-Lévy, *La glorification de l'empereur* = C. Jolivet-Lévy, *La glorification de l'empereur à l'église du Grand Pigeonnier de Çavuşin*, *Histoire et Archéologie. Les dossiers* 63, 1982, 73–77.

Jolivet-Lévy, *Note sur la représentation des archanges* = C. Jolivet-Lévy, *Note sur la représentation des archanges en costume impérial dans l'iconographie byzantine*, *Cahiers Archéologiques* 46, 1998, 121–128.

Jolivet-Lévy, *Le Cappadoce médiévale* = C. Jolivet-Lévy, *Le Cappadoce médiévale: images et spiritualité*, Saint-Léger-Vauban 2001.

Johnson, *Saint Michael the Archangel* = R. F. Johnson, *Saint Michael the Archangel in Medieval English Legend*, London 2005.

- Kabaklarlı, *Mangır* = N. Kabaklarlı, *Mangır*, Istanbul 1998.
- Kabaklarlı, *The Iconography of Lions* = N. Kabaklarlı, *The Iconography of Lions on Ottoman Copper Coins*, dostupno na: http://www.ottomancoins.com/yazi/lion/lion_EN3.htm
- Kazhdan, *The Aristocracy* = A. P. Kazhdan, *The Aristocracy and The Imperial Ideal γ: The Byzantine Aristocracy: XI to XIII Centuries*, ed. M. Angold, Oxford 1984, 43–58.
- Kazhdan, Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture* = A. P. Kazhdan, A. Wharton-Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley–Los Angeles–London 1985.
- Kalavresou, *Image of the Mother* = I. Kalavresou, *Image of the Mother: When the Virgin Mary Became the Meter Theou*, *Dumbarton Oaks Papers* 44, 1990, 165–172.
- Kalavrezou, *Helping Hands for the Empire* = I. Kalavrezou, *Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court γ: Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington, D. C. 1997, 53–79.
- Калић, *Цариници деспота Стефана Лазаревића* = Јованка Калић, *Цариници деспота Стефана Лазаревића у Угарској*, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, 13–1, 1976, 71–83.
- Kalokyris, *The Star of Bethlehem* = C. D. Kalokyris, *The Star of Bethlehem in Byzantine Art*, Thessaloniki 1969.
- Kantorowicz, *The “King’s Advent”* = E. Kantorowicz, *The “King’s Advent” and Enigmatic Panels in the Doors of St. Sabina*, *Art Buletin* 26, 1944, 207–223.
- Kantorowicz, *The King’s Two Bodies* = E. Kantorowicz, *The King’s Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, Princeton 1997.
- Karkov, *The Ruler Portraits* = C. E. Karkov, *The Ruler Portraits of Anglo-Saxon England*, Woodbridge 2004.
- Karpp, *Die Mosaiken in S. Maria Maggiore* = Cf. H. Karpp, *Die Mosaiken in S. Maria Maggiore zu Rom*, I–II, Baden-Baden 1966.
- Katsara, *The City of Mystras* = E. Katsara, *The City of Mystras: Byzantine Hours: Works and Days in Byzantium*, Athens 2001.
- Кашанин, *Фреске у Дечанима* = М. Кашанин, *Фреске у Дечанима γ: Уметност и уметници*, Београд 1943, 55–71.
- Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича* = М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича: историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969.
- Kaftal, *Iconography of the Saints in Tuscan Painting* = G. Kaftal, *Iconography of the Saints in Tuscan Painting*, Florence 1952.

Kaftal, *Iconography of the Saints* = G. Kaftal, *Iconography of the Saints in Central and South Italian Schools of Painting*, Florence 1965.

Kemph, *Ecclesia cathedralis* = T. Kemph, *Ecclesia cathedralis eo, quod duabus ecclesiis perficitur, Arte del primo millennio*. Atti dell'lo convegno per lo Studio dell'arte dell'Alto Medio Ebotenuto pressol'Università di Pavia nel settembre 1950, Torino 1954, 3-8.

Kent, *The Roman Imperial Coinage* Vol. X = J. P. C. Kent, *The Roman Imperial Coinage, Vol. X: The Divided Empire and The Fall of the Western Parts, (395-491)*, London 1994.

Kiilerich, *The Image of Anicia Juliana* = B. Kiilerich, *The Image of Anicia Juliana in the Vienna Dioscurides: Flattery of Appropriation of Imperial Imagery, Symbolae Osloenses* 76/1, 2001, 169–190.

King, *Roman Portraiture* = C. E. King, *Roman Portraiture: Images of Power? γ: Roman Coins and Public Life under the Empire*, eds. M. Paul, M. Ierardi, Ann Arbor 1999, 123–136.

Kipling, *Enter the King* = G. Kipling, *Enter the King: Theatre, Liturgy, and Ritual in the Medieval Civic Triumph*, Oxford 1998.

Kitzinger, *On the Portrait of Roger II* = E. Kitzinger, *On the Portrait of Roger II in the Martorana in Palermo, Proportioni* III, 1950, 30–35.

Quebbemann, *Die „Legenda Aurea“* = B. Quebbemann, *Ein religioeses Volksbuch: Die „Legenda Aurea“ des Jacobus von Voragine γ: Karfunkel Codex* 7, 2009.

Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium* = S. Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium 1204-1453*, Leiden–Boston 2011.

Klaniczay, *Holy Rulers* = G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge 2002.

Klackenberg, *Seals of Swedish Towns* = H. Klackenberg, *Seals of Swedish Towns before 1350 γ: Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, eds. N. Adams, J. Cherry and. J. Robinson, London 2008, 81–85.

Klein, *Sacred Relics* = H. A. Klein, *Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople, γ: Visualisierungen von Herrschaft*, ed. F.A. Bauer, *BYZAS*, 2006, 88–99.

Ковачевић, *Средњовековна ношња* = Љ. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1956.

Ковачевић-Кojiћ, *Прилог проучавања занатства у Новом брду* = Д. Ковачевић-Кojiћ, *Прилог проучавања занатства у Новом брду и околини, Зборник филозофског факултета VIII/2*, Београд 1964, 525–532.

Kovačević-Kojić, *Dubrovčani zanatlije u srednjovekovnoj Srebrenici* = D. Kovačević-Kojić, *Dubrovčani zanatlije u srednjovekovnoj Srebrenici, Godišnjak društva istoričara BiH* XV, 1966, 25–44.

Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку* = Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, *Историјски часопис* XXII, 1975, 45–74.

Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни* = Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007.

Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница* = Д. Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница XIV–XV вијек*, Београд 2010.

Ковијанић, *Которски златари* = Р. Ковијанић, *Которски златари прве половине XIV вијека*, *Гласник Етнографског музеја на Цетињу* 1, 1961, 23–42.

Kovijanić, *Kotorski zlatar Milko* = R. Kovijanić, *Kotorski zlatar Milko iz Novog Brda (savremenik Novaka Kovača)*, *Voka* 1, 1969, 81–88.

Koprek, *“Homo oeconomicus” ili “homo religiosus”* = I. Koprek, *“Homo oeconomicus” ili “homo religiosus”*: *filozofsko-religijsko promišljanje o novcu у: Religija i novac, Zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 11. prosinca 2004*, uredio I. Koprek, Zagreb 2005, 9–21.

Köhler, *Die Karolingische Miniaturen* = W. Köhler, *Die Karolingische Miniaturen*, Berlin 1960.

Krealing, *The Christian Building* = C. Krealing, *The Christian Building: Excavations at Dura Europos*, Final Report VIII, Part II, 1967.

Kraft, *Der Helm des römischen Kaisers* = K. Kraft, *Der Helm des römischen Kaisers у: Kleine Schriften, 2. Gesammelte Aufsätze zur antiken Geldgeschichte und Numismatik I*, ed. H. Castritius, D. Kienast, Darmstadt 1978, 134–140.

Крсмановић, *Успон војног племства* = Б. Крсмановић, *Успон војног племства у Византији XI века*, Београд 2001.

Laurent, *L'emblème du lis* = V. Laurent, *L'emblème du lis dans la numismatique byzantine, son origine*, *Centennial Publication of the American Numismatic Society*, ed. H. Ingholt, New York 1958, 417–427.

Levick, *Messages on the Roman Coinage* = B. Levick, *Messages on the Roman Coinage: Types and Inscriptions у: Roman Coins and Public Life under the Empire*, ed. George M. Paul, Ann Arbor 1999, 41–60.

Leksikon ikonografije = *Leksikon ikonografije, liturgike i sibmolike zapadnog kršćanstva*, uredio A. Badurina, Zagreb 2006.

Lexikon der christlichen Ikonographie = *Lexikon der christlichen Ikonographie I*, Rom–Freiburg–Basel–Wien 1969.

Dictionnaire du Nouveau Testament = X. LéonDufour, *Dictionnaire du Nouveau Testament*, Paris 1975.

Lidova, *The Earliest Images of Maria Regina* = M. Lidova, *The Earliest Images of Maria Regina in Rome and the Byzantine Imperial Iconography* у: *Зборник радова Ниш и Византија VIII*, Ниш 2010, 231–243.

L'Orange, *Studies on the Iconography* = H. P. L'Orange, *Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo 1953.

Lučić, *Povijesna svedočanstva o Trogiru* = I. Lučić, *Povijesna svedočanstva o Trogiru*, vol. I, Split 1979.

Luccari, *Capioso ristretto degli annali* = G. Luccari, *Capioso ristretto degli annali di Rausa*, Venetia 1605.

Madden, *Venice, the Papacy, and the Crusades* = T. F. Madden, *Venice, the Papacy, and the Crusades before 1204* у: *Medieval Crusade*, ed. S. J. Ridyard, Woodbridge 2004, 85–95.

Magdalino, *Observation on the Nea Ekklesia of Basil I* = P. Magdalino, *Observation on the Nea Ekklesia of Basil I*, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 37, 1987, 51–64.

Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos* = P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, New York 1993.

Maier, *Crusade Propaganda and Ideology* = C. T. Maier, *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross*, Cambridge 2000.

Магловски, *Дечанска скулптура* = J. Магловски, *Дечанска скулптура – програм и смисао у: Дечани и византијска уметност средином XIV века*, САНУ, Научни скупови, књ. XLIX, Одељење историјских наука, књ. 17, Београд 1989, 193–223.

Магловски, *Симболика кринова* = J. Магловски, *Симболика кринова на гробу монахиње Јефимије*, *Саопштење* 26, 1994, 151–156.

Maguire, *Style and Ideology* = H. Maguire, *Style and Ideology in Byzantine Imperial Art*, *Gesta*, Vol. 28, No. 2, 1989, 217–231.

Maguire, *David Virtue* = H. Maguire, *David Virtue: The Crown of Constantine Monomachos and its Images* у: *Image and Imagination in Byzantine Art*, Aldershot 2007, 1–12.

Maguire, *Magic and Money* = H. Maguire, *Magic and Money in the Early Middle Ages* у: *Image and Imagination in Byzantine Art*, Aldershot 2007, 1037–1054.

Maguire, *The Heavenly Court* = H. Maguire, *The Heavenly Court* у: *Image and Imagination in Byzantine Art*, Aldershot 2007, 247–258.

Maguire, *Images of the Court* = H. Maguire, *Images of the Court* у: *Late Antique and Medieval Art of the Mediterranean World*, ed. E. R. Hoffman, Malden–Oxford 2007, 285–301.

Маkdанијел, *Данило Други* = Г. Маkdанијел, *Данило Други*, предговор у књизи *Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 11–22.

Максимовић, *Которски цибориј* = J. Максимовић, *Которски цибориј из XIV века и камена пластика суседних области*, САНУ, пос. изд., књига CCCXLV, Одељење друштвених наука, књ. 38, Београд 1961.

Максимовић, *Камен* = J. Максимовић, *Камен у: Историја примењене уметности код Срба*, I том. *Средњовековна Србија*, Београд 1977, 238–243.

Максимовић, *Сучељавање и прожимање двају светова* = Љ. Максимовић, *Сучељавање и прожимање двају светова*, *Зборник радова Византолошког института XLIII*, 2006, 11–23.

Maladakis, *The Coronation* = V. Maladakis, *The Coronation of the Emperor on Middle Byzantine Coinage: A Case of Christian Political Theology (10th-mid 11th c.)* у: *Acta Musei Varnaensis VII-1: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноторското Крайбрежие*, Varna 2008, 342–360.

Malović-Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku* = Malović-Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku* (daktilografisana doktorska disertacija), Београд 1987.

McLuhan, *Understanding media* = M. McLuhan, *Understanding media*, New York 1964.

MacCormack, *Art and Ceremony* = S. G. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley 1981.

McCormick, *Eternal Victory* = M. McCormick, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, New York 1990.

Mango, *The Brazen House* = C. Mango, *The Brazen House: A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Copenhagen 1959.

Mango, *The Mosaics of St. Sophia* = C. Mango, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington D. C. 1962.

Mango, Howkins, *Report on Field Work in Istanbul* = C. Mango, J. W. Howkins, *Report on Field Work in Istanbul and Cyprus 1962–1963*, *Dumbarton Oaks Papers* vol. 18, 1964, 319–340.

Mango, Belting, Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos* = Mango, *The Art* = C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312–314: Sources and Documents*, Toronto 1986.

Мано-Зиси, *Ископавања у Царичином граду* = Ђ. Мано-Зиси, *Ископавања у Царичином граду 1942–1952 године*, *Старинар*, н. с. књ. III–IV, 1955, 139–143.

Марић Јеринић, Нешић, *Оставе са новцем Османског царства* = М. Марић Јеринић, М. Нешић, *Оставе са новцем Османског царства у збирци Народног музеја у Београду*, *Нумизматичар* 24/25, 2005, 233–251.

Марјановић-Душанић, *Владар као ратник* = С. Марјановић-Душанић, *Владар као ратник: прилог изучавању немањићке идеологије*, *Зборник Филозофског факултета у Београду XVI*, 1989, 125–147.

- Марјановић-Душанић, *Немањин напрсни крст* = С. Марјановић-Душанић, *Немањин напрсни крст: из наше старе инсигнологије, Зборник радова Филозофског факултета у Београду* XVII, 1991, 203–214.
- Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније* = С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.
- Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића* = С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића: Дипломатичка студија*, Београд 1997.
- Марјановић-Душанић, *Владарски знаци Стефана Немање* = С. Марјановић-Душанић, *Владарски знаци Стефана Немање у: Научни скуп Стефан Немања – Св. Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Београд 2000, 77–87.
- Марјановић-Душанић, *REX IMAGO DEI* = С. Марјановић-Душанић, *REX IMAGO DEI: О српској преради Агапитовог владарског огледала у: Трећа југословенска конференција византолога*, Крушевац 2000, 135-148.
- Марјановић-Душанић, *Свети краљ* = С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, Београд 2007.
- Марковић, *Програм живописа у куполи* = М. Марковић, *Програм живописа у куполи у: Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 99–105.
- Марковић, *Појединачне фигуре светитеља* = М. Марковић, *Појединачне фигуре светитеља у наосу и параклисима у: Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 243–264.
- Марковић, *О иконографији светих ратника* = М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима у: Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 567–627.
- Марковић, *Средњовековне представе крстова* = М. Марковић, *Средњовековне представе крстова са „криптограмом“ које се односе на Светог цара Константина Великог у: Зборник радова Ниш и Византија XI*, Ниш 2013, 123–134.
- В. Martin-Hisard, *Le culte de l'archange Michel* = В. Martin-Hisard, *Le culte de l'archange Michel dans l'empire byzantin (VIII–XIe siècle) у: Culto e insediamenti mcaelici nell'Italia meridionale fra tarda antichità e medioevo*, dans. С. Carletti, G. Otranto (sous la direction de), Bari 1994, 351–373.
- Matthews, *The Pantocrator* = J. T. Matthews, *The Pantocrator: Title and Image* (New York University Dissertation), New York 1976.
- Meadows, Williams, *Moneta and the Monuments* = A. Meadows, J. Williams, *Moneta and the Monuments: Coinage and Politics in Republican Rome*, *Journal of Roman Studies*, 91, 2001, 27–49.

Metcalf, *Coinage in the Balkans* = D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans 820–1355*, Thessaloniki 1965.

Metcalf, *Odjeci imena mletačkog dužda* = D. Metcalf, *Odjeci imena mletačkog dužda Lorenca Tiepola na Balkanu*, *Numizmatičke vijesti* 31, 1973, 34–44.

Metcalf, *Колико је ковница постојало у Србији* = D. M. Metcalf, *Колико је ковница постојало у Србији за време Стефана Душана*, *Нумизматичар* 4, 1981, 165–177.

Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences* = D. M. Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences in the Iconography of Crusader Coins and Seals y: East and West in the Crusader States: Context, Contacts, Confrontations*, eds. C. Krijnie, A. Davids, H. Teule-Leuven, Paris 1999, 163–175.

Мијовић, *Царска иконографија* = П. Мијовић, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности*, *Старинар НС* 18, 1967, 103–117.

Мијатовић, *Балшићи* = Ч. Мијатовић, *Балшићи*, *Гласник српског ученог друштва* књ. II, 1886.

Милановић, *Програм живописа у припрати* = В. Милановић, *Програм живописа у припрати у: Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 361–374.

Miletić, *Stećci* = N. Miletić, *Stećci*, Beograd–Zagreb–Mostar 1982.

Milet, *Monuments byzantins de Mistra* = G. Milet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910.

Milliet, *La dalmatique de Vatican* = G. Milliet, *La dalmatique de Vatican*, Paris 1945.

Van Millingen, *Byzantine Constantinople* = A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899.

Милошевић, *Стара ковница новца у Котору* = А. Милошевић, *Стара ковница новца у Котору*, *Годишњак Поморског музеја у Котору*, VIII, 1959, 203–209.

Миљковић, *Хиландарска икона* = Б. Миљковић, *Хиландарска икона српског цара Стефана*, *Зборник радова Византолошког института* XLIII, 2006, 319–349.

Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika* = B. Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, Rijeka 1994.

Мирковић, *Акатист* = Л. Мирковић, *Акатист Пресветој Богородици*, Ср. Карловци 1918.

Мирковић, *Хаљина кнеза Лазара* = Л. Мирковић, *Хаљина кнеза Лазара*, *Уметнички преглед*, год. I, Београд 1937, 72–73.

Mirković, Tatić, *Markov manastir* = L. Mirković, Ž. Tatić, *Markov manastir*, Novi Sad 1925.

Михаљчић, *Лазар Хребелановић* = Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић—историја, култ, предање*, Београд 1984.

Михаљчић, *Крај Српског царства* = Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1989.

- Michael, *The Little Land of England* = M. Michael, *The Little Land of England is Preferred before the Great Kingdom of France: The Quartering of the Royal Arms by Edward III* у: *Studies in Medieval Art and Architecture presented to Peter Lasko*, eds. D. Buckton, T. Heslop, Stroud 1994, 113–126.
- Младеновић, *Повеље кнеза Лазара* = А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
- Morey, Ferrari, *The Gold–Glass Collection* = Ch. R. Morey, G. Ferrari, *The Gold–Glass Collection of the Vatican Library with Additional Catalogues of Other Gold-Glass Collections IV*, Citta del Vaticano, 1958.
- Morisson, *The Emperor, the Saint, and the City* = C. Morisson, *The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century*, *Dumbarton Oaks Papers* No. 57, 2004, 173–203.
- Moffett, *A Bulla of Otto III* = E. V. Moffett, *A Bulla of Otto III in America*, *Speculum* Vol. 9, No. 2, 1934, 213–217.
- Мошин, *Крст царице Јелене* = В. Мошин, *Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша, Уметнички преглед* 5, 1938, 136–137.
- Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар* = В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова* у: *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 13–41.
- Münsch, *Der Liber legum* = O. Münsch, *Der Liber legum des Lupus von Ferrières*. *Freiburger Beiträge zur mittelalterlichen Geschichte* no. 14, Frankfurt 2001.
- Nagy, *A távolsági kereskedelem útvonalai Magyarországon* = S. A. Nagy, *A távolsági kereskedelem útvonalai Magyarországon a X–XIV. Században*. *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Evkönyve*, 1982, 25–41.
- New, *Seals and Status* = E. New, *Seals and Status in Medieval English Towns: A Case-study of London, Newcastle and Durham* у: *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, eds. N. Adams, J. Cherry and J. Robinson, London 2008, 35–42.
- Newman, *Domitian, Justinian and Peter the Great* = J. K. Newman, *Domitian, Justinian and Peter the Great: The Ambivalent Iconography of the Mounted King*, *Illinois Classical Studies* 12, 1987, 315–335.
- Недељковић, *Млетачка интервенција* = Љ. Недељковић, *Млетачка интервенција против рашког динара у XIII и XIV веку*, *Зборник радова Народног музеја* 6, 1970, 287–308.
- Недомачки, *Манастир арханђела Михаила и Гаврила* = В. Недомачки, *Манастир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутина*, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 16, 1980, 25–69.
- Der Nersessian, *Recherches sur les miniatures* = S. Der Nersessian, *Recherches sur les miniatures du Parisinus graecus* 74, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 21, 1972, 109–117.

Nesbitt, Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals* = J. Nesbitt, C. Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 6: Emperors, Patriarchs of Constantinople, Addenda*, Washington, D. C. 2009.

Nikolić, *Prilozi proučavanja živopisa* = R. Nikolić, *Prilozi proučavanja živopisa iz XIII i XIV veka, Raška baština* 2, Kraljevo 1980, 86–93.

Нитић, Темерински, *Остаци одежде цара Ивана Александра* = А. Нитић, Ж. Темерински, *Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења, Саопштења* XXXII–XXXIII, 2000–2001, 7–25.

Новаковић, *Калпак и челенка* = С. Новаковић, *Калпак и челенка српских народних песама у: Историја и традиција: изабрани радови*, приредио С. Ђирковић, Београд 1982, 279-293.

Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба* = С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности у: Историја и традиција: изабрани радови*, приредио С. Ђирковић, Београд 1982, 293-436.

Noreña, *The Communication of the Emperor's Virtues* = C. F. Noreña, *The Communication of the Emperor's Virtues, Journal of Roman Studies* 91, 2001, 146–168.

Nordhagen, *The Earliest Decorations in Santa Maria Antiqua* = P. J. Nordhagen, *The Earliest Decorations in Santa Maria Antiqua and their Date, Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia* 1, 1962, 53–72.

Numismatischer Verlag – *Künker Auktion 121* = Numismatischer Verlag Fritz-Rudolf Künker, *Künker Auktion 121 – The De Wit Collection of Medieval Coins*, Osnabrüch 2007.

Numismatischer Verlag – *Künker Auktion 137* = Numismatischer Verlag Fritz-Rudolf Künker, *Künker Auktion 137– The De Wit Collection of Medieval Coins, 1000 Years of European Coinage, Part III*, Osnabrüch 2008.

Oakeshott, *The Sword* = E. Oakeshott, *The Sword of the Comté de Dreux: Non-Christian Symbolism and the Medieval European Sword у: A Companion to Medieval Arms and Armour*, ed. D. Nicolle, Suffolk 2002, 37–44.

Orbin, *Kraljevstvo Slovena* = M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Београд, 1963.

Острогорски, *Серска област* = Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.

Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава* = Г. Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава у: О веровањима и схватањима Византинаца, Сабрана дела*, књ. 5, Београд 1970, 238–262.

Острогорски, *Автократор и самодржац* = Г. Острогорски, *Автократор и самодржац у: О веровањима и схватањима Византинаца, Сабрана дела*, књ. 4, Београд 1970, 281–364.

Острогорски, *Историја Византије* = Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998.

Ousterhout, Bakirtzis, *The Byzantine Monuments of the Evros* = R. Ousterhout, C. Bakirtzis, *The Byzantine Monuments of the Evros/ Meriç River Valley*, Thessalonika 2007.

Ousterhout, *Byzantium between East and West* = R. Ousterhout, *Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry* у: *Byzantine Art: Recent Studies*, ed. C. Hourihane, Tempe: ACMRS, 2009, 153–170.

Пајић, *Циклус св. Димитрија* = С. Пајић, *Циклус св. Димитрија* у: *Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 353–360.

Палавестра, *Илирски грбовници* = А. Палавестра, *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Београд 2010.

Рамук, *A Monetary History of the Ottoman Empire* = Ş. Ramuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000.

Панић, Бабић, *Богородица Љевишка* = Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975.

Панофски, *Уметност и значење* = И. Панофски, *Уметност и значење: иконолошке студије*, Београд 1975.

Pastoureau, *Heraldry* = M. Pastoureau, *Heraldry: Its Origins and Meaning*, London 1997.

Pentcheva: *Icons and Power* = В. Pentcheva: *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium*, University Park 2010.

Петковић, *Преглед црквених споменика* = В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.

Parani, *Reconstructing* = M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th–15th Centuries)*, Leiden–Boston 2003.

Parani, *Dressed to Kill* = M. Parani, *Dressed to Kill: Middle Byzantine Military Ceremonial Attire* у: *The Byzantine Court: Source of Power and Culture. Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul 22–23 June 2010*, eds. A. Ödekan, N. Necipoğlu, E. Akyürek, Istanbul 2013, 145–156.

Pearce, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. IX = J. W. E. Pearce, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. IX: *Valentinian I – Theodosius I*, eds. H. Mattingly, C. H. V. Sutherland, R. A. G. Carson, London 1951.

Pelekanidis, Chatzidakis, *Kastoria* = S. Pelekanidis, M. Chatzidakis, *Kastoria. Byzantine Art in Greece*, Athens 1985.

Penna, *Byzantine Coinage* = V. Penna, *Byzantine Coinage: Medium of Transaction and Manifestation of Imperial Propaganda*, Nicosia 2002.

Penna, *Reassessing the Gold Coinage of Basil I* = V. Penna, *Reassessing the Gold Coinage of Basil I: The Testimony of an Unknown Byzantine "Pattern" Coin*, *Mélanges Cécile Morrisson, Travaux et Mémoires* 16, Paris 2010, 663–673.

Петровић, *Златари* = Ђ. Петровић, *Златари у Трепчи, Новом Брду, Приштини и Јањевићу у средњем веку у: Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, Београд 2004, 233–280.

Пилц, *Краљ Милутин и традиција Палеолога* = Е. Пилц, *Краљ Милутин и традиција Палеолога у: Манастир Бањска у доба краља Милутина*, Ниш–Косовска Митровица 2007, 147–171.

Poutiers, *Le Felin* = J. C. Poutiers, *Le Felin de la bague-cachet de Kaloyan*, *Etudes balkaniques* 4, 1979, 118–126.

Поповић, *Костим и инсигније* = Б. Поповић, *Костим и инсигније српске властеле у средњем веку* (дактилографисани магистарски рад), Београд 2006.

Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима* = Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима у: Дечани и византијска уметност средином XIV века*, уред. В. Ђурић, Београд 1989, 222–238.

Поповић, *Српски владарски гроб* = Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.

Поповић, *Представа владара над „царским вратима“* = Д. Поповић, *Представа владара над „царским вратима“ цркве Светих арханђела код Призрена*, *Саопштење* 26, 1994, 25–36.

Поповић, *Цветна симболика* = Д. Поповић, *Цветна симболика и култ реликвија у средњовековној Србији*, *Зограф* 32, 2008, 69–81.

Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава* = М. Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава из утврђења градина у Расу*, *Новопазарски зборник* 1, 1977, 37–54.

Поповић, *Замак у српским земљама* = М. Поповић, *Замак у српским земљама позног средњег века*, *Зборник радова Византолошког института* XLIII, 2006, 189–207.

Поповић, Војводић, Милошевић, *Крст* = П. Поповић, Д. Војводић, Р. Милошевић, *Крст у: Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 330–332.

Поповић, *Дијадема на Константиновом портрету* = И. Поповић, *Дијадема на Константиновом портрету из Ниша настанак и развој нове царске инсигније у: Зборник радова Ниш и Византија III*, Ниш 2005, 103–118.

Porter, *Romanesque Sculpture* = K. Porter, *Romanesque Sculpture of the Pilgrimage Roads*, 10 vols, Boston 1923.

Прерадовић, *Култови светитеља* = Д. Прерадовић, *Култови светитеља у византијским градовима на источној обали Јадрана (VI–IX век)* у: *Зборник радова Ниш и Византија X*, Ниш 2012, 523–535.

Preto, *The Royal Book* = A. F. Preto, *The Royal Book of Jousting, Horsemanship & Knightly Combat: A Translation into English of King Dom Duarte of Portugal's 1438 treatise, Livro Da Ensiança De Bem Cavalgar Toda Sela, "The Art Of Riding on Every Saddle"*, ed. S. Muhlberger, Highlad Village 2005.

Прљинчевић, *Улога и значај словних и других знакова* = П. Прљинчевић, *Улога и значај словних и других знакова на средњовековном новцу, Нумизматичар 4*, 1981, 127–163.

Pseudo-Kodinos, *Traité des offices* = Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par J. Varpeaux, Paris 1966.

Радић, Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја* = В. Радић, В. Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд 2006.

Радојковић, *Уметничка обрада метала* = Б. Радојковић, *Уметничка обрада метала*, Београд 1953.

Радојковић, *Старо српско златарство* = Б. Радојковић, *Старо српско златарство*, Београд 1962.

Радојковић, *Накит код Срба* = Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969.

Радојчић, *Портрети* = С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997.

Радојчић, *Српске минијатуре XIII века* = С. Радојчић, *Српске минијатуре XIII века у: Одабрани чланци и студије 1933–1978*, Београд 1982, 154–167.

Радошевић, *Данило II и вазантијска дворска реторика* = Н. Радошевић, *Данило II и вазантијска дворска реторика у: Архиепископ Данило II и његово доба*, уредио В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 245–252.

Радошевић, *Константин Велики у византијским царским говорима* = Н. Радошевић, *Константин Велики у византијским царским говорима, у: Војсковођа, цар и светац: избор текстова о лику и делу Константина Великог*, припр. Н. Озимић, Ниш 2002, 139–152.

Радујко, *Програм живописа око краљевског престола* = М. Радујко, *Програм живописа око краљевског престола у: Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 301–307.

Радујко, *Престо* = М. Радујко, „Престо светог Симеона“, *Зограф 28*, 2000–2001, 55–86.

Runciman, *The Byzantine Theocracy* = S. Runciman, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge 1977.

Rapp, *Old Testament Models* = C. Rapp, *Old Testament Models for Emperors in Early Byzantium у: The Old Testament in Byzantium*, eds. P. Magdalino, R. Nelson, Washington D. C. 2010, 175–197.

Расолкоска-Николовска, *О ктиторским портретима* = 3. Расолкоска-Николовска, *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту, Зограф* 16, 1985, 41–53.

Redford, *Byzantium and the Islamic Worldy* = S. Redford, *Byzantium and the Islamic Worldy у: Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*, ed. H. Evans, New York 2004, 385–413.

Ређеп, *Александар Велики и краљ Милутин* = Ј. Ређеп, *Александар Велики и краљ Милутин: Српска Александрида и Данилов зборник – паралеле, Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1999, вол. 47, бр. 1, 19–34.

Réthy, *Corpus I* = L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae I*, Budapest 1899.

Réthy, *Corpus II* = L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae II*, Budapest 1907.

Решетар, *Дубровачка нумизматика I и II* = М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I и II* Сремски Карловци–Београд 1924–1925.

Ribémont, Prévot, *Le cheval en France au Moyen Age* = H. Ribémont, B. Prévot, *Le cheval en France au Moyen Age: sa place dans le monde médiéval; sa médecine: l'exemple d'un traité vétérinaire du XIVe siècle: la Chirurgie des chevaux*, Cean 1994.

Riches, *St. George* = S. Riches, *St. George: Hero, Martyr and Myth*, Stroud 2000.

Robert, *Les monétaires* = L. Robert, *Les monétaires et un décret hellénistique de Sestos, Revue numismatique*, 1973, Vol. 6, Nu. 15, 43–53.

Roblin, *Sur l'ancienneté du culte de s. Étienne* = M. Roblin, *Sur l'ancienneté du culte de s. Étienne, Bulletin de la société nationale des antiquaires de France*, 1952–1953, 170–187.

Rud, *Der Teppich von Bayeux* = M. Rud, *Der Teppich von Bayeux und die Schlacht bei Hastings 1066*, Kopenhagen 1983.

Runciman, *Some Notes on the Role of the Empress* = S. Runciman, *Some Notes on the Role of the Empress, Eastern Churches Review* 4, 1972, 119–24.

Saradi, *The Kallos* = H. Saradi, *The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality, Gesta* 34.1, 1995, 37–56.

Sear, *Byzantine Coins* = D. R. Sear, *Byzantine Coins and Their Values*, London 1987.

Seyler, *Berufswappen* = G. A. Seyler, *Berufswappen, J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, Band I, Abth. 7, Nürnberg* 1895 (1898).

Сијарић, *Надгробне плоче три босанска краља* = М. Сијарић, *Надгробне плоче три босанска краља, Прилози институту археологије у Загребу* 23, 2006, 229–256.

Соловјев, *Печати на Душановим повељама* = А. Соловјев, *Печати на Душановим повељама, Гласник СНД* 2, 1927, 40.

Соловјев, *Историја српског грба* = А. Соловјев, *Историја српског грба и други хералдички радови*, приредио А. Палавистра, Београд 2000.

Spawforth, *The Court of Alexander the Great* = T. Spawforth, *The Court of Alexander the Great between Europe and Asia y: The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, ed. A. J. S. Spawforth, Cambridge 2007, 82–121.

Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови* = Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991.

Spatharakis, *The Portrait* = J. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976.

Spiegel, *Political Utility in Medieval Historiography* = G. Spiegel, *Political Utility in Medieval Historiography: a Sketch*, *History and Theory* 14, 1975, 314–325.

Спремић, *Прекинут успон* = М. Спремић, *Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005.

Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић* = М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић 1427–1456*, Београд 2006.

Станковић, *Комнини у Цариграду* = В. Станковић, *Комнини у Цариграду*, Београд 2006.

Станојевић, *О српском грбу* = С. Станојевић, *О српском грбу*, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* III, 1930, 100.

Стародупцев, *Под заштитом бесплотних* = Т. Стародупцев, *Под заштитом бесплотних: представе арханђела Гаврила у храмовима живописаним у доба Лазаревића*, *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ, Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*, Београд 2012, 329–346.

Стародубцев, *Владарске инсигније кнегиње Милице* = Т. Стародубцев, *Владарске инсигније кнегиње Милице y: Зборник радова Ниш и Византија XI*, Ниш 2013, 267–278.

Steane, *The Archaeology* = J. Steane, *The Archaeology of the Medieval English Monarchy*, London 1993.

Stylianou, Stylianou, *A Cross inside a Crescent* = A. Stylianou, J. Stylianou, *A Cross inside a Crescent on the Shield of St. George, Wall-Painting in the Church of Panagia Phorbiotissa Asinou, Cyprus*, *Κυπριακαί Σπονδαί ΜΣΤ*, 133–140.

Стојаковић, *Деспот Стефан Лазаревић* = С. Стојаковић, *Деспот Стефан Лазаревић*, Београд 2006.

Суботић, *Сликаство у доба царства* = Г. Суботић, *Сликаство у доба царства: владарски портрети*, *Глас САНУ* 384, 1998, 203–210.

Stahl, *Zecca* = A. M. Stahl, *Zecca: The Mint of Venice in the Middle Age*, New York 2000.

Schoedel, *Ignatius of Antioch* = W. R. Schoedel, *Ignatius of Antioch: A Commentary on the Letters of Ignatius of Antioch*, Philadelphia 1985.

Schneider, *The Art of the Portrait* = N. Schneider, *The Art of the Portrait: Masterpieces of European Portrait Painting 1420-1670*, Köln 2002.

Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde* = F. V. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin 1970.

Shenton, *Edvard III and the Symbol of the Leopard* = C. Shenton, *Edvard III and the Symbol of the Leopard: Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England*, eds. P. Coss, M. Keen, Woodbridge 2002, 69–83.

Schoedel, *Ignatius of Antioch* = W. R. Schoedel, *Ignatius of Antioch: A Commentary on the Letters of Ignatius of Antioch*, Philadelphia 1985.

Takács, *The Construction of Authority* = S. A. Takács, *The Construction of Authority in Ancient Rome and Byzantium: The Rhetoric of Empire*, Cambridge–New York 2009.

Talbot Rice, *The Leaved Cross* = D. Talbot Rice, *The Leaved Cross*, *Byzantinoslavica* 11, 1950, 72–81.

Talbot, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII* = A. M. Talbot, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, *Dumbarton Oaks Papers* 47, 1993, 243–261.

Татић-Ђурић, *Студије о Богородици* = М. Татић-Ђурић, *Студије о Богородици*, Београд 2007.

Татић-Ђурић, *Најстарији Христови ликови* = М. Татић-Ђурић, *Најстарији Христови ликови и њихове античке паралеле у: Зборник радова Ниш и Византија IV*, Ниш 2009, 131–148.

Тасић, *Црква св. апостола Петра и Павла* = Д. Тасић, *Црква св. апостола Петра и Павла код Новог Пазара у: Нови Пазар и околина*, Београд 1969.

Tegnér, *The Oldest Equestrian Seals in Sweden* = G. Tegnér, *The Oldest Equestrian Seals in Sweden: Karl Sverkersson, Birger Brosa and Karl the Deaf у: Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, eds. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson, London 2008, 66-71.

Teteriatnikov, *The True Cross* = N. Teteriatnikov, *The True Cross Flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post-Iconoclastic Re-evaluation of the Cross*, *Δελτίον ΧΑΕ* 18, 1995, 169–188.

Тодић, *Грачаница* = Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Београд–Приштина 1988.

Тодић, *Старо Нагоричино* = Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993.

Тодић, *Манастир Ресава* = Б. Тодић, *Манастир Ресава*, Београд 1995.

Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина* = Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998.

Тодоровић, *Налази из старе солунске ливнице* = Д. Тодоровић, *Налази из старе солунске ливнице*, *Хиландарски зборник* 8, 1991, 99–124.

Томић, *Реч о портрету у средњем веку* = О. Томић, *Реч о портрету у средњем веку у: Зборник радова Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 105–120.

Томовић, *Морфологија* = Г. Томовић, *Морфологија ћирилских рукописа на Балкану*, Историјски институт–посебна издања 16, Београд 1974.

Topraktepe, *Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins* = E. Topraktepe (ed.), *Sikkeler Ne Anlatir: Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük/What the Coins Tell Us: Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*, Istanbul 2009.

Tsamakda, *The Illustrated Chronicle* = V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002.

Turković, *Uloga novca u promidžbi kulturnog identiteta* = V. Turković, *Uloga novca u promidžbi kulturnog identiteta*, *Društvo istraživača Zagreb*, 5–6, 1996, 977–978.

Three Byzantine Saints = *Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon and St. John the Almsgiver*, ed. and transl. E. Dawes, introd. H. Baynes, London 1948.

Ђирковић, *Почтени витез* = С. Ђирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, *Зборник Филозофског факултета у Београду X–1*, 1968, 259–276.

Ђирковић, *Работници, војници, духовници* = С. Ђирковић, *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, прир. В. Ђокић, Београд 1997, 277–306.

Ђирковић, *Допуне и објашњења* = С. Ђирковић, *Допуне и објашњења у: Историја и традиција: изабрани радови*, приредио С. Ђирковић, Београд 1982, 436–478.

Ђирковић, *Занати* = С. Ђирковић, *Занати у: Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 214–217.

Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Старо српско рударство* = С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд 2002.

Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова* = М. Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији у: О кнезу Лазару*, Београд 1975, 171–184

Ђук, *Србија и Венеција* = Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.

Underwood, *The Kariye Djami* = P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, I–III, New York 1966–1975.

Успенски, *Теологија иконе* = Л. Успенски, *Теологија иконе*, Манастир Хиландар 2009.

Faintich, *Astronomical Symbols* = M. Faintich, *Astronomical Symbols on Ancient and Medieval Coins*, Jafferson–London 2008.

Feld, *Das Apsismosaik in S. Pudenziana* = O. Feld, *Das Apsismosaik in S. Pudenziana als Bild der Gemeinschaft mit Christus у: Gemeinsam Kirche sein, Theorie und Praxis der Communio*, Freiburg/Br. 1992, 253–262.

Ferrari, *Hrabanica* = M. Ferrari, *Hrabanica: Hrabanus De laudibus sanctae crucis im Spiegel der neueren Forschung* у: *Kloster Fulda in der Welt der Karolinger und Ottonen*, ed. G. Schrimpf, Frankfurt 1996, 493–526.

Ферјанчић, *Деспоти* = Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Посебна издања САНУ, књ. 336, 1960.

Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици* = Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти царства (1371)* у: *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 139–150.

Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан* = Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан: краљ и цар 1331–1355*, Београд 2005.

Филиповић, *Прилог проучавању средњовековних надгробних плоча* = Д. Филиповић, Прилог проучавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани, *Новопазарски зборник* 7, 1983, 39–52.

Fisković, *Dubrovački zlatari* = С. Fisković, *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, *Starohrvatska prosvjeta* III/1, Zagreb 1949, 143–215.

Fisković, *О umjetničkim spomenicima* = С. Fisković, *О umjetničkim spomenicima grada Kotora*, *Споменик САН СIII*, 1953, 71–101.

De Fleury, *La Sainte Vierge* = R. De Fleury, *La Sainte Vierge, Etude archéologique et iconographique*, Paris 1878.

Forsyth, Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine* = G. Forsyth, K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Church and the Fortress of Justinian*, Ann Arbor 1973.

Foss, *Nicaea* = С. Foss, *Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises*, Brookline 1996.

Franz., *The Horseman as a Work of Art* = P. M. Franz., *The Horseman as a Work of Art: The Construction of Elite Identities in Early Modern Europe, 1550–1700*, Ann Arbor 2006.

Frolov, *La relique de la vraie Croix* = A. Frolov, *La relique de la vraie Croix, recherches sur le développement d'un culte*, Archives de l'orient chrétien 7, Paris 1961.

Funk, *Klerikale Frauen?* = J. Funk, *Klerikale Frauen?*, *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 14, 1963, 271–290.

Fulghum, *Coins Used as Amulets in Late Antiquity* = M. M. Fulghum, *Coins Used as Amulets in Late Antiquity* у: *Between Magic and Religion: Interdisciplinary Studies in Ancient Mediterranean Religion and Society*, eds. S. R. Asirvatham, C. O. Pache, J. Watrous, Lanham MD 2001, 139–148

Hedeman, *Five Copies in Context* = A. D. Hedeman, *Five Copies in Context: The Coronation of Charles V in His Grandes Chroniques de France* у: *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, ed. J. M. Bak, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, 72–88.

Hadermann-Misguich, *Kurbinovo* = L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, Bruxelles 1975.

Hedlund, *Coinage and Authority* = R. Hedlund, "...achieved nothing worthy of memory". *Coinage and Authority in the Roman Empire c. AD 260-295*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Numismatica Upsaliensia 5, Västerås 2008.

Heidemann: *The Evolving Representation of the Early Islamic Empire* = S. Heidemann: *The Evolving Representation of the Early Islamic Empire and its Religion on Coin Imagery γ: The Qur'ān in Context*, eds. A. Neuwirth, N. Sinai, M. Marx, Leiden – Boston 2010, 149–197.

Hekster, *Coins and Messages* = O. Hekster, *Coins and Messages. Audience Targeting on Coins of Different Denominations? γ: The Representation and Perception of Roman Imperial Power*, ed. L. de Blois, Amsterdam 2003, 20-35.

Henderson, *The Establishment of the Equester Ordo* = M. I. Henderson, The Establishment of the Equester Ordo, *The Journal of Roman Studies* 53 (1&2), 1963, 61–72.

Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire* = M. F. Hendy, Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081–1261. *Dumbarton Oaks Studies* 12, Washington, 1969, 14–64.

Hendy, *Catalogue IV/1* = M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. IV, Part 1, *Alexius I–Alexius V (1081–1204)*, Washington, D. C. 1999.

Hendy, *Catalogue IV/2* = M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. IV, Part 2, *The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261)*, Washington, D. C. 1999.

Herrin, *The Imperial Feminine in Byzantium* = J. Herrin, The Imperial Feminine in Byzantium, *Past & Present*, No. 169, 2000, 3–35, 13–14

Herrmann-Mascard, *Les reliques des saints* = N. Herrmann-Mascard, *Les reliques des saints. Formation coutumiere d'un droit*, Paris 1975.

Heuchert, *The Chronological Development* = V. Heuchert, *The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography γ: Coinage and Identity in the Roman Provinces*, eds. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford 2005, 29–57.

Howgego, *Coinage and Identity in the Roman Provinces* = C. Howgego, Coinage and Identity in the Roman Provinces γ: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, eds. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford 2005.

Hill, *The Roman Middle Class* = H. Hill, *The Roman Middle Class in the Republican Period*, Oxford 1952.

- Hoffmann, *Eight Coronation* = E. Hoffmann, *Eight Coronation and Coronation Ordines in Medieval Scandinavia* у: *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, ed. J. M. Bak, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, 125–152.
- Храбак, *О Балшићким грошевима* = Б. Храбак, *О Балшићким грошевима*, *Историјски записи* 9, 1953, 188–195.
- Храбак, *Рудник под Штурцем* = Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* 14, 1984, 5–86.
- Hunt, *Comnenian Aristocratic Palace Decorations* = L. A. Hunt, *Comnenian Aristocratic Palace Decorations: Descriptions and Islamic Connections* у: *The Byzantine Aristocracy. XI to XIII Centuries*, ed. M. Angold, Oxford 1984, 138–158.
- Callahan, *The Cult of St Michael* = D. Callahan, *The Cult of St Michael the Archangel and the “Terrors of the Year”* у: *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950–1050*, eds. R. Landes, A. C. Gow, D. Van Meter, Oxford–New York 2003.
- Cameron, *Images of Authority* = A. Cameron, *Images of Authority: Élités and Icons in the Late Sixth-Century Byzantium* у: *Byzantium and the Classical Tradition: University of Birmingham, Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, eds. M. Mullett, R. Scott, Birmingham 1979, 205–234.
- Cannadine, Price, *Rituals of Royalty* = D. Cannadine, S. Price, *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge 1987.
- Canning, *A History of Medieval Political Thought* = J. Canning, *A History of Medieval Political Thought 300-1450*, Taylor & Francis e-Library 2003.
- Carr, *Court Culture and Cult Icons* = A. W. Carr, *Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople* у: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington D. C, 1997.
- Carson, *Coins of the Roman Empire* = R. A. G. Carson, *Coins of the Roman Empire*, London 1990.
- Цветковић, *Владар као слика Бога* = Б. Цветковић, *Владар као слика Бога: пример Ресаве*, *Корени* V, 2007, 13–24.
- Cecchelli, *I Mosaici della Basilica di Santa Maria Maggiore* = C. Cecchelli, *I Mosaici della Basilica di Santa Maria Maggiore*, Turin 1956.
- Clauss, *Mithras* = M. Clauss, *Mithras: Kult und Mysterien*, Munich 1990.
- Cowdrey, *Pope Urban II's Preaching* = H. E. J. Cowdrey, *Pope Urban II's Preaching of the First Crusade*, *History* Vol. 55, 1970, 177–188.
- Constantinople in the Early Eighth Century* = *Constantinople in the Early Eighth Century. The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Introduction, translation, and commentary by A. Cameron and J. Herrin, Leiden 1984.

- Corrigan, *The Witness of. John the Baptist* = K. Corrigan, *The Witness of. John the Baptist on an Early Byzantine Icon in Kiev*, *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 1988, 1–11.
- Cormack, Mihalarias, *A Crusader Painting of St. George* = R. Cormack, S. Mihalarias, *A Crusader Painting of St. George: "maniera greca" or "lingua franca"?*, *The Burlington Magazine* 126, 1984, 132–141.
- Cormack, *Writing in Gold* = R. Cormack, *Writing in Gold. Byzantine Society and Its Icons*, London 1985.
- Coss, *Knighthood*, = P. Coss, *Knighthood, Heraldry and Social Exclusion in Edwardian England* у: *Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England*, eds. P. Coss, M. Keen, Woodbridge, 2002, 39–69.
- Crawford, *Roman Imperial Coin Types* = M. H. Crawford, *Roman Imperial Coin Types and the Formation of Public Opinion* у: *Studies in numismatic method presented to Philip Grierson*, ed. C. H. V. Brooke, Cambridge 1983, 47–64.
- Црногорчевић, *Михољски збор у Боки Которској* = М. Црногорчевић, *Михољски збор у Боки Которској*, *Старинар* 10, 1993, 24–25.
- Crouch, *The Historian, Lineage and Heraldry* = D. Crouch, *The Historian, Lineage and Heraldry 1050–1250* у: *Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England*, eds. P. Coss, M. Keen, Woodbridge 2002, 17–39.
- Cutler, Spieser, *Byzance Médiévale* = A. Cutler, J. M. Spieser, *Byzance Médiévale 700–1204*, Paris 1996.
- Chatzidakis, *An Encaustic Icon of Christ* = M. Chatzidakis, *An Encaustic Icon of Christ at Sinai*, *The Art Bulletin* 49, 1967, 197–208.
- Cheek, *Helmets on Coins* = K. R. Cheek, *Helmets on Coins Reflect Militaristic Societies*, *The Celator* vol. 3, num. 11, 1989, 9–29.
- Cherry, *Heads, Arms and Badges* = J. Cherry, *Heads, Arms and Badges: Royal Representation on Seals* у: *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, eds. N. Adams, J. Cherry and J. Robinson, London 2008, 12–17.
- Чremoшник, *Развој српског новчарства* = Г. Чremoшник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933.
- Čremošnik, *Studije* = G. Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slavena*, Sarajevo 1976.
- Џајс, *Витезови кроз историју* = Ф. Џајс, *Витезови кроз историју*, Београд 2003.
- Džavahišvili, *Kartveli eris istoria* = I. A. Džavahišvili, *Kartveli eris istoria (History of Georgian nation)*, Tbilisi 1960.

Шекуларац, *Дукљанско – зетске повеље* = Б. Б. Шекуларац, *Дукљанско – зетске повеље*, Титоград 1987.

Шербан, *Размишљања* = М. Шербан, *Размишљања о неким проблемима српског средњовековног новчарства*, *Нумизматичар* 3, 1980, 203–206.

Шкриванић, *Оружје* = Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

Шуица, *Немирно доба* = М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века: властела српских обласних господара*, Београд 2000.

6.

Прилози

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Марина Одак рођена је јуна 1969. године на Цетињу. Основну и средњу школу завршила је у Сплиту, после чега живи и ради у Љубљани.

Историју уметности на Филозофском факултету у Београду уписала је школске 1998/99. године, где је и дипломирала 2005. године код метора др Александра Јовановића са темом *„Антички саркофази Салоне III века“*, са оценом 10 и са просечном оценом у току студирања 9,76.

Године 2006. уписала се на магистарске студије на катедри за историју уметности српских земаља у средњем веку код ментора др Миодрага Марковића изабравши за тему рада *„Сликаство зографа Јована“*. Због ступања на снагу новог закону о укидању магистарских студија, 2008. године прелази на докторске студије на истој катедри, код ментора др Драгана Војводића, где у немогућности да настави даљи рад на изабраној магистарској теми, за тему докторског рада узима *„Иконографију и симболику представа на српском средњовековном новцу“*.

Објавила је неколико научних радова и учествовала на научним скуповима.

Живи у Београду.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Марина Одак

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

“Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу“

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 27. фебруара 2015. године

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Марина Одак

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада: "Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу"

Ментор: др Драган Војводић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Потписани: Марина Одак

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 27. фебруара 2015. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу“ која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 27. фебруара 2015. године

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.